

4500

ИСО ЖАББОРОВ
фалсафа фанлари доктори, профессор

1929 йили Тошховуз шаҳрида тугилган.

1951 йили Москва Давлат университетининг тарих факультетини тугатган.

1954 йилда номзодлик диссертациясини, 1973 йилда докторлик диссертациясини ёқлаган.

Исо Жабборов 300 дан зиёд илмий, услубий ва нарийв-оммабоп асарлар муаллифи. Улар этносоциология, тарих, маданият, маънавият ва диншуносликка оид бўлиб ўзбек, рус, инглиз ва хитой тилларида нашр этилган.

«Кухна харобалар сирин», «Этнография асиёлари», «Жаҳон халқлари этнографияси», «Ўзбек халқи этнографияси», «Ангик маданият ва маънавият казinasи», «Буёқ Хоразмшоҳлар давлати», «Жаҳон динлари тарихи» асарлари шулар жумласидандир.

Исо Муродович Жабборовнинг фан ва маорифнинг равнақи йулидаги самарали меҳнатлари республиканин ҳукумати томонидан муносиб тақдирланган. У «Ўзбекистон Республикаси фан арбоби» факрий унвони, «Шухрат» медали ва «Халқ маорифи аълочисини ишонини соҳибидир.

«O'QITUVCHI»

www.oqituvchi.uz
124-04-12

ISBN 978-9943-02-138-9

9 789943 021389

485.2

39

DK-14

O'z MU
ilmiy kutubxonasi

Масъул муҳаррирлар:

С.К.КАМОЛОВ, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги, Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси фан арбоби, тарих фанлари доктори, профессор, Г.А.ҲИДОЯТОВ, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, тарих фанлари доктори, профессор.

Таъризчилар:

А.Р. МУҲАММАДЖОПОВ, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги, тарих фанлари доктори, профессор, Р.Х.СУЛАЙМОНОВ, тарих фанлари доктори;
Т.Ў. САЛИМОВ. ЎЗМУ, тарих факультети, „Археология ва этнография“ кафедраси мудири, тарих фанлари номзоди, доцент.

Миллий мафқураининг шаклланиши ўзбек халқининг, айниқса, ёшлар онги, билим даражасининг ўсиши билан бевосита боғлиқ. уларнинг жаҳон халқлари этник кифёсини тасаввур қилиши, айрим миллат ва элатларнинг этногенези, этник тарихи, моддий-маънавий ҳаётини, миллий ҳис-туйғулари, табиатини билиши жуда муҳим зарурият деса бўлади. Ушбу китобда жаҳон халқларининг келиб чиқиши, этник жараёни, шаклланиши. жойлашуви, маданий-маиший турмуши, моддий-маънавий маданияти, урф-одат ва байрамлари, диний тасаввурлари хусусида батафсил маълумотлар берилган.

Мазкур китоб 1985 йилда „Ўқитувчи“ нашриётида чоп этилган „Жаҳон халқлари этнографияси“ дарслигининг тубдан қайта ишланган ва янги манбалар билан тўлдирилган нашри бўлиб, унда ҳозирги мураккаб этник ва этномаданий жараёнлар, халқларнинг ҳозирги ҳаётида бўлаётган айрим ўзгаришлар акс этган.

Ушбу китоб этнология ва унинг тарихини ўрганаётган олимлар, талабалар ва ушбу соҳага қизиққан кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

0505000000 - 39

Ж—————Катъий буюртма — 2008

353(04) - 2008

15В^ № 978-9943-02-138-9

© „О^киУсб“) НМИУ, 2008

МУҚАДДИМА

XX аср Ер шарининг олтидан бир қисмида ҳукмронлик қилган шўролар империясининг интихоси билан яқунланди. Жаҳон харитасида этниктарихи, моддий ва маънавий маданияти билан бошқа халқлардан қолишмайдиган, ўзининг Инги тарихини ёзишга киришган мустақил республикалар пайдо бўлди. Бу республикалар ичида эса келиб чиқиши, маданий қадимийлиги, аجدодларнинг яратувчилик салоҳияти билан жаҳон цивилизацияси тарихидан муносиб ўрин эгаллаган Ўзбекистонгина энгзамонавий, босқичма-босқич ривожланиб борадиган, амалий, фаол таълим дастурини ярата олди. Табиийки, дастурни татбиқ этиш жараёни энг аввало ёшларнингонгини, билим даражасини кўтариш, уларни етук мутахассислар қилиб тайёрлашда бирламчи восита ҳисобланган юқори савияли, ривожланган мамлакатлар ўқувтизимиде қўлланиладиган дарсликлар даражасида бўлган янги дарслик китобларни яратишни такозо этди.

Айнан ана шу нуқтаи назардан, қолаверса, хозирги замон воқелигида этнология фаининг аҳамияти тобора ортиб бораётганлиги, давлатлар ва халқлараро муносабатлар, глобаллашув жараёилари, халқлар этниктарихини ўрганиш маънавий ва моддий эҳтиёжга айланиб бораётганлиги „Жаҳон этнологияси асослари“ дарслигини янги манбалар ҳамда замонавий илмий талқинлар билан бойитиб, қайта нашр этиш учун асос бўлди.

Маълумки, кўп фанларнинг номлари қадимий лотин сўзлари билан аталган. Жумладан, „этнография“ атамаси юнонча „этнос“ — халқ, элат, „графо“ — таъриф маъносида „халқ (элат)ни таърифлаш“ деб номланиб, „этнология“ — халқ (элат), тўгрисида сўз ёки фикр (логос) маъносини англатган. Шу боис айрим олимлар этнография фанини гаърифловчи ёки тавсифловчи илм соҳаси, этнологияни

эса асосан гўё назарий методологик характерга эга, деган фикрни билдирмоқдалар. Тўғри, кишилик жамияти пайдо бўлган даврлардан, айниқса, ёзув кашф этилгандан буён у ёки бу элатлар тўғрисидаги маълумотлар кўпроқ тавсифий ҳолда тўпланиб бизгача етиб келган. XIX аср ўрталаридан бошлаб этнография мустақил фан соҳаси бўлиб танилган ва у методологик жихатдан назарий муаммоларни еча бошлаган ва этносларни ҳар томоилама ўрганишга киришган. Шунинг учун ҳам „этногра(1)ия“ ва „этнология“ атамаларини карама-қарши қўймасдан, уларни умумий *этносунология* ёки *халқсунология* фани деб ўзбек тилига таржима қилиш мумкин.

Ушбу асардастлаб „Жаҳон халқлари этнографияси“ номи остида 1985 йили чоп этилган эди. Қайта ишланган янги дарслик икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми этнология фанининг моҳияти ва хусусияти, қисқача тарихи, асосий мактаб ва йўналишлари, жаҳон халқлари классификацияси ҳамда этногенез муаммолари, этнология (1)ани атамалари, тадқиқот услуби ва ўзига хос хусусиятлари каби назарий масалаларга бағишланган. Иккинчи қисмида жаҳон халқларининг тавсифи ва таърифи, срапнинг энг сўнгги ютуқлари ва статистик маълумотлар берилган. Мазкур китобга кўп йиллар давомида муаллифнинг Мирзо Улугбек номи Ўзбекистон Миллий университетининг тарих факултетида ўқиган маърузалари асос қилиб олинган.

БИРИНЧИ ҚИСМ

ЭТНОЛОГИЯ ФАНИ АСОСЛАРИ, МОҲИЯТИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

1- §. ЭТНОЛОГИЯНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ПРЕДМЕТИ

Ҳозирги мураккаб зиддиятларга тўла бизнинг замона-МПП қар хил драматик ходисаларга бой бўлиб, барча элат ва ммкдарнинг турмуш тарзи, маданияти ва маънавиятига катта ПЙБир ўтказмоқда. Айниқса, иқтисодий-сиёсий, ижтимоий ИҚ маданий соҳаларда амалга оширилаётган ислохотлар ай-рим этнослар ҳаётига, уларнинг ўзаро муносабатлари ва ало-қлярига ҳам жиддий ўзгаришлар киритмоқда.

Жаҳон аҳолиси XXI асрга келиб олти миллиардга етди. ' \ ПП ти бир аср давомида Ер куррасидаги халқлар сон жи-чддан кўпайибгина қолмай, уларнинг этник тузилиши, тур-м\ц тарзи ва маънавий дунёси ҳам тубдан ўзгаришга юз I \чди. Она табиат нақадар ранг-баранг ва хилма-хил бўлса, Ер юзида яшовчи аҳолининг этник қиёфаси ҳам шу қадар рамг-баранг, турли-тумандир. Статистик маълумотларга кўра, \м ан аср охирларида жаҳонда икки мингдан ортиқ халқлар т элатлар яшаган. Баъзи маибаларда эса Ер юзида яшовчи катга-кичик этносларнинг сони уч-тўрт мингга яқин, деб кўрсатилади. Шуларнинг 260 таси бир миллиондан ортиқ кишига эга алоҳида халқлардан иборат бўлиб, жаҳон аҳоли-сининг 96 фоизини, дунёда энг кам сонли аҳолига эга бир ярим мингга яқин элатлар эса бир фоизни ташкил қилади. Гили жихатидан бир-биридан ажралиб турадиган этник бир-ликларнинг сони уч мингдан ортиқ.

XX аср иқтисодий-ижтимоий бухронлар, экологик, эт-нпк муаммолар асри бўлди. Бу муаммолар ўз-ўзидан XXI асрга ҳам кўчиб ўтди. Шундай экан бундай вазиятда ёшлар-ининг онги ва билимини, жамиятни бошқаришга алоқаси

бор барча шахсларнинг тасавнурларини этнологик маълумотлар билан бойитиш зарурияти муҳим аҳамият касб этади.

Алалхусус, ушбу дарсликда этнология фани тушунчасини, унинг моҳияти ва қисқача тарихи, асосий мактаб ва йўналишлари, этногенез ва антропогенез, ўзига хос услуб ва атамалар каби назарий масалалар кўриб чиқилган. Шу билан бирга, мазкур фаннинг ҳозирги кундаги энг муҳим этнослараро муносабатлар, умуминсоний ва умумэтник жараёнлар, этник гуруҳлар ва ирқларнинг ўзаро алоқалари, этник онг стереотипи ва этник психология каби устувор масалаларга ҳам алоҳида эътибор берилган.

Этнологолимларнингжуда кўп илмий тадқиқотлари шуни кўрсатадики, инсоният тарихининг ибтидоий даврлардан ҳозирги кунларгача босиб ўтилган барча ғоноаларида кишилар ўзлигини англашга, анъанавий турмуш тарзи, урф-одат ва маънавиятини тушуниб олишга, айниқса, қўшии элатларининг этник хусусиятлари ва ҳаётини билишга доимо эҳтиёж сезиб келганлар. Бундай эҳтиёж туфайли минг йиллар давомида тўпланган турли элатлар тўғрисидаги бой маълумотлар давлатлараро муносабатларни тўғри йўлга қўйишга, тинчлик сари йўналишга ёрдам бериб келмоқда. Ҳатто қадим замонларда айрим муаллифлар жуда кўп эмпирик характердаги маълумотларни муайян тизимга солишга, халқларни ҳўжалик ва маданий жиҳатдан классификациялашга интиланлар. Аммо бундай ўй-фикрлар илмий асосламаган, мавҳум характерда бўлган.

Жаҳондаги мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан нотекис ривожланиши натижасида айрим халқ ва элатларнинг ҳали ҳам жуда қолоқ ибтидоий тузумда, баъзилари эса ўрта асрлар даври маданияти даражасида қолганлиги маълум. Бундай элат ва этник гуруҳлар Австралия, Африка, Марказий Америка ва Осиёнинг баъзи ерларида ҳозиргача сақланиб қолган. Улар жуда қам бўлсалар-да, аммо ибтидоий уруғ-қабилачилик тузум қонун-қоидалари, урф-одат ва маросимлари, патриархал турмуш тарзи анъаналарига ҳалигача амал қилиб келмоқдалар.

Асли қўпчилиқ халқ ва элатлар этнос сифатида қулдорлик жамияти даврларидан тили яқин бўлган бир неча уруғ-қабилаларнинг бирикиши, ўзаро урушлар ва қўчишлар (миг-

рацми) туфайли аралашиб кетиши натижасида шакллана бошлаган. Одатда, этнослар иқтисодий, маиший ва маданий жихатдан энг кучли ва ривожланган кўп сонли элатлар доирасида муайян маъмурий, ҳудудий ва тил умумийлиги заминида пайдо бўлишган. Улар кўпинча тилига қараб айрим халқ номи билан танилган.

Айтиш жоизки, ҳозирги сиёсий ва илмий атамаларнинг кўпи икки-икки ярим мингйиллар муқаддам Юнонистонда пайдо бўлган. Жумладан, ҳозир кўп ишлатиладиган „демократия“ ёки „демография“ сўзлари қадимги грек (юнон) тилидан олинган бўлиб, унинг негизини „демос“, яъни туб маънода „халқ“ деган сўз ташкил этади. Шу маънода, илк жамиятасосини ташкил қилувчи халқтушуичасини ифодаловчи яна бир атама — „этнос“ ҳам ишлатилган. Масалан, демография фани жаҳон ёки айрим мамлакат аҳолисининг сони, жойлашуви, туғилиши ва ўлими, ижтимоий жинсий ва ёш тузилишини, табиий ўсиш ва кўчиш (миграция) жараёнини ўрганади. Лекин жаҳондаги халқ ва элатлар ўз тили, келиб чиқиши ва жойлашуви, моддий ва маънавий маданияти, анъанавий ҳўжалиги, маиший турмуши ва характери, миллий психологияси ва урф-одатлари билан ҳам бир-биридан ажралиб турадилар. Халқларнинг ўзаро тафовути, умумийлиги ёки ўхшашлигини, уларнинг ўзига хослиги ва хусусиятларини жиддий ўрганувчи махсус сран соҳаси „этнография“ ва „этнология“ номи билан XIX аср ўрталарида истеъмолга кирди.

„Этнология“ атамаси, юқорида қайд қилинганидек, қадимги юнонча „этнос“ (халқ, элат) ва „логос“ (сўз, маъно) сўзларидаи ташкил топган. Унинг асл маъноси „халқшунослик“ деб таржима қилинади. Антик замонларда греклар этнос сўзини бошқа ғайри халқ (элатлар)га нисбатан ишлатганлар. Айрим мамлакатларда ҳозиргача „*этнология*“ атамаси билан бирга, *этнография*, маданий ёки социал *антропология*, *халқшунослик* номлари ишлатилади. Баъзи европалик олимлар этнологияни назарий фан, этнографияни эса *таърифловчи* фан соҳаси деб айтадилар. Аслида иккала атама ҳам мазмунан синоним, яъни бир маънони англатувчи *тарих фани* соҳаси деса бўлади. Ҳатто қадимги юнон муаллифлари дастлабки этнографик маълумотларни халқларни

таърифлаш билан чеклаб қўймасдан, балки уларни муайян гуруҳларга бўлиб, яъни илк бора таснифлашга интилиб, назарий фикрларни баён қилганлар.

XIX асрларгача „этнология“ атамаси фанда баъзан айримэтнографик жараёнларни таовирлашда ишлатилиб келинган. Мазкур атамани халқларни ва маданиятларни ўрганишдаги янги фан соҳаси сифатида биринчи марта француз олими **Жан Жак Ампер** ишлатган. У 1830 йилда „антропологик“, яъни гуманитар фанлар умумий классификациясини ишлаб чиққан ва шу тизимга „этнология“ сўзини киритган. Бу атамани қисқа муддатда кенг тарқалиб, муस्ताкил фан сифатида танғилган.

Расмий равишда этнология муस्ताкил фан сифатида 1839 йили Париж этнология жамиятига асос солинган даврдан бошлаб тан олинган. Албатта, буидай ҳолат энгил, мурасиз ўтмаган, янги фаннинг предмети, мақсад ва фан оламида тутган ўрни теварагида жиддий илмий-назарий курашлар бўлган, айрим йўналиш ва мактабларни юзага келтирган. Бундай мунозара ва тортишувлар ҳозиргача давом этиб келмоқда, айниқса, мазкур фан атамаси, унинг моҳияти ва предмети доирасида турли тушунчалар ва мулоҳазалар мавжуд бўлган, этнология атамасини турлича талқин қилиш ва изоҳлаш кенг қўламда шу кунгача сақланган.

Сўнгги вақтда таникли тадқиқотчилар этнологияни тарихий фан эканлигини таъкидлаб, уни жаҳондаги барча элат ва халқларни, қолоқёки ривожланган бўлишидан қатъи назар, тенг, барабар ўргаиувчи фан соҳаси деб тан олдилар. XIX аср ўргаларида Ғарбий Европа мамлакатларида этнология фанининг тез суръатлар билан ўсиши мустамлакачилик сиёсатининг кенг миқёсда ўтказилиши билан боғлиқ бўлган. Мусгамлакачи давлатлар Афросиё ўлкаларида ўзига қарам қилиб олган ўлкаларни бошқариш мақсадида хартомонлама хилма-хил этнографик маълумотларга муҳтож эдилар. Шунинг учун ҳам бундай маълумотларни фақат этнология етказиб бериши мумкин эди.

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, бу фан соҳаси ҳозиргача ягона таърифга эга эмас. Яқин даврларгача адабиётлазда икки турдаги таъриф мавжуд эди. Барча энциклопедиклуғатларда чоп этилган таъриф асосан машхур рус олими

С.П. Толстовнинг сўзлари қайд этилган. Унинг ёзишича, „Этнография турли жаҳон халқларининг маданий ва маиший ҳаёти хусусиятларини асосан бевосита кузатиш йўли билан ўрганадиган, мазкур хусусиятларнинг тарихий ўзгариши ва ривожини, халқларнинг келиб чиқиши (этногенез), жойлашуви (этник-географик) ва маданий-тарихий ўзаро муносабатлари муаммоларини тадқиқ қилувчи тарихий фан“ дир. **М.Г. Левин, С.А. Токарев, Ю.В. Бромлей ва Г.Е. Марков** каби машҳур этнолог олимларнинг иккинчи турдаги этнография (этнология) таърифлари бир оз қисқа ва ихчам бўлса-да, аммо мазмунан С.П. Толстов таърифини бевосита такрорлайди.

Ҳар бир с)аннинг ўзига хослиги унинг тадқиқий предмети ва услуги билан белгиланади. Этнология фани шакллана бошлаган даврдан ҳозиргача муфассал сақланиб келаётган мавзу этник маданиятларнинг ўзаро муносабатларининг геиезиси муаммолари билан боғлиқ бўлган. Аммо этнология предмети доимо кенгайиб, ўзгариб давр талабига жавоб берадиган масалаларни ўрганишга қаратилган. Оқибатда ҳозиргача этнология фаии теварагида, ҳар хил мулоҳазалар сақланиб, умумий, барчага маъқул таъриф топилгани йўқ. Шундай бўлса-да, мавжуд йўналишлар ва концепциялар кўплигига қарамай мазкур фан соҳаси ҳозирги кунда энг долзарб ва муҳим муаммоларни тадқиқ қилувчи фан ҳисобланади.

Ушбу с)икр-мулоҳазаларни инобатга олган ҳолда шуни алоҳида қайд қилиш зарурки, XX аср давомида этнология фани доирасида ниҳоятда бой эмпирик ва назарий материаллар тўпланиб, ҳар хил тарихий хулосалар ва мулоҳазаларни юзага келтирган. Агар XIX асрнинг биринчи ярмида этнологик тадқиқотлар асосан академик характерга эга бўлиб, ўтмишдаги маданиятлар тўғрисидаги маълумотларни тўплашдан иборат эканлигини қайд қилсак, XX асрнинг иккинчи ярмида этнологик билимлар тўплаш тубдан ўзгариб, кўпроқ прагматик аҳамиятга эга бўла бошлади. Ҳозирги кунда этнология фаининг ютуқлари ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда, оммавий мулоқотлар, халқаро савдо ва дипломатик муносабатларни мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнамоқда.

Демак, барча мавжуд мулохаза ва ўй-фикрларни, концепция ва йўналишларни умумийлаштириб қуйидаги таърифни бериш мақсадга мувофик: *Этнология — ҳар хил элат ва халқларнинг келиб чиқиши, этник тузилиши ва шаклланиши, ўзига хос моддий ва маънавий хусусиятлари, турмуш тарзи, этник табиати, характери ва ҳис-туй гуларини ўрганадиган фан соҳасидир.*

Этнология фанининг умумилмий ахамиятии камситмай, уни умумтарих фани таркибида мустақил методологик (дунёқараш) хусусиятига эга эканлигини алоҳида қайд қилиш лозим. Этнология айрим халқ ва элатларни ўрганшида этник тарихнинг барча томонлари ижтимоий жараён билан боғлиқ бўлганлиги туфайли кенг маънода маданиятсоҳасида миллий-маданий хусусиятларни тарихий, археологик, иқтисодий-географик тадқиқотлар ўтказишда энг зарур материалларни етказиб бериши мумкин. Бундай ҳолат фанининг бошқа соҳа вакиллари этнологик тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиб уни қўшимча (ёрдамчи) соҳа сифатида муносабат билдиришларида кузатилади. Сўнги йилларда пайдо бўлган этносоциология, этнопсихология, этногеография каби эгизак фан тармоқларининг пайдо бўлиши бежиз эмас.

Бугунги кунда дунёнинг турли мамлакатларида жиддий тус олаётган миллатлараро этник жараёнларнинг қонуниятларини очиб бериш, маиший-маданий интеграция ва ассимиляция тарихини объектив ёритиш, миллий чегараланиш ва анъанавий жойлашув муаммоларини ҳаққоний ҳал қилишдек этнология фани ютуқлари ниҳоятда долзарб эканлиги исботланмоқда.

Демак, этнология замонавий фан соҳаси сифатида умумилмий ва социал аҳамиятга эга эканлигини қайд қилиб, уни 1) инсоният тарихи ва айрим халқларнинг этник муаммоларини методологик жиҳатдан мустақил ҳал қилишга қобил дунёқараш; 2) иисон ва жамиятни ўрганувчи бошқа ижтимоий фанларга қўшимча материаллар берувчи илмий соҳа; 3) давлатлар ва ҳукумат арбоблари сиёсий жиҳатдан долзарб миллий муаммоларни тўғри ҳал қилишда, ирқчилик, миллатчилик ва шовинизм каби иллатларга қарши курашда муҳим асос бўлиб хизмат қиладиган фан деб ҳисобланади.

Маълумки, тарихийлик ва тарихий-қиёслаш илмий дунё-қарашнинг бутун методологик негизини ташкил қилади. Тарихий ёндашиш ҳар бир предметни, шу жумладан, айрим фанни ҳам тўғри тушунишнинг бирдан-бир ҳаққоний усули саналади. Шу боис этнология фанининг моҳияти ва жамиятда тутган ўрнини белгилаш учун унинг тарихига бир на-Зар ташлаш зарур.

2- §. ЭТНОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ҚИСКАЧА ТАРИХИ ВА ЭТНОС НАЗАРИЯСИ

Ҳар бир фан дастлаб факт ва рақамларни тўплайди, кейин уларнинг моҳиятини тушуниб олиб, назарий хулосалар чиқаради. Этнографик билимларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларнинг пайдо бўлиши, зарур маълумотлар тўпланиши, фактлар англаб олиниши бир вақтда содир бўлади. Масалан, айрим қўшни қабила, халқ ва элатларнинг маиший турмуши, маданияти, урф-одатлари, этник хусусиятларини ўрганиш, уларни аниқ тушуниш амалий эҳтиёжларни қондириш тақозоси билан вужудга келган. Энг қадимги шарқ мамлакатларида узок-яқин қўшнилар билан самарали савдо-сотикмуносабатларини ўрнатиш, шунингдек, уларга қарши муваффақиятли урушлар олиб бориш учун ҳам, биринчи навбатда, этнологик билимларга эга бўлиш зарур эди. Шарқмустабидлари, айниқса, Қадимги Бобил, Оссурия ва Эрон ҳукмдорлари ўзларини улуғлаш мақсадида тошга биттирган зафарномаларида босиб олинган ва бўйсундирилган турли элат ва халқлар тилга олинади. Қадимги Греция ва Рим муаллифларипингасарларида қўшни қабилалар ва элатларнинг этник тузилиши, турмуши ва маданияти тўғрисида умумий маълумотлар билан бир қаторда, баъзи назарий тушунчалар ва фикрлар ҳам келтирилади.

Одатда, этнология (этнография) мустақил фан сифатида XIX аср ўрталарида ташкил топган, деб ҳисоблайдилар. Мазкур атама ўша даврдан бошлаб анча мунтазам равишда ишлатила бошланди, дастлабки этнографик илмий жамиятлар, махсус асарлар ва тўпламлар пайдо бўлди. Янги фаннинг ташкил топишида, шубҳасиз, ўша даврда табиий фанларнинг гуркираб ўсиши, айниқса, фанда эволюция ғоясининг ғалабаси катта аҳамиятга эга бўлди. Бу ғоя туфайли

тартибсиз билимлар, барча хом, тарқок маълумотлар муайян тартибга солинди ва инсонияттарихининг ибтидоий даврдан то юксак маданий даражага қўтарилишини поғонама-поғона аниқлаб олиш имконияти туғилди.

Албатта, „одам тўғрисидаги фаннинг“ тез суръатлар билан ривожланиши ва этнология фанининг мустақил илм соҳаси бўлиб қолиши пегизида асрлар давомида тўпланиб келган этнологик билимлар, жаҳон халқлари тўғрисидаги турли маълумотлар, ҳар хил тушунча ва назариялар ётади. Буларнинг тарихини қисман бўлса ҳам билиб олишнинг ўзи муҳим аҳамият касб этади.

Ёзув кашф этилган дастлабки даврдан бошлаб ўқишни ҳамда узок ўтмишдаги ўтишдан халқ ва элатлар тўқрисидаги маълумотларни Қадимги Миср, Месопотамия ва Эронда яхши билганлар, қўшни элатлар тўғрисида фақат ёзма манбалардагина эмас, балки халқоғзаки ижодида ҳам тўқилган турли ривоятлар, ҳикоялар ва афсоналардан билиб олганлар. Милоддан аввалги XX асрларда Мисрда яратилган „*Синухета саргузаштлари*“, кейинроқ тош ва қабрларга битилган зафарномалар, Телл-Амарнеда топилган *архив хужжатлари*, *Қадимги Шумер* ва *Оссирия* обидаларидаги ёзувлар, эрон-аҳамоний подшолари битгирган *жанговар солномалар* тева-рак-атрофдаги мамлакатлар аҳолиси тўғрисида *нодир маълумотларни* бизгача етказганлар.

Яҳудий ва христианларнинг қадимий муқаддас китобларидан Таврот (Библия)да тилга олинган турли элат ва қабилаларнинг номлари Яқин Шарқда яшовчи халқларнинг генеалогияси билан боғлиқ эканлигини қадимги замон муаллифлари ҳам алоҳида қайд қилган эди. Маълумки, Таврот мил авв. XIII—V асрлар оралиғида турли жанрдаги ҳар хил адабий асарлар йиғиндисидан ташкил топган ва тахминан V асрларда тўплам шаклида ёзилган *диний қоидалар* китобидир. Айниқса, унинг „*Подшолар китоби*“ ва „*Пайғамбарлар*“ номи тарихий қисмларида, яҳудийлар олиб борган урушлар тўғрисидаги ривоятларда жуда бой этнологик маълумотлар жамланган. Ҳатто Нух пайғамбарнинг уч ўғли — **Сим**, **Хом**, **Иафет**дан тарқаган авлодларнинг номлари „жаҳон халқлари шажарасини“ ташкил қилади, деган „назария“ асосида дунёдаги тилларнинг классификацияси тузилган. Тавротда тилга

Олиган маълумотлар халқлар шажараси бўлмай, балки қадим-И и кўчманчи халқларнинг ўтроқхोलатга ўтиш давридаги тур-Мўш тарзи ва маданий ҳаётининг турли шакллари ни ифода-ИНИ ривоятлардан бири, дейиш мумкин. Шуниси муҳим-И п, Пуҳ авлодларининг номлари кўпинча қадимги бадавий ВИ кўшни кўчманчи қабилалар номларига ўхшайди. Чунки ихудийлар дастлаб кўчма бадавийларнинг айрим қабиласи | ифатида пайдо бўлган.

Демак, Тавротда инсоният генеалогияси биринчи марта риртибланган; Ундаги маълумотларга кўра, инсониятнинг ягона оиладан келиб чиқиши, қариндош-генеалогик муно-Сйбатлари билан бевосита боғлиқ эканлигини тасдиқловчи ривоятлар моногенетик назарияни юзага келтирган. Аммо инсоният уруғининг бирлиги тўғрисидаги мазкур ғоя ди-|ш| тусда берилган бўлиб, оламни ва барча кишиларни ўзаро Ооғлиқмуайян шароитда, муайян ҳудудда бирга яратган якка-Ягона худодир, деган афсонага таянади. Тавротнинг 2-бобидаги кейинги ас)сонавий ривоят бир оиладан чиққан халқ-шрнинг ҳар хил тилда сўзлашишини изоҳлашга интилади.

Афсонада дунёда дастлаб *ягона тил, ягона шева* бўлган, дсб хикоя қилинади. Шарқдан келган кишилар Бобил юр-тидаги Сеннаар текислигида жойдашганлар, улар лойдан ясалган ғиштни пишириб, шаҳар қурганлар, самога етади-ган миноратиклай бошлаганлар. Осмондаи ергатушиб, ша-ҳарни томоша қилган худо ягона тилда бирлашган халқ ни-малар қилишга қодир эканлигини кўриб, бу кишилар само-га — худо даргоҳига ҳам чиқиши мумкин деб, уларнинг беадаблигидан дарғазаб бўлган. Худонинг фармойиши билан барча халқлар, элатлар ва тиллар аралаштирилиб, бутун дунё-га сочиб юборилган.

Этнологик характерга эга бўлган бу афсона кейинчалик христиан ва ислом мафқурасига ўтибгина қолмай, сўнгги даврларгача Бутун Европа тарихшунослик фанига ҳам таъ-сир қилиб келган. Тавротдаги халқлар генеалогияси турли назариялар, мулоҳаза ватортишувларга сабаб бўлган. Адаби-ётда „*Бобил аралаш-қуралашуви*“ номи билан маълум бўлган бу афсона мантикий жиҳатдан Таврот „моногенетик“ наза-риясининг узвий давоми бўлиб, тарихда энг биринчи омма-вий этнологик концепция ҳисобланади.

Антик даврга келиб, этнографик билимлар кенгайиб ва кўпайибгина қолмай, маданиятнинг ўсиши билан умумий ва назарий хулосалар ҳам юзага келади. Қадимги Греция дostonлари „Илиада“ ва „Одиссея“да яқин қўшни элатлар тўғрисида афсонавий маълумотлар келтирилган бўлса, кейинги асрлар давомида амалга ошган грекларнинг „буюк колонизация“си (мил.авв. VII—V асрлар)дан сўнгтеварак-атрофдаги халқлар тўғрисидаги билимлар доираси жуда кенгайди ва бойийди. Хусусан, ана шу даврга мансуб Геродотнинг ноёб этнологик маълумотлар билан тўла машхур 9 жилддан иборат бўлган тарих китоблари тадқиқий характерга эга.

Буюк Искандарнинг Шарққа қилган юришлари натижасида вужудга келган катта империя Ғарбдан Шарққача кенгхудудда яшаган халқларнинг турмуш маданиятини билишдаги янги босқич бўлди. Будаврда грекларнинг умумий маданий савиясида ҳам шиддатли ўзгаришлар содир бўлиб, фаннинг барча соҳалари гуркираб ўсди. Эллинизм даврида грек маданияти Шарқда Ҳиндистон ва Марказий Осиёгача, Ғарбда Пиреней ярим ороли ва Британия ороллари гачатарқадиб, маҳаллий халқларнинг маданияти билан аралашиб кетганлиги боис, улар тўғрисида янги маълумотлар тўпланди ва кўплаб асарлар ёзилган. Айрим халқларнинг географик жойлашуви, машғулоти, сиёсий тузуми, суд ва қурол-аслаҳаси, харбий, никоҳ ва оилавий урф-одатлари каби муҳим маълумотлар милоднинг I асрларида яшаган Страбоннинг „*Леография*“ номли энциклопедик асарида танқидий тарзда келтирилган.

Афиналик машхур тарихчи Фукидид асарларида, Сократнинг атоқли шогирди **Ксеиофантнинг** „Анабасис“ида Болқон ярим ороли, Кичик Осиё, Қора денгиз бўйлари ва Фракияда яшаган халқ ва элатлар тўғрисида жуда кўп этнографик маълумотлар акс этган. „**Искандарнинг юришлари**“ номли асарини яратган Арриан ҳам македониялик жаҳонгир босиб олган халқлар тўғрисида батафсил ахборот ёзиб қолдирган.

Қадимий даврнинг буюк мутафаккирлари — **Афлотун** ва **Арасту** асарларида афсонавий Атлантида аҳолиси, қўшни халқларнинг урф-одатлари, элатлар рухияти, расм-удумлари ва давлат тузумига таъсири тўғрисида маълумотлар, наза-

|м|и мулоҳазалар учрайди. Қадимги Элладининг аjoyиб файла-
I \фи материалист **Демокрит** асарларида жаҳон адабиётида
биринчи марта инсоният уруғининг ярим ҳайвоний, ваҳ-
ШИЙ ҳолатдан ўз меҳнати ва идроки туфайли маданий ҳаёт
рўзига ўтиш жараёни тасвирланган. Тиббиёт фанининг ота-
ОИ, машҳур олим ва шифокор Гиппократ этнологик далил-
Чарга таяниб халқларнинг урф-одатлари, миллий руҳияти,
цракти ва тафовути табиий-географик шароит билан боғ-
чиклиги тўғрисидаги дастлабки илмий мулоҳазаларни илга-
|и сурган.

Жаҳон цивилизациясида бекиёс ўрин тутган Қадимги
Гнм мутафаккирларининг асарларида ҳам муҳим этнологик
маълумотлар, қимматбаҳо мулоҳазалар, назарий фикрлар
мамжуд. Айниқса, **Корнелий Тацит**, **Лукреций** Карлар қадим-
|ц *германлар* ва *кельтлар*, *сарматлар* ва *скифлар*нинг тур-
муш тарзи, сиёсий ва ҳарбий тузуми, ижтимоий ва оилавий
\асти, машғулот, уйлари, кийимлари, ахлоқи ва тарбия-
СИ, таоми ва ўйинлари тўғрисида аjoyиб маълумотлар ёзиб
қолдирганлар. Тацит чириб бораётган Рим давлатининг а-
иокий инқирозига „ёввойи одам“ (германлар)нинг қўпол ва
кашшоқ, аммо соғлом ва пок турмуш тарзини қарама-қар-
ШИ қўяди. Муаррих шоир Лукреций Кар „*Буюмлар табиати*
шўғрисида“ номли асарида ҳаётнинг ривожланиши, одам-
нинг пайдо бўлиши ва унинг маданий ўсиши тўғрисида ум-
мий фикрлар юритди.

Шундай қилиб, қадим замонда юқори маданий савияга
фишган европаликлар бой этнологик билимга эга бўлган-
лар. Улар Ўртаер денгизи атрофида жойлашган халқлар,
Ииимолий Африка ва Олд Осиё, қисман узоқроқ жойларда-
гизтнослар тўғрисида аниқ маълумотлар тўплашган, бу
халқларнинг маиший турмуши, маданий хусусиятларини
,аққоний тасаввур қила билганлар. Мазкур маълумотлардан
айрим олим ва мутафаккирлар умумий хулосалар чиқариб,
баъзи қонуният ва ўхшашликларни кашф қилганлар. Айрим
(|>айласуф олимлар халқларнинг келиб чиқиш тафовути,
ўхшашлигини кўрсатибгина қолмай, уларнинг сабабини изоҳ-
лашга ҳам интилганлар.

Қадимий маданиятнинг емирилиши, маданий даражали
к>йи қабилаларнинг ҳужумлари, ҳўжалик ва маданий ҳаёт-

нинг инкирози милоднинг V—VI асрларида географик ва этнографик билимлар доираси қисқариб кетишига сабаб бўлди. Илк феодализм даврида Европада лайдо бўлган сиёсий тарқоклик хатто хукмрон табакалар орасида ҳам билимга қизиқишни, илмга интилишни бирмунча сўндириб юборди. Билимдонлик дунёвий илмларга қарши турган рухонийлар орасида сақланиб қолган эди. Оқибатда ўрта асрларнинг даярли бутун биринчи ярми этнографик билимларнинг инкирозга учраган даври бўлди. Бу инкирозга христиан дини ҳам „ўз хиссасини“ қўшди. Христиан мафқураси дунёвий воқеликдан воз кечишни тарғиб қилибгина қолмай, аждодлар яратган антик дунё фани, адабиети ва санъати намуналарини, ибодатхона ва обидаларни „мажусий“ деб атаб, вайрон қилди, йўқотиб юборди.

Фақатгина Шарқ мамлакатларида, Византия муаллифлари, араб халифалиги таркибидаги ўлкаларда яшаган мутафаккирлар ва сайёҳлар яратган асарларда баъзи маълумотлар сақланиб қолган, холос. **Прокопий Кесарийский, Готлик Иордан, Анна Комина** каби машхур тарихчиларнинг рисолаларида, **Титмар, Адам Бременский, Гельмольд** каби немис черков ёзувчиларининг солномаларида қўшни қабилалар тўғрисида этнологик лавҳалар учрайди.

IX—XII асрларда араб тилида ижод қилган шарқ муаллифларидан **Ибн Хурдодбек, Ал-Балхий, Ал-Истахрий, Ибн Хавқал, Масъудий, Ёқут** сингари йирик географ ва саёхатчилар, ажойиб файласуф ва мусикашунос **Абу Наср Форобий**, машхур энциклопедист олим **Абу Райхон Беруний** (айниқса, унинг „Ҳиндистон“ асари) ва буюк табиб **Ибн Сино**, атоқли этнолог, географ ва тарихчи **Абу Саъд Абдукарим, Ибн Муҳаммад Саъмоний** асарларида ҳамда номаълум муаллиф яратган „*Худуд-ул олам*“ номли рисолада Шарқ мамлакатларида, жумладан, Урта Осиёда яшаган аҳоли тўғрисида ноёб этнологик маълумотлар акс этган.

Шунингдек, XI асрда яшаб ижод этган улуғ тилшунос олим **Махмуд Кошғарий**нинг „Девонулуғатиттурк“ („Туркий сўзлар девони“) асарида ҳар бир шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг турмуши, этник таркиби ва тил хусусиятлари маҳсус ўрганилган, жуда кўп туркий қабилаларнинг ижтимоий тузуми, келиб чиқиши ва ўрнашиши, хатто ҳар бир қабилани

II оид географик мавқелари белгиланиб, ўз даврига мос!
III м II й харита тузилган.

Маълумки, Чингизхон ҳукмронлиги даврида мўғуллар империяси мисли қўрилмаган даражада кенгайиб, Хитой, Шпрқий ва Ғарбий Туркистон, Марказий Осиё, Эрон ясси роғлиги, Месопотамия, Кавказорти ва Шарқий Евронани \ III а қарам қилиб олади. Мўғуллар босиб олинган халқларни нахдшйларча талон-тарож қилгаилар, қўп шаҳар ва киш-Юқларни вайрон қилиб, ёндириб юборганлар, аҳолининг цмча қисмини қирганлар ва қул қилиб олиб кетганлар. (қ)пбатда яшнаб ётган минглаб шаҳар ва кишлоқлар, бепо-0II унумдор ерлар харобаларга айланган. Бундай даҳшатли, Жаҳонни ларзага солган қўшиннинг пайдо бўлиши ва унинг вигилмас зўр қудрати сирини билиш Европа монархлари Рим папасини ҳам қизиктирмай қўймас эди, албатта. Бу қолат Европа мамлакатлари билан Мўғул империяси ўрта-ОИД савдо, сиёсий ва дипломатик муносабатлар ўрнатишга Туртки бўлди. Мўғуллар билан яқин муносабат ўрнатишда Гпм папалари анча фаоллик кўрсатдилар. Биринчи бўлиб „Татар ўлкасига“, яъни Мўғулистонга папа **Иннокентий IV** 1245 йилда **Иоанна Плато Карпини** бошчилигида монахлардаи иборат элчиларни юборади.

Плато Карпини ёзиб қолдирган саёхатномада, ундан бир (!) кейин (1249—1251) худди шу йўл ва шу мақсад билан сафар қилган унинг ватандоши **Вильгельм Рубрук** асарида баъзи тарихий-этнографик маълумотлар учрайди. Буюк вепсциялик саёхатчи **Марко Поло** ҳам Рим папаларинингтопшириғи билан бир неча йил саёхатларда бўлади, бир неча маҳаллий тилларни ўрганади, ўз ватанига қайтишда генуяликлар томонидан асир олинади ва қамокда ўзининг манбаларга бой саёхатномасини яратади.

Бу даврда яшаб, ижод қилган Шарқнинг буюк мутафаккир тарихчиси **Рашидиддинни** (1247—1318) алоҳида қайд қилиб ўтиш лозим. Унинг ажойиб солномалар тўпламида турк ва мўғул қабилалари ҳақида жуда қимматли тарихий-этно-1 рафик маълумотлар мавжуд.

Темурийлар даврига оид қизиқарли этнологик лавҳаларни испан элчиси Гонзалес де Клавихо асарида, рус солпомаларида, **Низомиддин Шомий**, **Абдураззоқ Самарқандий**

ва бошқа улуг аждодларимиз асарларида учратиш мумкин.

Темур давлати, Мовароуннахр ва кўшни мамлакатларнинг сиёсий, иктисодий, маданий ҳаётини ҳар томонлама мукамал тасвирлаган **Заҳиридди Мухаммад Бобурнинг** тенгсиз асари — „Бобурнома“ алоҳида диққатга сазовордир. Бу асар ўнлаб европа тилларига таржима қилинган. Буюк ўзбек шоири, йирик давлат арбоби Бобур кўп ўлкаларни забт этган, бошидан ўтган воқеаларни, ўзи бошқарган ёки ўрганган ўлкалар тарихи, иклими, яшаш тарзи, маданияти хусусида атрофлича тўхталиб, қимматбаҳо тарихий-этнографик манбаларни ёзиб қолдирган.

ХУаср ўрталаридан бошланган „Буюк географик кашфиётлар“ этнологик ахборотларнинг кенг миқёсда ва тез суръатлар билан тўпланишга сабаб бўлди. Бу давр шаҳарларнинг ўсиши, савдо муносабатларининг кенгайиши, мануфактура хўжалигининг туғилиши ва бошқа катта ижтимоий-сиёсий ходисалар билан боғлиқэди. Янги-янги ерларни босиб олиш мақсадида ўтказилган юришлар, жасур денгизчилар ва савдогарларнинг, қароқчи ва мустамлакачиларнинг бепоеън океанларда сузишлари натижаси ўлароқ, Америка қитъасини, Африка сохилларини, Жанубий ваЖануби-шарқий Осиё ўлкаларини, Океания архипелаги ва оролларини кашф этилиши европаликларни илгари номаълум бўлган турли ирқ ва тилдаги халқлар билан таништирди. Дастлаб португал ва испан сайёҳлари, кейин голланд, инглиз ва с)ранцузлар дунёнинг барча қитъаларида бўлиб, янги ерларни кашф қилибгина қолмай, жуда кўп ўлка ва элатларни ўз измларига бўйсундириб, мустамлакачиликка йўл очиб берганлар. Қашр этилган мамлакатлар ва уларнинг аҳолиси тўғрисидаги биринчи маълумотлар кема қундаликларида ва саёхатлар ҳақидаги ҳисоботларда, кейинчалик анча батафсил тузилган баённома ва саёхатиомаларда акс эттирилган.

XV—XVII асрлар давомида этногра(1)ия фани Марказий, Шимолий ва Жанубий Америка хиндулари, Асррика ва Осиёнинг аксарият халқлари тўғрисида жуда бой маълумотларга эга бўлган эди. Европаликларнинг аввалги теварак-атрофдаги юрт ва элатлар тўғрисидаги тасаввурлари анча кенгайди.

Миссионер ва конкистадорларнинг¹ кўз ўнгида ғоят бой урмоплар, серунум тупрокди бепоён сахро ва чўллар, турли имшмли ва ранг-барангтабиатли ўлкалар, номаълум ғайри-ОДП, тил ва иркдаги халқпар пайдо бўлган эди. Уларнинг Мпкон ва фазо тўғрисидаги тушунчалари ҳам бутунлай ўзгар||() кетган эди. Эндиликда европаликларнинг наздида дунё цсмли ўн хисса кенгайган, Ер курраси бутунлашиб яхлит Сийсра шаклида намоён бўлди. Европаликлар жисмонийту-Шлиши, кийим-кечак, турмуш тарзи, диний эътиқоди, тил пп урф-одатлари жихатидан мутлако фаркланадиган „ғала-ПИ" кишиларни учратдилар, янгичахаёттарзига, ноанъана-лий маданиятга катта эътибор қаратдилар.

XVI асрда барча тарқоқ маълумотларни йиғиб, хинду-парни биринчи бор мунтазам равишда тасвирлаган италия-||ик инсонпарвар ёзувчи **Пьетро Матир**, мексикалик дар-ишш олим **Бернардино де Саагун**, епископлар **Бартоломеде Лас Касас ва Диего де Ланда** асарлари диққатга сазовордир. Ўша даврда яшаб ижод қилган француз файласуфи ва пуб-лицисти **Мишел Монтен** „Тажрибалар" асарида, кейинча-лик XVII аср — „маърифат асри"да пайдо бўлган буюк му-гафаккирлар — италян **Вико**, инглиз **Фергюссон**, француз-лар **Руссо**, **Дидро**, **Монтескье**, **Вольтер**, **Кондорсе** асарларида инсониятнинг табиий таракқиёти тасвирланган, ибтидоий болалик даври „сахий ваҳший"лар ёки „олтин аср" деб таъ-рифланиб, уни асослашда этнологик маълумотлардан кенг фойдаланилган. Ибтидоий жамиятни идеаллаштириш атокли маърифатчилар **Жан Жак Руссо** ва **Дени Дидро** асарларида фантастик равишда акс эттирилган.

Машхур немис мутафаккири Иоган Готфрид Гердер-нинг кўп қиррали фалсафий-тарихий асарларида инсоният уруғи тарихининг ибтидоий даврдан янги замонгача босиб ўтган таракқиёти тасвирланган. Унинг асарларида халқлар катта ва кичик, илғор ва қоқоқ халқларга ажратилмайди, муаллиф уларни тенглаштириб ифода этади. Гердер христи-

¹ Коикистадор — истилочи, Америка кашф қилингадам кейин упи талом-тарож қилган, аҳолига қирғин келтирган испан бос-қинчилари.

ан ахлокининг европалик мустамлакачилар томонидан зўрлик билан ўрнатилишига, жабр-зулмларга қарши чиккан. У „///-сониятни рағбатлантирадиган хатлар“ номли асаридан ўз муносабатини қуйидагича баён этган: „*Хани, менга европалик-яар бориб, ожиз, лақма инсониятни ўз зулми, адолатсиз уруш-лари, очкўзлиги, жабрлари, касалликлари ва ҳалокатли совғалари билан ўзига абадий доғ туширмаган мамлакатни кўрсатинг! Бизнинг китъамиз жаҳонда энг доно деб аталмасдан, балки энг кўрс, безори, савдогар деб номланиши зарур, ухалқларга маданият келтирган эмас, балки уларнинг туб маданий кур-такларини имконияти борича қуришиб, йўқотиб юборди!*“

Гердернинг фикрича, инсоният яхлит, унинг тарихи ҳам яхлит жараёндин, аммо бу умумийликда у хар бир халқнинг тараққиётда тенг ҳуқуққа эга эканлигини қайд қилиб, ўзига хос „миллий рухни“, такрорланмайдиган маънавий бойликларни сезабилган. Гердернинг мазкур фикрлари Европа халқларида миллий рухнинг қайта тикланишига зўр таъсир кўрсатиб, халқбадий ижоди ва миллий одатларини жиддий ўрганишга қизиқиш уйғотган эди.

Француз инкилоби тўлкинлари ва ундан кейинги Наполеон урушлари Европани ларзага келтирди. Оқибатда XIX асрнинг биричи чораги турли хил ижтимоий ходисалар, ғоявий йўналишлар, ижтимоий тафаккурдаги ўзгаришлар билан тўлиб-тошди. Бу жараён этнологик билимлар ва ғояларга ҳам таъсир қилди, айниқса, Марказий Европанинг герман халқлари ва қисман славянларда ўз халқи маиший турмуши, маданияти, фольклорига қизиқиш уйғотиб, уни романтизм билан безатди. XIX асрнинг биринчи ўттиз йиллиги „романтизм даври“ деб аталганлиги бежиз эмас. Ўша даврдаги дастлабки ажойиб фольклор тўпламлари, немис ака-ука Гримм эртаклари, Гердер ғоялари таъсирида славян халқлари ижодий бойлигини ўрганиш натижасида яратилган асарлар этнология фани обрўсини янада кўтарган эди. Турли вақтдаги нашрлар, этнологик ташкилот ва жамиятларнинг мозийни, халқ турмуши ва ижодини, маънавий ҳаёти ва руҳини жиддий ўрганишга киришгани романтик қизиқишни уйғотиб юборди.

Бу қизиқиш фақат Европага эмас, балки бошқа қитъа ва ўлкаларга ҳам тарқалган эди. Дастлаб XIX асрнинг биринчи ярмида атоқли немис географи Александр Гумбольдт

Ш француз табиатшуноси *Эме Бонплан* Жанубий Америка-мингпчки қисмини жиддий илмий тадқиқ қилдилар. 1832—1844 йилларда ёш *Чарльз Дарвин* тушган „Вигль“ номли кема билан Юр кurrasини айланиб чиқиб, ажойиб маълумотлар тўплади. Ш имолий Американи илмий жиҳатдан ўрганиб чиққан **Герберт Гоу Скулкрафт** ғоят самарали натижаларга эришган ва Юр п жилдли бой этнологик тўпламлар яратган эди. Океания п, Австралияда атоқли рус денгизчилари **Крузенштерн, Лисянский, Головин, Коцебу, Лазарев, Литкелар** кема-ларда пин кашфиётлар қилишга муяссар бўлганлар. Африка қитъасига ҳам бир неча илмий экспедициялар ташкил қилинган ва ички ўлкалар тўғрисида баъзи маълумотлар тўпланган >ди.

XIX асрнинг биринчи ярмида француз маърифатчилари Гйрғиб қилган тарихий тараққиёт назарияси „**Олгин аср**“ романтизми ғояларига қарама-қарши ҳолда янги поғонага кўтарилди. Этнологик билимлар ҳам асрлар давомида тўпланиб келган ниҳоятда бой ва ранг-баранг маълумотларни ўзлаштириб, муайян хулосалар ва назариялар, дунёқарашлар тизими ва йуналишлар ҳосил қилди. Натижада XIX аср ўрталарига келиб, мустақил фан соҳаси — этнография тўғрилишига зарур шарт-шароит яратилган эди.

1860—1870 йилларда янги фан — этнология билан боғлиқ равишда пайдо бўлган турли жамиятлар ва журналлар билан бир қаторда ҳар хил касбдаги кишилар томонидан яратилган (кейинчалик, классик асарлар деб танилган) ажойиб тадқиқотлар этнология илм соҳаси эканлигини тўлиқ тасдиқлади. Атоқли тадқиқотчилардан германиялик **Адольф Бастиан, Теодор Вайц, Юлиус Липперт, Генрих Шурц,** англиялик **Джон Фергюссон, Мак Леннан, Жон Лёббок, Герберт Спенсер, Эдуард Тэйлор,** француз **Шарль Летерпо,** америкалик **Льюс Генри Морган** кабиларнинг кўп жилдли асарлари этнология фаии қонуний равишда тўғрилганлигини исботловчи далиллар эди.

Турли халқларни, айниқса, Европадан ташқаридаги элатларни ўрганиш амалий эҳтиёжлар учун ҳам зарур бўлган. XIX аср бошларига келиб, Европанинг энг қудратли давлатлари ўзларининг катта мустамлакаларини бошқариш учун у ерда яшовчи халқларнинг маиший турмуши ва маданиятини билишга муҳтож эди. Инглиз этнология фанига асос

солувчилардан бири Жон Лёббок: „*Ёт ёввойи турмушни ўрганиш дунёниги барча қисмларида жойлашган ва турли маданий поғонада турган элатли мустамлакаларга эга бўлган буюк давлат — Англия учун муҳим аҳамиятга эга*“, деган эди. Бундай зарурат бошқа мустамлакачи давлатлар учун муҳим роль ўйнади ва оқибатда этнология фанининг ўсишига тurtки берди.

Демак, дастлаб этнология Европанинг йирик мустамлакачи мамлакатларига хизмат қиладиган восита сифатида қолок, яъни ҳали ўз *давлатига эга* бўлмаган халқлари ўрганувчи фан шаклида пайдо бўлган. Шу ҳолатда XX асрнинг биринчи ўн йилликларигача давом этган ва кейин этнослар ижтимоий-иктисодий ривожидан қатъи назар, ўзига хос кишилар бирлиги тўғрисидаги тасаввурларнинг юзага келиши билан этнология фанига муносабат ўзгарди. У методологик жиҳатдан жаҳондаги барча *этносларни* баравар ўрганувчи *илмий соҳа* деб танилди.

Халқлар тўғрисидаги бу фаннинг теран илдизлари 1789 йили Германияда илмий йўналиш шаклида пайдо бўлиб, ноёвропа халқ ва маданиятларни ўрганишни мақсад қилиб қўйган. XIX асрнинг 30-йилларидан бошқа халқларни ҳам ўрганувчи фан соҳаси сифатида „*этнология*“ атамаси кириштирилган. Шу билан бир вақтда немис фанида янги йўналиш пайдо бўлиб, уни „*халқшунослик*“ деб номлашга, бу йўналиш, асосан, немис тилли халқлар ва маданиятларни тадқиқ қилувчи фан соҳаси бўлиб ҳозиргача сақланиб келмоқда.

Инглиззабон мамлакатларда этнология фаяи *бир* оз бошқача йўналишда шаклланди. XVIII асрда халқлар тўғрисидаги фан соҳаси бу ерда антропологиянинг бир қисми сифатида инсон табиатини ўрганувчи биология фани билан бир қаторда гуркираб ривожланади. Кейинчалик Европа мамлакатларида антропологик жамиятлар пайдо бўлиши билан, ибтидоий маконларда кашф этилган киши суяқларини ўрганиш жуда авж олади. Неандертал одамларни ўрганиб ибтидоий жамият ва маданият тарихини тиклашга интиланган тадқиқотчилар фаига янги йўналиш — *социал антропологияни* олиб киришади. Илк бор бу атамани 1906 йили машҳур инглиз этнологи **Жеймс Фрээр** ишлатган. Мазкур йўналиш қисқа муддатда кенг тарқалиб, инглиз фанида „этнология“ тушунчасининг бир вариантыга айланиб кетади.

ЛҚШда этнология Европага нисбатан бир оз кейинроқ | **Шна** бошлаган. Бу ерда иркий муносабатлар жиддий | **п** ,шлиги туфайли Америка антропологияси дастлаб жис- | **III** антропология муаммоларини, иркий ва маданийта- | **юму** | чрни тадқиқ қилган. Ушбу йўналиш унингасосчиси и пррали этнолог олим америкалик **Генри Льюс Морган** шмоппдан белгиланган эди. Олим кўрсатган йўналиш колоқ шятларда қавму қариндошлиқ тизими, оила-никоҳ му- | **Оатлари**, инсонияттарихинидаврлаштириш каби муам- | **10** шр Америка этнологиясининг кейинги ривожига кучли | **I** | **III** пр қилган. XX асрнинг 50-йилларида АҚШ этнологияси **Франц Боас** ижоди замирида анча тор доирада тадқиқотлар т.ачади, этнологлар, асосап, халкларнинг маданий хусу- | **I** иятларини ўргала *бошлаганлар ва* бу йўналиш *маданий ант- | **т/юпология*** номи билан машхур бўлган.

Францияда этнология фани мустамлакачилик сиёсати- | **пннг** таъсирида қарам бўлган халкларнинг турмуш тарзи, | **млд**анияти ва анъаналари тўғрисида батафсил маълумотлар- | **га** муҳтожлик туфайли ўзига хос хусусиятларда ривожлан- | **ГЙЛ**. Халклар тўғрисидаги *бу* фан дастлаб Францияда „этно- | **I** рафия" номи билан XIX аср охирларигача сакланган. Фақат | **X** аср бошларида тарихий ва назарий маълумотлар кўпа- | **йпб** кетиши натижасида „этнология"га айланган.

Жаҳон этнологияси ривожиди рус олимларининг роли | **катта**. Этникжараёнларга қизиқиш XVIII асрнинг иккинчи | **ярмидан** бошлаб дастлаб Россиянинг бошқа халклар билан | **мулокоти**, рус халкининг тарихий илдиэлари ва маданияти | **хусусиятлари** каби муаммоларни ўрганиш мақсадида юзага | **келган**. Россияда этнология фан сифатида ғарбга нисбатан | **илгарироқ** пайдо бўла бошлайди. Айниқса, Рус география | **жамияти** ва унинг бўлимлари 1846 йилда ташкил топгандан | **сўнг** этнографиянинг мавқеи юксалиб, нафақат илмий, балки | **амалий** ахамиятга эгатадқиқотлар ўтказила бошланади. Маз- | **кур** жамиятларнинг ижобий томони шунда эдики, атокли | **рус** этнографи ва шарқшуноси С.П. **Толстов** таърифи би- | **лан** айтганда, улар „расмий" моҳиятга эга бўлмаган ва ҳеч | **вақт** ўзини чоризм хизматига тўлиқ бағишламай, асосан, | **ижтимоий** характерга зга бўлган. Мазкур илмий жамият | **дастури** Россиянинг географияси ва ундаги халкларни хар

томонлама ўрганишни назарда тутган. Ўша даврдан бошлаб рус халқи ва Россия империясига қарам бўлган Сибирь, Ўрта Осиё ва Кавказ халқларини этнографик жиҳатдан тадқиқ қилиш авж олади. Айниқса, Рус география жамиятининг фаол аъзоларидан машҳур сайёҳлар **Н.Н. Миклухо-Маклай** ва **Г.Н. Потанин**, ўзга ўлкаларга бадарға қилинган **В. Серошевский**, **Д.А. Клеменц**, **Л.Я. Штернберг**, **В.Г. Богораз**, **В.И. Йохельсон**, оригинал тарихий-этнографик асарлар яратган **Д.Н. Анучин**, **Н.Н. Харузин** ва бошқа рус олимларининг ажойиб тадқиқотлари этнография (инчунин, этнология) фанини юқори босқичга кўтарган эди.

XIX асрнинг 40—50-йиллари рус олимлари **К.М.Бэр**, **Н.И. Надеждин**, **К.Д.Кавелин** этнография фанининг асосий тамойилларини белгилаб берган эдилар. Бутамойиллар 1846 йили Рус география жамиятида „Рус халқини ўрганиш дастури“ номи билан қабул қилинган ва шу асосда: 1) буюмлар ҳаёти, 2) тирикчилик ҳаёти, 3) ахлоқий ҳаёт ва 4) тил муаммолари — тадқиқот муаммоси деб қабул қилинган, шу асосда барча маънавий-маданий масалалар ўрганилиб келинган.

Маълумки, шўролар даврида этнология фани ақидавий-лашган мафкурага таяниб иш кўрган. Мазкур ёндашиш этник жараёнларни сиёсий буюртма асосида ўрганишга асосланган бўлиб, уни муайян мафкуравий қолипга солиб қўйган эди. Оқибатда жуда кўп этник муаммолар бир ёкдама, юзак хал қилинган. XX асрнинг 70—80-йилларига келиб этнология фанида атоқли этнограф **Л.Н. Гумилевнинг** этногенез назарияси устувор бўлиб, этносларнинг келиб чиқиши ва ривож механизмини ўрганиш биринчи даражали масалага айланади. Ушбу масала айни пайтда мустақилликни қўлга киритган мамлакатлар учун ўта долзарб мазмун касб этади. Чунки халқларнинг ўзлигини англашга интилиши миллий илдиэлари ва хусусиятларини чуқур ўрганишга киришиши табиий ҳолдир.

Албатта, этнология фани олдинги этнографиядан бир оз фарқ қилса-да, реал ижтимоий жараёнлар билан узвий боғлиқ бўлган, унинг ҳозирги тарихий муаммоларни ўрганишдаги аҳамияти жуда катта. Агар илгари этнография предмети тадқиқи, асосан, қоқок этнослар, турмушдаги эски сарқитлар ва ижтимоий тузум масалалари бўлса, эндиликда

||ц траккий қилган илғор халқ ва элатлар ҳам этнология-
НИШ диққат марказида турибди. Ҳозирги замон индустриал
•МИЯТ этносларини ва колоқ халқларни ўрганишда янги
IМмолар пайдо бўлиб, бошқа фанлар билан ҳамкорлик-
II тиосоциология, этнопсихология, этнолингвистика, эт-
III(с)мография кабилар этнология фанини юқори поғонага,

II инсон ва унинг маданиятини ўрганувчи янги ижтимо-
ШI фан қилиб кўтарди. XX асрдаги асосий тарихий воқеа-
• I➤ III ўрганишда этномаданий омилларнинг роли ниҳоятда
қшлиги кўзга ташланади. Чунки XX аср ҳақиқатан ҳам
мпиллий ҳаракатлар, миллий мустақиллик учун курашлар,
миллий уйғонишлар, қолаверса миллатчилик асри бўлиб та-
рихга кирди. Демак, нафақат ўтган асрда, кириб келган XXI
Асрда ҳам этникжараёнлар, миллатлараро муносабатлар, эт-
Иосларнинг турмуш тарзи, моддий ва маънавий маданияти
қусузияларини ўрганувчи этнология фани муҳим омил бўлиб
қолаверди.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, этнология ҳозир
жаҳонда мустақил тарихий фан деб тан олинган бўлса, „*эт-
НОс*“ атамаси тўғрисида олимлар орасида яқдиллик йўқ. Бу
атама этнологик адабиётда кўпдан бери ишлатилиб келин-
ганлигига қарамай, унинг илмий таърифи умумий тарзда
маънавий жиҳатдан одамларнинг этник бирлигини англа-
тувчи сўз сифатида сўнги ўн йилликларда фанга киритил-
ган. Шу билан бирга, мазкур атама билан боғлиқ „*этник-
лик*“ (этничность) тушунчаси айрим этник гуруҳларнинг
хусусий белгилари ёки умумийлигини (идентичность) аниқ-
ловчи атама сифатида кенг ишлатилмоқда. Этниклик тушун-
часи ўтган XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб жаҳонда эт-
нослараро мураккаб муносабатлар ва жиддий кашфиётлар-
нинг кучайиши туфайли кириб келган бўлса-да, асли бу
атама этнослараро маданий ташкилот шаклида юзага келган.

Этнос ва этниклик тушунчалари ҳозирги этнология
фанида қабул қилинган умумий тушунча бўлиб, умумий
худуд ва тил бирлигини белгиловчи асосий омилдир. Маз-
кур омиллар этносларнинг нафақат шаклланишида, балки
этногенезида ҳам ҳал қилувчи белгилар ҳисобланади. Баъзан
тил бирлиги у ёки бу этноснинг номига (этноними) ҳам
ўтади. Шубҳасиз, ҳар бир этноснинг шаклланишида унинг

моддий ва маънавий маданияти ҳал қилувчи роль ўйнаши мумкин. Айниқса, этноснинг асрлар давомида шаклланиб келган *анъанавий хўжасаяги, урф-одат ва маросимлари, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак, хулқ-атвори* кабилар муҳим этник белгилар саналади. Тўғри, барча этнослар ўзига хос рухий кечинмалари ва характери, яъни кишиларнинг *табиати* ва *диди, ўзига хос этник қадриятлари, менталитети* билан ҳам фарқланадилар. Шу сабабдан ҳам этнослар (элат, халқ, миллат) айрим умумий гуруҳ одамларнинг бирлигини бошқа гуруҳ ўзига ўхшаш одамлар гуруҳидан фарқлаб ўзлигини аниқлаши натижасида муайян ном (этноним)лар билан аталиб, айрим халқ (элат) сифатида ўрганилади.

3- §. ЭТИОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ МАКТАБЛАРИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

Ҳар бир фан ўзига хос услуб, концепция, мактаб ва йўналишларга асосланиб ривожланади. Этнология фан сифатида шакллана бошлаган даврдан буён муайян назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган, замоп талабига жавоб бера оладиган ҳар хил мактаб ва йўналишлар юзага кела бошлаган. XIX аср ўрталарида ниҳоятда кенг миқёсда ўтказилган этнологик тадқиқотлар натижасида тўпланган бой маълумотларни жиддий системалаштиришга киришиш, жаҳон фанида пайдо бўлган *эволюционизм, диффузионизм, структурализм, маданий релятивизм* каби машҳур илмий йўналишлар барча гуманитар фанларга кучли таъсир ўтказган,

Этнология фанига биринчи бўлиб эволюционизм назарияси умумметодологик илмий кўрсатма сифатида кириб келади. Аслида табиий фанлардап ўтган эволюционистик тасаввурлар энг кенг тарқалган назария ҳисобланади, шунингдек, XIX аср этнология фанида инсоният маданияти ривожига умумий қонун-қоидаларнинг мавжудлигини асослаб, турли элатларнинг ўзига хослигини аниқлашга имкони яратганлиги алоҳида таъкидланади. Мазкур мактаб намояндалари Англияда **Герберт Спенсер**, **Эдуард Тэйлор**, **Жеймс Фрезер**, Германияда **Адольф Бастиан**, **Теадор Байц**, Францияда **Шарл Летурно**, АҚШда **Льюс Генри Морган** ўз қарашлари, илмий изланишлари билан этнология фанига салмоқ-

- II Ў олдилар.

Шулардан энг машхури Эдуард Тэйлор (1832—1917) шнпиг „Инсониятнинг қадимги тарихи тўғрисидаги тадки-ш" (1865) ва „Ибтидоий маданият" (1871) номли асарларди нлюцион концепциясини илгари сурган. Унингэнг I; „им ғояси — одам табиатнинг бир қисми ва у табиатга II умумий қонуниятлар билан бирга ривожланади. Демак, III инсонлар психологик ва интеллектуал жихатдан бир мли табиатли ва улар нафақат ўзига хос, балки умумий ху- I усиятларга эга маданиятни яратганлар. Барча маданий ходи-циардан Тэйлорнингдиққатини ибтидоий диний эътикод-шр жалб қилган. Унинг таърифича, барча инсонлар бир хил- II ривожланиб, ибтидоий даврлардан умумийликка эга бўлган рухий оламни яратганлар. Натижада илк бора юзага келган дмнлардан анимистик тасаввурлар ҳосил бўлган. У бундай Гасаввурлар „ёввойи" кишиларнингтабиатсирларини, *туш, уйқу, касаллик, ўлим* каби ҳодисаларнинг сабабларини ту-шунтиришга интилганлиги туфайли пайдо бўлган дастлабки фалсафий мушоҳадаларнинг махсули деб ҳисоблайди. Одам-лар ибтидоий тушунчаларини табиат билан боғлаб оддий-ликдан мураккаблаша бораётган тасаввурларнинг ривожини мавжуд ходисаларга қиёслаб берган. У жонга ва арвохларга ишониш (анимизм) эътиқодини „дин минимуми", деб атайди. „Анимизм, — деб ёзади Тэйлор — *аслида барча ваҳший ва маданий халқлар фалсафасининг негизини ташкил қилади*".

Эволюционизм назариясининг энг йирик намояндала-ридан инглиз файласуфи, биологик, психологик ва социологик **Герберг Спенсер** (1820—1908), жамият ва одамзод ички ва гашки омиллар таъсирида ривожланади, деган ғояни илгари сурди. *Ташқи омилга* географик муҳит, қўшни жамият ва халқлар, *ички омилга* — одамнинг ирқий тузилиши, табиати ва руҳиятинингўзигахослиги киради. Спенсер инсоният гадрижини коинотнинг уиверсал қонунияти билан боғлаб, инсоннинг камол топишини унинг туғма қобилияти билан боғлайди. Ва лекин туғма табиат абадий эмас, у такомилла-шиш хусусиятига эга. Спенсер эволюция ғоясини бир ёкла-ма талқин қилиб, ибтидоий одамлар *гўё жисмоний, ахло-қий, ақлий* жихатдан қолок, деб таъриф беради.

Германияда этнология фани ва эволюционизм таълимотига асос солган **Адольф Бастиан** (1826— 1925) йирик таълимотчи ва этнология фани ташкилотчиси бўлиб танилган. У жаҳоннинг турли минтақасида тўққиз марта ўтказилган экспедициялари натижасида жуда кўп этнографик материаллар тўплаб, муайян ягона назарияни яратишга муяссар бўлган. Бастианнинг энг асосий бош ғояси шундан иборат эдики, барча элатлар умумий дунёқарашга эга бўлиб, оддийликдан мураккабликка ўтиш эволюциясидан иборат.

Этнология фанига эволюционизмни татбиқётган **Льюс Генри Морган** (1818—1881) алохида мавқега эга. Бу машхур Америка этнологи ўз замонасида барча олимларга нисбатан янги назариядан кўпроқ ва самарали фойдаланган. Морган 40 йиллик умрини Америка туб аҳолиси — *ирохезлар* ва бошқа қабилаларни ўрганишга бағишланган асарларида мазмунли ва кўп қиррали ғояларни кўтариб чиқди. Бу ташаббускор этнолог олим ўзининг асосий назарий тушунчалари ва ғояларини „Қадимги жамият“ (1877) номли асарида баён этган. Унда муаллиф учта энг муҳим этнологик муаммоларни ҳал қилган: инсоният тарихида ибтидоий уруғчилик тузумининг ўрни ва ахамияти, оила-никоҳ муносабатларининг шаклланиш тарихи ва инсоният тарихини даврлаштириш масалалари. Морганнинг таърифича, уруғчилик жамоаси қадимги ижтимоий тузумлар — *осиёлик, европалик, африкалик, америкалик* ва *австралиялик* тхрнинг барчасида умумий характерга эга. Уингтаклиф қилган даврлаштириш таълимоти этнографик, тарихий ва археологик маълумотларни яхлитлаб, ҳар бир халқнинг умуминсоний тарихдаги ўз ўрнини аниқлашга имкон берди. Л.Морганнинг асарлари эволюционизм назариясининг ижобий томонларини тўлдирибгина қолмай, у инсонлар тарихини ҳаққоний ўрганишга хизмат қилди ва юқори даражага кўтарди.

Рус этнографлари ичида ҳам эволюционизм назарияси кенг тарқалган. Улар ҳам Европа ва Америка эволюцион мактаб вакиллари (Ж. Лёббок, М. Леннан, Э. Тэйлор, А. Бастиан, Л. Морган)нинг асарлари орқали ўз тарихини, никоҳ-оила муносабатлари ва дин тарихини ўрганишга, тадқиқ қилишга интиланлар. Бундан ташқари, мазкур этнология классикларининг асарларини қисқа муддат ичида рус тили-

ди пашр этилиши Россияда ўша даврда янги фанга қизиқиш
I \чайганлигидан, ҳар хил назарий йўналишларни тарқали-
III га имконияттуғилганлигидан далолат беради.

XIX аср охири XX аср бошларида Европа этнологиясида
Илғор эволюцион ғоялардан қайтиш рўй беради ва фанга
Килоф ғайриилмий назария ва йўналишлар пайдо бўлади. Бу
члврда. айниқса, биринчи жаҳон уруши арафасида мустам-
Кқа ва бозорлар учун кураш, ижтимоий зиддиятлар ва озод-
II ик ҳаракатлари авж олган эди. Бундай шароитда ҳукмрон
синфлар бир халқнинг иккинчи бир халқустидан ҳукмрон-
лигини, босқинчилик ва мустамлакачиликни, эксплуата-
ция вазулмни оклайдиган ва қўллаб-қувватлайдиган ғояларга
эҳтиёж сезар эди. Кўпгина Ғарб тадқиқотчилари, шу жум-
ладан, этнологлар ҳам, ўз фаолиятини монополиялар ман-
фаатига, мустамлакачилик идора усули вазифаларига мос-
лаб олиб борганлар.

Ҳозир Европа ва Шимолий Америкада этнология фани
умумий вазифа ва мақсадларии аниқ тушуна олмаслиги,
тадқиқот методларининг хилма-хиллиги ва илмий муаммо-
ларнинг кўплиги туфайли назарий чалкашликларга дуч кел-
моқда. Бу ҳудудларда этнография фани ҳамон иккига аж-
ралган бўлиб, ўлкашунослик вазифасипи адо этувчи (ўз
халқини ўрганиш соҳаси) ва бошқа ёт (асосан, Европадан
ташқаридаги) халқтарни ўрганиш соҳасидан иборатдир.

Ўтган асрнингўрталаридан бошлаб Шимолий Америкада
маданий релятивизм ва қайта тикланган эволюционизмнинг
янги турлари (неоэволюционизм), тарихийликка стихияли
равишда ёндашиш ва хатто прогрессив олимларнинг ғояла-
рига яқинлашиш тенденцияси кучаяди. Атокли рус этноло-
ги **Ю.П. Аверкиева** „1960 йилларда антиэволюционизм урф-
дан чиқиб, илгариги эволюционизм танқидчилари эиди ўзла-
ри доим эволюционист бўлганликларини айтиб, фақат ўтган
аср эволюционизмнинг асоссиз амалий ақидаларини танқид
килиб келганликларига илмий жамоатчиликни ишонтиришга
интиладилар“, деб ёзади. АҚШда 1963 ва 1964 йилларда Л.
Морганнинг „Қадимги жамият“ асари янги нашрда чиқиши
бунга дадилдир. Функционалистик, диффузионистик ва бош-
ка эски „изм“ларнинг курама ғояларидан пайдо бўлган

неоэволюционизм асли янги замон этнологияси назариясининг охириги *сўзидир*.

Маданий релятивизмнинг бошқа энг йирик намояндаси антрополог **Мелвилл Херковиц** ҳар бир халқ маданиятини *нисбий, мустақил* деб ҳисобдаб, умумий, масалан, Европа-Америка қийматлилик системасини, ўзига хос маданий хусусиятларини инкор қилади. Айрим маданиятнинг нисбийлигини тан олиш билан бирга, инсониятга хос умумхалқ мезонлари ҳам нисбий (релятив) характерга эга, халқлар маданияти орасидаги баъзи ўхшашликлар ҳам *мустақил, яхлит инсоният тараққиёти йўқ*, деб даъво қилади. Унинг таърифича, *ҳозирги* Европа-Америка маданиятининг асосий белгиси *технология*, ўрта аср Европасида *супернатурализм*, яъни диний мафқуранингхукмронлиги, ҳозирги меланезияликларда ижтимоий „престиж“, Хиндистонда сигирга сиғиниш кабилар мазкур халқларнинг маданий хусусиятларини ифодалайди.

Неоэволюционизм ғоялари эса Мичигануниверситетининг профессори, атокли этнолог **Лесли Уайт** („Маданият эволюцияси“, „Маданияттўғрисидаги с)ан“ асарлари ваҳоказо), унинг шогирди ва издоши **Маршалл Салпс**, машхур *ЭТНОЛОГ* ва археолог **Жулиан Стюарт** асарларида ёрқин ис)одасини топган. Масалан, Лесли Уайт илмий дунёкарашидаги ўрта тушунча — маданият аслида символ (белги)лардан ташкил топган, деган тушунчадир. Маданият эволюцияси, Уайт фикрича, асосан, технологик тараққиётдан иборат бўлиб, у эволюциянинг „социологик“, „идеологик“ ва „сентиментал“ каби ўзаро боғлиқ муҳим қисмларига кучли таъсир ўтказди. Ижтимоий тараққиётнингдастлабки шакли оила, кишилиқ жамияти ва маданиятэволюциясинингнегизи мулк ҳисобланади. Уайтўзинингжуда кўп асарларида „антрополог“ (эшолог)ларни академиктадқиқот қобиғи билан чекланмай, катта назарий ва ҳаётўртага қўйган амалий масалаларни дадил ҳал қилишга чақиради. Стюартҳам кўп асарларида эволюцион *ғояни ғоят* хилма-хил маданиятлар билан, ижтимоий ҳаёт шакллари билан бирма-бир мослаштиришга интилади. Этнологнинг асосий вазис)аси, дейди у, фақат маданиятларни изоҳлабгина қолмай, *балки* уларнинг тараққиёт қонунларини аниқлашдан, кишиларнинг ўзаро муно-

сабатлари ва уларнинг теварак-атрофидаги мухитни ўрганишдан ҳам иборатдир.

Ҳозирги даврдаги Европа этнологиясида энг асосий ўринни кенг тарқалган *структурализм* оқими эгаллайди. Жуда кўп *оригинал этнологик* асарлари билан танилган истеъдодли француз олими **Клод Леви-Стросс** шу оқимнинг асосчиларидан бири ҳисобланади, АҚШ ва Ғарбий Европада унинг фикрларини фан назарияси, деб тасдиқлашга интиладилар. Леви-Стросс жамият тўғрисидаги Дюркгейм таълимоти ва формал лингвистика услубини яратган **Фердинанд де Соссюра** ғоялари таъсирида тилшуносликдаги структура услуб орқали айрим маданиятларнинг тузилиши (структураси)ни символлар тизими шаклида қайтадан тиклаш мумкин, деган фикрни илгари суради. Унинг таърифича, реал яхлит борликсифатида маданиятни эмас, балки унинг структурасидан сунъий равишда ажратиб олинган айрим қисмларни, масалан, *қариндошлик терминологияси, фольклор, мифология, таом тайёрлаш ва. \оказоларни* тадқиқ қилиш зарур, Леви-Стросс асарларининг номлари („Хом ва пиширилган“, „Асалдан кулга“, „Қадах кўтариш одатларининг келиб чиқиши“, „Яланғоч киши“) фикримизга далил бўла олади. Асосан, Жанубий Америка хиндуларини ўрганган Леви-Стросс маиший турмуш ва маданиятнинг турли томонларини ўзига хос қонуниятга эга бўлган ёпиқ система шаклида таърифлайди. Демак, структурализм назариясининг негизида қандайдир тарихий тузумдан ташқари, сабаб-натига алоқаларига эга бўлмаган *абдий структура* мавжуд ва у инсон тафаккури *\али беҳабар киши онги маҳсулидир*, деган тасаввур ётади.

Леви-Стросс концепциясида жамиятдан сунъий равишда ажратилган ходисаларининг айрим қисмларини ўрганиш асос бўлса, жуда кўп истеъдодли олимлардан иборат „инглиз структуралистлари“ реал конкрет тарихий бирикмалар (қабилла, халқ, давлат)нинг айрим структураларини тадқиқ қилдилар. Мазкур назария вакиллари атоқли африкашунос **Эванс-Пригчард**, Океания ороллари этнографиясини ўрганишда машҳур бўлган **Даймонд Фёрс**, Жанубий Африкада туғилган *этнограф* **Мейер Фортес** ва унинг ҳамкасби **Макс Глумэн** тадқиқотлари эътиборга моликдир.

Европа этнологиясида ўтган асрда пайдо бўлган „ўлкашунослик“ тенденцияси сўнги йилларда анча ўсди. Натижада ўз халқини ўрганиш, турли музейлар яратиш, очиқ этнографик музейларни тиклаш, муайян тадқиқотлар ўтказиш, айниқса, кучайди. Ҳозир Европа ва АҚШда жуда кўп юқори малакали этнологлар пайдо бўлган. Фақат АҚШнинг ўзида тахминан уч мингга яқин этнолог мавжуд. Мамлакатнинг деярли ҳамма университетларида этнология курси ўқилади ва этнологик илмий тадқиқотлар ўтказилади. Илмий тадқиқотлар ўтказишда кўп музейлар қатнашмоқда. Махсус этнологик жамиятларнинг фаолияти нашр этилиш („Америка этно-тарихжамияти“ кабилар), турли журнал ва тўпламлар этнология фанига қизиқиш катта экаилигидан далолат беради. Европадаўлкашуносликнингўсиши натижа-сида ўз халқининг маиший турмуши, моддий ва маънавий маданиятини тарғиб қилиш кучайиб бормоқда. Бу ишда махсус кишлок тарзидаги очиқ жойларда тикланган этнографик музейлар муҳим роль ўйнамоқда.

Этнология фани қатор Европа мамлакатларида янги ил-ғор ғоялар туфайли жиддий илм соҳасига айланди ва тез суръатлар билан ривожлана бошлади. У ғоявий жиҳатдан объектив методга асосланган ҳолда этногенез ва этник та-рих, ибтидоий жамият ва синфларнинг пайдо бўлиши, анъа-навий моддий ва маънавий маданият, ҳозирги этник жара-ён ва ижтимоий тузум каби йирик муаммоларни кенг миқ-ёсда тадқиқ қилишга киришган. Этнологик тадқиқотлар мунтазам равишда кўп мамлакатларда бошқа яқин фан со-ҳалари, айниқса, социология билан ҳамкорликда давлатсиё-сатига мувофиқ илмий кадрларни бир мақсад йўлида катта муаммолар теварагига жипслаштирган ҳолда одиб борилмоқда.

Айрим мамлакатларда анъанавий ўлкашунослик доира-сидан чиқилиб, бошқа халқларни ўрганишга ўтиш жараёни сезилмоқда. Хусусан, Польшада „ўзбеклар“ номли моногра-фия яратилган. Германияда этнология фани урушдан кейин бир қадар бошқача шароитда, илмий кадрларнинг бир қис-ми нацизм тузуми даврида ҳалок бўлганлиги, бир қисми чет элларга қочганлиги туфайли фашистик мафкура қол-дикларига қарши кураш олиб бориш баробарида ривожлан-ди. Барча Европа мамлакатларида этнологик тадқиқотлар

махсус илмий ташкилотлар, университетлар, кафедралар ва музейлар доирасида марказлаштирилган.

Назарий ва амалий масалаларни янги муайян поғонага кўтарган ва жаҳон этнология фанида ўзига хос обрўга эга бўлган мактабнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши ажойиб этнограф ва шарқшунос, атоқли олим С.П. Толстов номи билан бевосита боғлиқдир. У этнография фанини жаҳон илм саҳнасига кўтариб, унинг ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ягона, изчил, барча халқларни тенг тадқиқ қилувчи тарихий фан эканлигини тасдиқлаш йўлида ҳормай-толмай хизмат қилди. С.П. Толстов этнография фанининг мақсади ва вазифаларини белгилаб, бу фан халқлар маданиятининг миллий ва этник хусусиятларини ўрганади, „*турли тарихий даврларда пайдо бўлган қатламларини*“ очиб беради, деб таъкидлаган эди. Ниҳоятда кенг ва теран билим эгаси бўлган С.П. Толстов шарқхалқлари моддий ва маънавий маданиятини ўрганишдаги катта хизматлари учун Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг фахрий аъзоси қилиб сайланди. Бу машҳур тадқиқотчи ҳозирги этник жараёни ўрганишга алоҳида эътибор берар эди. Мазкур олижаноб вазифани бажаришда бир қатор истеъдодли этнологолимлар ҳам ҳормай-толмай меҳнат қилиб, анча ютуқларга эришдилар. Булар ичида С.П. Толстов билан бирга ишлаган атоқли тадқиқотчилар: П.И. Кушнер, И.И. Потехин, Л.П. Потапов, Г.Ф. Дебец, М.О. Косвен, С.А. Токарев, М.Г. Левин, Н.Н. Чебоксаров, Б.О. Долгих, Д.А. Ольдерогге, Н.А. Кисляков, Т.А. Жданно бўлдилар. Сўнгги йилларда етишиб чиққан ва этнография фанининг ривожига салмоқли ҳисса қўшган тадқиқотчилар Ю.В. Бромлей, Ю. П. Аверкиева, С.И. Брук, В.П. Алексеев, В.И. Козлов, Ф.Ф. Итс, Г.Е. Марков, Б.А. Андрианов, В.К. Чистов, С.И. Вайнштейн, Р.К. Кузеев, В.В. Гинзбург, М.В. Крюков, Р.Н. Исмаилова, Ю.В. Арутюнян, Ю.И. Семенов, Н.А. Бутинов, С. Камолов, К. Шониёзовлар ўзларининг ажойиб асарлари билан танилдилар. Хуллас, алоҳида қайд қилиш лозимки, кейинги даврда кўплаб истеъдодли олимлар миллий этнология фанини ўз асарлари билан бойитиб, замонавий долзарб муаммоларни ҳал қилишда ўзларининг муайян ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар.

4-§. ЖАҲОН ХАЛҚЛАРИ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Одатда, халқлар муайян территорияда жойлашадилар. Аммо тили, маиший-маданий жиҳатдан яқинлиги билан ажралиб турган айрим элатларнинг ўзаро миллий аралашиб жараёни доимо содир бўлиб турган, этник жиҳатдан чегарадош халқлар орасида эса бу жараён айниқса, кучли бўлган. Ҳозир жаҳон аҳолиси ўз социал-иқтисодий ва сиёсий тузумига қараб, турли типдаги этнослардан — *миллат, халқ, қабилавий бирикмо* еки *айрим қабилалардан* иборатдир.

Тарихий жиҳатдан энг илк этнос типи ибтидоий жамоа қабиласи бўлиб, у дастлаб бир неча қарииндош-уруғлардан ташкил топган эди. Ҳозирги даврдаги қабилалар ўз социал-иқтисодий ва маданий даражаси билан улардан тубдан ажралиб турадилар. Бу қабилалар бир неча юз кишидан *миллион* гача етадиган аҳолидан иборат бўлиб, уларда ибтидоий тузум элементлари сарқит сифатида сақланган феодал ёки капиталистик муносабатлар амал қилади, ижтимоий табақаланиш белгилари сезилиб туради (масалан, Эрондаги белужийлар ва қашқайлар). Қабилавий муносабатлар, асосан, кўчманчи ва ярим кўчманчи халқларда кўлроқ сақланиб қолган.

Ибтидоий жамоаттузуми емирилиб, дастлабки табақаланиш пайдо бўлиши билан айрим қабилаларнинг умумий манфаат асосидаги иттифоқи ёки бирикмалари ташкил топади. Махсус бирикмалар қабилалараро хўжалик ва маданий алоқаларни кучайтириб, уларнинг аралашиб кетишига олиб келади ва илгариги қавм-қариндошлик муносабатлари ўрнига территория муносабатларни юзага келтиради. Шимолий Америкадаги ирокезлар лигаси, Мексикадаги ацтеклар ёки Жанубий Африкадаги зулуларнинг Қабилавий иттифоқлари бунга мисол бўла олади.

Кейинги, синфий жамият пайдо бўлиши билан кулдорликтузуми даври босқичида (Қадимги Миср, Греция, Рим ва ҳоказо) халқлар шакллана бошлайди. Европада бу жараён феодализм давригача (руслар, поляклар, французлар ва ҳоказо) чўзилади. Территориал, маданий ва хўжалик бирлиги, келиб чиқиши ва тил яқинлиги асосида турли қабилалардан ташкил топган халқлар дастлабки даврларда унча мустақкам бўлмаган элатлардан иборат эди.

Товар, пул муносабатларнинг ривожланиши натижасида хўжалик тарқоқлигига барҳам берилиб, иқтисодий ва маданий алоқалар кучайди, миллатлар пайдо бўла бошлади. Миллатлар, одатда, ўз иқтисодий бирлигининг барқарорлиги, умумий территориял ва тилининг бирлиги, миллий характер ва психологиясининг умумий белгилари билан фарқ қиладилар.

Жаҳондаги *этник жараён* ниҳоятда мураккаб бўлиб, фанда қабул қилинган анъанавий қабила, элат, халқ миллат каби тарихий бирликлар доирасида чекланиб қолмайди. Ҳозирги даврда бир неча элат ёки халқнинг яқинлашиши ва уюшиши натижасида пайдо бўлган йирик этник бирликлар (Америка халқи каби), макроэтнослар билан бир қаторда маҳаллий халқ ёки миллат ичида баъзи хусусиятлари (шеваси, моддий ва маънавий маданияти, диний тасаввурлари) билан ажралиб турган майда этнографик группалар — *микроэтнослар* ҳам мавжуддир.

Баъзи халқлар диний эътиқод асосида ўзига хос микроэтнослар ва макроэтнослар бирлиги билан ҳам фарқданадилар. Масалан, бутун Жанубий Осиё халқлари феодализм даврида пайдо бўлган индуизм теварагида турли тилдаги халқларни бириктирган *макроэтнослар* бўлса, Филиппин халқининг бир қисми ислом дини эътиқоди асосидаги *маро* номли элатлардир. Эрондаги *гебрлар* (зоастризм тарафдорлари) ёки Хитойдаги мусулмон (дунган)лар микроэтнос сифатида махсус этнографик группаларни ташкил қилганлар. Макроэтносларга социал-иқтисодий формациялар ёки сиёсий бирлик асосида пайдо бўлган йирик группалар ҳам киради. Масалан, мустамлакачиликда озод бўлган, ўтмишда анъанавий-маиший жихатдан мустақилликка интилиб, ижтимоий тараққиёт йўлида умумий мақсадларга эришган Осиё ва Африка мамлакатларининг кўпчилиги мазкур макроэтнослардан иборатдир.

Агар элат ва халқларнинг ташкил топиши ижтимоий характерга эга бўлса, ирқларнинг пайдо бўлиши биологик асосга эгадир. Шунинг учун ҳам этнослар билан ирқларнинг жойланиши бир-бирига камдан-кам мувофиқ келади, аслида эса ирқлар қитъаларнинг катта территорияларида жойлашиб, турли ва хар хил тилдаги этносларни ўз ичига олиши

мумкин. Масалан, Африкада яшаб бир неча тилда сўзлашадиган халқ ва элатлар *негроид* ирқига оид бўлса, Шимолий Америкада турли ирқлардаги кишилар бир тилда сўзлашадиган *Америка миялатини* ташкил қилади.

Хуллас, кўп сонли жахон халқларини тартибга солиб, классификациялаш анча мураккаб масаладир. Баъзи олимлар халқяарни бир вақтда ҳам ирқий, ҳам тил яқинлиги асосида системалаштиришга интиладилар. Улар инсонларни уч-беш ирққа бўлиб, ирқпарни эса, тил группаларига бўладилар. Бундай классификация методологикжихатдан хатодир, чунки ирқий белгилар билан лингвистик хусусиятларни аралаштириш мутлақо мумкин эмас. Бунга зид ҳолда собиқ Иттифок фанида халқларни этносога хос икки белги — *маданият* ва *тия* билан классификация қилиш қабул қилинган. Ундан ташқари, тарихийлик принципига асосланган *марксистик* этнография халқларни маданий яқинлигига қараб „хўжалик-маданий типлар“ ёки „тарихий-маданий вилоятлар“га бўлиб ўрғанади. Баъзан этносларни географик принципга, динга, тарихий даражасига қараб ҳам фарқлайдилар.

Антропологик жиҳатдан ҳозирги халқлар сўнгги илмий классификация асосида тўртга катта ирққа бўлинади: *иегроид* (африкан), *европоид* (евросиё), *монголоид* (осиё-америка) ва *австралоид* (океания) катта ирқлари. Негроидларнинг сони 1975 йил маълумотлари бўйича бутун дунёда 250 миллиондан ортиқ (негрлар, негрилли, бушмен ва готтенотлар); *нег-роид* ва *европоид* аралашшидидан пайдо бўлган 352,6 миллионли ирқлар (*эфиоп типни*, *суданликлар*, *мулатлар*) ҳам шуларга қиради; энг катта *европоид* (евросиё) ирқи 1 миллиард 793,3 миллион кишидан иборат бўлиб, унга аралаш типлар (метислар, мулатлар) ҳам қиради; *монголоид* (осиё-америка) катта ирқига оид аҳоли сони 704 миллиондан ортиқ; *аралаш типлар* 672,2 миллион, *Тинч океан монголоидлари* 664 миллион киши, *Жанубий Осиё* группаси 542,4 миллион ва *японлар типни* 11 миллион кишидан иборат; австралоид (океания) қатта ирқи (веддоидлар, австралияликлар, айнлар, меланезияликлар ва папуаслар) сони 9,4 миллион кишини ташкил қилади. Ирқий тафовут фақат

ташки жисмоний белгилари билан аниқланади. Ҳар бир катта ирқ ичида майда группа ва типлар ҳам мавжуд.

Этносларнинг шаклланишида ва уларни фарклашдатил Ӏ осий роль ўйнайди. Тил бирлигига караб айрим халқ ва мшлар аниқланибгина қолмай, кўпинча тил асосида ном ўтм берилади. Лингвистик характеристика тарихий-қиёсий ўрлапиш орқали аниқланади. Одатда, келиб чиқиши бир бўлган халқларнинг тил яқинлиги бўлади. Шу асосда энг Кипта тил оилалари ва группалари қуйидагича бўлинади: *ш1(-европа оиласида* 1 млрд. 861 миллион киши гапиради, шулардан энг катта группалари — *германлар* (403,9 миллион), *романлар* (482 миллион), *ҳиндийлар* (595,6 миллион), *славянлар* (271 миллион), *эронийлар* (65 миллион); *семит-хамит* (афросиё) оиласида 147,9 миллион киши семит халқлари; *дравид оиласи* 154,1 миллион кишидан иборат; *Урал оиласига* 23,4 миллион; *олтой оиласига* 96,9 миллион; *хитой-тибет оиласига* 864,7 миллион, *нигеро-кордофа* оиласига 212,6 миллион; *австронезия* оиласига 191,3 миллион; *австросиё* оиласига 64,5 миллион киши киради. Тиллар морфологик (сўз тузилиши) ва генеологик (келиб чиқиши) яқинлиги асосида фарқланадилар. Генеологик классификация этнология фани учун муҳим аҳамиятга эга, чунки халқларнинг келиб чиқиши (этногенези)ни ўрганишда катта ёрдам беради.

Жаҳонда икки тилли этнослар ҳам кам эмас, масалан, бир ирқдаги Бельгия ва Швейцария аҳолиси икки ёки уч тилда сўзлашадилар. Бизнинг мамлакатимизда миллати рус бўлмаган аҳолининг ярмидан кўпи ўз она тилидан ташқари рус тилини ҳам билади. Илгари мустамлака бўлган Осиё ва Африка мамлакатларининг деярли ҳаммасида икки тил — *маҳаллий* ва/;яс/ш/давлаттиллари мавжуд. Ҳиндистонда расмий ҳинду тили билан бирга юзлаб бошқа тиллар ҳам бор. Покистонда — *урду*, Индонезияда — *бахса-индонезия*, Филиппинда — *тагалог*, Африка мамлакатларининг айримларида раший *инглиз* ёки *француз* тиллари билан бир қаторда *маҳаллий тилларда* ҳам сўзлашилади.

Тилларнинг географик чегаралари доимо ўзгариб турган. Агар араб тили пайдо бўлган вақтда (VII асрдан олдин) ундан фақат Араб ярим оролининг жанубидагина яшовчи қабилалар фойдаланган бўлса, ҳозир бу тилда Шимолий Африка ва Жануби-шарқий Осиёда жойлашган жуда кўп халқ-

лар сўзлашади. Ёки инглиз тилини олсак, унда дастлаб фақат Британия оролидаги аҳоли сўзлашган бўлса, ҳозир Европа ва Шимолий Америка аҳолисининг бешдан бир қисми, Австралия ва Янги Зеландия халқлари, асосан, шу тилда бўзлашадилар. Кичкина Пиреней ярим оролида пайдо бўлган *испан* тили ҳозир бутун Лотин Америкасига тарқалган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин этнос (қабила, элат) ларнинг бир-бирлари билан яқинлашиб аралашиб кетиши (консолидация), бир халқнинг ичида яшаб унга сингиб кетиши (ассимиляция) кучайган эди. Айниқса, миллий-озодлик кураши натижасида мустақилликка эришган халқлар ўз давлати, территориясига эга бўлиб, социал-иқтисодий реформалар орқали хўжалик ва маиший турмушига туб ўзгаришлар киритиб, *этник консолидация* жараенига зўр таъсир кўрсата бошлаганлар. Оқибатда қавм-қариндош, қабила ва элатлардан янги халқ ва янги миллатлар шакллана бошлаган эди. Бунга илгари қабилавий тузумга эга бўлган *хауса, йоруба, акан, ибо* каби Африкада яшовчи халқлар мисол бўла олади. Этник консолидация Ҳиндистонда, Филиппинда ва бошқа Осиё мамлакатларида ҳам тез суръатлар билан содир бўлмоқда.

Ассимиляция, одатда, иқтисодий жиҳатдан таракқий қилган мамлакатларда рўй беради ва ўзининг миллий маънаини сақлаб қолган халқлар орасида яшовчи майда этник группалар узоқ давр мобайнида яқин муносабатда бўлиб, йирик миллатларнинг тили ва маданиятини ўзлаштириб, унга сингиб кетади ва ўзини шу миллат вакили деб ҳисоблайди. Бундай жараён турли хилдаги этносларга тегишлидир. Унга майда миллатлар, эмигрантлар ва ҳатто ўзининг этник территориясига эга бўлган баъзи халқлар ҳам киради. Ассимиляция суръати, асосан, йирик миллат, майда этносларнинг тил ва маданий яқинлиги, миллий ва сиёсий бирлик хиссиёти, ўз ватанига алоқадорлиги, жойланиш характери (тарқок ёки турғун ҳолда), ирқий ва диний хусусиятлари ва ҳоказоларга боғлиқ бўлади. Аммо ассимиляция табиий ёки зўрма-зўракилик оқибатида рўй бериши мумкин. Табиий ассимиляция узоқ вақт давомида социал-иқтисодий таракқиёт ва маданий алоқанинг яқинлиги оқибатида содир бўлади. Бунда маданий-хўжаликнинг бирлиги негизида этниклар ин-

нтрация, яъни турли этносларнинг яқинлашиш жараёни ҳам
Дўр беради. Миллий низоларгатўла капиталистик мамлакат-
Ппрда, айникса, мустамлакачи давлатларда, ўз миллий
хуқукига эга бўлган этнос вакиллари зўрлик билан ўз
Она тили ва маданиятидаи маҳрум этиш сиесати орқали ҳукм-
рон миллатнинг тил ва маданиятига ўтишга мажбур этилади.
Курама элат ва халқлардан ташкил топган АҚШда зўрлик
.ҳссимиляция очикдан-очикамалга оширилмоқда. Ҳозирги
даврдаги *урбанизация* ва *миграция* жараёни ҳам этнослар-
нинг яқинлашиши ва аралашиб кетишига таъсир қилувчи
омиллар ҳисобланади.

Жаҳонда фақат бир миллатдан ташкил топган давлатлар
жуда кам, чунки сиёсий ва этник чегаралар ҳам доимо тўғри
келавермайди. Фақат Европа ва Лотин Америкасида давлат-
ларнинг ташкил топган даври миллий шаклланиш даври
билан тўғри келганлиги туфайли муайян, ягона миллатлар
сиёсий чегара доирасида юзага келган. Аммо бу каби мамла-
катларда ҳам миграция ва бошқа турли сабабларга кўра озми-
кўпми бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. Масалан, Япо-
нияда майда миллатлардан *айнлар*, *корейслар*, Марказий ва
Жанубий Америкада испан ва португал тилида сўзлашувчи
асосий миллатлар (мексикалик, чилилик, перулик, брази-
лиялик ва ҳоказо)дан ташқари иммигрантлар ва хиндулар
ҳам мавжуд. Айрим давлатларда эса ўнлаб, юзлаб турли эт-
нослар яшайди (Россия, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон,
Нигерия ва ҳоказо).

Европанинг этник қиёфаси нихоятда мураккаб. Бу ерда
асрлар давомида хилма-хил қабила, элат ва халқлар пайдо
бўлиб, маҳаллий этнослар билан аралашиб кетган. Мазкур
жараён узлуксиз давом этиб келган ва натижада дастлабки
туб аҳоли тўғрисида аниқ маълумотлар бизгача етиб келма-
ган. Уларнинг лингвистик тарихи ҳам чалқаш. У ердаги Ҳозир-
ги миллатлар ўз миллий давлатлари чегараси доирасида асо-
сан ўтган аср ўрталарида шаклланган.

Европада яшовчи деярли ярим миллиард аҳолининг
кўпчилиги (ўндан тўққиз қисми) *ҳинд-европа* тил оиласи-
нинг учта йирик тил туркуми — роман, герман ва славян-
лардан иборат. Қолган катта қисми *грек*, *кельт* ва *албан тил*
туркумларига оид ва қисман *урал тил оиласига* кирган *фин-*

иоугор тил туркумининг вакиллари дир. *Роман тил туркумига* Жануб ва Ғарбда яшовчи итальянлар, французлар, валлонлар, испанлар, португаллар, руминлар киради. Шарқий ва Жануби-шарқий Европада олавян тилларида сўзлашувчи чехлар, словаклар, поляклар, лужичанлар, болгарлар, черногобликлар, хорватлар, „мусулмонлар“, македоиняликлар ва боснияликлар *яшаиди*. *Герман тилида* сўзлашадиган австрияликлар, немислар, голландлар, фламандлар, шведлар, норвеглар, данияликлар, испанлар, англизлар, люксембургликлар, эльзасликлар ва қисман швейцарияликлар Марказий, Ғарбий ва Шимолий Европада яшовчилар. Ҳозир фақат Ирландияда, қисман Шотландияда, Англия ва Франциянинг Бретон ярим оролида қадимги даврдан кенгтарқалган *кельт* тилида сўзлашадиган элатларнинг авлоди яшайди. Энг қадимги вақтлардан Пиреней ярим оролининг шимолида ва қисман Францияда яшаётган *басклар* ҳеч бир тил оиласига кирмайдиган махсус тилда сўзлашадилар. *Венгерлар* ёки *мадьярлар*, *финлар*, *соамлар* ва *лопарлар* *финноугор* тил оиласига оид. Болқон ярим оролида ва жанубда яшовчи турклар, татарлар ва гагаузлар эса *туркий тилларда* сўзлашувчи этник группалар дир. Фақат Мальта оролида *араб тили* сақланиб қолган. Бир миллиондан ортиқ европалик яҳудийлар, асосан, немис тили шеvasида ёки *ўзлари яшаётган* мамлакатда кенгтарқалган тилларда сўзлашадилар.

Жаҳон аҳолисининг ярмига яқини Осиёда жойлашган бўлиб, мингдан ортиқ этник тузилиши, тили, маданий-иқтисодий даражаси ва маиший турмуши билан бир-биридан фарқ қиладиган турли элат ва халқлар яшайди. Осиёнинг кўп қисми қадимий одамнинг ватани (яъни аитропогенез) дир. Бу ерда жуда кўп дастлабки қадимий тиллар, асосий ирқлар шаклланган, қадимги маданият марказлари, жаҳон динлари (христианлик, буддизм ва ислом) пайдо бўлган. Юз миллиондан ортиқаҳолига эга бўлган хитойлар, хиндистошиқлар, *япоилар*, бенгалликлар, 26 та ўн миллиондан ортиқ аҳоли халқлар билан бир қаторда, бир неча минг ва ҳатто бир неча юз минг кишидан иборат жуда кўп майда кабилалар ҳам мавжуд.

Япония, Корея, Бангладеш ва кўпгина араб мамлакатлари миллий бирлик жиҳатдан ажралиб туради (асосий *халқ*

55 фоизини ташкил қилади). Бирма, Вьетнам, Ироқ, Кам-Пучия, Сурия, Туркия, Хитой, Шри Ланка аҳолисининг 75 фоизи *ягона халқ* иборат. Афғонистон, Эрон, Хиндистон, Покистон, Индонезия, Филиппинлар мураккаб кўп миллатли мамлакатларга киради. Айрим халқваэлатлар (курдлар, балужийлар, панжоблар, бенгаллар) бир неча давлат Территориясида жойяшган; Баъзи этник группалар қозиргача ҳам *халқ бўлиб шаклланмаган*, хагго уларда уруғ-қабилачилик муносабатлари сақланиб қолган.

Осиёликларнинг тиллари ҳам этник тузилиши сингари пихоятда хилма-хил ва мураккаб. Масалан, фақат Хиндистоннинг ўзида 1652 хил тил ва турли шевалар мавжуд. Энг қадимги тил оилаларига оид *дравид, мунда, хитой-тибет, тай, австросиё, австронезия, семит-хамит ва ҳинд-европа* халқлари ҳам Осиё китъасида яшайди. *Олтой тил оиласи* ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитойда пайдо бўлиб, кейин бошқа ерларга тарқалган. Хитой-тибет (тай ва тибет-бирма группалари), австросиё (вьетнам, монкхмер, мунда, мяо-яо туркумлари), дравид, астронезия (индонезия, филиппин, малайя, меланезия группалари) тилида сўзлашадиган халқлар қадимдан кўпчиликни ташкил қилиб бир ҳудудда яшаб келмоқдалар.

Европа китъасидан уч қисса катта қудудда эга *бўлгаи* Африканинг этник қиёфаси табиати сингари бой ва рангбарангдир. Европа олимлари уни илгари „қора китъа“ деб атаб, *этник тузилиши ўзаро боғлиқ бўлмаган турли қабилалардан иборат*, деб нотўғри таърифлаганлар. Албатта, мустамлакачиликнинг асосий объекти бўлган, ватандан маҳрум этилган юз минглаб негрларни қул қилиб сотган Африка китъаси бир неча асрлар давомида тараққиётдан орқада қолган эди. Лекин бу ерда бир неча миллионли (мисрликлар, жазоирликлар, марокашликлар, амхараликлар) ҳозирги миллатлар, йирик халқ ва элатлар (Нигериядаги хауса ва фульба) билан бир қаторда, ҳозирги кунда ҳам дайдилик, сарғардонлик ва овчилик билан шуғулланиб келаётган уруғчилик тузумида яшаётган этнографик группалар ҳам учрайди. Африка мамлакатларининг кўпчилиги миллий-озодлик қурашлари туфайли мустикалликка эришиб, эркин тараққиёт йўлмга ўтиб олдилар. Оқибатда социал, маданий ва сиёсий

жихатдан катта ютуқларни қўлга киритаётган этиослар миллий бирликка ҳам эришмоқдалар.

Ҳозирги Африкада 200—250 га яқин турли этник халқлар яшайдилар. Улар мустамлакачилартомонидан сунъий равишда бўлиб олинган давлатлар орасида жойлашган. Масалан, мандинго халқи Сенегал, Мали, Фил Суяги қирғоғи, Гамбия, Сьерра-Леоне, Либерия, Гвинея территорияларида яшайди. Ёки *фульбе* халқини олсак, у ҳам Сенегал, Нигерия, Гвинея, Мали, Камерун, Юкори Вольга, Бенин, Мавритания, Гамбия каби мамлакатларда *яшайди*. Акан, моси, эве каби этиик группаларнинг тақдири ҳам худди шундай. Шунинг учун ҳам қитъада бир миллатдан ташкил топган битта ҳам давлат йўқ.

Африка қитъасидаги бир миллиондан ортиқ бўлган 83 халқ қитъа аҳолисининг 86 фоизини ташкил қилади. Жумладан, улар асосан — *мисрликлар* (37 миллион), *хауслар* (15 миллион), *жазоирликлар* (14 миллион), *амхараликлар* (1 миллион), марокашлар (12 миллион), *ибо* ва *фульбе* (12 миллион), *йоруба* (11 миллион) ва бошқа халқлардир. Шуниси характерлики, қитъада яшовчи этносларнинг ҳаммаси туб аҳоли, асосан, ҳозирги территорияда пайдо бўлиб шаклланган элатлардан иборат. Албатта узоқ тарихий давр ичида айрим этиосларнинг миграцион силжишлар *натижасида доимо* аралашшиш жараёни рўй бериб турган. Аммо бу жараён, асосан, шу қитъа доирасида ўтган. Фақат шимоли-шарқий томонда, Осиёнинг жануби-ғарбий қисмида қариндош этносларнинг кўчишлари бўлиб турган.

Лингвистик жихатдан Африка аҳолиси тўрт йиллик тил оиласига қиради: *семит-хамит* (ёки афросиё), *нигер-кордофа*, *нилсахара* ва *койсан* халқлари. Қитъанинг шимолида ва шимоли-шарқида яшовчи семит-хамитхштқлари аҳолининг учдан бир қисмини ташкил қилади. Семитлардан энг кўпи Африка аҳолисининг (83 миллион) бешдан бир қисмини ташкил этадиган араб халқларидан иборат. Кейинги *амхара* ва *кушит*, *тиграи* ва *чад* группаларига қирадиган халқлар семит-хамиттил оиласининг вакиллари дир.

Ярим миллиардга яқин аҳолига эга бўлган Америка қитъасининг этник тузилиши ҳам табиати сингари рангбаранг. Аммо бу ерда одамзод пайдо бўлмаган. Дастлабки

Кишилар 30 минг йиллар муқаддам Осиё билан Америка қитъаси бириккан вақтда пайдо бўла бошлаганлар. Турли қабила ва ирқлардан иборат келгинди аҳоли аввал Шимол Америкада, кейин жанубтомон кўчиб, кенгтерриторияга тарқалган. Океан сувларинингқўтарилиши натижасида 12 минг йиллар муқаддам Чукотка билан Аляска ярим ороллари бўлиб кетиши оқибатида Америка қитъаси эски дунёдан ажралиб қолади. Қитъадаги энгохирги оқим эскимослардир.

Европаликлар келгунга қадар ривожланган деҳқончилик маданияти яратган халқлар *ақтек*, *майя* ва *инклар* Жапубий Мексика, Марказий Америка ва Анд тоғларида яшаганлар. Шимолий ва Жанубий Американингбепоён прерий дашти биёбон ва чангалзор ўрмонларида овчилик, теримчилик ва балиқчилик билан шуғулланувчи майда қабилалар жойлашган. Европа истилочилари маҳаллий халқлар (хиндулар)ни бўйсундирибгина қолмай, анча қисмини кириб ташлаганлар, кўп қабилалар европаликлар келтирган турли касалликлар туфайли қурбон бўлган ёки жуда қамайиб кетган. Фақат юқори тараққиётдаражасига қўтарилган халқлар (кечуа, аймара, гуарани ва х. к.) ўзига хос маданияти ва этник территориясини қисман сақлаб қолишга муяссар бўлганлар.

Антропологик жиҳатдан Америка қитъасининг аҳолиси турлича. *Аигло ш фрайкокаиадаликлар*, асосан, *европоид*, Уругвай, Аргентина ва Коста-Рика халқлари хиндулар аралашувидан ташкил топган (мексикаликлар, гватемала, сальвадор, гондурас, никарагуа, панама, парагвай, чили, перу, эквадор, боливияликлар) *метислар*, яъни европаликлар билан хиндулар авлодларидан шаклланган халқлар, пуэрторика ва кубаликлар оқ танли, қора танли ва мулатлардан пайдо бўлган курама этнослардир. Бразилия, Венесуэла ва Колумбия халқларининг ирқий тузилишида европоид, негроид ва хиндулар иштирок қилган бўлиб, бу жараён ҳали ҳам давом этмоқда. Американинг туб аҳолиси ҳисобланган хиндуларнинг ўзлари қатта *монголоид* ирқининг махсус туркумига оид. Улар асл мўғуллардан баланд бўйи ва бургутсимон узунроқ бурни билан фарқ қиладилар. Эскимосларда монголоид белгилари анча кучли.

Америка туб аҳолисининг тиллари ўзига хос хусусиятларга эга ва грамматик тузилиши жиҳатдан бошқа қитъа

халқларининг тилларидан фарқ қилади. Кўпчилик олимлар қабул қилган классификацияга биноан туб аҳолида 20 га яқин тил оилалари мавжуд бўлган. Шулардан энг йириклари Шимолий Америкадаги *эсимосолеут*, *алгонкинвакаш*, *на-дене*, *сиу-хока*, Марказий ва Жанубий Америкадаги *юто-таньо-ацтек*, *майя-соке*, *чибча*, *кечуа*, *аймара*, *кариб*, *аравак*, *тупи-гуарани*, *чон* тил оилаларидир. Мазкур тиллардан ташқари ҳар хил майда тил туркумлари ва шевалари ҳам бўлган. *Майя*, *кечуа*, *аймара*, *ацтек* каби тилларда сўзлашадиган халқпар қадимдан юксак маданият яратган ва ҳатто ўз ёзувига ҳам эга бўлган.

Этнография фанида Американингтуб аҳолисини, одатда, тилига қараб эмас, балки маданий-хўжалик типлари классификацияси асосида таърифлайдилар. Бундай типларга бир неча тилларда сўзлаша оладиган ва ҳар хил даврда пайдо бўлган этнослар кириши мумкин. Масалан, Марказий Америкада ва Жанубий Американинг шимолида яшаган кўп йирик халқ ва элатлар мустамлака арафасида синфий жамиятдаражасига кўтарилган бўлса, айрим қабилалар эса уруғчилик тузумида яшаганлар.

Бешинчи китъа — Австралия ва бепоён Тинч океани ороллари (Океания) аҳолиси икки қисм: абориген (туб аҳоли) ва келгинди европалик, осийлик ва америкаликлардан иборат. Ҳозир ташқаридан келиб жойлашган аҳоли бутун аҳолининг бешдан тўрт қисмини ташкил қилади ва асосан, инглиз тилида сўзлашадилар.

Австралия ва Океаниянинг баъзи халқлари Европа мустамлакаси арафасида (XVIII—XIX асрлар) ўзлариингхўжалик фаолияти ва ижтимоий тузилишида жуда қадимий ибтидоий формаларни сақлаб келганлар. Полинезияликлар ва қисман Меланезияликлар австрияликларга нисбатан анча юқори поғонада турганлар ва ҳатто синфий жамиятга ўтганлар. Мустамлака натижасида бу ерда яшовчи туб аҳолининг моддий ва маънавий ҳаётида, ижтимоий ва мадаий турмушида жиддий ўзгаришлар рўй берган, уларнинг кўпчилик қисми ўзига хос этник хусусиятларини йўқотиб юборганлар, айрим элатлар (масалан, тасманияликлар) эса бутунлай қирилиб кетган.

Келгинди европаликлар туб аҳолининг кўп қисмини серунум тупроқчи қулай жойлардан ҳайдаб чиқарганлар. Або-

риген аҳоли билан кўчиб келган элат ва халклар аралашиб янги этнослар пайдо бўла бошлаган.

Маълумки, ўтган асрнинг бошларидан миллий-озодлик кураши кучайиши билан маҳаллий туб аҳолининг миллий уйғониши рўй беради. Океания оролларида кўпчилигида туб аҳоли сони хатто кўпая бошлайди, маънавий маданият устун чиқиб ижтимоий ва маиший турмушда жиддий ўзгаришлар жараёни авж ола бошлайди. Мустамлакачилик кам бўлган жойларда, айниқса, Меланезияда туб аҳоли ўзига хос хусусиятли маданиятини сақлаб қолган. Аммо айрим *полинезия* халқлари (гавайя, маори, таити)нинг анча қисми европа таъсирига ўтган.

Тил жиҳатдан бешинчи қитъа аҳолиси махсус *австронезия* тил оиласини ташкил қилади ва тарихий, маданий ва ирқий жиҳатдан одатда уч туркумга — *полинезияликлар*, *меланезияликлар* ва *микронезияликларга* бўлинади. Австралиянинг туб аҳолисини ўзига хос австралия (ёки абориген) тиллари ташкил қилади. Сўнгги лингвистик классификацияларга биноан Океания туб жой аҳолиси икки йирик группа — *папуас* ва *австронезия* тил группаларига бўлинади. Табиий шароити оғир бўлган Янги Гвинеядаги папуаслар келгинди аҳоли билан кам аралашгани учун тил ва маданий хусусиятларини анча мустақил сақлаб қолганлар.

Жаҳон халқларининг ибтидоий жамият даври (қадимги тош, бронза ва темир асрлари)даги ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, турли табиий шароитда жойлашиши ва мослашиши уларнинг ҳаётида турли типдаги хўжалик-маданиятларини вужудга келтирган эди. Хўжалик-маданий типлар даставвал муайян жамиятда ҳукмрон ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлиб, ҳар бири тарихий даврда кишиларнинг тева-рак-атрофдаги муҳит билан алоқа характерини белгилаб беради.

Мазкур типлар кишиларнинг машғулоти ва ишлаб чиқариш қуроллари, турар жойлари ва уй-рўзғор жиҳозлари, таоми ва кийим-кечаги, транспорт воситалари ва бошқа моддий-маданий хусусиятлари билан фарқланадилар. Ҳатто хўжалик-маданий типларига қараб муайян жамиятнинг ижтимоий тузумини ҳам аниқлаш мумкин. Маънавий маданият хусусиятлари, асосан, урф-одатларида, тасвирий санъатида,

этикоди ва фольклорида ёркин намоён бўлади. Хўжалик-маданий типларининг бирлиги ва ўзаро боғликлиги муайян ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ва бир-бирига яқин географик муҳит билан боғлиқ бўлиб, ўзгарувчан характерга эга.

Энгқадимий даврларда пайдо бўлган этносларнингхўжалик-маданий типи иссиқтропик ва субтропик иқлимли ўлкалардаги овчилик, терим-термачилик ва соҳиллардаги балиқчиликдир. Дастлаб кишиларнингтирикчилик манбаи ўтлар, мевалар, ердаги ва сувдаги ҳайвонлар, „яъни табиат армуғон қилган“ тайёр маҳсулотлар бўлган. Албатта, уларни истеъмол қилиш учун териб-термачлаб олиш ва тайёрлаш зарур эди. Аммо сунъий ишлаб чиқариш ва парвариш қилишга зарурият қолмайди. Шунингучун баъзан овчилик, темирчилик ва балиқчиликни „ўзлаштириш“ хўжалиқтури деб атайдилар. Яқин даврларгача иссиқ иқлимдаги теримчи овчи қабилалар Жанубий ва Жануби-шарқий Осиёда яшаганлар. Уларга Конго воҳасидаги *пигмейлар*, Шри Ланкадаги *веддалар* ва Жанубий Американинг баъзи *ҳинду қабилалари* киради. Ўзига хос теримчилик ва балиқчилик хўжалиги билан Жануби-шарқий Осиё оролларида яшовчи элатлар, жумладан, *анд-аматиклар* шуғулланганлар. Чўл, ярим сахро овчи ва теримчиларига Австралия *туб жой аҳолиси*, Африка *бушменлари*, ҳинду қабилаларидан *ботокуда* ва бошқалар, Патагониядаги, Шимолий Африка ва Марказий Осиё кўчма қабилалари киради. Совуқ иқлимда жойлашган аҳоли (Сибирдаги ханти-манси, нивхи, нанай, ульчи, Камчатка интельменлари, Шимолий Америка, Тинч океан соҳиллари хиндулари) катта дарёлар воҳасидаги ва денгиз бўйи балиқчилик хўжалигини ташкил қиладилар. Сибирлик *юкагир* ва бошқа *айрим элатлар*, Приморьедаги удэгэй ва *орочилар*, қисман Шимолий Америка *алгонкин* ва *атапасик* тайга овчилари, шимолроқда субарктик шароитида тундра-ўрмон овчилари ҳам мазкур хўжалик типларига оидлар.

Неолит даврида пайдо бўлган мотиға дехқончилиги ва чорвачилиги ҳам жуда кенгтарқалган маданий-хўжалиқтурларидандир. Бу хўжалиқлар нисбатан барқарор ишлаб чиқариш соҳаси бўлиб, турли ўсимлик маҳсулотлари ва моддий буюмларни тежаш, мол кўпайтириш ва хатто кўшимча маҳ-

сулот яратишга қодир бўлган. Оқибатда мулкый тенгсизлик пайдо бўлишига замин яратилади. Мазкур маданий-хўжаликда ҳунармандчилик ҳам юксак даражага кўтарилиб, мустақил соҳага айланади. Бу типга кирадиган халқлар табиий шароитга қараб бир неча гурӯҳга бўлинади.

Намли тропик ва субтропик жойларда иккинчи маданий-хўжалик типи, яъни иссиқ иқлимдаги қўл мотигаси деҳқончилиги тарқалган бўлиб, бунга қисман овчи-терим-термачилик ва балиқчилик хўжаликлари ҳам ёрдамчи ҳисобланган. Ҳиндистондаги айрим элатлар, Ҳинди-хитой, Жанубий Хитой, Индонезия ва Филиппиндаги баъзи халқлар, *папуаслар* ва *меланезияликлар*, Тропик Африка, Америкадаги Амазонка ва Ориноко воҳасидаги қабилалар мазкур типга оид этнослардир. Ўзига хос тоғлик мотига деҳқончилиги салқин континентал иқлимда Марказий Осиёнинг Тибет ва унга яқин халқларида мавжуд. Ҳимолай ва Ҳиндикуш, Помир, Кавказ, Альп, Пиреней ва Жанубий Америка Анд тоғларида ҳам шу типдаги мотига деҳқончилиги билан шуғулланувчи элатлар яшаган. Дашт ва тоғ этакларидаги жуда кўп халқлар, айниқса, қуруқ иқлимда жойларда сунъий суғоришни кашф этганлар. Ўша даврлардаёқ Евросиёнинг бепоён дашт ва ўрмон-даштларида подачи чорва ва мотига деҳқончилиги хўжаликлари пайдо бўлган.

Иқтисодий ва техникавий тараққиётда янги сифат яратган учинчи маданий-хўжалик типи мотига деҳқончилиги билан чорвачиликнинг кўшилиши натижасида пайдо бўлган эди. Агар ишчи ҳайвон кучи ишлатилмаса ерга ҳайдов бериш қуроллари (омоч, плуг) ҳам бўлмас эди. Ерга ҳайдов беришга асосланган деҳқончиликнинг пайдо бўлиши ишлаб чиқаришни ўстириб, жамғариш ва эксплуатация қилишни кучайтирган. Бу даврда ҳунармандчилик ҳам қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқади ва аста-секин *мануфактура* юзага келади, кейин *завод-фабрика* саноати пайдо бўлади. Осиё, Африка ва Европада бир неча асрлар капитализмга ҳукмрон бўлган синфий жамиятларнинг бош иқтисодий замини шубҳасиз, ҳайдалма деҳқончилик эди. Ерни ҳайдаш Америкада фақат XVI аср, Европа мустамлақасидан кейин пайдо

бўлган, Австралия ва Океанияда эса ундан ҳам кейин (XVIII—XIX асрларда) тарқалган.

Бизнингзамонамизда авж олган саноат ва фан-техника таракқиёти бутун жаҳонда анъанавий хўжалик-маданий типларга жиддий ўзгартиришлар киритди. Европа ва Америка қитъаларидаги энг ривожланган мамлакатларда аҳолининг кўпчилиги қисми индустриал фаолиятга тортилиб, анъанага айланиб қолган қишлоқ хўжалиги ўрнига юксак таракқий қилган товар деҳқончилиги, интенсив товар чорвачилиги, тропик иқлимли худудларда плантацион қишлоқхўжалиги пайдо бўлган эди.

Демак, ниҳоятда хилма-хил ва ранг-бараиғ, катта ва кичик турли этнослар жаҳонда мавжуд. Улар ўзларининг табиий-географик шароити, тарихий шаклланиб келган тили ва миллий хусусиятлари, жойланиши ва турар жойлари, миллий архитектура ва уй-рўзғор буюмлари, таомлари ва истеъмол усуллари, турмуш тарзи ва урф-одатлари, халқ оғзаки ижоди ва санъат намуналари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Аммо бир сайёрада яшовчи барча элат ва халқлар ягона инсониятни ташкил қилади.

5- §. ЭТНОГЕНЕЗ ВА АНТРОПОГЕНЕЗ МУАММОЛАРИ

Ҳозирги Ер қуррасининг этник қиёфаси ниҳоятда мураккаб ва ранг-баранг, чунки кейинги маълумотларга қараганда, жаҳонда уч мингдан беш минггача этнослар ва этник гуруҳлар мавжуд бўлиб, улар тахминан икки юзта мустақил давлатларда яшамоқдалар. Табиийки, бундай кўп сонли халқ ва элатларнинг этногенези, яъни келиб чиқиши ва этник тарихини ўрганиш этнология фанининг энг оғир ва тўлиқ ечилмаган чигал муаммоларидан ҳисобланади. Кейинги ярим асрда олимларнинг бу масалада кенг қамровли ёндашиш усули орқали олиб борган тадқиқотлари бирмунча самарали натижаларни берган эди.

Этногенетик муаммоларни ҳал қилишдаги янги илмий тамойилларнинг пайдо бўлишида рус этнолог ва антрополог олимларининг хизматлари катта. Улар жаҳон фанида биринчи бўлиб этногенетик тадқиқотларни ўтказишда аниқ ва тўғри методика ва методологияни кенг қамровли усулда ўтка-

III мўллари кўрсатиб берган эдилар. Бундай мураккаб муаммоларни ҳақиқатан ҳам фақат шу усулда, фаннинг кўн сохалари иштирокида *тарих, антропология, лингвистика, хўжалик, моддий ва маънавий маданият, демография, Сиёсат*, хатто *этноботаника, этнозоология* каби табиий фанлар на бошқа омиллар орқали ҳал қилиш мумкин.

Этногенетик тадқиқот даставвал этнос ва этник гуруҳлар билан боғлиқ „генезис“ атамасини тушуниб олиш ва уни амалда илмий жиҳатдан тўғри ишлатишдан бошланади. Асли ҳаҳон фанида этногенез сўзининг этнологик моҳияти маданий ва ижтимоий антропологияда қабул қилинганидек, этник гуруҳларнинг тарихий келиб чиқиш жараёни тушунилади ва бу атама антропогенез, яъни одамнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши жараёнида юзага келган илк инсоният ва жамиятлар ривожини билан боғлиқ бўлган.

Маълумки, археология ва палеонтология ютуқлари асосида одамзод *Homo Sapiens* типиди 2 млн. — 20 минг йиллар муқаддам шаклланиб бошлаган бўлса, илк меҳнат, тил, дин, санъат каби ижтимоий муносабатлар мажмуи 20 минг — 3 млн. йиллар аввал юзага келганлиги фанда аниқланган. Лекин кейинги беш минг йиллар давомида инсоният ўзининг илк этник морфологияси (тузилиши)ни сақлаб қолмаган ва шу давр ичида бир неча марта этник ўзгаришлар рўй берган. Бу жараён ҳозиргача давом этмоқда.

Демак, „генезис“ сўзи лотинча „келиб чиқиш“ маъносида „этнос“ атамасининг қўшилиши билан халқ (элат)нинг келиб чиқиши деб таржима қилинади ва этнология фанининг муҳим ва долзарб муаммоси ҳисобланади. Бу атама „социогенез“, яъни илк жамиятларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ ҳолда этногенетик муаммоларни биргаликда ҳал қилишни тақозо этади.

Ҳозирги фанда қабул қилинган умумий концепцияга биноан этногенетик жараён замонавий одамнинг 40 минг йиллар муқаддам шаклланиш даври билан боғлиқ. Аммо ҳаққоний генезис тўғрисидаги маълумотлар *неолит* даврига оид бўлиб, бу вақтда уруғ-қабилачилик муносабатлари шаклланиб тугаган эди. Агар одамзоднинг ягона марказда пайдо бўлганлиги тўғрисидаги гипотеза (фараз) рост бўлса, инсоният тарихининг бошланишида одамлар гуруҳи *ирқий, эт-*

ник, ижтимоий ва бошқа жихатдан бир хилда бўлганлиги шубҳасиз. Кейинчалик одамлар сони кўпайган сайин юз минг йиллар давомида бошқа географик ва иқлимий минтақаларга кўчиши, ўзаро узоқлашиши натижасида дастлабки антропологик ва этник белгилари ўзгариб кетган. Бундай жараён тилга ҳам тааллуқди: марказдан узоқлашган сайин нафақат этник тузилиши, балки дастлабки сўзлашув тиллари ҳам ўзгара бошлаган. Оқибатда, С.П. Толстовнинг ибораси билан айтганда, бир марказдан чиққан этносларнинг илк жамият пайдо бўлиши билан шаклланган умумий тиллари одамларнинг бошқа жойларга кўчиши жараёнида аста-секин узоқлашиб, бир-бирига сингиб „*дастлабки узлуксиз тиллар занжирини*“ яратган. Шунинг учун ҳам бир марказдан чиқиб бутун жаҳонга тарқалган ҳар хил тилларда баъзи ўхшаш ёки яқин сўзлар ҳозиргача кўп учрайди. Бундай жараёнда умумий тиллардан чиққан шевалар, баъзан янги тиллар ҳам пайдо бўла бошлайди. Айниқса, маҳаллий туб аҳоли сони кўпайган сари этногенезжараёни уруғ, қабилалараро алоқани кучайтириб, уларнингэтник бирликлари айрим элат ёки халқшаклида муайян ҳудудда пайдо бўлишига, умумий хўжалик, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа манфаатлар заминида ривожлана бошлашига туртки беради.

Инсонияттарихининг илк даврларида этногенез жараёнига баъзан босқинчилик урушлари билан бирга содир бўлган оммавий миграция (кўчишлар), айрим этник гуруҳларнинг аралашиб кетишига ёки йирик этносларга майда уруғ-қабилаларнингсингиб кетишига сабаб бўлган. Кўчиш оқибатлари турли хилда намоён бўлган. Масшшн, этносларнинг айрим қисмлари илгари бу ерга ўзлаштирилган ерларга кўчиб бориб маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетган. Қўриқ ва бўз ерларга кўчиб ўзлигини сақлаб, янги элат ёки халқ (этнос) сифатида кўпайишган. Хусусан, Американинг кашф этилишидан илгари бу ерга қадимий осийликларнинг кўчиб келиши натижасида хинду қабилаларининг пайдо бўлиши, сўнгра улар билан келгинди европалликларнинг катта миграцияси оқибатида абориген (туб) аҳолининг аралашиб кетиши жуда кўп янги этнослар — *мексикаликлар, колумбияликлар, перуликлар, чилиликлар, бразилияликларни* юзага келтирган.

'Отногееиз жараенида барча замонларда этносларнинг шлкчланиши ва ривожидатил белгиловчи, муҳим унсур бўлиб КИЗмаг қилиб келган. Лингвистлар билан бир қаторда, Пиологлар тилларнинг қариндошлигини, одатда, этнослар-ИШП қариндошлити деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун ҳам, Клқларнинг кўчиши оқибатида турли тиллар ўзаро яқинла-Шиб, аралашиш рўй беради ва бундай ҳодиса илк жамият ва дпвлатларнинг пайдо бўлиши жараёни билан боғлиқлиги ЙНикланган. Албатта, мазкур жараён тарихий ҳодиса бўлган-ТШП туфайли этногенез асли энг илк этник бирлик шак-нп — кабилавий тузумдан бошланади ва бу тузум хроноло- I пк жихатдан неолит даврида тўла шаклланган.

Янги этноснинг пайдо бўлиши ҳам асли *маҳаллий аҳоли* (абориген) билан *келгинди* (суперстрат) этник гуруҳларнинг синтези (қўшилиши) натижасида юзага келади. Тарихдан маълумки, бундай синтез ниҳоятда хилма-хил бўлиб, ай-пикса, бир-биридан фаркли турли элатларнинг яқинлашуви иатижасида рўй берса, узоқ муддатда ва ҳар хил йўналишда бўлиб ўтади. Шунинг учун халқларнинг келиб чиқиши ва шаклланиши масаласига ҳар томоилама ендашиш зарур, ай-пикса, этногснез муаммосини тилнинг, маданият замини, жисмоний тузилиши, этник онг ва ўзини англаш каби жи-хатларини, ўзгариш жараёнларини жиддий ўрганиш талаб қилинади. Жумладан, бир тилинг иккинчи тил устидан галаба қозониши ёки аралашиб кетиши сабаблари ва омил-ларини аниқлаш жуда ҳам муҳим. Албатта, этник гуруҳлар-нинг яқинлашуви ёки бирлашуви уларнинг ёзув маданияти-да ўз аксини топади. Чунки ёзувсиз элатларнинг этник шакл-ланишида тез сурьатларда тиллар интеграцияси амалга ошади. Бундай ҳолатда диний ва хўжалик омилларгина ҳал қилув-чи ролни ўйнаши мумкин.

Этносларнинг тарихий-маданий алоқаларини ўрганиш-да тилларнинг генеологик классификацияси, тил оила-лари ва гуруҳларга бўлиниши ва яқинлиги муҳим аҳамиятга эга. Чунки тил кўрсаткичи этник қадриятларнинг ноёб дур-донасидир. Жонли тиллариинг қадимий шаклларини ўрга-ниш, сўз бойлиги (с)онди ва грамматик тузилиши оркали этиогенетик жараёнларни аниқлаш имкони туғилади. Ёзуви

бор халқларда мазкур хусусиятларни аниқлаш имкони катта.

Этногенез масалаларини хал қилишда барча этносларда бой географик номлар (этнотопонимия), исмлар (ономастика), қадимий элат ва халқлар номлари (этноним), оғзаки ижод намуналари ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ҳатто одамлар ёки ҳайвонларга бериладиган исм ва лақабларда этник гуруҳларнинг номларини учратиш мумкин. Масалан, Сибирда, Осиёнинг кўп қисмида, Кавказда дарёлар, тоғлар, воҳалар, чўлу биёбонларда қадимий этник номлар ҳозиргача сақданган.

Барча халқларнинг фольклор намуналарида: афсона ва эртақларда, дoston ва ривоятларда, мусиқа ва хореографияда, амалий санъат нақшларида энг қадимий этнослар билан боғлиқ маълумотлар, этноним ва топонимлар, этногенетик муаммоларни ечишда қимматбаҳо манба бўлиб хизмат қилади. Уй қурилишида ва рўзғор буюмларида, ҳар хил йўналишлардаги хилма-хил нақш ҳамда белгилар ҳозирги этносларнинг этногенетик илдизларини аниқлашга ёрдам беради.

Табиий-географик ва иқлимий шароитга мослашган моддий маданиятни белгиловчи омилар, яъни уй қуриш услуги, безак ва кийим-кечак, озиқ-овқат ва идиш-товуқлар ҳам археологик қазилмалардан топилган намуналар билан ҳозиргача сақланиб келган этнос ва этник гуруҳларнинг этногенетик тарихини тиклашда муҳим манба ҳисобланади.

Агар ижтимоий ва оилавий тузум масалалари билан боғлиқ этнографик ҳужжатларга мурожаат қилсак, ундаги анъанавий ва ҳозирги даврдаги муносабатларнинг моҳиятини ечиб, ниҳоятда қизиқарли этногенетик ҳулосалар чиқариш мумкин. Масалан, барча этносларнинг ҳозирги маиший турмушида ибтидоий жамоатчилик анъаналари, оилавий муносабатларда, никоҳ ва бола тарбиясида энг қадимий кадрятлар мавжудлигининг гувоҳи бўлаемиз. Бундай этнографик маълумотлар узоқ ўтмишда яшаган этносларнинг ижтимоий ва оилавий тузумидаги қадимий ришталарини аниқлабгина қолмай, балки уларнинг этник хусусиятларини билиш орқиси баъзи этногенетик муаммоларини хал қилишда асқотади.

Айниқса, оилавий-маиший маросимларда, ўлим ва дафн
• II IIIIII каби консерватив удумларда қадимий одатлар ҳозир-
I.MI яхши сақланган.

Дрхеологик кашфиётлар, этиологик ва этнолингвистик, n, I пчитропология ва антропология тадқиқотлар жаҳон халқ-
|.||) ||нинг этногенетик жараёнларини ўрганишга кенг имко-
циятлар яратиб берди. Комплекс услубга асосланган мазкур
п\ палишлар айрим минтақаларда этногенез муаммоларини
I \ч ри ва жиддий ҳал қилишда энг муҳим омил бўлганлиги-
пи Ўрта Осиё мисолида аниқ кўриш мумкин. Кейинги давр
пчида ўтказилган тадқиқотларга қараганда минтақада бир
печа минг йиллар давомида мураккаб этногенетик жараён-
лар кечган, катта миграциялар рўй берган, асрлар оша чега-
ралари ўзгариб турган ўзига хос муайян хўжалик-маданий
тпплар, тарихий этнографик жойлар ва этник бирикмалар,
халқ ва элатлар юзага келган.

Энг қадимий маданият ўчоқларидан ҳисобланган Ўрта
Осиё ва бепоеён Евросиё даштларида эрамиздан аввалги
III минг йилликда хиид-европа тил туркумига оид тилларда
гапирадиган жуда кўп кўчманчи қабилалар ва ўтроқэлатлар
яшаган. Урал тоғларидан ҳинд дарёсигача кенгхудудда яша-
ган мазкур қабил ва элатлар фақаттили жиҳатдангина эмас,
хўжалик фаолияти, маданияти, келиб чиқиши жиҳатидан
ҳам умумий бирликка эга бўлганлиги аниқланган. Бу этник
гуруҳларнинг ўша даврда ўзларини „орий“ (яъни бир уруғ
одамлари) деб атаган қисмлари кўшни халқлар тарихида
муҳим роль ўйнаган. Дарё қирғоқларида яшовчи „орийлар“
декқончилик, тош, мис ва жез қуроллар ишлаб чиқариш
билан шуғулланган бўлса, кўчманчи „орийлар“ чорвачилик
билан шуғулланганлар.

Эрамиздан аввалги II минг йиллик охирларида жез
(бронза) даврида фанда *скиф-сармат, сак-массагет* номи
билан машҳур мазкур кўчманчи ва ярим ўтроқ ҳинд-эрон
қабилаларининг бир қисми Қозоғистонга, Ўрта Осиёнинг
шимолий қисмига жойлашиб, ўзига хос юксак маданият
яратганлар. Суғдиёна, кейинчалик Қўҳна Хоразм, Марғисна
ва Бактрияда яшовчи ўтроқ, дехқончилик билан шуғулла-
иувчи, қадимий тилларда гапирувчи халқлар билан яқин
алоқада бўлган сак-массагетлар бутун Яқин ва Марказий

Шарқни ларзага келтириб турган. Геродот ва бошқа кўпгина қадимги юнон муаллифлари таърифлаган, буюк **Фирдавсий**нинг ўлмас „Шохнома“сида, жаҳон маданиятининг ажойиб дурдоналаридан бири „Роланд ҳақида кўшик“ номли француз эпосида тилга олинган „У *дашту биёбон* *Оссиана юртининг худога ишонмаган қабиласи*“ асрлар давомида машриқдан мағрибгача кўшни давлатларга ўз таъсирини ўтказиб келган.

Ўша даврдаги скиф-сармат ва сак-массагет қабилалари тсмирдан ҳар хил меҳнат қуроли хамда яроғ-аслаҳалар — ханжар, болта, найза, ўк-ёй учи, хилма-хил бадий безаклар, қатта ғилдиракли уч-тўрт от кўшиладиган оғир аравалар ва ҳарбий юришларда ишлатиладиган енгил аравалар ясаганлар. Улар ҳатто чидамли янги от турларини парвариш қилганлар, илғор уруш аслаҳаларига эга бўлганлар. Бепоён Евросиё даштларининг у ер, бу ерида учрайдиган жуда кўп тепаликларда дафн қилинган қабила бошлиқлари ва ҳарбийларнинг дабадали қабрларини казиш, текшириш натижалари скиф-сак-массагет қабилаларининг юксак маданиятга ва қудратли ҳарбий қучга эга бўлганлигини кўрсатди. Қабрларда жасад билан кўмилган турли ҳарбий қуроли, безакли юган ва эгарлар, от-аравалар, бежирим нақшли сопол буюмлар, гўзал хайкаллар, тилла-кумуш, қимматбаҳо дуру жавахирлардан ишланган заргарлик буюмлари буйга ёрқин далилдир.

Шуниси қизиқки, сак ва скиф-сармат тепаликларида топилган буюмлар, от-арава, туя, қўчқор, илон ва бошқа афсонавий махлуқлар тасвирланган расм ва хайкаллар ўтган асрнинг охирида Жанубий Тожикистонда кашф этилган машҳур „Амударё хазинаси“ деб номланган буюм ва безакларга, кейинги Аҳамоний, македониялик Искандар ва Кушон давлати даврига оид топилмаларга ўхшаб кетади. Жанубий Қозоғистон тоғ бағирларида ва Ўзбекистоннинг кўп ҳудудларида қоятошларга ўйиб чизилган ибтидоий расмларда ҳам от-туя кўшилган аравалар, ҳар хил хайвонлар — туя, тоғ эчкиси, қўчқор ва бошқа ғалати махлуқларнинг тасвирланиши узоқ ўтмишда ўрта осиеликларнинг маънавий маданияти билан Евросиё даштларида яшаган қабилалар маданиятида қандайдир умумийлик, яқинлик мавжудлигидан далолат беради. Туркменистон, Ўзбекистон ва Тожикистон-

инг жанубий туманларида топилган Жайхун маданияти, | Оратепа, Олтинтепа, Айритом, Далварзинтепа, Фаёзтепа, Халчаён, Номозгоҳтепа, Яланғочтепа, яқиндатопилган Ах- | ИКент ва бошқа ёдгорликларда қилинган ажойиб кашфиёт- ГИР ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Қазилмаларда топилган буюм ва безакларда кўп учрай- пп ;и| афсонавий тасвирлар, айрим худоларниигтимсолини Ифодаловчи хайкал ва расмлар узок ўтмишдаги ажодлари- мпшинг диний эътиқодлари, урф-одатлари тўғрисида му- шхазо қилишга имкон беради. Ҳар хил идишлар, ханжар ва иичокдасталари, билагузук ва исирғалар, тўғнағич ватўға- ларга ясалган эчки ва қўйлар, қанотли кўчкорсимон ёки отсимон махлуқлар, ярим одам, ярим илон ёки шер шакли- даги афсонавий сиймолар, тамға ва муҳрлардаги ҳар хил қуш ва ҳайвонларнинг тасвирлари оддий санъат намунаси бўлибгина қолмай, балки илкдин шакллари, чунончи, то- тсмизм ва фетишизм билан боғлиқтасаввурлар маҳсулидир. Асосан деҳқончилик билан шуғулланувчи ўрта осиеликлар милоддан олдинги III—II минг йилликларда яратган хилма- хил қуш ва ҳайвонларнинг образлари (Қадимги Месопата- мия, Элам ва Эрондаги сингари) албатта, муайян зооморф, яъни ҳайвонсимон тасвирлар мавзуга боғлиқ дунёқараш- нинг аксидир.

Тарихий маълумотларга қараганда, Евросиё даштларида яшовчи хинд-европа аҳолисининг хўжалик, ҳарбий ва ма- даний ҳаётида милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарига келиб жиддий этногенетик ва ижтимоий ўзгаришлар юз бер- ган. Табиат ўзгариши (ҳавонинг совиши) ва бошқа баъзи сабаблар*га кўра ўша даврда сон-саноксиз дашт қабилалари ҳаракатга келган. Юқорида қайд қилинган „орийлар“ номи билан маълум хинд-эрон жамоаси иккига бўлиниб, қатта бир қисми Кавказ тоғлари устидан Олд Осиега кўчиб ўтади. Бу ерда улар маҳаллий элатларга отни парвариш этиш ва аравада жанг қилиш усулини ўргатиб, ўзлари туб аҳоли би- лан аралашиб, тарих сахнасидан йўқолиб кетганлар. Улар- нинг Ўрта Осие шимолида яшаган иккинчи қисми милод- дан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида жанубда- ги тоғ доvonларидан аста-секин ошиб, Шимоли-ғарбий Ҳиндистон, Гўмал, Сват ва Гандҳарага кўчиб жойлашган- лар. Бу „буюк кўчиш“ натижасида мазкур қадимий этник

гурух босиб ўтган йўлда ҳозиргача қадимий скиф-сармат қабристонлари, отлар дафн қилинган мазорлар, аравалар сурати солинган тоғ қоялар учрайди. Шубҳасиз, *мазкур қабил*авий бирикмалар анча уюшқоқ ташкилотларга эга бўлиб, ўзида илк давлатчилик кўринишларини зухур этгани билан муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозиргача Шимолий Ҳиндистон аҳолиси орасида *Евро*падаги илк Ватан тўғрисида афсона ва ривоятлар сақланиб қолган. Милоддан аввалги II ва I минг йилликлар ўртасида пайдо бўлган зардуштийлик динининг муқаддас китоби „Авесто“да ҳам ҳинд-эрон қабилаларининг илк ватанидаЙ жанубга қараб бир неча марта кетма-кетгўлқин кўчганлиги хикоя қилинади.

Ўрта Осиёнинг жанубида, шу жумладан, Фарғонада энеолит ва бронза даври (милоддан илгари *II минг йиллик*нинг бошларида) сунъий суғориш деҳқончилиги, тош қуро́ллар билан бирга илк темир қуро́лларнинг ишлатилиши, ғиштдан қурилган уйларнинг, чарҳда ясалган безакли сопол идишларнинг пайдо бўлиши маҳаллий қабилаларнинг жойлашуви ва уларнинг алоқалари қандай бўлганлигидан далолат беради. Археологларнинг фикрича, милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида Амударё қуйи оқимида пайдо бўлган Тозабоғёб маданияти Жанубий Уралбўйи *даштларида шакл*ланиб, Хоразмга Шимоли-шарқий Оролбўйи орқали келган деб фараз қилинади. (Анқақалъа-5 ва Қаватқалъа-3). Тозабоғёб маданиятининг тарқалган даври Хоразмда энг қадимги ирригациянинг пайдо бўлиш *даврига тўғри келган*. Хронологик маълумотларга қараганда, бу давр воҳада янги ҳиндуведдоид антропологик типнинг пайдо бўлиши билан белгиланади. Балки бу ходиса жанубдан суёрғонлик қабилаларнинг кўчиб келиши билан *боғлиқдир*.

Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида Хоразмга маҳаллий Тозабоғёб маданиятига оид қабилаларнинг келиши дастлабки ҳинд-европа ва ҳинд-эронлик қабилаларнинг шимоли-ғарбдаги *катта кўчиши билан* боғлиқ бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Кейинги вақтларда ўтказилган қазилмалар ҳам Ўрта Осиёнинг жанубий минтақаларида Тозабоғёб маданиятинингтаъсири кучайганлигидан, дашт қабилаларнинг минтақага *йирик* кўчишларидандарак беради. Бундай

| ишларнинг жануб, жануби-ғарб ва жануоби-шарқ томон
I \4 II и ҳаракати милоддан аввалги II минг йиллик охири
I минг йиллик бошларида рўй берганлиги тарихдан маълум.
Iу қаракатда Хоразмдаги Суёғон маданиятига эга қабила-
Mф ҳам иштирок этган. Археологик манбалар мазкур морва
| , Iппаларининг (милоддан аввалги XI—IX асрларда) Ўзбой,
Дгрек, Тажан, Мурғоб, Амударё, Сирдарё каби дарёлар
Оўйлаб кўчиб ўтганлигини ва улар маҳаллий ўтроқ аҳоли
и билан аралашиб ёки сингиб кетганлигини тасдиқлайди.

Ўша даврдаёқ тоғ этакларида ва водийларда аҳоли янги
ерларни ўзлаштириб, анча такомиллашган сунъий суғориш
усулларини татбиқ қила бошлаган ва илк шаҳар маданияти-
га асос солган. Бунга мисол қилиб „Бўёкли сопол“ мадания-
тига оид Фарғонадаги Чусттипидаги маконларни, Қайроқ-
қум дашт бронза ҳамда Бодил қабристон маданиятларини
кўрсатиш мумкин. Дашт қабилаларининг турмуш тарзи ва
тарихини ўрганишда милоддан аввалги IX—VIII асрга оид
Хоразмнинг Амиробод маданияти (Якка-Пўрсан-2 номли кат-
та қишлоқ) диққатга *сазovor*. Бу ердаги элатлар 20 та ярим
ертўлада истиқомат қилиб, суғорма деҳқончилик, чорвачи-
лик ва жез қурулларини ясаш билан шуғулланганлар.

Палеантропологик маълумотларга қараганда, палеолит
даврида *Олд Осидан шимоли-ғарб томон, яъни Ўрта*
Осидга очилган кўчиш йўли кейинги неолит ва жез (брон-
за) даврига келиб янада кучаяди. Янги даврда мазкур тари-
хий-маданий ва этник-генетик алоқаларнинг кучайганли-
гини археологик қазилмалар қам тасдиқлайди. Айниқса, жез
даврига оид топилган кўп сонли қабрлар ўша вақтда яшаган
аҳолининг антропологик тузилишини аниқдашга ёрдам бе-
ради. Антрополог олим Т.Қ.Хўжаевнинг таърифича, Ўзбекис-
тонга шимоли-ғарбий томондан Европанинг юқори *палео-*
литг, мезолит ва *неолит* аҳолиси вакиллари кела бошлаган,
жанубдан эса жанубий европоид типлар келиб, Ўзбекистон
аҳолисининг кўпчилиги қисмини ташкил қилган. Унинг тах-
минича, ўша даврдан бошлаб ўзбек халқининг шакллани-
шида ўзига хос *европоид уйсурлар* асос бўлган. Мазкур
срикрни археологик кашфиётлар ҳам тасдиқлайди. Чунончи,
Ўзбекистоннинг жанубий қисмига Европадаги „*Андронов ма-*
данияти“ белгиларининг кириб келиши бунга далилдир.

Темирнинг кашф этилиши бутун миитақада ишлаб чиқаришнинг ривожланишига кучли туртки бўлди. Оқибатда кенг худудда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам аҳолининг сони ўсди. Будаврда ирқий жиҳатдан анча ўзгаришлар рўй берди. Даставвал, антропологик жиҳатдан монголоид белгилари кучаяди ва европоид яхлитлиги ўзгара бошлайди. Аммо монголоид белгилар ҳамма ерда бир хил бўлмасдан, фақат айрим районларда кўпроқжамланган. Мазкур типлар асосан, кенг тарқалган Сибирь ва Ўрта Осиё кўчманчи элатлари билан алоқадор бўлиб, бунга Оролбўйи ва Қддимги Бухоро воҳаси даҳалари ҳам киради. Шундай қилиб, милоддан аввалги \ мимг йилликка келиб морфологик жиҳатдан монголоид элементлар таъсири ўтган ва ҳозирги ўзбек ирқий типларининг шаклланишига асос бўлган гуруҳлар юзага келган. Илк темир давридан кейинги мадаииятга ўтиш даври милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталаридан янги эрага ўтишгача бутун Ўрта Осиёда, мураккаб этногенетик жиҳатдан жиддий аралаш-куралаш жараён рўй берган. Археологик обидалардан Далварзинтепа, Айритом, Эски Термиз ва бошқа ерларда ўтказилган тадқиқотлар мазкур фикрни тасдиқлайди.

Милоддан аввалги I минг йилликда минтақада жиддий ижтимоий-иктисодий ўзгаришлар юз беради. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, шаҳар қалъаларининг пайдо бўлиши, йирик суғориш ва мудофаа иншоотларининг қурилиши, даставвал куллар меҳнатисиз мумкин эмас эди. Қўшни Эрон, айникса, Мидия давлати (мил.авв. VII—VI асрлар) ташкил топишидан олдинроқ Ўрта Осиёда иккита кулдорлик давлати — Бактрия ва Хоразм пайдо бўлганлиги тўғрисида форс ва юнон ёзма манбалари хабар беради. Мазкур манбалар ва тош қабрларга битилган расмларда (Персепол саройи), зардуштийларнинг муқаддас китоби „Авесто“да, Рим, Юнон ва Хитой муаллифларининг асарларида ҳозирги марказий осийликларнинг қадимий аجدодлари *сак-массагетлар*, *юэчжи*, *кангой* (қанғар), *усун* ва бошқа элатлар тилга олинади. Шуларнинг ичида энг катта элат *саклар* жуда кенг худудни — Тяньшан ва Помир этақларидан Каспий денгизи соҳилларигача бўлган ерларни эгаллаган, уларнинг энг зич жойлашган ери Сирдарё ҳавзаси бўлган.

Шуни алохида қайд қилиш лозимки, Қадимий Бактрия ва Хоразмда яшаган ҳозирги *тожик*, *ўзбек* ва қисман *ту/жманларнинг* қадимий аجدодлари, асосан, эроний тил-Пйрнинг ўзига хос шарқий шохобчаси ва қисман туркий-мшган *сакёш скиф*тилларида гаплашганлар. Умуман, мас-Сйет қабилалари конфедерация (бирикма)сига қуйидаги элатимр кирган: Қадимги Сирдарё хавзасида, Амударёнинг шарқий ўзанлари бўйида ва Қорақумда яшовчи *анасиақлар*; <‘прдарё ўрта оқимида жойлашган *дахатўхарлар*; тахминан Чарафшоннинг қуйи қисми ва Амударёнинг ўрта оқимида *ЯШанаН дарбеклар*; Нурота тоғларида ўрнашган сакаравақлар; Сирдарёнинг ўрта оқимида Тяньшангача чўзилган *усунлар* ҳамда антик даврларда *хоразмийлар* кирган. Юнон ва Рим маибаларининг македониялик Искандарнинг юришларидан кейин берган хабарларига қараганда мазкур қабила (элат)ларнинг *саклар* деб умумий номланиши тасодифан бўлмай, уларнинг тил жихатдан бир этник жараён билан боғлиқ эканлигини тасдиқлайди.

Ўша манбалар бу даврда воҳаларда яшовчи халқлар билан даштдаги чорва қабилалари ўртасида этник ва маданий жихатдан унча фарқ бўлмаганлигини кўрсатади. Масалан, *Страбон*, *хоразмийлар сак-массагетлар туркумига киради*, *қадимги суғдийлар ва бактрияликлар турмуш тарзи ва хулқ-атвори билан ўзаро фарқланмаиди*, дейди. Топилган расмларга қараганда хоразмийлар, бактрияликлар ва суғдийларнинг кийим-кечаклари, бош кийимлари, қурол-аслаҳалари билан саклардан ҳеч фарқи йўқ. Воҳадаги элатлар саклар билан деярли бир тилда гаплашганлар. Этник жихатдан деҳқончилик воҳаларида жойлашган элатлардан Амударёнинг юқори хавзасидаги *хоразмийлар*, Гурган қуйи оқимидаги *гирганлар*, Копетдоғ этақларидаги умумий номдаги *парфиянлар*, Мурғоб хавзасидаги *марғиёнлар*, Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё водийларидаги *суғдийлар*, *фарғоналиклар* (қадимги париканлар) ва *бактрияликлар* тарихий манбаларда тилга олинади. Юқори Амударёнинг икки соҳилидаги барча элатлар мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарида, археологик кашфиётларга қараганда, юксак маданиятли ирригация ва қурилиш иншоотларини, хунармандчилик ваҳарбий санъат сирларини эгаллаган, зўр маънавий қадриятларни яратган

этнослар сифатида ҳатто қўшни даапатларга ўз таъсирини ўтказган.

Нихоятда ранг-баранг элат ва халқлар Африка ва Америка китъаларида ҳам минг йиллар давомида Ўрта Осиё-нинг этнослари сингари мураккаб этногенетикжараёнларни бошидан кечирганлар. Мазкур жараёнлар ҳам муайяп тартибга солиб туркумлашни талаб қилади. Даставвал этноэволюцион ва этнотрансформацион ўзгаришлар моҳиятини библи олиш зарур. Ҳозирги даврда этник жараёнларни икки асосий типологик гуруҳларга — этник бўлинишга ажратилади. Бундай тарихий этник ўзгаришлар ҳам икки хилдаги йўналишда рўй беради. Биринчиси, **этноэволюцион** жараёнидаги ўзгаришлар туфайли этнодан айрим қисм *сифатида* ажралиб чиқади, қолган қисми еки маълум гуруҳи ўзини англаб, этник ўзлигини сақлаб қолади. Иккинчиси, **этно-трансформацион** жараён оқибатида ўзлигини англаши ўзгариб, этник жихатдан бутунлай янги типга ўтади ва ўзини мутлақо бошқача этник гуруҳларга кирган деб англайди, яъни янги *этик* бирликнинг вакили бўлади.

Этнология фанида қабул қилинган тизим асосида ҳозиргача давом этиб келаётган этник бирлашиш бир неча шаклда намоён бўлади:

1. Тили ва маданияти яқин қариндош, илгари мустақил бўлган бир неча халқларнинг ягона, йирикрок этносга қўшилиб кетиши **этик фузия** дейилади. Бу жараён ҳар хил суръатда мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожини, маданий, хўжалик ва бошқа алоқалар суръати билан боғлиқ ҳолда, мамлакат нақадар ривожланган бўлса, шунча этник фузия шиддатли ўтади.

2. Айрим этносларнинг ичидаги *локал гуруҳларни асосий* этнослар билан жипслаштириш жараёни **этик консолидация** деб номланган. Бундай жараён катта ва ўрта этник бирликларга хос бўлиб, этник ўзлиги алмашувига олиб келади.

3. **Этик ассимиляция**, даставвал, мустақил этнос ёки *ушунг қисми* бошқа, одатда йирик этносга сингиб кетиш жараёнини англатади. Шу тариқа ҳолат тарихда кўп учрайди, аммо ҳозирги даврда ривожланган мамлакатларда бу ҳодиса анча тезроқ суръатларда рўй беради. Лекин мазкур *уруҳга* кирган кишилар сони, жойлашуви ва муҳити, иқтисодий

I юкплари, оила-никоҳ муносабатлари каби омиллар, тили, МШШШияти, дини ва ирки ассимиляция жараёни суръатига Рйъсир килади.

Мазкур этник бирликлар билан боғлиқтурли номдаги н положик хусусиятларни белгиловчи атамалар ҳам мавжуд. Масалан, иккитатил ва маданияти якин этносларнинг ўзаро цссимиляцияон таъсирини аниқлайдиган **этник конвергенция**, Вйрим давлатлар ёки йирик минтақада яшовчи тили ва маданияти билан фаркланувчи элатларнинг ўзаро таъсири Остида пайдо бўлган умумий белгиларга сабаб бўлган **этник-аро конвергенция** каби жараёнлар ҳозирги этносларнинг риножини ўрганишдаги зарур илмий атамалар этнологияда кўп учрамди.

Демак, жаҳондаги мавжуд турли халқ ва элатларнинг лногенези ва этник тарихи ибтидоий замонлардан то хрзиргача ҳар хил шаклларда ва турли характердаги омиллар таъсирида рўй берган. Барча этнослар ўзларининг табиий-гсографик шароити, тарихий шаклланиб келган тили ва этник хусусиятлари, ҳудудий жойлашуви ва турар жойлари, миллий архитектура ва уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак ва безаклари, таомлари ва истеъмол усуллари, турмуш тарзи ва урф-одат ҳамда маросимлари билан бир-бирларидан фарк қиладилар. Этногенез ва этногеиетик жараёнлар минг йиллар давомида турли хилдаги ва динамик тарзда ўзгариб тургаи жаҳоннинг этник харитасини тузиш имконини беради. Аммо умумий хулоса, яъни асли келиб чиқиши бир бўлган Ер шаридаги барча элат ва халқлар ягона инсониятни ташкил қилганлигини ҳозирги этнология фани тўлиқтасдиклаб беради.

6- §. ЭТИЛОГИЯ ФАНИГА ХОС МАХСУС АТАМАЛАР, ТАДҚИҚОТ УСЛУБИ ВА МУАММОЛАР

Ҳар бир фан ўзининг махсус услуби ва терминологиясига эга. Этнология фани ҳам мустақил илм соҳаси сифатида бошқа ижтимоий (1)аилар сингари замонавий фан ютуқларига таянади ва долзарб муаммоларни ўзига хос услуб ва воситаларга асосланган ҳолда ҳал қилади.

Этнологик услубни аниқлаб олиш учун, даставвал, унга хос махсус атамаларни билиш зарур. Юкорида кайд қилин-

ганидек, этнологиянинг асосий тадқиқий объекти кишиликнинг тарихий бирлиги ҳисобланган „халқ“ ёки „этнос“ тушунчаси билан боғлиқ бўлиб, унинг келиб чиқиши, ирқий тузилиши, ҳўжалик типлари, моддий ва маънавий маданиятининг турли томонлари, ижтимоий ва оилавий маиший турмуш муаммолари, дунёқараши ва ижодий фаолияти каби ҳаётий муаммоларни қамраб олади.

Маълумки, „халқ“ дегаи тушунча анча кенг маънога эга. Баъзан халқдеб бир тўп кишиларни ёки маълум сонли оммани тушунсак, баъзан бир неча элат ва миллатлар яшайдиган давлат ёки мамлакат аҳолисини тушунамиз. Ўзбек классик адабиётида „халқ“ сўзи икки маънода: яратиш, борлик ёки одамлар, деб таърифлаилади¹. Аслида этнология фанида муайян ҳудудда жойлашган, тили, келиб чиқиши, моддий ва маънавий маданияти, турмуш тарзи ва ташқи умумий хусусиятларига эга бўлган тарихий бирликни англатадиган халқмаъносида „этнос“ атамаси ишлатилади. Ҳар бир этнос ўзининг номига (этнонимга) эга бўлиб, маълум бир этник гуруҳга оид эканлигини англаши зарур. Этник бирлик айрим шахс ёки кишиларнинг истаги билан эмас, тарихий тараккиётнинг объектив зарурияти натижасида намоён бўлади.

Этнослар муайян тарихий даврнинг махсулооти сифатида ўзининг этногенези (келиб чиқиши) билан ҳам белгиланади. Шунинг учун ҳам этносларни, юқорида қайд қилганимиздек, бир неча махсус тарихий-этнологик атамалар ва фан соҳалари билан ҳамкорликда ўрганилади. Жумладан, *палеоситропология* фани. умуман, одамнинг пайдо бўлиши ва жойлашувини ўрганибгина қолмай, балки айрим этносларнинг туб жой аҳолиси (автохтон ёки абориген) эканлигини ёки бошқа ердан миграция натижасида кўчиб келганлигини аниқлаб беради. *Антропология* фани эса уларнинг қайси ирққа оид эканлигини аниқлаб беради. Умумий илмий атамалардан „ирқ“ тушунчаси орқали илгари айтилганидек, этносларнинг ташқи жисмоний белгилари — бадан терисининг ранги, қалла суяги ва сочларининг тузи-

¹ Ўзбек классик адабиёт асарлари учун қисқача луғат — Т.: 1963, 367 бет.

ИПШПИ бурни ва кўзининг шакли, бўйи ва бошқа хусусият-Пйри билан аниқланади. Этнология „соф“ иркларни эмас, балки табиий жихатдан ўзаро яқинлашган, фақат ташки Оиологик хусусиятларга эга бўлган барча иркий бирлашма-лар, яъни антропологик типларни ўрганади.

Этносларнинг моддий мадаиияти тарихини ва хусуси-ятларини археология фани билан ҳамкорликда аниқлаш мум-кин. Маданияттушунчаси умуман тарихий жихатдан инсон қўли ва акди яратган моддий ва маънавий бойликларни ан-глатади. Рус тилида „культура“ сўзи аслида лотинча сўз бўлиб „ишлаб чиқариш“, „ясаш, яратиш“ деган маънони англата-ди. Этнологик жихатдан бу маъиога моддий маданиятда хўжалик куруллари ва маҳсулотлари, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак ва безаклар, таом ва идиш-товокдар, турар жой ва уйлар, бадий фаолият маҳсулотлари ва ҳоказолар киради. Кенг ишлатиладиган атамалардан „генезис“ сўзи, юқорида кўрганмиздек, грекча „туғилиш, келиб чиқиш ман-баи“ маъносини англатиб, айрим иркларнинг, этносларнинг келиб чиқишига оиддир. Ўз навбатида археология фанида ҳам ишлатиладиган табиий-тарихий жараён билан боғлиқ „уруғ“, „қабила“, „жамоа“, „элатёки халқ“, „миллат“ каби ижтимоий тушунчалар этиологияда кенг фойдаланилади.

Ижтимоий муносабатларни аниқлашда ва таърифлашда умумий тушунча ва атамалардан ташқари кенг ишлатилади-ган уруғ жамоаси, қишлоқ ёки овул жамоаси, қўшничилик (худудий) жамоаси, қабила иттифоқи ва кенгаши кабилар муҳим аҳамиятга эга. Уруғчилик муносабатларини тартибга солишда зарур бўлган никоҳ билан боғлиқ махсус тушунча-лар ҳам мавжуд. Масалан, уруғчилик тартибларини ўрга-нишда „экзогамия“ (грекча „экзо“ — ташқи, „гамос“ — никоҳ) сўзи уруғ ёки қабила ичида никоҳ тартиби, экзога-мияга қарши ҳолатда бошқа уруғ ёки фратриядан уйланиш ман қилинадиган одатларни ифодаловчи атамалар муҳим аҳамият касб этади. Шу нуктаи назардан кўп учрайдиган ортокузен ёки кросс-кузен (грекча „ортос“ тўппа-тўғри, „кросс“ — инглизча туташган, „кузен“ — французча тоға-жиянлар) никоҳтартиби бўлиб, фақат ака-укаларнинг фар-зандлари орасидаги никоҳмуносабатларини англатади. Ёки ибтидоий никоҳшаклларида „полигамия“ (грекча кўпни-

кохлик), „полиандрия“ („поли“ — кўп, „андрэ“ — эр, яъни кўп эрлик) каби одатлар ҳозиргача, масалан, Тибетда сақланган, Ўрта Осиё кўчманчилари, Сибирь халқлари орасида яқин даврларгача сақланиб келган „левират“ (лотинча „левир“ — ака-ука) одати бўйича бева қолган ака ёки уканинг хотинига уйланиш, „сорорат“ („сорор“ хотиннинг синглиси) хотини вафот этса, унинг синглиси ёки бир неча сингилларига уйланиш одатлари ҳам асли ибтидоий никоҳ шаклларида қолган тартиблардир.

Матриархат (она уруғидан патриархат (ота уруғи)га ўтиш даврига оид муносабатларни белгиловчи айрим атамалар ҳам мавжуд. „Кувада“ (французча „тухум босиш“) тушунчаси отанинг болага нисбатан ўз ҳуқуқини тасдиқлаш учун ўтказиладиган махсус одат (масалан, ҳиндуларда она туғаётганда ота ҳам ўзи туғаётгандек кўрпа орасига кириб оғир кучаниб ётиш расм бўлган) ёки „авункулат“ (лотинча „амаки“) тартибига кўра онанинг ака-укалари билан болалари (амакиваччалар) ўртасида махсус муносабатлар ўрнатилган, амакиси жиянининг тарбияси ва тақдирига жавобгар ҳисобланган.

Этносларнинг ҳўжалик фаолияти ва машғулотига билан боғлиқ турли махсус атамалар ибтидоий ҳўжалик шакллари ифодаловчи йиғим-теримчилик, овчилик, балиқчилик, кейинроқ пайдо бўлган чорвачилик ва дехқончиликка оид кўп тушунчалар учрайди. Масалан, дехқончилик ерга ишлов бериш усулига қараб бир неча хилга бўлинади (ўрмон ёки бутазорлардаги дарахтларни кесиб, ўт ёқиб, қуйдириб, қулига уруғ сепиш усули, ери алмаштириб партов ерга экин экиш усули, оддий таёк ёки мотиға (кетмонча) билан ерга ишлов бериш усули, омоч билан хайвон қучидан фойдаланиб ер ҳайдаш усули ва х. к.). Асосий тирикчилик манбаи ҳисобланган чорвачилик ҳам ҳар хил тармоққа бўлинган: йилқичилик, туячилик, буғучилик каби сохалар). Ҳунармандчиликнинг тармоқлари жуда кўп бўлиб, турли этносларга ҳос ҳар хил махсус атамалар ишлатилган. Масалан, умумий атамалардан уста-шоғирдлик, цех тузуми, усқуналар ва иш услуби ва ижтимоий муносабатларни ифодаловчи сўзлар кўп учрайди.

Этнослар жойланиши, уй-жой қурилиши, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечаклари, безаклари ва бошқа моддий-

маданий буюмлари, таоми ва овқатланиш тартиби билан бир-бирларидан фарқланадилар. Ҳозиргача баъзи ерларда чай-лалар ёки ертўлалар (чум, вигвам, ката), чодир ва қорауй (ўтов)лар гувала, хом ғишт, ёғоч ёки тошдан қурилган, ус-тунларга ёки пойдеворга ўрнатилган, текис чўққайган ёки гумбазсимон томли оддий уйлардан то замонавий кўп қаватли шаҳар бинолари, кўшк ва саройларгача учратиш мумкин. Этнологияда мазкур турар жойлар ва улар билан боғлиқ буюмлар, муносабатлар ва иримлар махсус атамалар билан белгиланади. Турли табиий шароитга мослашган ва миллий хусусиятни ифодаловчи кийим-кечаги (тикилиши, материали, шакли, нақш-безаклари) ва таомлари (гўшт, сабзавот, балиқ, суг махсулоти, ўсимлик, пишириш усули ва ҳоказолар) ҳам айрим этносларнинг ўзига хос атама ва тушунчаларида иамоён бўлади. Кийим-кечак ватаомлар ҳам кундалик турмушда, байрамлар ва диний маросимларда фарқланиб, турлича бўлиши мумкин.

Маънавий маданияттушунчаларига оиддиний эътиқод ва маросимлар билан боғлиқ атамалар жуда кўп ишлатилади. Масалан, ибтидоий дин шаклларида *тотемизм*, *магия* (сеҳргарлик), *шаманизм*, *анимизм*, *табиат кучлари ва арвоҳ-ларга сиғиниш* каби ибодат шакллари ва маросимларни аниқловчи турли атамалар, шунингдек, жаҳон динлари билан боғлиқ *худо*, *пир*, *авлиё*, *қурбонлик*, *ҳар хил диний одат*, *маросим* ва ёлғизларни ифодаловчи атамалар мавжуд-дир.

Этнология фанининг ўзига хос атама ва тушунчалари-дан ташқари махсус тадқиқот усуллари ҳам бор. Албатта, этносларни ўрганишда этнологияда ниҳоятда кенг ва хил-ма-хил тадқиқотлардан фойдаланилади. Ёзма манбалар, мод-дий буюмлар, оғзаки маълумотлар, архив ҳужжатлари ва яқин фанлар тўплаган манбалар унинг диққат-марказида бўлади. Этносоциологиялар ва этнографларнинг этнос ҳаётини бевосита кузатиш йўли билан жойларнинг ўзида дала ишла-ри натижасида тўплаган ашё ва манбаларнинг ахамияти ҳам бекиёс. Атоқли рус этнографи **В.Г. Богораз** дала ишларига юксак баҳо берган. Бир жойда узокдавр яшаб кузатиш олиб бориш нақадар самарали эканлигини Американинг машҳур этнологи **Л. Морган** ва атоқли рус тадқиқотчиси **Н.Н. Мик-лухо-Маклай** ҳам алоҳида қайд қилганлар. Ҳозир этнология

фанида стационар услуб кам ишлатилади. Кўпинча қиска муддатда ўтказиладиган усул ва айрим кенгхудудни ўз ичига камраб олган мавсумий экспедицион дала ишлари кенг қўлланилади.

Дала ишларида, асосан, ахборотчилардан савол-жавоб йўли билан ёзма ёки магнитофон орқали маълумотлар тўплаш, муайян маросим, маиший турмуш ходисалари, оилавий никоҳмуносабатлари, маданият воқеалариини кузатиш, бевосита иштирок қилиш, жиддий ўрганиш (ёзиш, чизиш, расмга олиш орқали) каби усуллар қўлланилади. Маънавий маданиятни тадқиқ қилишда (айниқса, айрим урф-одатлар, маросим, ибодат, халқ ижоди — ўйин, ашула ва х. к.) кино-фото, визуал видеоаппаратлар, магнитофон каби техника воситаларидан кенг фойдаланилади, дала ишлари вақтида этнологлар этносларнинг маиший турмуши ва маънавий ҳаётига оид барча буюмларни жиддий ўрганибгина қолмай, энг ноёбларини музей экспонатлари сифатида йиғиб оладилар. Тўпланган турли маълумотларнинг ҳаққонийлигини аниқлаш учун қиёсий усул асосида камида икки-уч марта бошқа манбалар орқали текшириб кўрилади.

Этнологик тадқиқотлар бошқа гуманитар ва баъзи табиий фанлар билан яқин алоқада ўтказилади ва уларнинг ютуқларидан кенг фойдаланилади. Чунки, этнос иқтисодий, ижтимоий ва маданий турмушнинг барча томонлари билан боғлиқ. Этнология халқларнинг келиб чиқиши, шаклланиши, тарихи, иркий тузилишини ўрганишда археология ва антропология билан яқин муносабатда бўлганлиги туфайли махеус соҳалар — *этник антропология*, *палеоэтнология* кабилар билан уйғун алоқада бўлади. Этник тарих ва хусусиятларини аниқлашда тил муҳим белги бўлганлиги учун тилшуносликда янги соҳа — *этнолингвистика* пайдо бўлган. Этносларнинг маънавий маданияти санъатшунослик, мусиқашунослик ва фольклор билан ҳамкорликда ўрганилади. Тадқиқотларнинг ривожини натижасида этник жараёни чуқур тадқиқ қилиш мақсадида сўнги ўн йилликларда янги соҳалар — *этносоциология* ва *этнопсихология* юзага келган.

Этнология аслида география фанидан ажралиб чиққанлиги туфайли аҳолининг жойлашуви, ўсиши, теварак муҳиттаъсири, миграцияси каби масалаларини ўрганишда махсус соҳа *этник география* ва *демография* фани муҳим роль

ЧПтпди. Халқлар орасидаги ҳўжалик бирлигини аниқлаш-
|| гйбий фанлар ҳам катта ёрдам беради. Баъзи халқлар
| ииоГш ўсимликларни экиб ўстириш, ёввойи ҳайвонларни
| ПП ургатиб, урчитишда кашфиётчи бўлибгина қолмай,
\\ НММ хос усулларни ҳам яратганлар. Мазкур этник хусу-
| интларни аниқлашда *этноботаника* ва *этнозоология* му-
\\им а,\\амиятга эга.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллардан бошлаб
| 'П қўламда ўтказилган катта-кичик экспедициялар қўп
| .пррли хусусиятга эга бўлган эди. Қўпгина этнологик тад-
| ,пм>тларнинг археолог, антрополог, санъатшунос ва фольк-
| цорчи олимлар билан биргаликда ўтказилиши этник жара-
(Ниинг ранг-баранг ва мураккаблигидан дарак беради.

Ҳозирги кунда ўтказиладиган этнологик тадқиқотлар-
ППП асосий йўналишлари ва муаммолари ниҳоятда кенг
қпмровлидир. Бу тадқиқотларнинг энг муҳим моҳияти за-
ММ талаб қилган муаммоларни назарий ва амалий жиҳатдан
ипргаликда ҳал қилишдан иборат. Айниқса, мустақил рес-
иубликалар пайдо бўлгандан кейин истиқлол йўлига ўтган
миллий мафкура асосида ривожлана бошлаган қўп миллатли
мамлакатларнинг барча халқларида ўзлигини англаш жараё-
нида уйғонган жўшқин ватанпарварлик туйғулари уларнинг
ўз халқининг тарихи ва маданий меъросига қизиқишини
мнада кучайтирди. Мустақиллик негизида яратилган вазият
нафақат ўз халқига, балки узоқ-яқин халқларга бўлган қизи-
қишни ҳам табиий равишда жонлантирди. Натижада этноло-
гия фанининг тадқиқот доираси, мавзу ва муаммолари ни-
ҳоятда кенгайиб, этнологик ишлар янги, ижобий поғонага
кўтарила бошлади.

Жаҳон этнологларининг, жумладан, МДХ мамлакатла-
рида асосий йўналишларидан бири барча қитъаларда яшов-
чи халқларни тарихий-этнографик жиҳатдан ўрганишидир. Бу
йўналиш ижтимоий тузум шаклларида ва этногенез муам-
моларидан тортиб то ҳозирги давр маданий-маиший ва эт-
ник жараёни қамраб олган комплекс муаммоларни ўз ичи-
га олади. Мазкур фикрни қўп йиллик тадқиқотлар натижа-
сида машҳур олим С.П. Толстов бошчилигида яратилган
„Жаҳон халқлари“ рукнида нашр этилган қўп жилдлик йи-
рик тарихий-этнографик асарлар тасдиқлайди. Айтиш

жоизки, айрим мамлакатларда яшовчи еки умуман жаҳондаги аҳолининг келиб чиқиши, этник қиёфаси ва шаклланиши, жойлашуви ва этник хусусиятларни аниқлаш этнология фанининг энг мураккаб, аммо жуда муҳим масалаларидандир. Бу соҳада ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан самарали ишлар олиб борилмоқда. Энг зарур тарихий-этнологик масалаларни ўрганишда тадқиқотчилар ҳозирги этнослар маданиятининг турли анъанавий белгиларини, маиший турмуш намуналари билан узвий боғлаб қиёс қилиш усулидан кенг фойдаланмоқдалар. Этнологлар анъанавий маиший турмуш маданияти табиий белгиларининг ҳозирги ролини аниқлабгина қолмай, янги пайдо бўлаётган унсурларнинг вазифаси ва ролини ойдинлаштиришга интиладилар. Бундай ҳолларда сўровиомалар ва статистик маълумотларни ўрганиш орқали „традиция ва инновация“ намуналари тадқиқ қилинади. Анъанавий ва янги этнологик назариянинг кенг миқёсда ҳар томонлама ўрганилиши самараси ўлароқ, сўнгги йилларда жуда кўп илмий асарлар яратилганлиги бежиз эмас.

Ҳозирги кўп қиррали мураккаб этник жараёни, миллатларнинг яқинлашиши ва бирлашиши, элат ва халқларнинг консолидацияси ва интеграцияси, оила ва этник муносабатлар, инновациялар, янги этник бирликларнинг шаклланиши, миллий маданиятлардаги ноёбтарихий меросларни ўрганиб, уларни жаҳон маданиятига сингдириш ва бойитиш ҳам амалий аҳамиятга эга. Масалан, кўп миллатли бизнинг мамлакатимизда умуминсоний кадриятларни ўзида мужассамлаштирган замонавий ўзбек эли маданиятини яратишда ҳар бир халқнинг ўз ҳиссаси бор, уни тадқиқ қилиш, ўрганиш эса этнология мизнинг асосий вазифаларидан биридир. МДҲга аъзо мустақил республикаларда этнологлар сўнгги йилларда ҳозирги замонавий миллий-маиший турмуш муаммолари, умуминсоний кадриятлар ва никоҳ-оила масалаларига катта эътибор бермоқдалар. Янги маиший, турмуш шаклларининг пайдо бўлиши ва шаклланиш жараенини ўрганиш назарий ва амалий жиҳатдан жуда муҳимдир. Айниқса, оила ва оилавий турмуш, никоҳ ва жинсларнинг ўзаро муносабати, маҳалла анъаналари, болалар тарбияси, ахлоқ маъсалалари этнологларнинг диққат марказида турибди. Оила-

мм кнмда ижтимоий урф-одат ва маросимлар ҳам энгдол-
ИИИ кшқикий муаммолар каторига кирган.

Амъанавий муаммолардан этносларнингхўжалик фао-
И мм, моддий-маданий белгилари (уй-жой қурилиши ва
I м шари, кийим-кечак ва безаклар, транспорт воситала-
I || помлар ва х. к.)ни ўрганишга алоҳида эътибор қаратил-
|.|. ПИддатли тарзда кечаётган илмий-техник тараққиёт
п, I > юзидаги глобаллашув жараёнлари таъсирида жиддий
\ нришлар ниҳоятда тез суръатлар билан рўй бермоқда. Бу-
|ум моддий маданиятга стандарт буюмларнинг тарқалиши
н.пижасидауларни интеграцион жараёни кучайиб, миллий
Внъанавий хусусиятлар қисман йўқолиб кетмоқда. Ушбу му-
роккаб масалаларни тадқиқ қилишда этнологларга катта
Мисъулият юклайди. Кейинги ўн йилликда этнологлар бу
п.| шфани амалга оширишда муайян ютуқларни қўлга ки-
ритдилар. Улар муайян дастурлар асосида Евросиёнинг барча
мннтақаларида кенг миқёсда тадқиқотлар ўтказиб, мавжуд
ндабиётларга таяниб, бир неча жилдли „тарихий-этногра-
фмж атлас"ларни яратдилар. Ушбу асарларда этносларнинг
анъанавий машғулоти, урф-одати, дунёқарашлари ва тасав-
пурларининг моддий буюмларда ифодаланиши каби масала-
ларга оид қизиқарли маълумотлар келтирилган. Шуни ало-
\ида қайд қилиш лозимки, тадқиқотчилар моддий мадани-
ят унсурларини ўрганишда этносларга хос хусусиятларни
амиклабгина колмай, балки ундаги умумий белгиларни,
масалан, умуминсоний қадриятлар асосида пайдо бўлаётган
гурмуш тарзигахос этно-маданий томонларини ҳам жиддий
тадқиқ қилиш зарурлигига эътибор бермоқдалар.

Маънавий-маданий соҳада этнологларнинг диққатини
албатта бадиий ва амалий ижод масалалари ўзига тортмай
иложи йўқ. Уларни, даставвал, моддий ва маиший-маданий
жиҳатдан миллий эҳтиёжларни қондирадиган буюмларни
яратиш (кашта, гилам тўқиш, кулолчилик, тўқимачилик,
металл ва ёғочдан бадиий буюмлар ясаш кабилар) масала-
ларига қизиқишлари табиий. Шу ўринда таъкидлаш лозим-
ки, айрим минтақаларда халқтеатри, миллий мусиқа, ракс
ва ўйинларни ўрганишда муайян ютуқлар қўлга киритилган.
Маънавий бой ва ранг-барангҳисобланган оилавий-маиший
байрам ва маросимларни ҳар томонлама тадқиқ қилиш кат-

та амалий аҳамиятга эга эканлиги сир эмас, Бу соҳада ҳам этнологлар кейинги даврларда кенг микёсда илмий изла-нишлар олиб бормоқдалар.

Жаҳон этнологлари, жумладан, бизинг олимларимиз олдида ҳозиргача кам ўрганилган, аммо муҳим амаяйй аҳамиятга эга бўлган *этнопедагогика* (янги авлодни анъанавий одатлар ва замонавий талаблар асосида тарбиялашнинг халқ тажрибаси) масалалари диққатга сазовордир. Умуман, асрлар давомида тўпланиб келган халқнинг ижобий тажрибасини ўрганиш энг муҳим соф этнологик муаммолардандир. Шу нуқтаи назардан, масалан, *этнопсихология* ва *этиотабобат*, яъни халқтабобатиини тадқиққилиш катта аҳамиятга эга бўлиб, ҳозир бу масалада бир оз жонланиш сезилмоқда.

Сўнги йиллардажаҳон халқлари динлариини ўрганишга ҳам қизиқиш кучаймоқда. Ҳар бирхалқпинганъанавий, маънавий маданиятинингмуҳим қисми ҳисобланган дин ва диний тасаввурларни тадқиқ қилиш этнологиянинг муҳим вазифаларидандир. Бу соҳада ҳам димшунос-этнолог тадқиқотчилар жуда кўплаб ютуқларга эришиб, етук асарлар яратганлар. Бугумги кунда мустақилликка эришган республикалар ўтиш даврига хос вазиятда диний тасаввурларнинг баъзан *ортодокс шаклида* намоён бўлиши этнослар турмуш тарзига салбий таъсир ўтказиши мумкинлигм сабабларини кўрсатиш билан биргаликда ижобий томонларини ҳам ўрганиш, ижтимоий тараққиетда тутган ўрмини илмий жиҳатдан аниқлаб олиш зарур. Диний низолар ва хун олиш, қалин тўлаш, аёлларга адолатсиз муносабатда бўлиш, хурофий одат ва русумларга риоя қилиш каби салбий тушунчаларини очиб бериш ва унга қарши кураш йўлларини кўрсатиш, аксинча, ибтидоий даврлардан бери сақланиб келатган ҳашар, ҳамкорлик, меҳмондўстлик, биродарлик, маҳаллачилик каби ижобий ҳа;лқ одатларини ўрганиб, ҳаётга сингдириш ва ривожлайтириш масалаларини этнологларсиз ҳал қилиш жуда қийин.

Ҳозиргача ибтидоий-уруғчилик тузуми ва унинг қолдиқларини ўрганиш этнологиянингэнг муҳим муаммоларидан ҳисобланади. Ибтидоий жамияттузуми қолдиқлари (илк хўжалик ва техника шакллари, ижтимоий муносабатлари, илкдин, санъат ва дастлабки ижобий билмлар)ни бизнинг

давримизгача етиб келган Австралия, Африка ва Америкадаги ибтидоий қабилаларни ўрганиш орқали аниқланади. Ибтидоий жамиятдавридан бизгача етиб келган жамоатчилик муносабатларининг белгилари ҳатто энгтаракқий қилган этносларнинг турмуш тарзида ҳам учрайди. Мазкур ижобий характерга эга анъаналарни аниқлаб, ибтидоий тузум жамоатчилиги тартибларини фанда қайта тиклашда ҳам этнологларнинг хизматлари катта.

Демак, кўп қиррали тарихий-этнологик муаммоларни жаҳон фани ютуқлари ва комплекс усулларга асосланиб тадқиқ қилиш илмий жиҳатдангина эмас, балки сиёсий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, мустақилликка эришганимиздан буён, этнологлар демократик мамлакатлардаги катта-кичик элат, халқ ва миллатларнинг этник жараёнини ҳар томонлама жиддий ўрганмоқдалар ҳамда амалий аҳамиятга эга бўлган илмий хулосалари ва тавсиялари билан юксак маданиятли янги жамиятни барпо этишга ўз ҳиссаларини қўшишга интилоқмдар.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ЖАҲОННИНГ ЭТНИК ҚИЁФАСИ

/ БОБ. АВСТРАЛИЯ ВА ОКЕАНИЯ ХАЛҚЛАРИ

Бешинчи қитъа ҳисобланадиган Австралия Тинч океанининг жанубида жойлашган ўзига хос ўлкадир. Унинг иклими ҳам, этник тузилиши ҳам Ер қуррасининг бошқа қисмидан анча фарқ қилади. Тўрт томони бепоён океан сувлари билан ювилиб турган Австралия қитъаси 7,7 млн. квадрат километр ҳудудга эга бўлиб, тахминан АҚШ ҳудудига тенг келади.

Қитъанинг бешдан икки қисми тропик иқлимли, *кргани* субтропик ва мўътадил иссиқиклимлидир. Ички Австралия ниҳоятда қурғоқ, ёғингарчилик кам, иклими ўзгарувчан, дашту биёбондан иборат. Унча катта бўлмаган дарёлар унинг шаркида мавжуд, холос. Пасткам тоғизмалари асосан жануби-шарқий қисмида жойлашган. Бир неча юз катта-кичик қўллар мавжуд бўлиб, улар ёзги жазирамада қуриб, шўрхокка айланади. Аммо ўлка ер ости сувларига бой. Маҳаллий аҳоли ундан қадим замонлардан бери фойдаланиб келган. Ҳозир ҳам бу қитъада артезиан қудукларидан кенг истифода этилади.

Австралиянинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳам иклими сингари хилма-хил. У ердаги ўсимликларнинг аксарияти (85 фоизи) фақат ўзига хос бўлиб, бошқа бирон ерда учрамайди. Айниқса, жануби-шаркида баландлиги юз метргача етадиган эвкалипт дарахтлари (150 турдан ортиқ) қитъага гўзал манзара касб этиб туради. Абадий яшил дарахтлар: пальма, фикус ва чирмовук каби ўсимликларга бой тропик ўрмонлар қитъанинг шимол ва шимоли-шарқий қисмида жойлашган. Ўлканинг ғарбий ва ички қисмига кириб борган сари барча ўсимлик дунёси ниҳоятда қашшоқлашгандек қўринади.

Австралиянинг ҳайвонот дунёси ҳам ўзининг қадимийлиги ва экзотикаси билан кишини ҳайратда қолдиради.

Бу сзда юкори сутэмизувчилар мутлақо бўлмаган, аммо \;нпали хайвонларнинг юздан ортиқ тури мавжуд. Тубан Сутэмизувчиларнинг машхур вакили катта кенгуру туғилган боЛасини корин терисидаги махсус халтасида вояга етказадй. Қитъада- кенгурунинг бошқа турларидан дарахтга тирмашадиган коала (халтали айиқ), вомбата ва хоказо турлари ҳам яшайди. Судралувчилардан илон, калтакесак, шимолдаги дпрёларда тимсох ва бошқа кўпгина шу каби жониворлар учрайди. Қушлардан: йирик Австралия страуси — эму, турли хил тўтиқушлар, қора окқушлар, сайроқи қушлар ва умуман, мингга яқин турдаги қушлар Австралия табиатининг ўзига хос файзидир.

Шуниси қизиқки, Австралия флора ва фаунасидаги гурларнинг кўп қисмини маҳаллий туб аҳоли истеъмол қилиб келган. Улар фақат йирик хайвонларнигина эмас, балки майда жониворларни (илон, калтакесак, чувалчанг каби хашаротлар ва х. к.) ҳамда турли экин илдизларини йиғиб-териб истеъмол қилганлар. Австралияда инсон ҳаёти учун хавфли йирткич хайвонлар йўқ, захарли илон ва тимсохлар эса жуда кам. Фақат ёввойи ит (динго) уй хайвони сифатида қўлга ўргатилган. Қитъада жуда кўп қазилма бойликлар мавжуд бўлиб, ундан туб аҳоли фойдалана олмаган.

Ҳозирги Австралия миллати қурама, турли элатлардан ташкил топган. Қитъада 15,7 млн.дан ортиқ(1985 й.) аҳоли яшайди, аммо у ниҳоятда нотекис жойлашган. Аҳолининг асосий қисми Австралиянинг шарқий ва жануби-шарқий қисмларида, суғориладиган қулай иқлимли ва ўсимлик дунёсига бой бўлган жануби-ғарбий районларида яшайди. Австралия аҳолисининг кўпчилиги европалик, айниқса, Англия ва Ирландиядан (78 фоизи) келганларнинг авлодлари кўпчиликни ташкил қилади. Туб аҳолиси (аборигенлар) сувсиз чўл ва сахроларда кун кечирмоқда. Уларнинг сони 103 мингга яқиндир (метислар билан қўшиб ҳисоблаганда 140 мингдан ортади). Умуман олганда, Австралия ва Океанияда кейинги маълумотларга қараганда 25 млн.дан ортиқ аҳоли мавжуд. Шу жумладан, Янги Зеландияда 3,2 млн. аҳоли яшайди.

Океанияда жойлашган минглаб ороллар жанубга яқинлашган сари йириклашиб ва анча қуюқлашиб боради.

Австралиянинг шаркида ва шимоли-шаркида, аксинча, жуда майда ороллар Тинч океами багрига кириб борган сайин камайиб боради. Энг йирик ороллар Янги Гвинея, Янги Зеландия, Янги Каледониядир, Майда ороллар эса, асосан, вулқонлардан ва маржонлардан пайдо бўлган ва уларнинг китъага ҳеч алоқаси йўқ. Океаниянингбарча ороллари деярли тропик оралиғида жойлашган бўлиб, иқлим экваториал, табиати абадий яшил тропик ўсимликлар билан қопланган, хайвопот дунёси Ғарбга томон бойроқ, Шарқда эса анча кам.

Океания, асосан, уч қисмга бўлинган: жануби-ғарбий қисмидаги „қора оролар“ деб ном олган *Меланезия*; унинг шарқий ва шимоли-ғарбидаги бспоён Тинч оксанидатарқоқ жойлашган Полинезия (таржимаси „кўп сонли ороллар“); Осиё соҳилларига яқин майда ороллардан иборат *Микро-незиядир*. Агар туб аҳолисининг шароити ва маданий савияси социал-иқтисодий жиҳатдан умумий характерга эга бўлса, Океания халқлари нисбатаи юқори даражада ва ниҳоятда ранг-баранг шаклда ривожланган. Тилларнинг жойлашуви антропологик турларга тўғри келмайди. Уларнинг хўжалик типларига қараб маданий еки социал ривожланиш даражасини аниқлаш қийин. Чунки Осиё ёки Европадаги ишлаб чиқариш куруллари, моддий буюмлар бу ерга мутлақо тўғри келмайди. Масалан, туб меланезияликлар ўқ-ёйни, темир-чиликни ёки қулолчиликни билмаганлар, аммо ўзига ҳос юксак маданият яратганлар. Айтайлик, ижтимоий муносабатларда меланезияликларда савдо-сотик ривож топган бўлса ҳам, натурад хўжаликка эга бўлган полинезияликлар уларга нисбатан анча юқори маданиятга эга бўлганлар.

Умуман, бешинчи қиғъани ўрганиш инсоният тарихининг илк даврлари — ибтидоий жамиятдам синфий жамиятнинг илк шаклларигача, дастлабки давлат ва қабилавий бирликларгача аниқпаб олиш имконини яратиб берган эди.

Дунёдаги энг кичик қитъа ёки энг катга орол ҳисобланган Австралия энг қадимий геологик даврларда қуруқликдан ажралиб қолиб, XIX асргача жонли қадимий музей шаклида сақламган. Уминг флора ва айниқса, фаунасиининг архаиклиги ва ўзига ҳослиги доимо тадқиқотчиларни ҳозиргача ҳаяжонга солади. Австралияда юксак

| \ I шизувчиларнинг йўқлиги, тубан сутэмизувчилар (хал-Юли хайвонлар)нинг кўпчилиги бу ерда ибтидоий дунё Қйта жонлангандай таассурот туғдиради. Мазкур табиий Шароит маҳаллий туб аҳолининг маиший турмуши ва маданиятида ҳам ўз аксини топганлигини алоҳида қайд қилиш ГСОЗИМ. Бепоеън Тинч океани оролларида яшовчи минглаб катта-кичик турли этнослар кишилиқ жамиятининг дастлабки даврларида кашф этилган ажойиб ишлаб чиқариш усуллари, хўжалиқ шакллари, мураккаб географик мухитга мослашган ҳар хил касблар, овчилик маҳорати, атрофдаги вахший табиатда яшаб ва чексиз денгизларда йўл топиб узокдарга саёҳат қилиш, қурғоқ саҳродан сув топа билиш каби жуда кўп янгиликларни кашф этиб, жаҳон маданиятига ўзига яраша ҳисса қўшганлар.

Энди мана шу инсоният бешигида пайдо бўлган **ва** бизнинг давримизгача кишилиқ жамиятининг болалигидаги турмуш тарзи белгиларини сақдаб келган этнослар билан таишамиз.

1- §. АВСТРАЛИЯ ВА ТАСМАНИЯ ХАЛҚЛАРИ

Бешинчи қитъа аҳолисининг келиб чиқиши фанда энг қизиқарли ва ниҳоятда мураккаб муаммодир. Чунки бу ернинг туб аҳолиси жуда архаик ибтидоий типдаги содда, ўзигаҳос мадаиятини бизнинг давримизгача сақдаб қолган. Бу қитъа аҳолисини ўрганишнинг мураккаблиги шундаки, тасманияликларнинг жисмоний тузилиши, тили ва маданияти бошқа бирон халққа ўхшамайди, яъни бошқа халқларга қиёс қилиш имконияти йўқ. Шунинг учун уларнинг этногенези тўғрисида бир ярим асрдан буён тортишувлар, турли мулоҳазалар давом этиб келмоқда. Аммо Австралия қитъаси *антропогенезга* кирмаслиги, яъни одамзоднинг ватани эмаслиги аниқ. Демак, австралиялик ва тасманияликларнинг қадимий аجدодлари келгиндилар бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Кейинги йилларда ўтказилган баъзи антропологик ва археологик тадқиқотларда уларнинг қаердан ва қачон келганлиги тўғрисида баъзи маълумотлар аён бўлди.

Австралияликларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги фикр-ни рус олими **Иван Симонов** ўзининг дастлабки тад-

кикотларида бундан 180 йил илгари баён этган эди. XIX асрнинг 20-йилларида Сиднейга рус кемаларида келган экспедиция аъзоси И.Симонов австралияликларни кўради, улар жанубий хиндистонликларнинг авлодлари, деган тахминни айтган. Антропология фани Австралия туб аҳолиси Жанубий Осиёнинг қадимий халқлари билан тарихий боғлиқ эканлигини тасдиқлаган. XIX аср ўрталарида айрим сайёҳ олимлар (Э. Эйр, Ж. Причард) австралияликларни тасодифан қўшага адашиб ёки қулликдан қочиб келган африкаликларнинг авлоди деган бўлса, баъзи бирлари Малайя архипелаги ва Янги Гвинея орқали келган энг қадимий океанияликлар авлоди, деган фикрларни айтишган. 1870 йилларда бешинчи қўша билан танишган рус тадқиқотчиси ва сайёҳи Н.Н. Миклухо-Маклай ўзининг жиддий кузатишлари асосида австралияликлар *мустақил ирқтгт* хулосага келди. Мазкур фикрни антропологик тадқиқотлар ҳам қисман тасдиқлайди. Австралияликлар ўзига хос антропологик типни ташкил қилади.

Айрим тадқиқотчилар қўшанинг туб аҳолиси *негроид* ва *европоид* ирқлар оралиғида пайдо бўлган дейишса, бошқа олимлар австралияликларни катта негроавстралоид „экваториал“ иркининг махсус типи, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг сочлари қора, европоидларникидек тўлқинсимон, соқол-мўйловлари ва бадан туклари қалин, терисининг ранги негроидларникига ўхшашроқ тўқ жигарранг, калла суяги узунчоқроқ, пешанаси нишаблик, қош усти суяги чиққан, лаби қалин ва бурни кенгрок, бўйи ўртача ёки баландрок.

Бунга ўхшаш типларни Австралиядан ташқари Индонезияда ёки Жануби-шарқий Осиёда, (масалан, Шри Ланкадаги веддалар), Хиндистоннинг жанубидаги қабила-ларда учратиш мумкин. Шунинг учун ҳам мазкур тип фанда баъзан „ведда-австралоид“, деб ҳам юритилади. Ҳозирги классификацияга биноан катта австралоид ирқига Австралиянинг туб аҳолиси, *папуаслар* ва *меланезияликлар*, *негротослар* ва *веддиоидлар* киради. Демак, австралиялик ва тасманияликларнинг аجدодлари бир замонлар жануби-шарқий Осиёда ва Индонезияда яшаганлар. Қўшанинг географик жойланиши ва Ява ороли (Вадыяк)да топилган австралоид типтдаги иккита калла суягининг қолдиқлари бунга далил

бўла олади. Австралия худудининг шарқий ва жануби-шарқий қисмларида топилган қадимий калла суяги қолдиқлари Оу срда одамларнинг узок ўтмишда жойлашуви ва Вадьяк гопилмаларига ўхшашлиги этногенез масалаларига анча лппқлик киритган эди. Айникса, Кейлор (1940 й.) мако-НИдаги калла суяги тузилиши жиҳатидан хозирги австралия-имкларга яқин туради.

Тасманияликларнинг келиб чиқиши ҳали тўлиқ аниқ-гшнмаган. Улар сочининг жингалаклиги, баданининг тўк жигарранглиги, пастбўйлиги билан австралияликлардан фарк қилганлар; Тасманияликлар аитропологикутузилиши билан мсланезияликларга, айникса, Янги Каледониядаги туб аҳолига ўхшаб кетади. Аслида, олимларнинг фикрича, тасманияликлар қадим даврларда Австралиядан сиқиб чиқарилган туб аҳолининг авлодларидир.

Бешинчи қитъага аҳолининг кўчиб келиш даври юкори палеолитга тўғри келади. Тахминан 18—19 минг йиллар муқаддам Австралия қитъаси Осиё билан қўшилган бўлиб энг қадимий австралияликлар Жануби-шарқий Осиёдан курукдик орқали кўчиб келганлар. Кейинчалик 12—13 минг йиллар илгари океан сувларининг кўтарилиши натижасида бешинчи қитъа пайдо бўлган. Шунгача алоқадор бўлиб турган қадимги осийлик аждодларидан ажралиб қолган австралияликлар ўша давр ижтимоий тузуми ва маданиятини то ўтган асргача мустақкам сақлаб қолганлар. Аммо аҳолининг жойлашув жараёни жуда узок даврларга чўзилган. Улар даст-лаб яшашга қулай бўлган шарқий сохилларни эгаллаганлар, кейинчалик эса ўрта сахро қисми ва ғарбий районларга ҳам кўчиб ўта бошлаганлар. Ҳатто мустамлакачилар келгунча ҳам туб аҳоли қитъани тўлиқ ўзлаштириб олмаган эди.

Европа мустамлакаси арафасида (XVIII—XIX асрлар) Австралия ва Океания халқлари ўзларининг хўжалик фаолияти ва ижтимоий тузумида, тили ва ирқий тузилишида қадимий ибтидоий шаклларни шунчалик чуқур сақлаб қолганларки, бошқа қитъаларда уларга ўхшаш белгилар деярли учрамайди. Айникса, бу хусусият маҳаллий тилларда ёрқин намоён бўлган. Албатта, бошқа ерлардаги каби қитъада ҳам узок тарихий давр мобайнида тараққиёт рўй бериб, энг ибтидоий даврлардаги ижтимоий ва маданий шаклларда

муайян ўзгаришлар бўлиб турган. Истилолар натижасида бу ерда яшовчи туб жой аҳолининг моддий ва маънавий ҳаётида, ижтимоий-маиший ва маданий турмушида жиддий ўзгаришлар рўй бера бошлаган, хусусан, ўзига хос кўпгина этник хусусиятлар йўқолиб борган, айрим элатлар (масалан, тасманияликлар) эсабутунлай қирилиб кетишгача етиб борган. Шунинг учун ҳам айрим этносларнинг келиб чиқиши ва этнографик таърифини ўрганиш имконияти анча мураккаблашган.

Мустамлакачилар келгунга қадар австралияликлар бутун қитъа бўйлаб тарқоққолда кўчиб юрганлар. Уларнинг сони тахминан 250—300 минг бўлиб, 500 га яқин уруғ-қабилаларга бириккаи. Узоқ вақт давомида бошқа дунё билан алоқада бўлмаганликлари туфайли австралияликларнинг тиллари, юқорида қайд қилингандек, ҳеч бир бошқа тилларга ўхшамайди ва яқинлиги ҳам йўқ. Ҳар бир қабила ўз тили ёки шеvasига эга бўлиб, иркий ва маданий жиҳатдан ўхшашлик мавжуд бўлса-да, бир-бирларининг тилларини тушунолмаганлар. Баъзи тиллар бир неча шевалардан иборат бўлиб, махсус туркумни ҳосил қилган. Туб аҳоли тилларини лингвист А. Кэпелла олти йириктуркумга бўлади. 1) Жануби-шарқий Австралия тиллари; 2) Янги жануби Уэльс тили; 3) Шимоли ва Марказий Квинсланд тили; 4) Марказий ва Жануби-ғарбий Австралия тили; 5) Арихемленд тили; 6) Шимолий ва шимоли-ғарбий худуддаги жуда кўп бошқа тиллар. Барча тиллар ўз тузилиши, аниқлиги ва сўз бойлиги билан алоҳида хусусиятга эга. А. Кэпелланинг бу классификацияси ҳали такомиллашмаган ва кўпчилик олимлар томонидан қабул қилинмаган. **Патер В. Шмидт** Австралия тилларини ўзаро бир-бирига яқин бўлган икки — жанубий ва шимолий гуруҳларга бўлади.

Айтганимиздек, ҳар бир қабила ўз тили ва шеvasига эга бўлган. Австралия тилларининг умумий сони ҳам қабилалар сингари 500 дан ортик. Улар тилларнинг аниқтузилиши ва равшанлиги, грамматик турларнинг бойлиги билан ажралиб туради. Масалан, *аранда тилида* 10 мингдан ортиксўз мавжуд. Австралияликларда оғзаки сўзлардан ташқари, қўлни ҳар мақомда қимирлатиш йўли билан ифодаловчи имо-ишора тили ҳам мавжуд бўлган. Шу боис ҳам улар узоқдан, овоз

етмайдиган масофада бир-бирлари билан қўл ҳаракати, имо-шиора орқали ўз фикрларини баён қила олганлар. Айрим идкикотчиларнинг ҳисобига караганда, *аронда* қабиласи 450 дан ортиқимо-белгиларини ўзлаштириб, улар орқали айрим Оуюмлардан ташқари, ҳатто киши ҳаракати, ижтимоий атамалар, тўлиқ гапларни ҳам ифодалай билганлар. Баъзи Оир фикрлар эса жуда узоқдан қўл билангина эмас, балки калла ва бадан ҳаракати билан ҳам етказилган.

Австралияликларда яна „сигналлар тили“ ҳам мавжуд бўлиб, нарсаларни аниқбелгилар ёрдамида ифодалаганлар. Мисол учун, ўз жойларини ташлаб кетаётганларида оёқлари билан қумга чизик чизганлар ва чизикнинг учига хивич тиқиб қўйганлар. Чизикнинг йўналиши ва унииг узунлиги шу гуруҳнинг қайси томонга ва қанча масофага кетганлигини билдирган. Бу белги ўз гуруҳларининг кечикиб қолган аъзолари ва меҳмонлар учун ҳам қилинган. Шунингдек, хавф ёки мотам сигналлари кенгтарқалган.

Яқин даврларгача австралияликлар ва қирилиб кетган тасманияликлар дайди овчилик ва териб-термачилик билан шуғулланиб келганлар. Уларнинг хўжаликлари, асосан, „ўзлаштириш“ характериға эға бўлиб, табиат маҳсулотларини ишлаб чиқармасдан тайёр ҳолича териб-термачлаб, овлаб истеъмол қилганлар. Улар на дехқончилик, на чорвачиликни билганлар. Овчилик асосий тирикчилик манбаи ва сеvimли машғулотҳисобланган. Австралияликлар болаларини ёшлиқдан ов қилиш, қурол ишлатиш, ҳайвон изларини аниқлаш ва ғов тиклаш каби сирларни билишға ўргатганлар.

Ҳайвонотдунёси нисбатан камбағал бўлган Австралияда туб аҳоли неки жонзот бўлса, ҳаммасини ов қилиб, истеъмол қилган. Айниқса, кенгуру ва туяқушларни ов қилишда зўр маҳорат кўрсатганлар. Улар ҳайвонларнинг изларини тез топа билганлар, узоқ масофагача сабр-тоқат ва матонат билан овнинг пайига тушганлар. Баъзан кенгуруни ярим ёввойи ит (динго) ёрдамида қувиб ёки кўпчилик бўлиб ўраб олиб найза билан овлаганлар. Чунончи, отдектез югурадиган эму туяқушини овлаш ҳам катта маҳорат ва санъат талаб қилган.

Баланд эвкалипт дарахтларига тирмашиб чиқишда жа-хонда австралияликларға тенг келадигани йўқ. Улар дарахт-ларда яшовчи паррандаларни тутиш, қуш тухуми ёки ёввойи

ари асалини олиш учун ниҳоятда зўр маҳорат билан тик дарахтларга чиқа билганлар. Майда хайвонлар (кемир-рувчилардан йирик вомбат ва бандикут, турли каламушлар, тошбақа, калтакесак ва илонлар)ни ер ковлғич таёқ билан овлаганлар. Айниқса, катта заҳарсиз вома илони қимматбаҳо ўлжа ҳисобланган.

Қушларни овлашда энг асосий қурол *бумерстг* бўлган. Бумерангнинг хусусияти шундаки, моҳир мерган куч билан ирғитганда, у ўлжага қутилмаган томондан бориб тегиши мумкин, агар нишонга тегмаса у яна ирғитувчининг оёғи тагига қайтиб тушади. Бумеранг турли хил бўлади, аммо аксарияти ўроксимон шаклда бўлиб, узунлиги ўртача 75 см (айримлари 2 метргача) келади ва юз метр масофагача учади. У билан учар қушларни ҳам уриб тушириш мумкин. Қушларни ҳар хил тўрлар ва тузоқлар билан ҳам овлаганлар. Балиқчиликда санчки, тўр, қармоқ, сават ва бошқа ов қуроллари ишлатилган. Қармоқлар суяк ёки чиғаноқдан ясалган. Овчилик ва балиқчиликда найза муҳим роль ўйнаган. Тасманияликларда тош қуроллар ва найза ишлатилган. Денгиз хайвонлари угри, моллюска ва қискичбақалар сеvimли таом ҳисобланган. Овчилик ва балиқчилик билан эркақлар, териб-термачлаш билан эса, асосан, аёллар шуғулланган.

Австралияликлар гўшт ва балиқни хом ҳолда истеъмол қилмаганлар. Улар гўшт, қуш ёки балиқни кўпинча яхлит ҳолда ўтда ёки чўда қовуриб еганлар. Австралияда турли тарик, ямс ва бошқа илдизмевали ўсимликлар, нон дарахти (бунья) ёввойи ҳолда ўсади. Барча емишли ўсимликларни ҳам майдалаб ёки янчиб, эзиб ва қовуриб истеъмол қилганлар. Оловни ишқалаш йўли билан, баъзан ёғочни ёғоч билан арралаш ёки пармалаш йўли билан топганлар.

Улар тош, суяк, чиғаноқ, ёғоч, ўсимлик толаси, хайвон терисидан турли қурол, буюм ва идишлар ясашни яхши билганлар. Тош қуролларнинг типлари неолит давридаги *шел* ва *ашел* ёки *мустье* қуролларига ўхшаб кетади.

Теримчиликда ер ковлғидиган йўғон учи йўнилган ёғоч ишлатилган. Йиғилган ўсимлик ва хайвон маҳсулотларини ўсимлик толасидан тўқилган ҳалта ёки ёғоч тоғораларда сақлаганлар. Аборигенлар айрим ўсимликларнинг заҳарли моддасини сувда ювиб ёки ўтда куйдириб йўкота билганлар.

Допни махсус тош ёрғичларда ва сўкиларда янчганлар. Гасманияда чакмоқтошнинг бўлмаганлиги сабабли туб Вҳоли ўз тош қуролларини қаттиқ қумтошлардан ясаганлар. Улар суяқдан кам фойдаланганлар, асосан, тош, ёғоч, чиғапок, тери, чарм ва ўсимлик толасидан асбоб ва қурол ясашгаи.

Австралиялик ва тасманияликларнинг кийимлари ниҳоятда юпун бўлган. Кўпчилик қабилалар мутлақо кийимсиз, яланғоч юрганлар. Баъзи жануби-шарқий районларда опоссум терисидан плаш тикиб ёпиниб юрганлар. Аммо эркагу аёл, асосан, байрам вақтларида турли безаклар: бошига толадан ўров, қўлига ип, билагузук, бўйнига мунчок, бурнига булоки сирға тақишган, баданларини бўяб ҳар хил патлар ёпиштирганлар ёки баданларини махсус жароҳатлаб, йўл-йўл пақшлар тилганлар. Танани фақат безак учун эмас, баъзан терини саклаш учун ҳам бўяганлар.

Кўпчилик қабилалар дайдиб юрганлари учун муайян қишлоқларга эга бўлмаганлар. Жануби-шарқий ва ғарбий районларда тайёр махсулотлари тугагунча маълум пайтгача бир ерда яшаганлар. Одатда ҳар бир алоҳида гуруҳ бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрган, шунинг учун ҳам шох-бутуқлардан чайлалар тиклаб, уларни ёғоч қобиғи, барг ва хашак билан қоплаганлар. Шимолда тропик ёмғирлар кўп бўлганлиги туфайли қозиқоёқларга ўрнатилган уйларни ҳам учратиш мумкин. Шарқий депораларда 12—15 ва ҳатто 30 дан ортиқ киши яшайдиган уйлар ҳам тикланган.

Туб аҳоли, асосан, юкларни қўлда кўтариб пиёда кўчиб юрганлар. Дарёлар ва денгиз сохилларида дарахт қобиғидан ва катта ғўладан ўйиб ясалган содда қайиқлар ва солларда, баъзи балансирли ва елканли кемаларда сузиб юрганлар. Теварак-атрофдаги табиий муҳитни яхши билганлар. Аммо ишлаб чиқариш қучлари ниҳоятда паст, содда ҳолатда бўлган.

Бешинчи қитъада ҳонакилаштириладиган ҳайвонлар бўлмаган. Ярим ёввойи ит — динго Австралияга одамлар билан келиб бирга маҳаллий аҳолига вафодор бўлгани ҳолда ярим ёввойилигича қолаверган. Тасманияда ҳам йирик ҳайвонлар бўлмаганлиги туфайли, асосан, кенгуру, узун думли қопчиқли айиқча (опоссум), денгизда эса тюленларни овлаш билан чекланганлар. Тасманиялик аёллар тошдан ясалган

чопқич билан дарахтнинг силликтанасига кертик ясаб, бели ва дарахтга чарм камар ёки арқон ташлаб, жуда чаққонлик билан баландга кўтарилиб, шох ва барглар орасига яширинган опоссумларни ушлаб олганлар. Улар офтобда исиниб ётган тюленлар олдига тезликда писиб бориб уларни оддий чўқмор билан овлаганлар.

Австралиялик ватасманияликларнинг ижтимоий тузуми ниҳоятда жўн, ибтидоий даражада бўлган. Афсус, тасманияликлар жуда эрта қирилиб кетган, шунинг учун ҳам уларнинг ижтимоий ҳаёти тўғрисида маълумотлар жуда кам сақланган. Баъзи манбаларга биноан, тасманияликлар бошланғич ҳолдаги уруғчилик тузуми даражасида турганлар. Уруғ ичида никоҳга йўл қўйилмаган, яъни экзогамия¹ тартиби ҳукм сурган. Уруғлар қабилаларга бирлашиб, муайян ҳудуд доирасида бир-биридан ажралган ҳолда кўчиб юрганлар. Ҳар бир қабиланинг чегараси ўзига яхши маълум бўлган ва бу чегараларнинг дахлсизлигига катта эътибор берилган. Тасманияликларда 20 га яқин қабила бўлиб, улар 12—50 одамдан иборат, локал гуруҳларга бўлинган.

Австралияликлар ҳам айрим қабилаларга бўлинган бўлиб, мустамлака арафасида бутун қитъада 500 га яқин мустақил, бир-бирига боғлиқ бўлмаган жамоа ҳолида ҳаёт кечирганлар. Ҳозир жуда кам қабила қолган. Уларнинг қабилавий тузуми ниҳоятда содда бўлган, кўпчилигида на қабилавий бошлиқ, на қабилавий кенгаш бўлган. Туб аҳоли ишлаб чиқариш муносабатларинингасосини ижтимоий мулкташқил қилган. Аммо ижтимоий тузум ва муносабатлар анча мураккаб бўлган. Юқорида қайд қилганимиздек, қабилалар юзтадан то бир икки мингга яқин кишидан иборат бўлган. Қабилавий тузум қоидалари шунчалик каттиқбўлганки, унга риоя қилмаганлар қатл қилинган ёки қабиладан ҳайдалганлар, яъни табиий ўлимга ҳукм этилганлар. Чунки, ибтидоий жамоа шароитида жамоадан ажралган одам мустақил яшай олмаган.

Ҳар бир қабила жойлашувига қараб айрим локал гуруҳларга бўлинган. Бундай гуруҳлар одатда муайян муно-

¹ Экзогамия — жамоа уруғчилик тузумига хос уруғдошлар оила-сидаги никоҳни ман этувчи ибтидоий қонун-қоида тусига кирган одат.

сабатлар билан ўзаро боғланган бўлиб битта жуфт қабилани Ташкил этган. Аслида Австралия қабиласининг икки „паллага“ ски икки „никоҳ синфига“ бўлиниши ибтидоий жамиятга *ЖС дуал* ташкилоти билан боғлиқдир. Ўз иавбатида ҳар „палла“ икки бўлак уруғдан иборат. Илк қабилла тузилишининг кейинги бу икки шакли *фратрий* системаси, деб аталган. Фратрия (грекча „биродарлик“ деган маънони англатади) никоҳтартибига биноан бир „паллага“ мансуб бўлган одамлар ўзаро никоҳлана олмайди, балки улар қарама-қарши „палланинг“ одамлари билан никоҳлана олиши мумкин, бошқача қилиб айтганда эр ва хотин доимо қабиланинг ҳар хил „палласига“ мансуб бўлиши керак эди. Мисол учун, бир австралия қабиласининг икки „никоҳсинф“ига — *кроки* ва *куметага* бўлиниши фратрий системасининг намунасидир. Бу система фанда *дуал экзогамия* деб ҳам айтилади. Мазкур тартибга биноан бир „палла“ ёки бир уруғнинг аъзолари ўртасида никоҳнинг бўлиши мумкин эмас, туғишган опа ва сингиллар ўртасида ҳам, шунингдек, ён томон қариндошлар ўртасида ҳам (онатомондан) никоҳбўлиши истисно этилади, яъни катта ва кичик авлодни бир-бири билан никоҳланишига йўл қўймайди. Шундай қилиб, бир фратрия (ёки шундаги уруғлардан бири) бошқа фратрияга нисбатан (ёки ундаги бошқа уруғга) „она фратрияси“ (ёки уруғи), иккинчиси эса „ота фратрияси“ (ёки уруғи) ҳисобланади. Ҳар бир фратрия ўзининг номига эга бўлиб, асосан, унинг аждоди ҳисобланган ҳайвон номи билан боғлиқбўлган. Рус олимларининг фикрича, австралияликларнинг *фратриал системаси уруғчилик тузумининг дастлабки шаклидир*.

Уруғ ёки фратрия аждодининг айрим ҳайвон номи билан аталиши Австралияда кенг тарқалган тотемистик¹ тасаввурлар билан боғлиқ. Улар орасида иқтисодий табақаланиш бўлмаган. Ҳар бир локал гуруҳ бир авлод сифатида ёшига ва жинсига қараб бўлинган ва меҳнатқасим қилинган. Эрақлар ишлаб чиқариш қуролири ясаганлар, ов қилганлар, оиласини қўриқлаганлар, аёллар эса теримчилик

¹ Тотемизм — одам ёки уруғнииг бир ҳайвон, ўсимлик ёки айрим табиий нарса билаи „қариидошлик“ алоқаси борлиги тўғрисидаги дипий эътиқод.

килганлар, бола бокқанлар, ов ва терим махсулотларига ишлов бериб, овқат тайёрлаганлар. Ижтимоий махсулотлар тенг бўлинган, шахсий мулкни билмаганлар. Ижтимоий ва никоҳ-оила муносабатлари мураккаб одат ва дастурларга асосланган махсус тизимга эга бўлган.

Никоҳ ва оила муносабатларида фратриал ва уруғ чекланишлардан ташқари секция ёки „никоҳ синфлар“ига бўлиниш муҳим аҳамият кашф этган. Масалан, қабила I ва II фратрияга бўлинган бўлиб, I фратрияда А ва Б секциялари, II фратрияда эса В ва Г секциялари мавжуд. А секциясидаги эркак фақат В секциясидаги аёлга уйланиши мумкин, уларнинг болалари Г секцияси (она уруғи ҳисоби)га тегишли; Б секциясидаги эркак фақат Г секциясидаги аёлга уйланиши мумкин, уларнинг фарзандлари В секциясига тегишли. Шундай қилиб, набиралар ота томондан бобо секциясига, она томондан буви (момо) секциясига тегишли ҳисобланган. Австралиялик абориген рассом **Дик Рафси** ўз биографиясида ёзади: „Мени дадамнинг ака-укаси менинг тоғам эмас; улар ҳам менга дада. Унинг болалари ҳам менга қариндош, ака-ука ва опа-сингилларим ҳисобланади. Дадамнинг опа-синглисини мен аммадейман, унинг болалари эса аммавачча бўлади. Ойимнинг опа-синглисини мен ойи дейман, уларнинг болаларини ака-ука ва опа-сингил, деб ҳисоблайман. Ойимнинг ака-укалари менга амаки бўлиб, мени эркаклар қаторига ўтказиш (инициация) *маросимига* тайёрлаш ва тарбия қилишга жавоб беради. Унинг болалари менга амакивачча сингилларимга уйланишим мумкин, айниқса, она уруғидан, аммаваччаларга“¹. Шимолий Австралияда У. Числингнинг таърифича, йигит она томонидан ака-укасининг қизига уйланиши мумкин, аммо дадасининг синглиси қизига уйланиши қатъиян тақиқланган². Мазкур никоҳтартибларини бузиш жуда катта гуноҳ ҳисобланган ва ким уни бузса ё қатл қилинган, ё уруғдан ҳайдалган.

Вояга етган ўспиринларни катталар гуруҳига ўтказишда махсус инициация маросими амалга оширилган. Иқтисодий

¹ Дик Рафси. Лупа и радуга. — М.: „Наука“, 1978, стр 21.

- У. Числинг. Среди кочевников Северной Австралии. — М.: изд-во „Восточной лит-ры“. 1961, стр. 83.

• III социал табақаланиш бўлмаганлиги туфайли австролияликлар жинсига қараб бўлинган. Шунинг учун ҳам, Мпсалан, ўғил болаларни овчилар гуруҳига ўтказиш учун | кмшнинг ёшлигидан тарбиялашган. Дастлаб, улар вояга етгач бошқалардан ажратиб қўйилган ва баъзи таомларни истеъмол ҚЛИШ ман қилинган, тишларини уриб синдириш, баданини кароҳатлаш, ўтда тутатиш каби жисмоний сиповлардан ўтказилган. Бир неча йилга чўзилгаи инициация маро-СИМларида ёшларни қабила урф одатлари, афсона ва риво-ИТлари билан таништирганлар, қарияларни хурматлаш ва Гартиб-қоидаларга қаттиқ риоя қилишни, *овчидик* ва бошқа Қасб сирларини эгаллаш маҳоратини ўргатганлар. Инициация даври вояга етган ўғил болаларни суннат қилиш маросими билан тугайди.

Суннат маросими Дик Рафси маълумотларига қараганда, қабила аъзоларининг махсус майдонига тўпланиши билан Сюшланади, у ерга белига қилдан тўқилган белбоғ боғланган болани олиб келиб эркаклар орасига ўтказадилар. Икки кун давомида эркак ва аёллар ашула айтиб рақсга тушадилар. Учинчи кун эрталаб боланинг қариндошларидан уч киши ерга чўзилиб ётади, уларнинг устига бола ётқизиilib, балиқ суягидан ишланган махсус пичок билан суннат қилинади ва кесилган жойга қул сепилади. Кесиб олинган қисми чой дарахти қобиғига ўраб қўйилади ва олти ойдан кейин уни боланинг ўзига совға қиладилар. Суннат қилинган бола ўрнидаи туриб, ўт ёқилган ўчоқ олдида тиз чўқади ва кесилган жойини қуритади.

Маърака тугагач, ўспирин бир оз вақт ёлғиз яшайди, муайян овқат ейди, бошқалар билан фақат имо-ишора билан гаплашади. У амакисининг тарбиясида ярим йил давомида жамоадан ажралган ҳолда яшайди. Амакиси унга ов сирларини, қабила қонунларини, найза ва бошқа қуроллардан фойдаланиш усулларини ўргатиши зарур.

Шу муддат ўтгач, болани денгиз соҳилига олиб бориб чўмилирадилар, турил совғалар инъом қиладилар, аёллардан бири унинг бошига тўр солади. Демак, бола энди овчилар қаторига ўтган ҳисобланади. Ўша кеча яна базм бошланади, ашула айтилиб, муқаддас ўйинлар ижро этилади. Ашулачи олдига ўтказилган ўспиринга яна совғалар берилади. Энг

биринчи совға сифатида суннатда кесилиб қуритилган ва чой дарахтига ўралган фалос қисми топширилади. Кейин найза, бумеранг, тўр ва бошқа инъомлар берилади. Охирида қайси қиз унга келин бўлиб аталганлиги эълон қилинади. Шунинг билан суннат маросими тугайди, ўспирин энди овчи эркаклар гуруҳининг тўлиқ ҳуқуқли аъзоси ҳисобланади. Алалхусус қизларни ҳам маълум ёшга етганларида муайян маросимлар ўтказиб оилавий ҳаётга тайёрлаганлар.

Барча дастур ва маросимларни ўтказишда тажрибали ва ҳурматли, ёши катта мўйсафидларга таянганлар. Улар бу маросимларда раҳбарлик қилгаилар.

Қабилалар орасидаги можаро ва келишмовчиликлар баъзан уруш чиқишига олиб келган. Урушга одатда қабилалар ҳудудини эгаллаш, хотинларни олиб қочиш, сеҳргарликда айбланиш, уруғдошларни ўлдириш ва ҳоказолар сабаб бўлган. Хун олиш авлодма-авлод ўтиб келган. Аммо, қирғинбарот урушлар жуда кам бўлган. Одатда қабилаларaro тўқнашувлар ва ёки жанжаллар бир неча қурбонликлар ёки ярадорлар пайдо бўлиши билан тўхтатилиб, тинчлик музокаралари бошланган ва махсус маросимлар билан тугаган.

Қабилалар орасидаги муносабатлар кўпинча тинч-тотув характерга эга бўлган. Қабилалар ўртасида тош қурол-аслаҳа ва буюмлар, ноёб хомашё (бўёк, наркотик ўсимлик, чақмоқтош ва ҳоказо) алмашиб турилган. Ҳар бир қабиланинг ўз алмашув маҳсулоти, унинг ўрнига оладиган моли ҳам аниқ бўлган. Алмашув савдоси одатда махсус маросим ва байрамлар билан нишонланган.

Австралияликларнинг маънавий маданияти, диний эътиқоди ишлаб чиқариш кучларинингдаражаси ва ижтимоий тузумига мос келган. Уларнинг тасаввурида бутун тевақулатроф ғайритабиий кучлар, турли махлук ва арвоҳлар билан тўла. Австралияни одатда *тотемизм ватани* дейдилар. Энг ибтидоий дин шаклларида бири ҳисобланган тотемизм фалсафаси билан уйғунлашиб кетган кишилар, уруғ ёки қабилалар ўзлари муайян моддий буюмлар, асосан, айрим жониворлар ёки ўсимликлар билан яқин қавм-қардош, деб биладилар ва шунга ишонадилар. Шунинг учун ҳам, айрим уруғлар тотемистик гуруҳ ҳисобланиб, хайвонлар ёки ўсимликларнинг, баъзан жонсиз буюмларнинг номи билан

аталганлар. Шу номдаги хайвон ёки ўсимликка — бобо, дада ёки ака-ука қариндош деб ишонилагани учун уларни ўлдириш, истеъмол қилиш қаттиқ ман этилган.

Марказий Австралияда афсонавий аجدодларнинг арвохлари муқаддас буюмларга кўчирилган. Бундай буюмлар одатда сеҳрли белгилар чизилган тахтача — *чурингидан* иборат бўлиб, уни махсус жойга яширганлар. Ҳар бир тотемистик гуруҳ ўзининг чурингиси яширинган муқаддас жойга эга бўлган. Ўша ерда йилда бир марта махсус маросим (интичиума) ўтказилган.

Австралияликлар орасида турли сеҳргарлик, дуоғўйлик, зиён етказиш магияси жуда кенг тарқалган. Душман қабилалар турли дуолар билан зиён етказа билиш қобилиятига эга, деган тасаввурлар муҳим роль ўйнаган. Туб аҳоли тушунчасида душман узокдан зиён етказмоқчи бўлган кишигаучи йўнилган сғоч, ўткир суяк тўғрилаб нафратли дуо ўқиса шу киши ё касал бўлар, ё ўлар эмиш. Сеҳргарлик билан бировни *совутиш* ёки *мафтун қилиш* (севги магияси), *ёмғир ёғдириш* (оби ҳаво магияси), *даволаш* (дуохонлик магияси) касбини эгаллаган махсус фолбин ва дуохонлар шуғулланган.

Магиктасаввурларга нисбатан Австралия қабилаларида *анимизм* (жонга ишониш) кам тарқалган. Уларда космогоник афсоналар ҳам ривожланган. Жоннинг нариги дунёда яшашига ишонганлар. Австралияликларнинг диний эътиқодида ҳукмрон ва қарам бўлиш тушунчалари йўқ. Улар ўз тотемларига итоат қилиб тиз чўкмаган. Бу элат на буюк арвоҳ, на худо тўғрисида тасаввурни, на қурбонлик, на ибодатхона, на авлиёни билганлар. Фақат турли сеҳргарлик маросими ва одатлар, кохинлар ўрнига фолбин ва дуохонлар, муқаддас авлиёлар ва мачит ўрнига буюмларнинг сақланиш жойлари ибтидоий дунёнинг асосий ифодаси эди.

Австралияда халқ оғзаки ижоди даставвал ривоятлар, афсона ва эртақлар, ашула ва рақсларда намоён бўлган. Афсона ва ривоятлар, асосан, тотемистик тасаввурлар билан боғлиқ бўлса ҳам муқаддаслаштирилмаган, тингловчилар уларнинг ҳаққонийлигига ишонишмайди, кулги ва ҳазил билан қабул қилишади. Афсона персонажлари (киши ёки хайвон) ҳеч қандай қахрамонлик кўрсатмайди, одатдагича кўчиб

юради, ов қилади, ейди, ётади, баъзан урушади ва бир-бирини ўлдиради.

Музыка куйлари одатда рақсларга жўр бўлади. Уларнинг рақслари кўпинча жамоа характерида (орро бори) бўлиб, турли маънони тасвирлайди, айримлари *тотем* билан боғлиқ драматик афсоналарни ифодалайди. Барча ўзаро учрашувлар, тадбир ва маросимларда рақс ижро этилган.

Узига хос тасвирий санъат ҳам турли ижтимоий ва диний эҳтиёжларга бўйсундирилган. Унда айрим примитив, реалистик тасвирлар билан бир қаторда, ҳар хил шартли белгилар — *чизик, нуқта, доира* кабилар тотемистик тасаввурларни ифодалаган. Турли нақшлар ва орнаментлар қуроолларга, маросимларда киши баданига, сирли белгилар эса чуринги ва бошқа диний буюмларга, қоя ва тошларга ясалган. Тасманияликлар ҳам безакларни ва бадан бўяшни билганлар.

Анча оддий кишиларнинг билимлари теварак-атрофдаги табиий шароитга мослашган бўлиб, ишлаб чиқариш тажрибасига бўйсундирилган. Австралияликлар ўз гуруҳи кўчиб юрадиган худудни жуда яхши билганлар, бепоеън даштларда *сув, йўл* ва *таомтопиш* усулларини эгаллаганлар. Табибларнинг сеҳрли тажрибасидан ташқари ҳар бир австралиялик айрим касаллик ва яраларни даволаш йўллари хам билган. Улар ибтидоий табобат қўлга киритган барча билимлардан фойдаланганлар, махсус тайёрланган таркибий дориларни хам, ўсимликдан қайнатилган ва қукун холидаги дориларни хам ишлатганлар, қон оқишни тўхта-тиш, синган жойни тузатиш каби жарроҳлик усулларида хабардор бўлганлар.

Австралияликлар ўз ватанининг ботаника ва зоология-сини етарли равишда эгаллаб, ҳар бир ҳайвон ва ўсимликка ном берганлар. Улар анатомия бўйича (асосан, суяклар) етарли билимга эга бўлсалар хам физиология соҳасидаги тасаввурлари ниҳоятда ҳаёлий бўлган. Масалан, жинсий алоқа натижасида бола туғилиши ўртасидаги боғланишни мутлақо билмаганлар. Диагностика соҳасида хам билим жуда паст бўлса-да, турли касалликлар орасидаги фарқни ажрата билишган. Умуман, ўтқир кузатувчилик ва теварак-атрофни, табиатни чуқур ўрганиш натижасида австралияликлар ва тасманияликлар ишлаб чиқаришга, одам соғлиги ва риво-

жта зарур бўлган белгиларни, дастлабки ижобий билим-Парни ўзлаштирганлар. Бу тўғридаги маълумотларни турли Цивр олим ва сайёҳлари ёзиб қолдиришган.

Бешинчи қитъага то XVIII аср охирларигача европалик-Пур оёқбосмаган. Қитъа аслида XVI асрлардан маълум бўлсалди, уни мустамлака қилиш 1770 йиллардан бошланади. Ўша даврда Австралияни машҳур инглиз сайёҳи Ж. Кук иккинчи марта „кашф“ қилган. Бу ер дастлаб Англия жосусларини Сургун жойига айланган. XIX асрнинг ўрталаридан, айниқса, қитъада олтин топилганидан кейин эркин „оқ танлилар“ қўплаб кела бошлайди. Тасманияда европаликлар биринчи марта 1803 йилда пайдо бўла бошлаган эди. Келгинди мустамлакачилар билан туб аҳоли орасида биринчи даврларда ёқжиддий тўқнашувлар бошланган. Чунки, европаликлар овга бой ерларни эгаллаб маҳаллий қабилаларни ҳайдаб чиқара бошлаганлар, қаршилик қилганларни қирганлар. Шундай қилиб, қисқа муддат ичида, асосан, Британия ва Ирландиядан келган мустамлакачилар туб аҳолининг энг серунум, тирикчилик учун зарур бўлган ерларидан ўлканинг ички қисми томон — бепоён сувсиз даштларга ёки шимолдаги чангалзор тўқайларга сиқиб чиқариб, уларни табиий қирғинга ҳукм қилганлар. Тасманиянинг туб аҳолиси 1870 йилларга келиб бутунлай қирилиб кетган. Ҳозир Австралияда аборигенлар 100 мингга ҳам етмайди, яъни мустамлакачилик арафасидаги туб аҳоли сонига нисбатан деярли тўрт-беш баробар камайиб кетган. Улар ниҳоятда оғир шароитда ҳаёт кечирмоқда. Айниқса, дайдичилиқда турмуш кечираётган қабилалар ачинарли аҳволда яшамокдалар.

Австралиянинг ҳозирги аҳолиси, юқорида айтилгандек, Англия, Шотландия ва Ирландиядан келганларнинг авлодидир. Аммо шунга қарамай улар бошқа дастлабки келган европаликлар билан бирга янги шаклланаётган австралия миллатини ташкил қиладилар. Мамлакатнинг иқтисодий мавқеи йирик индустриал-аграр характери билан белгиланади. Унда замонавий саноатнинг барча муҳим соҳалари, жумладан, электротехника, химия, металлургия, машина-созлик, ривожланган қишлоқхўжалиги, айниқса, чорвачилиқ ва ҳоказолар мавжуд.

Бешинчи қитъа ҳар хил қазилма бойликларга эга. Энг юқори сифатли жун ишлаб чиқаришда ва экспорт қилишда Австралия дунёда биринчи ўринни эгаллайди.

Океания деб аталган бепоён Тинч океанида жойлашган кўп сонли катта-кичик архипелаг ва оролларда турли халқ ва элатлар яшайди. Одатда уларни уч қисмга бўладилар. Полинезия Янги Зеландия билаи, Меланезия Янги Гвинея билан ва Микронезия. Океания халқлари бешинчи қитъа аҳолисига қараганда нисбатан юқори маданиятга эга бўлган.

Дастлабки одамлар Меланезияга Жануби-шарқий Осиёдан неолитдаври бошларида келганлар. Антропологик жиҳатдан, умуман, ягона типга эга бўлган меланезияликлар (қора танли, жингалак сочли негроидлар мазкур вилоят номини келиб чиқишига сабаб бўлган, чунки меланезия — „қора ороллар“ деган маънони англатади) Океаниянингэнг қадимий аҳолиси ҳисобланади.

Шарқий ва Шимолий Тинч океанида жойлашган полинезиялик ва микронезияликлар, шубҳасиз, анча кейин келиб ўрнашган. Бир неча юз ва ҳатто минг километрлаб узокликда чексиз ва даҳшатли океанда қад кўтарган сон-саноксиз майда оролларни эгаллаш учун албатта юксак маданиятли, айниқса, кемасозлик ва денгиз саёҳати сирларини яхши билгаи кишилар зарур эди. Ҳозиргача тадқиқотчилар орасида бундай жасур ва моҳир денгиз сайёҳларипинг ватани қаерда эканлигини аниқлаш йўлида мурасасиз баҳс ва тортишувлар давом этмокда. Юқорида машҳур норвег сайёҳ олими Тур Хейердал, атоқли полинезиялик этнограф Те Ранги Хироа (Питер Бак) ва бошқаларнинг мулоҳазаларини келтирган эдик. Гавайя, Пасха, Таити ва бошқа оролларда топилган ажойиб археологик буюмлар, ниҳоятда баҳайбат тош ҳайкаллар, кўп киши сиғадиған, узок масофага мўлжалланған елканли катта кемалар ва бошқалар океанияликларнинг юксак маданиятли аждодлар авлоди эканлигидан далолат беради.

Антропологик ва лингвистик жиҳатдан ҳам полинезияликлар Жанубий Осиёга бориб тақалади. Улар тил ва маданий қиёфаси билан умумий характерга эга бўлса-да, ирқий жиҳатдан негро-австралоид ва монголоидлар аралашмасидан ташкил топған ўзига хос типдан иборат. Ма-

чапя-полинезия тил оиласига кирган индонезия тилига • п дин эканлиги ҳам полинезияликларнинг ватани Осиё билан боғлиқ деган фикрни маъқуллайди. Моддий ва маънавий Маданият белгиларининг анча қисми ҳам полинезиялик-Пари Индонезия ва Ҳинди-Хитой (Малайзия) билан боғ-

’имди.
ПолинезияликларажодларинингЖанубий Осиёдан кў-’ппи даври эрамизнинг биринчи асрларига тўғри келади. Бепоён Тинч океани томон жуда кўп элатларни силжитган „буюк кўчиш“ оқими узоқ давр давом этиб, то XVI асргача чўзилган. Шуниси ҳам диққатгасазоворки, полинезияликлар иир-биридан қанча узоқ жойлашмасин, келиб чиқиши тўғрисидаги ривоятлар жуда аниқ ва бир-бирига яқин, ҳам ўхшаш. „Буюк кўчиш“, асосан, икки йўл билан: биринчиси, Янги Гвинея бўйлаб Меланезия ороллари орқали, Фиджи, Гонго ва Самоа усти билан, иккинчиси — „шимолий“ йўл, яъни Микронезия ороллари, Гилберт архипелаги орқали Марказий Полинезия, Таити оролларига кўчиб борилган. Баъзи тадқиқотчилар кўчиш фақат „шимолий“ йўл билан, айримлари фақат „жанубий“ йўл билан рўй берган деб уқтиришга интиладилар. Кўчиш икки йўл билан бир вақт-пинг ўзида бўлиб турган, деган фикр тарафдорлари ҳам бор.

Микронезия аҳолисининг келиб чиқиши тўғрисидаги аниқ маълумотлар йўқ. Антропологик жиҳатдан улар полинезия, меланезия ва малайя тиллари бирикмасини ўзида мужассамлаштирган. Аммо маданий жиҳатдан микронезияликлар полинезияликларга анча яқин туради.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, дастлабки одамлар Меланезияга — минг йиллар муқаддам кела бошлаган. Н.Н.Миклухо-Маклай Австроосиё, шу жумладан, Меланезия дастлаб ягона „папуас ирқи“ аҳолиси томонидан эгалланиб, кейин Океанияга тарқала бошлаган, деб тахмин қилган. Бугунги кун олимлари ҳам мазкур фикри давом эттириб, ўзаро яқин антропологик типларнинг узоқдавр ичида давом қилган миграцияси натижасида ҳозирги аҳоли типи пайдо бўлган деб тасдиқламоқдалар. Ўзига хос тили, маданияти ва антропологик типи билан ажралиб турган Меланезия аҳолиси бунга далил бўла олади.

Унинг энг қадимий қисми *негритос* ва *папуаслар* ҳисобланади. Негритос қабилалар, асосан, Янги Гвинеянинг ўрта тоғ районларида ва қисман Янги Гебридда яшайдилар. Улар ўзларининг паст бўйлиги (эркаклар 145 см.гача), қалта жингалак сочлари, тўғри ва кенг бурни, очиқ жигарранг бадани билан ажралиб туради. Асл меланезияликларнинг ўзлари ўрта бўйлиқ, негритосларга нисбатан қорароқ танли бўлиб, Янги Гвинеянинг соҳилларида ва Марказий Меланезияда жойлашганлар. Папуаслар, асосан, ўртабўйли (162—165 см), бир оз тўлқинсимон узун сочли, семитик типдаги бурунли, прагматизми сезиларли, юзлари чўзинчокрокдир.

Меланезияликлар папуасларга қараганда моддий ва маънавий жиҳатдан анча юқори маданиятли ҳисобланадилар. Улар кулолчиликни билганлар, Янги Гвинеяга дастлаб ўқ-ёй келтирганлар, папуасларга татуировка қилишни, ноғора чалишни, инициация маросими ва „эркаклар уйи“дан фойдаланиш йўлларини ўргатганлар. Шундай қилиб, меланезияликлар кейин келган юқори маданиятли гуруҳ сифатида Янги Гвинея аҳолисининг таракқиётига кучли таъсир кўрсатган.

Океания туб аҳолисининг тиллари икки катта туркумга бўлинган: Янги Гвинея ва қисман қўшни ороллардаги ўзига хос папуас тили ҳамда жуда кенг ҳудудга тарқалган малайя-полинезия тилларидир. Янги Гвинеяда анча давр яшаган Н.Н. Миклухо-Маклай жаҳон тиллари ичида ажралиб турган *папуас тили* жуда кўп шеваларга бўлинганлигини айтиб, ҳатто ҳар қайси қишлоқ шеvasига эга эканлигини алоҳида қайд қилган. Бинобарин, умумий характерга эга бўлган полинезия тилларини бир-биридан жуда узоқ жойлашган элатлар ўзаро шунча яхши тушунганларки, уларни бир тилнинг шевалари, деб аташ мумкин.

Бир-биридан минглаб километр узоқда яшаган янги зеландиялик — таитялик тилини, самоалик — гавайялик тилини бемалол тушунавергаи. Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, полинезия тиллари ниҳоятда бой ва гўзал, унда абстракт тушунчалар, метафора ва ўхшатишлар, поэтик иборалар ва космогоник атамалар кўп учрайди.

2- §. ПОЛИНЕЗИЯ ВА ЯНГИ ЗЕЛАНДИЯ ХАЛҚЛАРИ

Тинч океанининг марказий қисмида кенг, тахминан бир Миллион квадрат километр сув сатҳидаги сон-саноксиз катта-Кичик ороллардан иборат Полинезия („Кўп ороллик“) шимолда Гавайя архипелаги, жанубда энг катта қўшорол — Я Ши Зеландия ва шарқда Пасха учбурчаги жойлашган. Асосан пулкон ва маржонлардан пайдо бўлган Полинезия ороллари (Янги Зеландияни ҳисобга олмаганда) 26 минг квадрат километрдан ортиқ ҳудудга эга, шундан 17 минг квадрат километри фақат Гавайя архипелагига тегишли, 220 та орол эса ҳар биттаси бир квадрат километрдан ҳам кам жойни эгаллайди.

Полинезиянинг табиати ва ҳайвонот дунёси анча қашпюк бўлиб, ҳудудининг кўп қисми абадий яшил тропик ўрмонлар ва саванналардан иборат. Океан юзида минглаб майда орол ва рифлар пайдо бўлиб, баъзан йўқолиб кетади. Полинезия территориясига Янги Зеландия (унинг территорияси 265 минг км²)дан ташқари тўққизта катта архипелаг — Гавайя, Самоа, Жамият ороллари, Маркиз, Тонга, Туамоту, Кук, Тубуан, Эллис ва бошқа жуда кўп йирик ҳамда майда ороллар киради. Янги Зеландияда ҳозир уч миллиондан ортиқаҳоли бўлса, умуман, Полинезияда 1,5 млн.га яқин киши яшайди. Утган асрнинг охирига келиб Океания аҳолисининг сони 10 миллион кишидан ошиб кетди.

Полинезияликларнинг бепоён океан сатҳидаги оролларга жойлашуви тўғрисида жуда кўп турли мулоҳаза ва фаразлар мавжуд эди. Сўнги 10—15 йиллар мобайнида ўтказилган тадқиқотлар, айниқса, археологик кашфиётлар, Океания тилларини жиддий ўрганилиши натижасида мазкур масалага анча аниқликлар киритди. Антропологик жиҳатдан туб полинезияликлар, асосан, монголоид, австроло-негроид ва қисман европоидларнинг аралашмасидан пайдо бўлганлар. Энг кенг тарқалган фикрга биноан мазкур типлар Полинезияга Фиджи архипелаги, кейин Тонга ва Самоа ороллари орқали эраמידан аввалги икки мингинчи йилнинг ўрталаридан бошлаб кириб кела бошлаган. Улар ўзига хос маиший турмуш ва маданият асосида умумий полинезия этник бирлигини яратиб эрамининг биринчи ва иккинчи минг йиллиги

давомида аста-секин бутун Полинезияни эгаллаб олганлар. Бу фикрни маҳаллий оролликларнинг ривоятлари, тили, маданияти ва ирқий типларини жиддий ўрганган полинезиялик атокли олим **Те Ранги Хиро** хар томонлама ёклайди.

Аммо айрим олимлар, даставвал машҳур норвег тадқиқотчиси **Тур Хейердал**, Полинезияга одамлар биринчи бўлиб Жаиубий Америкадан, чунончи, қадимда юксак маданият маркази бўлган Анд тоғларидан кўчиб келганлар, деган ғояни илгари сурдилар. Тур Хейердал ўз фикрини исботлаш мақсадида 1947 йили бешта ҳамроҳи билан „Контики“ номли махсус кемада Перудан Туамоту ороллариғача саёҳат қилади. У жуда кўп манбатўплайди, айиикса, Пасха ва Маркиз оролларида тошдан ясалган катта хайкаллар, ёзув колдиклари, айрим экинлар ва бошқа далилларга таяниб, Полинезия оролларини, даставвал фақат Америкадан келган кишилар эгаллаган, деган хулосага келади. Бунинг далили сифатида хозирда унут бўлиб кетган кулолчилик, темир ишлаб чиқариш, тўқимачилик саноати намуналарини айрим оролларда (Маркиз, Самоа, Тонга) топилганлигини кўрсатади. Аммо полинезияликлар табиати, хайвонот ва ўсимлик дунёси, қазилма бойликлари камбағал бўлган оролларга кўчиб келиб, аждодлари яратган хўжалик сохаларини унутиб, янги сохаларни ўзлаштира бошлаганлари хаммага маълум. Янги Зеландияда тўқимачилик қайта тикланган ва маорийлар ёввойи ҳолда ўсувчи зиғирпоя толасидан турли матолар тўкишни ўзлаштира бошлаганлар.

Мустамлакачилар келгунга қадар, яъни XVI аср бошларида оролликларнинг асосий тирикчилиги йўғом йўнилган ёғоч билан ерга ишлов бериб деҳқончилик қилиш ва денгиз маҳсулотларидан фойдаланиш эвазига ўтган. Овчилик деярли бўлмаган, ўк-ёй фақат турли мусобақа ўйинларида ишлатилган. Хунармандчилик эса деҳқончиликдан ажралган ҳолда ривожлана бошлаган. Айниқса, кема-созлик яхши тараққий топган. Полинезияликлар ниҳоятда мохир денгизчилар ҳисобланишган. *Мсюри, тсшти, тонга ва фиджийлар* ясаган елканли катта кемаларда ўнлаб-юзлаб кишилар узок сафарга чиққанлар. Шунингдек, улар кучли тўлқинларга мослашган ёғоч балансирли ва катта кўш кема-

катамаранларни ҳам ясаганлар. Бундай кемаларда юзлаб, минглаб километр масофани сузибўтиш мумкип бўлган.

Ишлаб чиқариш қурулларини, асосан, тошларни сил-ликлаб ва чиғаноклар бўлақларидан ясаганлар. Хар хил болта ва пичоқлардан тортиб, найзаучлари, қирғичлар, бигизлар, қармоқ ва бошқа буюмларни ҳам ясай бошлаганлар. Тош йўниш, хайкалтарошлик, ўймакорликларни, айникса, маорийлар ёғоч деворлар ва дарвозалар, уй қурилишларида жуда кенг қўллаганлар.

Хозир ҳам полинезияликларнинг кўпчилиги тропик типдаги дехқончилик илдизли экинлар — *ямс, таро, батата* ва айникса, *мевали пальма*, банан дарахтлари: *банан, пизанга* экиш ва балиқчилик билан шуғулланадилар. Уй хайвонларидан товук, чўчка ва ит сақлайдилар. Чорвачилик Янги Зеландияда энг асосий соҳа бўлиб, умумий кишлок хўжалигиинг 80 фоизини ташкил қилади. Дунёда Янги Зеландия *сарйёғ ишлаб* чиқариш бўйича иккинчи ўринда туради. Океан соҳиллари ва атоллларда яшовчи аҳолининг эркак қисми асосан балиқовлаш билан банд. Улар қармоқ, санчки, тўр ва хатто ўсимлик захари билан ҳам ов қиладилар.

Уй-рўзғор буюмлари ёғоч, бамбук, кокос ёнғоғи пўстлоғидан, ўсимлик толасидан тўкилади. Овқатни бутун Океаниядакентгарқалган „ерўчоғида“ пиширганлар. Оловни иккита ёғочни ишқалаш йўли билан чиқарганлар ва ўтда тошни қиздириб, унинг орасига япроққа ўралган хом таом қўйилиб ўтин ва хашак билан бекитилиб пиширилган.

Дехқончилик ва денгизчилик полинезияликларнинг асосий касбидир. Улар кишлокларда энгил устунларга ўрнатилган уйларда истиқомат қилганлар. Маҳаллий аҳоли уй қуриш, бўйра тўкиш ва махсус дарахт пўстлоғининг (фига ёки нон дарахти) толаси — *тападан* кийим тикишда ҳам зўр маҳоратга эга бўлганлар. Тападан тикилган хар хил юбкалар, этакли белбоғлар, зиғирпоя толасидан тикилган ёки япроқдан ишланган плаш уларнинг асосий кийими бўлган. Улар тапа парчаларини нақшлар билан безатганлар, сочларига турли тақинчоқлар таққанлар. Гавайя оролларида бой табақага оид кишилар бир неча қават юбка, кушларнинг тери ва патларидан тўкиб тикилган ллаш кийганлар. Бош ва оёқ кийим киймаганлар. Аммо, бошга нақшли ленталар ва

баргаклар тақиш, билагузук ва гулчамбарлар осиш одат бўлган. Ҳозирда оролликлар ноқулай бўлса-да, европача кийинишга одатланиб бормоқдалар.

Полинезияликларнинг ижтимоий тузуми Европа мустамлакаси арафасида қўшни меланезияликларга нисбатан анча юқори турган. Ибтидоий жамоа тузуми емирилиб синфий табақа гуруҳлари пайдо бўлган. Ижтимоий ҳаётда қушничилик ва қишлоқжамоаси муҳим роль ўйнаган. Энг асосий ишлаб чиқариш воситалари — ер, ўрмон ва денгиз бойликлари, катта кема тўрлари жамоанинг мулки ҳисобланган. Меҳнат бурч ва ҳуқуқ, жинс ва ёшига қараб тақсимланган. Уч-тўрт авлоддан иборат қавм-қариндошлар гуруҳи ҳар бир жамоанинг социал негизини *ташкмл* қилган. *Поғонанинг энг* юқорисида қабила бошлиғи, зодагон ва қохинлар, ўртада эркин жамоа аъзолари ва энг пастада қуллар турган. Қулдорлик патриархал типда бўлган. Айрим архипелаг ва ороллар (Гавайя, Таити, Тонга ва ҳоказо)да примитив типдаги давлат ҳам пайдо бўлган. Оила жамоаси 30—40 кишидан иборат бўлиб, жамоавий мулкка таянган. 5, 10, 15 ва баъзан ундан ҳам кўпроқ оилалар қўшничилик жамоасини ташкил қилган. Жамоа аъзолари — *рананшра*, зодагонлар — *арик*, *арий*, *алилар*, деб аталган. Бола тарбияси бутун жамоага юкланиб, ўғил болаларни эркаклар, қизларни аёллар тарбиялаган.

Ички жамоа муносабатлари ва жамоалараро ўзаро муносабатлар дастлаб қавм-қариндошчилик ва уруғчилик билан белгиланган. Жамоа ва қабилалар ўртасида турли моддий буюмлар, ишлаб чиқариш воситаларини айирбошлаш анча ривожланган. Савдо-сотик ишларида пул вазифасини *чиганоклар тизмаси*, *пакет туз*, *чўққанинг сўйлоқ тиши*, *тош болта* ва ҳоказолар бажарган.

Оролликларнинг маънавий маданияти ҳам анча бой бўлган. Улар тропик иқлимда илдизли полиз экинлари ва мевали дарахтларни экиб парвариш қилишда агротехник тажрибалардан хабардор бўлганлар. Бепоён океан марказидаяшайётган полинезияликлар теварак-атрофни яхши билганлар, денгиз оқими ва шамол, йўналишига қуёш, ой ва юлдузларга қараб энг узоқ масофага ҳам саёҳат қилганлар, узоқ-яқин жойлашган архипелаг ва ороллар табиий географиясидан тахминан хабардор бўлганлар. Бир кун ҳисоби

кечага қараб белгиланган. Пасха оролида 20 та тахтага битилган иероглиф ёзув сақланиб қолганлиги бежиз эмас. Оролликларда содда кўринишдаги мактаб тизими фаолият юритган. Ўзига хос махсус мактабларда асосан зодагонларнинг болалари ўқитилган. Уларга астрономия, денгиз оқимлари, ота-боболарнинг илм-тажрибалари, мифология, кемаҳайдаш маҳорати ва бошқа амалий билимлар ўргатилган. Бадиий санъат намуналарини ёғоч ўймакорлиги, ҳайкалтарошлиқ, татуировка қилиш, қуроллар, уй буюмлари ва қурилиш ишларидаги турли нақшлар, ҳар хил афсонавий никобларда кўриш мумкин. Уларда импровизациялашган ашула ва рақслар, пантомима, мусика, турли маросимлар ва оғзаки ижод кенг ривожланган.

Диний эътиқодда буюк табиат худоларига сиғиниш кучли бўлган. Бутун Полинезияда тўртта худо — **Тане, Ту, Ронго, Тангароа** — табиат кучларини ифодалайди. Шунинг учун ҳам, космогоник афсона ва ривоятлар кенг тарқалган. Шуниси кизиқки, халқ ижодининг асосий маъноси олам ва инсон бепоён Океаниа оролларидаги изчиллик билан эгаллаш тарихидан келиб чиққан. Барча афсона ва ривоятларнинг бош қаҳрамонлари жасур денгизчилар, янги ер ва архипелаглар ахтарувчи сайёҳлар эканлиги шундан. Диний эътиқодларнинг хусусияти ҳар бир инсон туғилиши билан қудратли ғайритабиий куч — *манага* эга бўлишдан иборат. Маиа жуда хавфли бўлиб, бировга тегса ўлим келтириши мумкин. У табақаларга қараб ҳар хил кучга эга, қулларда мана бўлмаган, аммо буюк бошлиқтр қудратли мана эгаси ҳисобланган. „Мана“ тушунчаси „табу“ сўзи билан бевосита боғлиқ. Нимаики манага эга бўлса, ўша нарса хавфли, яъни унга тегиш ман қилинган — табу қўйилган. Табу сўзи асли Полинезияда пайдо бўлиб, уни дастлаб Европага атоқли денгиз сайёҳи **Кук** келтирган. Табу оролликларда жуда кенг тарқалган жамиятдаги каста (табақаланиш) тизимини ифодалайди.

Барча диний урф-одат ва маросимлар қўлида бўлиб, улар меросий каста ҳисобланган. Қўлилар ҳам табақаланган, баъзилари ибодатхоналарда хизмат қилса, айримлари табибчилик, фолбинлик билан шуғулланганлар. Қабилла бошлиқчари билан қўлилар қавм-қариндошчилик

муносабатига киришганлар. Ибодат қилиш — ашула айтиш ёки дуо ўқиш, қурбонлик қилишдан иборат бўлган.

Океания, шужумладан, Полинезия ороллари ҳам узок даврлар мобайнида европаликлар назаридан четда қолган. Фақат XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бу ерга европалик кит овловчилар, савдо компанияларининг агентлари (тредерлар), қароқчилар бойлик ахтариб кела бошлаганлар.

Айтиш жоизки, мустамлакачиларга йўл очиб беришда миссонерлик ҳаракати самара берган.

Мустамлакачилар маҳаллий аҳолини авраб-алдаб арзи-маган буюмларга марварид, дур, гавҳар каби қимматбаҳо тошларни алмаштирганлар, ўзларини эса талаганлар ва серунум қулай ерлардан ҳайдаб чиқарганлар. Мустамлака азоби ва ўзаро урушларда туб аҳолининг кўп қисми кирилиб кетган. Масалан, агар Полинезияда мустамлака арафасида 1,1 миллион туб аҳоли бўлган бўлса, XX аср бошларида 180 минг киши қолган, холос. Мустамлакачи давлатлар ороллارни босиб олиш мақсадида турли найрангларни ишлатганлар. Рус денгизчиси **Коцебу** 1826 йилда ёзган эди: „Жанубий денгизнинг қайси бир оролида европалик пайдо бўлса, шу ерда вайронагарчилик ва қирғин бўлиб, бутун бир қабилалар ер билан яксон қилинган“¹.

1778 йилда Кук томонидан кашф этилган Гавайя оролларида 300 минг полинезияликлар яшаган. Бу ерда ўзига хос юқори маданиятга, армия ва флотга эга мустақил қироллик бўлган. XIX аср бошларида АҚШ нинг зўр таъсири остида 1898 йили бу ерлар *аннексия* қилинади, яъни босиб олинади. Урушлар, оғир эксплуатация ва ирқий сиёсат натижасида туб аҳолининг кўп қисми кирилиб кетади. АҚШ нинг йирик Ғарбий денгиз ва Ғарбий ҳаво плацдармига айланган мазкур оролларга ташқаридан кўплаб ишчи кучи келтирилади. Гавайянинг ҳозирги аҳолиси асосан келгинди; америкалик ва европаликлар 35 %, метислар 13—15 %, туб аҳоли эса фақат 3 %дан иборат.

¹ Қараг: О.Е. Коцебу. Путешествие вокруг света. Изд. 2. — М.: „Наука“, 1948, 268 б.

Личадан бери мустақид давлат ҳисобланган (1907 йилми доминион ҳуқуқига эга) Янги Зеландиянинг 3,2 мил. Нми, ш ортиқ аҳолисининг 80% ли Буюк Британия ва Ирландиядан келган, туб аҳоли — *маорилар* эса ҳозир Шмипан 300 минг кишини ташкил қилади, холос. Асосий 11 н алари — сфермерларнинг кўпчилиги шаҳарда яшайдилар, фе)маларда жойлашган уйларда эса асосан ёлланма ишчилар |Ц|.пди. Юксак даражада ривожланган қишлоқ хўжалиги I охиёида ҳозир аҳолининг 12 % и банд. Саноатнинг асосий ирмокдари — ноз-неъмат ва озик-овқат тайёрлаш ҳамдатоғ-1.41 саноатидир. Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш Ошоати, автомашиналари ийғиш ва таъмирлаш корхопаларидан иборат. Кейинги йилларда АҚШ, Япония ва Дмсгратия сармояси ёрдамида бир қанча қоғоз ва ёғочни клпта ишлаш корхоналари, алюминий заводи қурилган.

3- §. МЕЛАНЕЗИЯ ВА МИКРОНЕЗИЯ ХАЛҚЛАРИ

„Қора ороллар“ деб аталган Меланезияга папуаслар ўлкаси — Япги Гвинея, Бисмарк архипелаги, Янги Гебрид, Фиджи, Янги Каледония ва бошқа майда ороллар қиради. Мустамлака арасрасида папуаслар ва меланезияликлар хўжалик жиҳатдан деярли бир даражада тургаилар. Уларнинг хўжалигида энг бош соҳа тропик типдаги дехқончилик ва дснгиз балиқчилиги бўлган. Хайвонотдунёси қашшоқбўлганлиги тусрайли овчилик деярли ривожланмаган.

Тирикчилик, асосан, дехқончилик маҳсулотлари — ил-дпзмевали ўсимликлар ва мевали дарахтлар ўстиришдан иборат бўлган. Қуруқ жойларда эмас, иамроқ ерда таро, кокос хурмоси, нон дарахти, банан, кейин пайдо бўлган кофе, какао, шоли, чой ва хоказо ҳозиргача ҳам асосий экинлар ҳисобланади. Йил бўйи ерга ишлов берилиб, тропик иклимга хос экин экилган. Ерни оддий ёғоч билан ковлаб, кесагини ёғоч бел билан ҳамда қўлда майдаланган ва уруғ сочилган. Ерга ишлов беришда эркак-аёл тенг ишлаган. Экиш, яганалаш ва йиғим-терим, асосан, аёллар зиммасида бўлган. Соҳилларда яшовчи балиқчилар билан савдолашиб дехқончилик маҳсулотларини айирбошлаганлар. Балиқ овлаш билан эркаклар шуғулланган. Балиқчиликда суяк ва чиғаиокдан ясалган турли қармоқлар, тўр ва саватлар, эни икки

метр, узунлиги 300 метрли тўрлар, санчки ва ҳатто ўк ёйлардан фойдаланилган. Чорва кам бўлиб, уй ҳайвонларидан ит, чўчка, товуқ сақланган вауларни асосан байрамларда сўйганлар. Гўштни „ер ўчоғида“ тошни киздириб ёки олов ёкиб кулида пиширганлар, баъзан қайнатиб ҳам еганлар. Териб-термачлаш билан шуғулланганлар. Учили ёғочни чақмоқ тошга ишқалаб ёки буров усули билан олов ҳосил қилинган.

Меланезияликларнинг асосий қуролларидан тошболта, найза, чўқмор, ўк-ёй (Янги Гебрид оролларида энг муҳим қурол), палаҳмон кабилар кенг тарқалган. Мудофаа учун баъзан ёғоч ёки тўқима қалқон ҳам ишлатилган. Идиш-товокларни ёғоч ва бамбукдан, кокос ёйчоғи қобиғидан ёки ковокдан ясаганлар. Чархсиз қулоччилик, сават, бўйра, халта, елпиғич, каби буюмларни тўқиш кенг ривожланган. Аммо газлама тўқишни билмаганлар, тапа (махсус дарахт қобиғи)дан ва ўсимлик япроғидан этакли белбоғ ва ҳоказо тикилган.

Меланезияликлар ва папуаслар асосан ўтроқбўлиб, уруф жамоа шаклида кичик кишлокларда истикомат қилганлар. Уларнинг уйлари одатда ҳар хил типдаги енгил устунларга қурилган, тўғри бурчак ёки доирасимон шаклда чўққайтирилган бўлиб, томлари пальма ёки дарахт япроғи билан қалин қилиб ёпилган. Соҳилларда баъзан қозикўёқлар ўрнатилган уйлар ҳам учрайди. Оддий турар уйлардан ташқари ҳар бир кишлокда эркаклар бўш вақтларида тўпланадиган баъзан турли нақшлар билан безатиладиган ҳашаматли жамоа уйи („эркаклар уйи“) қад кўтарган. Анъанавий транспорт воситаси кема бўлган. Улар бир-икки одам сиғадиган қайиқчадан тортиб 40 тага яқин одам сиғадиган балансири ёғоч кемаларгача эга бўлганлар. Кемалар эшқакли ва баъзан учбурчакли чипта елканли бўлган.

Папуас ва меланезияликларнинг кийимлари, тропик иклимга мослашган бўлиб, асосан, эркаклар фартукли белбоғ ва аёллар эса ўсимликдан тикилган калта юбка, баъзи жойларда яқин даврларгача тайлоқ ҳам кийиб юришган. Қаттиқёғингарчилик вақтларида қалин япроқлардан ёпинғич шаклида тикилган кийимни елкага ёпиб юрганлар. Аммо кийимларга нисбатан турли безаклар кўп бўлган. Айниқса, эркаклар безакларни кўпроқ осган, сочларини турли хилда

гирпшн. Бамбукдан ёки чўплардан тароклар ясаб, баъзан III] IIN ҳам безак сифатида ишлатганлар.

Мустамлака арафасида ижтимоий муносабатлар она уругппинг охирги даврига тўғри келадиган тузум даражасида пушан Янги Гвинеяда, масалан, уруғ-жамоа муносабатлари гаҳкам бўлса, Фиджи оролларида синфий жамият энди I уртақ отган эди. Катта ороллarning аҳолиси қабилаларга пшган, уруғ жамоаси эса унинг асосини ташкил қилган. Мулк шакли бир оз мураккаб: ер жамоаники бўлса-да, ундан фойдаланиш индивидуал характерга эга, ҳар ким, ҳатто бола \ам, ўзи эккан мевали дарахтига эга бўлган. Уй ва унинг Жихозлари, куруллар шахсий мулк, катта кемалар эса жамоага Рвгишли бўлган. Мерос она уруғи томонидан ҳисобланган. Жамоа мустақил иқтисодий хужайра бўлиб яшаган ва қабилаларо муносабатлар натурал савдо ва никоҳ шаклида амалга оширилган. Жанубий ва шарқий оролларда (Янги Каледония, Фиджи ва хоказо) яшовчи меланезияликлар жамоасида ижтимоий табақаланиш натижасида бадавлат шахслар, зодагонлар ва уруғ бошлиқлари пайдо бўлган. Улар жамоа мулкининг бир қисмини эгаллаганлар, айрим жамоа аъзоларини ўзларига қарам қилиб олганлар, урушларда асирларни қул қилганлар, бўйсундирилган қабилаларга солиқсолганлар.

„Эркаклар иттифоки“ ҳукмрон зодагонларнинг қудратли қуроли ҳисобланган. Мазкур иттифоктабақаларга бўлинган ва энг юқори табақадаги иттифокқа аъзо бўлиш учун катта бадал тўлаши ва махсус бой маросимлар ўтказиши шарт бўлган. Чунки юқори табақадаги иттифок аъзолари катта имтиёзларга эга бўлиб, ўзига хос мустабид ҳокимият вазифасини бажарганлар, аҳолини кўрқитиб, бойликларини тортиб олганлар. Бутун Меланезияда кенг тарқалган машҳур Дукдук номи эркаклар иттифоки аслида инициация маросимлари билан боғлиқдир.

Инициация маросими Янги Гвинея ва меланезияликларда тарбиявий аҳамиятга эга бўлган. Эркаклар қаторига қабул қилиниш учун ёшлиқдан тайёргарлик кўрилган, ўспиринлар махсус ажратилган тарбиячилар қўлигатопширилган, турли оғир синовлардан ўтказилган: масалан, бола

дуппосланган, татуировка қилинган, овқат ва уикудан маҳрум этилган. Ўспиринлар фақат „эркаклар таоми“ — банан, шакарқамиш ва ўрмон меваларини истеъмол қилишлари шарт бўлган. Аёллар қўлидан овқат ейиш, улар ўстирган дарахт мевасини тамадди қилиш қатъиян ман қилинган. Хуллас, бутун маросим ўғил болани онасидан, умуман, аёллардан ажратиб, эркаклар дунёсига жалб қилишдаи иборат бўлган. Баъзан синов ва удумлар турли кўшиқ ва рақслар, сурнай наволари остидаўтказилган.

Коко қабиласида маросимнинг охирида ўспиринларга қабиланинг одат ва одоб тартибларини ўргатиш билан бирга турли насихатлар ҳам берилган. Масалаи, уларга: „*Ўғирлама! Фоҳишалик катта гуноҳ, унга берилган тезўлади! Хотинингни урма! Бировнинг полизидан мева олма! Адолатли бўлсанг узоқ яшайсан!*“, дейилган. Торресова бўғозидаги оролларда кўйидагича насихат диққатга сазовор: „*Биров сендан бир нарса сўраса, йўқ дема! Агар унга таом, сув ёки яна бошқа нарса зарур бўлса, аяма, ярмини бергил! Шунда сен яхши одам бўласан! Агар сен ва хотининг ота-онангдан ҳеч нарса олмаган бўлсанглар ҳам уларга ғамхўрлик қилишни унутмангиз! Онангга ҳеч вақт қўполлик қилма! Ота ва онанг сенинг қорнингдаги таоминг, агар улар ўлса, сен оч қоласан! Тоғанг ва бошқа қавму қариндошларингга ҳам ғамхўрлик қилишни унутма!...*“ . Маросим ноғоралар овози ва сурнай куйлари, ўртага бошига конус шаклида баланд ниқоб кийган, устига қатма-қат япроқлар ёпинган туякушга ўхшаш дахшатли арвоҳ образидаги Дук-дук ўйини билан тугайди. Шундай қилиб ўғил болалар эркаклар гуруҳига ўтади ва ўз вақтини, асосан, оиладан ва хотинлардан ташқари, „эркаклар уйи“да ўтказишга мажбур бўлади.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича эркаклар итти-фоқининг пайдо бўлиши она уруғи ҳукмроилигига қарши қаратилган ўзига хос қурол ҳисобланган, яъни матриархат уруғидан патриархатга ўтиш даври билан боғлиқ бўлган. Инициация натижасида бир оилада туғилиб ўсган ўспирин

¹ Қарапг: Я. Вольнсвич. У оборигснгов Оксании. М.: „Наука“, 1976, 165 бет.

Она уйини ташлаб, эркаклар уйига, яъни уруғ ихтиёрига \ гади ва янги оила ташкил қилади. Аммо унинг аҳволи иккиланма ва қарама-қарши бўлган, бир томондан у уруғ иъзоси, иккинчи томондан оила боши, бир кеча эркаклар упида ётса, иккинчи кеча ўз уйида ётади, ўз вақтининг бир қисмини умумий уруғ ишларига сарфласа, иккинчи қисмини оиласига ажратади. **Н.А. Бутинов** таърифича, Янги Гвинеядаги Маклай соҳилида ўтказилган инициация тантапалари 10—15 йилда бир марта нишонланиб, ҳаётга янги мисхнаткаш авлод кириб келганлигини намойиш қилади. Мазкур маросимни нишонлашдан мақсад ўспиринларни оиласидан ажратиб уруғ аъзолигига ўтказибгина қолмай, балки энг муҳими уларни уйланиб, янги оила ва уйга эга бўлгандан кейин ҳам эркаклар уйида сақлаб қолишдан иборатдир. *„Бундай маросимлар, — деб хулоса қилади муаллиф, икки вазифани бажаради. Биринчидан — оиладан бегоналаштириш ҳар бир эркак томонидан индивидуал ҳолатда турли удумлар орқали (баданини „аёллар сарқити“дан тозалаш, она қонидан қутулиш учун бурундан қон оқизиш, тилни сал кесиш, хатна қилиш одатлари) амалга оширилади. Иккинчидан — уруғга мустаҳкам боғланиш аёллардан махфий сақланган уруғнинг муқаддас жойи эркаклар уйида, бутун уруғдошлар томонидан жамоавий ҳолатда йилда бир неча марта ўтказиладиган аёл ва болалар иштирок қилмайдиган уруғчилик байрамлари орқали намойиш қилинади“.*

Меланезияда патриархал қулдорлик пайдо бўлган. Қуллар ҳарбий асирлар ҳисобигатўлдирилган. Патриархал типдаги жуфт никоҳ унча мустаҳкам бўлмаган. Бутун жамоа ишларини белгилаб ва бошқариб турувчи қавму қариндошлик муносабатлари анча ўзгарган, катта қалин тўлаш, қўпхотинлик пайдо бўлган. Гвинеяга борган Я. Вольневич сўнги ўн йилликда келин баҳоси ўн ҳисса ошганлиги туфайли бой табақадагилар бир неча хотин олишга қодир бўлиб, камбағал йигитларга уйланиш қийинлашганлигини қайд қилади. Оқибатда *полигам никоҳ* кучайган.

¹ Прошлое и настоящее Австралии и Океании — М.: „Наука“, 1979, 136 бет.

Эри ўлганда хотини анча вақт мотам тутган, кейин эринингжасадини қабрдан қовлаб олиб ариқда ювган, қалла суягини махсус тўр халтага солиб ўзи билан олиб юрган. Кукуку қабиласида киши ўлгандан кейин жасадни уйда махсус устунга ётқизиб бир ойча дудлатиб қуритганлар, сўнг чиптага ўраб қабристонга элтиб қўйганлар. Мотам белгиси сифатида эрининг қалла суяги ёки баъзан бир скелет суягини тақиб юриш умрининг охиригача чўзилишган ҳоллари кузатилган. Фақат қайноғаси ёки қайнисининг рухсати билан бева аёл мотамни тугатиб, янги турмуш қуриши мумкин бўлган. Илгари айрим қабилаларда боласи ўлган аёл бир бармоғини мотам белгиси сифатида кесиб ташлагаи ва бўйнига осиб юрган.

Папуас ва меланезияликларнинг диний эътиқодида *МаНа* тушунчаси муҳим роль ўйнаган. *Мана* табиатнинг турли ҳодисалари, арвоҳлар, бой кишилар билан боғлиққандайдир қиёс)асиз куч ҳисобланган. Энг кучли мана, одатда, қабила бошлиқлари, эркаклар иттифоқи раҳбарлари ва уларнинг арвоҳларига хос бўлиб, уларга сиғиниш кенгтарқалган. Янги Гебрид оролларида табиат руҳларига итоат кучли бўлган. Аждодларнинг арвоҳларига сиғиниш эътиқоди ўликларнинг қалла суягини махсус муқаддас жойларда сақлаш одатини яратган. Ибтидоий жамоа тузумидан синфийликка ўтиш даврига хос турли анимистик тасаввурлар, сеҳргарлик эътиқоди (айниқса, бошлиқлар манаси қучи), даҳшатли арвоҳлар образи ва у билан боғлиқ маросимлар меланезияликларнинг маънавий маданиятигатаъсир этган.

Байрамларда қуй ва рақслар ижро этилган, айниқса, эркаклар рақси турли хилда ва драматик мазмунда ҳарбий ҳаракатлар, эшқак эшиш қабилаларда тасвирланган. Декоратив санъат, ўймакорлик ривожланган. Аммо амалий билимлар анча паст, фақат халқ табобатигина бир оз ривож топган: уқалаш, қон чиқариш, суяқни жойига солиш, трепанация қилиш, ўтлардан дори тайёрлашни пухта ўзлаштирганлар.

Миграциянинг кучайиши патижасида айрим ороллари-нингэтниктузилиши анча ўзгарган, туб аҳоли сони камайиб, қелгинди қўпайиб кетган. Эски қабилавий тузум аста-секин емирилиб, қабила бошлиқлари мустамлақачиларнинг маъ-

мурий малайларига айланган. Фиджи оролида серунум ерлар-ШП >1 аллаган мустамлакачилар плантация хўжалигини тузиб шакарқамиш эка бошлаганлар. Улар ишчи кучига мухтож бўлиб, кўшни ороллардан ва Ҳиндистондан жуда кўп ёлланма ИШчиларни олиб келганлар. Орол аҳолисининг деярли 50 фоизини ҳозирда хиндлар ташкил қилади, туб аҳоли эса упдан ҳам оз қолган.

Янги Гвинеяда ҳозир папуаслар ва меланезияликлар 2,8 миллиондан ортик. Аммо уларнинг кўпчилиги ибтидоий Тузум даражасида — ноқулай шароитда, тропик ўрмонларда иа ботқоқлик қирғоқларда яшайдилар. Аҳолининг 40 фоизи натурал хўжалик билан банд. Маҳаллий туб аҳолининг сод-Лик кураши натижасида папуаслар Янги Гвинеяси ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқига эга бўлди ва 1975 йилда муста-қил давлат деб эълон қилинди.

„Майда ороллар“ номи билан аталган Микронезия, асо-сан, маржон ва вулқонлардан пайдо бўлган жуда кўп кичик ороллардан иборат. Бунга Тинч оксанининг ғарбий қисмида жойлашган Маршалл, Каролин, Мариан ороллари ва Гил-берт архипелаги киради. Нихоятда кенг территория (14 млн. квадрат км.) да тарқоқ жойлашган мазкур оролларнинг умумий майдони 3,5 минг кв. км га ҳам стмайди. Аммо географик мавқеи нуқтаи назардан Микронезия Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари билан Полинезия ва Меланезия ороллигида жойлашганлиги жуда қулай.

Антропологик жиҳатдан Микронезия аҳолиси мела-незиялик ва полинезияликларга яқин монголоид ва негроид иркининг аралашмасидан пайдо бўлган типдир. Улар ўрта бўйли, жигарраиганли ва бир оз жингалак сочли. Ғарбий Микронезияда монголоид кўшимчаси борлиги сезилади.

Микронезия халқпарининг тиллари кам ўрганилган, аммо сўйиги классификация маълумотлари *малайя-полинезия* туркуми *австроизия т* \ | я оиласига оид эканлигини тасдиқлади. Микронезияликларнинг кўп қисми мазкур тил оиласининг шарқий ёки океания шохобчасига киради. Шулардан энг катталари Гилберт архипелагидаги *тунгару* (64 минг киши) дир. Соци) океания тилида сўзлашадиган Шарқий Микронезияда 10 та халқ яшайди. Ғарбий шохобчасига оид

белаухалқи (15 минг киши) ғарбий Микронезияда яшайди. Булардан ташқари кўп сонли *метислар* ва *иммигрантлар* ҳам мавжуд.

Микронезияликларнинг хўжалигида серунум ерлар кам бўлганлиги туфайли фақат кокос пальмаси, шакарқамиш, нон дарахти ўстирилади. Аҳолиси, асосан, балиқчилик билан кун кўради. Майда оролларда қисман ўзига хос маданиятга эга бўлган *денгиз кўчманчилари* деб ном олган қабилалар ҳам яшайди. Балиқ ови ашёларини тайёрлаш анча ривожланган: 30—40 метр келадиган ёғоч толалардан тўкилган тўрлар, бамбукдан пўпак ва хинжилардан қармоқлар, хивич[^]дан ясалган ҳар хил тўрлар, санчқи ва ҳоказо. Палау оролларида шоликорлик ва кулолчилик билан шуғулланганлар. Ғарбий Микронезияда суғориш деҳқончилиги асосий ролни ўйнаса, шарқий қисмида балиқчилик энг муҳим соҳа ҳисобланган.

Ғарбнинг моддий маданияти юксак кулолчилик, тош устунларга уй қуриш ва бошқа касб хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради. Тош ёки ёғоч устунларига синч қилиб қурилган уйлари пальма япроғи билан ёпилган. Кийимлари ўсимлик толаларидан тўкилган ҳар хил белбоғ ва этаклардан иборат, аёллар, асосан, хашак ва япроқлардан тикилган юбка киядилар.

Айрим ороллар ижтимоий тузумида ва маънавий маданиятида ибтидоий анъанавий муносабатлар сақланган. Аммо, социал табақаланиш ҳам пайдо бўлган. Ғарбийлар, денгизчилар ва кемасозлар зодагонлар табақасига қирган, деҳқончилик ва балиқчилик билан шуғулланувчилар эса камбағал ҳисобланганлар. Айрим Палау каби оролларда уруғ ва қабилавий муносабатлар кучли бўлган. Айниқса, она уруғи тартиб қолдиқлари сақланган, қизлар эркин никоҳ ҳуқуқига, умуман, аёллар эрлар билан тенг ҳуқуққа эга бўлганлар. Катта оила хўжалик ҳужайраси бўлиб етишган. Каролин ва Маршалл оролларида қабила бошлиқларининг ҳукмронлиги ва анъанавий ижтимоий тартиблари ҳозиргача ҳам сақланган. Дини қадимий анимистик тасаввурлар билан боғлиқ ўликлар ва аждодлар ибодатидан иборат. Фолбин ва кохинлар ҳам бўлган. Ҳозир кўп оролларда христиан дини

цПиикса, католицизм тарқалган. Аммо „муқаддас хомийлар“га бпғишланган байрамлар („Фиеста“)ни ниҳоятда тантанали мишоилаганлар. Жуда бой ва хашаматли никохтўйлари ҳам \ шга хос характерга эга бўлган.

Микронезия ҳозирги даврда бутунлай АҚШ таъсирида. Улар ороллардаги қулай ерларининг кўп қисмини ўз гасарруфларига олганлар, туб аҳолига эса 40 фоизгина ер гсккан, холос. Мариан ва Маршалл оролларининг кўп қисмида америкаликларнипгҳарбий базалари жойлашган.

Микронсзиянинг ҳозирги иқтисодиёти, асосан, кокос пальмасини ўстириш ва кокос ёнғоғини ишлаб чиқаришдан пборат. Айрим оролларда шакарқамиш, какао ва сабзаот этиштирилади. Гилберторолларида фосфорит казиб олинади. Маорифтизими ниҳоятда пастдаражада ривожланган.

// БОБ. ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ВА ЭЛАТЛАРИ

Осиё қитъаси жаҳонда энг катта ҳудудга эга бўлган, табиати ниҳоятда ранг-баранг, энг кўп ва зич жойлашган аҳолига эга. Бу ерда одамзод пайдо бўлгач, энг қадимий маданиятлар яратилган. Охириги маълумотларга қараганда Осиёнинг территорияси 32 млн.кв км га яқии, аҳолиси 3 млрд.дан ортик, яъни жаҳон аҳолисининг ярмидан кўпини осиеликлар ташкил қилади.

Одатда Осиё фанда географик ва тарихий-этнографик жихатдан олти қисмга бўлиб ўрганилади: Ғарбий ёки Олд Осиё халқлари, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари, Жанубий ва Марказий Осиё халқлари, Жануби-шарқий Осиё халқлари, Шарқий ва Шимолий Осиё ёки Сибирьхалқлари.

Табиий-географик жихатдан бутун Осиё қитъаси ниҳоятда нотекис ва хилма-хил. Унинг иклими ва табиатига қитъа соҳилларини хар томондан ювиб турган Шимолий муз, Тинч ва Ҳинд океанлари, Атлантика океанига тегишли Япон, Сарик, Шарқий ва Жанубий Хитой денгизлари, қора ва Марказий денгизнингсувлари анчатаъсир қилади. Осиёнинг кўп қисми баланд ва ясси тоғликлар, адир ва бепоён чўлу биёбондан иборат бўлиб, бу унинг контраст иклими билан боғлиқ. Осиёда жаҳондаги энг баланд тоғлар — Қора қурум ва Ҳимолай (энг баланд чўкки — Жомолунгма — 8848 м)

ва курукликнинг энг қуйи жойи — Улик денгиз (Марказий денгиз сатҳидан 392 метр пастлик)да жойлашган.

Шимолий муз океани томонидан келадиган Арктика хавоши Шарқий Осиё томон чексиз пасттекисликларга ёйилади ва киш пайтлари Ғарбий Осиёга нисбатан (бу ерда баланд тоғлар тўсиқ бўлади) анча совуқ бўлади. Қитъанинг Тинч ва Ҳинд океанларига яқинлиги энг катта муссон иқлимли ҳудудии хосил қилган. Агар баланд тоғ тизмалари бир томондан Жанубий Осиёни қутб хавзасидан сақласа, иккинчи томондан ўша тўсиқ, Марказий ва Жануби-шарқий Осиёнинг ички дашт ва ярим дашт районларига намлик келтирадиган денгиз хавосини ўтказмайди. Оқибатда бир ёқда қалин тропик ва субтропик ўрмонли тоғ экинлари ястаниб ётса, иккинчи ёқда қарама-қарши иқлимли бепоён сахро ва ярим дашт районлар ўзига хос табиати билан ажралиб туради. Қитъанинг океан соҳилларига яқин жойлари, айниқса, жапубий қисмидаги нам ерларида яшил ўрмонлар гўзал манзара кашф этади. Аксинча, ёзги жазирамада бир хил рангдаги қурғоқ, чексиз дашту биёбон кишини гаранг қиладиган даражада маъюс кўринишга эга бўлади. Умуман, Осиё бешта минтақа; *мўътодил* ёки *Ўртача, субтропик, тропик, суб-экваториал* ва *экваториал* боғламаларда жойлашган.

Осиё жуда ҳам кўп қазилма бойликларига эга. Аммо бу қазилма бойликлар жуда кам текширилган. Бу ерда нефть ва газ, кўмир ва кўрғошин, вольфрам ва боксит, кумуш ва олтин, никель ва кобальт, хром ва мис, фосфат, темир, сурма, симоб, графит, олтигугурт, уран, асбест, магний каби фойдали қазилмалартопилган. Масалан, 80- йилларнинг ўрталарида жаҳонда ишлаб чиқарилган нефтнинг ярмидан кўпи Осиёдан олинган. Агар денгиз тубидан ҳам нефть чиқарилишини ҳисобга олсак, бу кўрсаткич яна ҳам ортади. Кўпчиликхудудлар, айниқса, намлиги ҳаддан ортиқэкватор районлар ва ниҳоятда кенг қурғоқ, сувсиз ясси тоғлик ва текисликлардеҳқончиликучун ноқулайдир. Шунингдек, нам тропик жойлар ҳам деҳқончилик ва чорва учун ноқулай, у ерларда фақат дарахтзор плантациялари ташкил қилинган. Муссон иқлимли ерларда шоли, қисман техник экинлар (жут, шакарқамиш), салқиироқ тоғлик районларда чой, кофе ва тунга дарахти экилади. Суғориладиган қурукерларда пахта,

ГОмаки, арпа; илиқ намли субтропик худудца бундой ва арпа; Тоғларда эса цитрус экинлари, узум, зайтун дарахти ўстирилади. Жаҳонда энгкўп суғориладиган ерлар Осиёдадир. Бу вр хатто айрим экинларнинг ватани ҳамдир. Ҳозирги даврда Ўсахондаги натурал каучукнинг 91 фоизи, шолининг 84 фоизи, чойнинг 70 фоизи Осиё китъасида етиштирилади.

Осиё сув ресурсларига ҳам бой. Бу ерда хар йили 20 минг куб км ёмғир ёғади. Ёнг катта Енисей, Лена, Аму ва Сир, Тигр, Ефрат, Ҳинд, Ганга, Брахмапутра, Хуанхе, Янцзи дарёси сувининг кўплиги жихатидан (йилига 1000 куб км) фақат Амазонка ва Конго дарёларидан кейинги ўринда туради. Ганга билан Брахмапутра дарёларининг бир йиллик сув ҳажми 800 куб км.дан ошадди. Дарё сувларининг кўп қисми, асосан, деҳқончиликка сарфланади. Масалан, Ҳиндистонда истеъмол қилинадиган чучук сувларнинг 95 фоизи, Японияда 70 фоиздан кўпи ирригация ишларига сарфланади. Бутун жаҳонда суғориладиган майдоннингтўртдан уч қисми Осиёда жойлашган бўлиб, хар бир кишига тахминан 84 га суғориладиган ер тўғри келади. Айрим жойларда эса деҳқончиликда ер ости сувларидан фойдаланилади, қурғоқ ерларда ариқ қазилиб сув чиқарилади, тоғ этакларида *кариз* системаси жорий этилиб, у хозиргача ҳам сақланган.

Осиёнинг ўсимлик дунёси ҳам ранг-баранг. Бу ернинг жуда кенг худудларида шимолдан жанубга қараб хар хил барги қалин ўрмонлар, яшил субтропик ўрмон ва бутазорлар, пичанзор ва дашт ўсимликлари, дарахти сийрак субтропик ва тропик даштлар, саванна ва хазонрез ўрмонлар, тоғ ўсимликлари мавжуд. Осиёнингсернам Шарқ ва қурғоқ Ғарб манзараси бир-биридан фарқ қилади. Масалан, Шарқий қисмининг ўсимлик дунёси ниҳоятда бой бўлиб, 20 мингдан ортиқўзига хос турга эга. Жануби-шарқий минтақалардаги ўрмонларда саноат учун зарур қимматбаҳо дарахтлар ўсади. Масалан, кўпгина ўрмонлардан тери ошлашда ишлатиладиган пўстлоқ, канис)ол, қатрон (смола), каучук, сариқ мум, спирт, доривор ўсимликлар ва турли емишли мевалар йиғиб-териб олинади. Бамбук ва пальма дарахтларидан турли-туман маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Афсуски, ўрмонларнинг аксарият қисми йиқитилиб ўтин сифатида ишлатилиб юборилмоқда.

Атокли рус олими **Н.И. Вавиловнинг** фикрича, Осиё кўпгина маданий экинларнинг ватанидир. Бу ерда жаҳон деҳқончилик марказларинингўндан олти қисми жойлашган (Ўрта Осиё, Олд Осиё, Қораденгиз, Ҳиндистон, Индонезия ва Хитой) бўлиб, ғалла, полиз, сабзавот ва техник экинлар ўстирилган ва бошқа қитъаларга йирик миқдорда экспорт қилинган. Масалан, Ҳиндистон шоли ва бўғдойнинг айрим турлари, ловия, бодринг, шакарқамиш, жут ва баъзи каноп хилларининг ватанидир. Чой дарахти, апельсин, нон дарахти, бананнинг айрим турлари, кокос, қанд ва саго пальмалари, ямс ва таро ватани Жанубий Осиёдир. Арпанинг айрим турлари, чумиза, турп, соя, олма ва нок, шафтоли ва ўрикнинг кўп турлари, тут дарахти, ингичка толали пахта ва бошқа ўсимликларнинг ватани эса Шарқий Осиёдир. Бўғдойнинг кўп турлари, арпа ва сулининг айрим навлари, жавдар, нўхат ва зиғир, айрим мевали дарахтлар (олча, қорали, беҳи, гилос) ва бошқа ўсимликларнинг ватани Жануби-ғарбий Осиё ҳисобланади.

Осиёнингхайвонотдунёси ҳам бой. Бу ерда фаунанинг жаҳондаги энг қадимий вакиллари сақланган. Айниқса, Ҳинд-Ҳимолай, Марказий Ҳимолай ва Ҳимолай-Хитой минтақалари, Жанубда Аравия ярим оролидаги Эфиопия фаунаси жуда бой. Осиё минтақасида энг кенг тарқалган хайвонлар сутэмизувчилар оиласига мансуб тапир, хинд фили, гаял хўкизи, каркидон, йўлбарс, лор, тупайи, ораигутан, гиббонлар; кушлардан товус, ҳар хил турдаги тус-товуқлар; судралиб юривчилардан кўзойнакли захарли илон (кобра), турли питонлар, учар аждархо (махсус ён териси билан дарахтлар оралаб учиб ўтадиган калтакесак)лардир. Осиё сохилларига яқин бўғоз ва денгизларнинг хайвонот дунёси ҳам ранг-баранг. Турли хилдаги балиқлар, емишли сув ўсимликлари маҳаллий аҳолини озиқ-овқат сифатида таъмин қилади.

Осиёда 10—15 млн. йиллар муқаддам яшаган *гомишд*-ларнинг суяклари топилган. Энг қадимий ибтидоий одам аждодларидан Явадаги *питекантроп*, Хитойдаги *синантроп* одамларидир. Лаос ва Вьетнам гоминидлари Ғарбий районлардан бир млн. йиллар муқаддам кўчиб келган. 200—400 минг йиллар аввал яшаган *палеоантроп* (неандертал)

вакилларининг суяклари Осиёнинг кўп жойларида (масалан, Фаластин ва Ироқда) топилган. Сўнги палеолит ва мезолитдаврига мансуб ҳозирги ирқлар шаклланган. Жануби-шарқий қисмида *австралоидлар*, Шарқий Осиёда Тинч океан *монголоидлари* пайдо бўлган. Асли неолит давридаёқ (эрамыздан аввалги 7—4 минг йиллар) ҳозирги типдаги одамлар кенг ҳудудларда жойлашган Ғарбий ва Жанубий Осиёдан Марказий, Шарқий ва Жануби-шарқий Осиёга кўчиб келган ва неандерталоид авлодлари билан аралашиб, ҳозирги Шарқий этнослар пайдо бўлишига сабаб бўлган. Ўша даврдан бошлаб ҳозирги этносларнинг аجدодлари шакллана бошлаган.

Европоид иркининг Олд Осиё ва Ҳинд-помир гуруҳлари қаторига бутун Жануби-ғарбий ва Жанубий Осиё Арабистон, Аравия ярим ороли ва Туркиядан тортиб то Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва Бангладеш халқларигача киради. Махсус *арmanoид* гуруҳига ўзининг катта бурни ва баданининг сержунлиги билан ажралиб турадиган Осиё араблари, яхудийлар, арманлар, турклар, курдлар ва греклар киради. Яманда *арmanoидлар* билан Африкадан келган *негроидлар* аралашиб, ўзига хос гуруҳни ташкил қилади. Ҳинд-помир гуруҳига эронлик (форс)лар, тожиклар, туркманлар, озарбайжонлар, пуштунлар ва Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон халқлари киради. Европоид ва австралоид оралиғида пайдо бўлган „Жанубий-Ҳинд“ ёки „декан“ ирқий типи Жанубий Ҳиндистон, Шри-Ланкада учрайди. Жанубий европоид ва монголоидларнинг дурагайлашиши натижасида уйғурлар ва бошқа туркий элатлар, Хитой мусулмонлари *хуэй* (дунган)лар ўзига хос ирқий типни ҳосил қилган. Осиё халқларининг айрим *европоид Ъьнгмспсрм* Бирма ва Индонезия халқининг баъзи элатларида учрайди. Қисман австралоид иркининг махсус гуруҳини Шри-Ланка *веддалари*, Ҳиндхитой, Индонезия ва Жанубий Хитойнинг айрим майда элатлари, пакана бўйли негритослар (Жануби-шарқий Осиёдаги *андамаликлар*, Малаккадаги *семанглар* ва Филиппиндаги *аэтолар*) ташкил қилади. Япониянинг қадимий аҳолиси ҳисобланган *айнлар* ҳам ўзига хос тип ҳисобланади. Бутун Шарқий ва Марказий Осиёдаги монголоидлар Жанубий, Шарқий ва Тинч океан гуруҳларидан иборат.

Ҳозирги Осиёнинг этнолингвистик қиёфаси, асосан, эра-миздан аввалги I минг йилликлардан бошлаб шакллаи-бошлаган. Ўша даврда Кичик Осиёнинг ғарбида *эллин* тил-лари, шарқида *карвел* ва *арман* тиллари, Урта денгиз шарқида эса *арамей* тиллари ҳукмронлик қилган. Шимолий Ҳиндистонга Марказий Осиёдан келган хиндарий халқлари Ганга текисликларида яшаган аҳоли билан қисман арала-шиб, уларни бутунлай сиқиб чиқариб (айниқса, *дравид* ва *мунда* тилларида сўзлашувчи халқларни) қадимий *харанни* маданияти негизда янги этнолингвистик гуруҳларга асос солганлар. *Эроний тилдаги* халқлар ҳам марказий осийлик этнослар билан маҳаллий хиндарий халқи билан аралашиб, бутун Эрон ва Афғонистонда, Ғарбда Месопотамиягача, Шарқда Шимолий Ҳиндистонгача тарқалган. Янги этносларни пайдо қилган Хуанхэ воҳасида дастлабки давлат яратган *ши* ва *чжоу* қабилалари Жануб томон тарқалиб маҳаллий *тан* ва *индонезия* қабилалари билан аралашиб қадимий Хитой халқининг шаклланишига сабаб бўлган. Мазкур этник гуруҳлар эрамининг бошланиши арафасида Ҳиндихитой ярим оролига бориб *вьет* қабилалари негизда энг қадимги Вьетнам давлат бирикмаси (Аулак)ни яратган. Ҳозирги Маньчжуриядан *олтой тил* оиласига оид, Жанубдан индо-незия тилларига оид халқларнинг Корея ва Японияга келиб маҳаллий туб аҳоли (Кореяда палеосийликлар, Японияда асосан айнлар) билан аралашиб кетиши натижасида ўзига хос янги этносларга асос солинган.

Шундай қилиб, эрамининг бошларида Жанубий ва Шарқий Осиёда энг йирик этнолингвистик гуруҳлар — *семит*, *эрон*, *хиндарий*, *олтой*, *дравид*, *мунда*, *мон-кхмер* тилларидаги қабила ва элатлар, хитой, вьетнам, қадимий корея ва япон халқлари шакллана бошлаган янги эрада мазкур жараён давом этиб, халқларнинг этник қиёфаси унча ўзгармаган. Аммо VII асрдан бошлаб арабларнинг кенг ҳудудлари жойлашуви ва исломнинг тарқалиши оқибатида семит халқлари араб тилига ўтган ва ҳозирги этносларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Дашти Қипчоқ даштларидан ғарбга ва жануби-ғарб томон кўплаб кўчиб келган турк қабилаларининг қадимдан деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли билан аралашиб кетиши, натижасида туркий-

ГСашиш ходисаси рўй берган. Марказий Осиёдан кўчиб келган туркий қабилалар ўрнини Шарқий Мўғулистондан келган қабилалар эгаллаган.

Хозир Осиёда этник тараққиёт жиҳатидан турли поғопада турган мингдан ортиқ халқлар яшайди. Улар ҳар хил тил оиласи ва гуруҳларга оид бўлиб, сон жиҳатдан энг кўп сонли — 100 млн. кишидан ортиқ аҳолига эга тўртта халқ — хитойлар, хиндистонликлар, бенгалликлар, японлар яшайди. 1)ир млн.дан ортиқ 90 халқ 2400 млн. кишидан иборат бўлиб, бутун Осиё аҳолисини 97,4 %ини ташкил қилади. Шулардан олтитаси 50 млн.дан ортиқ, 21 таси 10 млн.дан то 50 млн.га яқин аҳолига эга бўлган халқлардир. Осиё этнолингвистикжиҳатдан қанча ранг-барангбўлмасин, аҳолисининг учдан икки қисми дунёда энг кўп сонли бир тилда сўзлашадиган этносларни ташкил қилади (хитой, ҳинд, япон, бенгал, араб ва форслар). Умуман, *хитой-тибет* тил оиласига оид халқлар сони 990,7 млн.дан ортиқ (шулардан хитой гуруҳи 938,6 млн., тибет-бирмаи гуруҳи 52 млн. киши); хинд-европа оиласи 700,1 млн. киши (ҳиндарий гуруҳи 637,5 млн., эрон гуруҳи 60,5 млн. қолгани арман, грек, герман ва славян вакиллари), австронезия оиласи 196 млн., дравид оиласи 161,6 млн., японлар 114,2 млн., австроосиё оиласи 73,3 млн., олтой оиласи 63 млн. (шулардан туркий гуруҳи 55 млн.), семит-хамит оиласи 46,2 млн., тай оиласи 60 млн., корейслар 56,4 млн. кишидан иборат. Қолган элатлар кавказ, папуас, андаман тил оилаларига киради.

Кейинги йилларда халқаро ва давлатлили сифатида бутун Малайзия ва Индонезияда *малайя тили* (уни баъзан индонезия ёки *бахаса*, *индонесия* деб ҳам атайдилар) муҳим роль ўйнай бошлади. Шу билан бирга бутун Жанубий ва Жануби-шарқий Осиёда расмий тил сифатида инглиз тили ҳам кенгтарқалган.

Осиё мамлакатлари аҳолисининг миллий тузилиши ва этник характериға қараб тўрт гуруҳға бўлиш мумкин. *Биринчи гуруҳға* миллий жиҳатдан бир хил бўлиб, туб халқи умумий аҳолининг 95 %ини ташкил қиладиган Япония, Корея, Бангладеш ва кўпчилик араб мамлакатлари киради. *Иккинчи гуруҳға* туб халқ бутун аҳолиға нисбатан 70 %ни ташкил қиладиган Вьетнам, Бирма, Камбоджа, Туркия,

Сурия, Ирок, Хитой, Шри-Ланка, Сингапур сингари давлатлар киради. *Учинчи гуруҳга* аҳолисининг ярмидап кўпи туб халқ, қолгани бошқа турли этнослардан иборач мамлакатлар киради (Эрон, Афғонистон, Покистон, Малайя, Лаос). *Тўртинчи гуруҳга* эса кўп миллатли мамлакатлар киради. Масалан, бундай мамлакатларда Ҳиндистон ва Индонезияда 150 дан ортик. Филиппинда 100 га яқин турли халқ ва элатлар яшайди. Баъзи давлатларнинг этник тузилиши шунчалик мураккабки, айрим халқлар бир неча мамлакатларга бўлиниб кетган. Масалан, *курдлар* Туркия, Эрон, Ирок ва Сурияда, белужийлар Афғонистон, Эрон ва Покистонда, *панжобликлар* Покистон ва Ҳиндистонда яшайдилар. Бутун Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари бўйлаб йирик гуруҳбўлмиш *хитой* иммигрантлари жойлашган.

Осиё минтақасида хитой-тибеттил оиласига оид халқлар бутун аҳолининг 40,2 %ини, хинд-европаликлар 28,4 %ини, австронезия тил оиласи 7,9 %ини, дравидлар 6,6%ини, японлар 4,6%ини, австроосиё оиласи 3%ини, олтой оиласи 2,6%ини (шу жумладан, туркий тилдагилар 2,2 %ини), тай оиласи 2,4%ини, корейслар 2,3%ини, семит-хамитлар 1,9 %ини ташкил қилади. Олтой тил оиласига оид туркий, мўғул ва тунгус-манчжур тилларида сўзлашадиган этнослар Фарбда Босфор бўғози ва Мармар денгизидан тортиб, Шарқда Тинч океанигача чўзилган худудларда жойлашган. Осиёда аҳоли зичлиги ҳам нотекис: серунум тупрокли дарё воҳаларида ва қулай табиатли денгиз соҳилларида бир квадрат км.га 500 киши (Ҳиндистоннинг айрим районларида ҳатто минг киши) тўғри келса, яшашга ноқулай тоғли ва дашт-биёбон ерлар кўп бўлганлиги туфайли умумий аҳолининг ярим қисми бутун Осиёнинг ўн фоиз худудини эгаллайди, холос. Шуни ҳам айтиш лозимки, бу ерда азалдан халқлар ва элатлар миграцияси ниҳоятда кучли бўлган. Қадимги даврлардан жуда катта худудда энг қадимги тил оилалари: *дравид, мунда, мон-кхмер, хитой-тибет, австронезия ва малайя* тиллари шаклланиб келган. Юқорида қайд қилинганидек, ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитойда олтой тил оиласи пайдо бўлган, кейинчалик бошқа жойларга ҳам тарқалган. Семит тиллари ҳам Осиёда энг қадимий даврларда пайдо бўлган. III—II минг йилликларда бу ерга хинд-европа тиллари кириб

ш) маҳаллий тиллар билан аралашиб кетади. Ҳозирги шптларнинг *этнолингвистик* қиёфасининг шаклланишида ми 1л шу жараёнлар асосий замин бўлган.

Осиёнинг хўжалик-маданий типлари ҳам жуда қадим — рош асридаёқ пайдо бўлиб, табиий шароитга мослашган. 701 мп ва тоғ этакларидаги нисбатан қурғоқ иссиқ район-Мрдаги аҳоли юқори палеолит даврларидан йирик ҳайвонларга ОР қилишдан майда жониворларни овлашга ва емишли п имлик ва меваларни, илдизмевали экинларни териб-РСрмачлашга ўтади. Бу маданиятга хос ишлаб чиқариш қуроллари узунчоқ чакмоқ тошлардан синдириб олинган рурли шаклдаги ясси тош парчаларидан иборат бўлган. Жамуби-шарқий Осиёнинг намли тропик ва субтропик районирнда (Ҳиндихитой, Жанубий Хитой, Малайзия) тош қуролларига қараганда бамбукдан ясалган қуроллар муҳим роль уюпаган. Табиати иссиқ ва намли чангалзор (жунгли)да йирик тош қуроллар ишлатилган. Шимолий қурғоқ дашт районларда ва қисман денгиз соҳилларида (Ғарбда Эроннинг шарқида, Хуанхэ воҳасигача) дашт ҳайвонларини ов қилиш, гериб-термачилик ва балиқчилик каби хўжалик типлари шакллана бошлаган, аҳолиси ўтроқ ва ярим ўтроқ теримчи ҳам балиқчиларга, иккинчидан дайди овчиларга бўлинган. Сибирда буғучилик ва овчилик асосий хўжалик типлари бўлган.

Тахминан 10 минг йиллар муқаддам Жануби-ғарбий Осиё тоғ этакларида қадимий дехқончилик пайдо бўла бошлаган, маҳаллий аҳоли ёввойи ўсимликларни териб-термачлашдан парвариш қилишга, ёввойи ҳайвонларни ов қилишдан уларни хонакилаштиришга ўта бошлаган. Ўша даврлардаёқ бутун Жануби-шарқий Осиёда энг қадимги чопқи дехқончилиги пайдо бўла бошлаган. Кейинроқ (мил. ав. VII—V минг йилликларда) Эрон, Ўрта ер денгизи, Ҳиндистон, Шимолишарқий Осиё, Индонезия дехқончилик ўчоқлари пайдо бўлади.

Ҳозирги давргача сакданган энг қадимий *биринчи тинга* иссиқ иқлимли минтақада яшовчи ўрмон теримчилари ва овчилари — Шри-Ланка *веддалари*, Ҳиндистондаги *ченчу*, *мудугар*, *бирхор* каби майда элатлар, Малакка *семангилари* ва *сеношлар*, Суматрадаги *кубу*, Калимантондаги *панан* ва

Филиппин оролларидаги *аэта* этнослари киради. Улар озик-овкат ахтариб, оддий ўқ-ёй ва ер ковлаш учун учили таёк билан қуролланиб пона ёки бутоклардан вақтинча омонат тикилган чайлаларда яшаб кун кечирганлар. Кейинчалик семанти, сенои ва аэта каби овчи-термачловчи гуруҳлар чопки деҳқончилиги *хўжалигига ўта* бошлаган. Сохил бўйи термачловчилари ва овчилари (андаман ороллари, Мергун архипелаги, Индонезия ва Филиппиндаги айрим элатлар) ҳам ярим ўтроқ ҳолатда яшаб чопки деҳқончилигига ўта бошлаган. Бу гуруҳга Марказий ва Жануби-ғарбий Осиёнинг бепоён даштларида кўчманчи қабилалардан ташқари ўзига хос хўжалик-маданий тип яратган тоғли териб-термачловчи, овчи ва балиқчи элатлар (масалан, Хитойдаги ну ва дулун халқлари), Тибет-Бирмадаги айрим этнослар, Япониядаги айнанлар деҳқончиликка ўтишдан олдин санчки, турли тўр ва захарланган ўқ-ёй билан балиқовлаганлар, аёллар эса емишли моллюска ва қискичбақаларни сувдан ушлаганлар.

Иккинчи гуруҳ — чопки деҳқончилиги хўжалик-маданий типга Индонезия, Филиппин, Ҳиндихитой ва Ҳиндистоннинг айрим майда халқлари киради. Улар ўтроқ ҳолда яшаб, шудгорлаш деҳқончиликдан беҳабар бўлганлар. Асосан, туғунак ва илдизмевали *экинлар*, *қисман* баҳори, турли палма, банан, шакарқамиш каби ўсимликлар экиб етиштирганлар. Уй хайвонларидан ит, чўчка ва парранда сақланган. Уйлари ни устунли синчдан мустаҳкам қилиб, лойдан, баъзан бамбукдан қурганлар. Таомларида, асосан, ўсимлик маҳсулотлари ишлатилади, гўштга нисбатан балиқ кўпроқ истеъмол қилинади. Мазкур хўжалик типига мўътадил ва салқин иқлимли баланд тоғ деҳқончилиги ҳам киради (асосан тибетликлар). Улар кишлок хўжалик экинларидан арпа, сули, қисман бўғдой, кандир, қорабўғдой (гречиха) экадилар, уй хайвонларидан қўй, эчки ва қўтос боқадилар. Уйлари сомонли лойдан, гувала ва хом ғиштдан, баъзан ёғоч ва тошдан қурилган. Таомида ҳар хил нон, сут маҳсулотлари ва гўшт, ичимликдан чой ишлатилади. Баланд тибет тоғларининг шимоли ва ғарбида чорва билан шуғулланувчи халқ ўзига хос хўжалик — *маданий типига* эга. Улар энг баланд салқин ясси тоғликларда қўтос, сарлик (қўтос билан сигир чатиш-

I н п), қўй, эчки, йирик шохли қора мол ва йилкилардан цОораг кичик пода билан тор доирадаги яйловларда кўчиб Юрпшлар.

Осиёнинг серкуёш иссиқ иқлими, серунум тупроғи, |мш барангтабиати бу ерда узоқўтмиш — неолитдавридан цсхкончилик ва чорвачилик хўжалиklarининг турли тип- |,||ЧIпи пайдо бўлишига имкон яратган. Энгянги археологик | .нн(())иётларга қараганда (айникса, Жануби-ғарбий, Мар- I I п IЙ ва Шарқий Осиёдаги неолит маконлари), жуда кенг қудудда қурғоқ дашт ва тоғ этакларида чопки дехқончилиги Вилан шуғулланган қабилалар яшаган. Улар дон (асосан, Вуёдой ва сули), полиз (айникса, қовок) экинлари эккаилар, \трок ҳолда яшаб йирик ва майда шохли мол сақдаганлар, рурли хунармандчилик ишлари билан (қулолчилик, тўки- мачилик ва ҳоказо) шуғулланганлар. Уйлари тўғрибурчак шаклида бўлиб, сомонли лой, хом ғиштдан қурилган, сопол пдишларда турли оби нон, атала ва ўсимлик маҳсулотларини пишириб истеъмол қилганлар. Мазкур маданият негизида дастлабки жамиятлар пайдо бўла бошлаган.

Учинчи, хўжалик-маданий гуруҳидаги кирғоқ ерларда пайдо бўлган энг қадимий шудгор дехқончилиги инсоният тарихида ниҳоятда муҳим роль ўйнаган ва ижтимоий тарақ- қиётнинг қудратли омили бўлган. Айнан ушбу ерларда Тигр на Ефрат, кейинчалик Ҳинд, Янцзи ва Хуанхэ, Аму ва Сирдарё водийларида ривожланган суғорма чопки дехқон- чилиги негизидаги йирик шохли қорамол кучидан фой- даланиб, дастлабки шудгор дехқончилик хўжалиklarида ерни хайдаш кашф этила бошланган. Улар дон экинларидан буғдой, тарик, жўхори, чумиза, ҳар турли ловия ва полиз экинлари (қовок, қовун, тарвуз), ток ва мева дарахтлари экканлар. Суғориш тизими анча такомиллашган (ариқ ва каналлар қазиш, чиғир ва чарх ишлатиш кабилар). Дех- қончилик қуроллари — турли шаклдаги темир тишли оочлар, мола, ўроқ ва тегирмонлар пайдо бўлган. Ерга ишлов беришда хўкиз, баъзан сигир ва эшакдан фойда- ланилган. Катта ғилдиракли аравалар транспорт воситаси вазифасини бажарган, уларга от ёки хўкиз қўшилган. Аҳолиси текис ёки нишаб томли тўғри бурчакли, девори пахса, хом ёки пишган ғиштдан, қисман тошдан қурилган уйларда

яшаган, турли нон ва патир, атала, зирavorли таомлар, қисман суг маҳсулотлари, гўшт ва балиқ истеъмол қилган. Хунармандчилик (айниқса, бадий) анча ривожланган. Чит ва жун матодан тикилган кийимлар, ҳар хил безак, тақин-чоклар кенг тарқалган.

Эрамиздан олдинги VII—VI минг йилликларда Жанубий Осиё Ҳиндихитой, Хитойда дехқончилик ва чорвачилик мустақил хўжалик соҳасига айланиб, сунъий суғориш, металлургия ва савдо ривожлана бошлаган, синфий жамиятлар пайдо бўла бошлаган. Кейинги даврда (айниқса, IV—II минг йилликларда) бу ерда қулдорлик тузумига асосланган илк давлатлар тузилади, ёзув, илм-фан, бадий хунармандчилик, монументал қурилиш, хайкалтарошлик каби соҳалар ривож топади. Осиё қитъаси ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, айнақса, сунъий суғоришга асосланган дехқончилик хўжалигининг такомиллашуви, ҳар томонлама раvнақтопа бошлаган шаҳар-давлатларнинг пайдо бўлиши туфайли жаҳоннинг қадимий маданият ўчоқларидан бирига айланади.

Мазкур маданият марказлари антик даврда пайдо бўлиб ҳозиргача сақланиб келган. Ироқдаги дабдабали Бобил харобалари, Ҳиндистондаги Аджанта ва Эллора ибодатхоналари, кейинги йилларда кашфэтилган Махенджодаро ва Хараппи маданияти, Суриядаги кишини хаяжонга соладиган Пальмира вайроналари, Иорданиядаги моноклит тоғ қояларида ўйилиб қурилган ҳашаматли Петро иншоотлари, Камбоджа чангалзор(жунгли)ларидаги афсонавий Ангкор - Вата ибодатхоналари, Непалдаги гумбазли Сваямбунахт ва Бодиахт муқаддас будда иншоотлари ва бошқа ноёб обидалар бунга ёркин далил бўла олади. Аммо ноқулай табиий шароит (баланд тоғлиқлар, чангалзор тўқайлар ва хоказо)да жойлашган айрим этник гуруҳлар мазкур маданият марказларидан чеккада қолиб, бир неча минг йиллар давомида жуда секинлик билан ривожланиб ҳозиргача қоқок ибтидоий ижтимоий тузум даражасида яшаб келмоқдалар.

Кўчманчи чорвачилик хўжалигининг дехқончиликдан ажралиб чиқиб кенгдашту биёбонларигатарқалиши ва йирик ишлаб чиқариш соҳасига айланиши янги ерларни эгаллашда муҳим роль ўйнаган эди. Лекин бу ҳодиса техник-иқтисодий

жихатдан интенсив дехқончилик хужалигидан орқада қолган чорвачиликни оқибатда ўтроқ аҳолига қарама-қарши қилиб қўяди ва иккита йирик соҳа орасида катта зиддиятлар туғдиради. Маданий-иқтисодий колоқ кўчманчи қабила ва элатлар воҳаларга тез-тез ҳужум қилиб туриб, аввалига талон-тарож ва қирғин келтириб турганлар. Қадимий даврлардан XVIII асрга қадар давом этиб келган Дашти қипчоқдаги *сак-массагет*, кейин кўчманчи *араб* ва *мўғул* қабилаларининг босқинчилик юришлари Шарқда Хитойдан то Ғарбдаги араб давлатларигача катта ҳудудда юксак маданият яратган ўтроқ халқларнинг иқтисодий ва маданий тараққиётига анча путур етказган.

Кейинчалик янги даврда Осиё мамлакатларининг кўпчилиги Европа давлатлари томонидан мустамлака ёки қарам қилиниб, Ғарб сармоясининг қучи билан голланд, португал, француз, герман ва айникса, инглиз мустамлакачиларининг янги талон-тарож сиёсати туфайли иқтисодий-маданий тушқунликка учрайди. Оқибатда ишлаб чиқариш қучларининг одатий тараққиёти бўғилади, янги илғор ижтимоий муносабатларнингтуғилиши секинлашади. Айникса, мустамлакачилар энг қоқоқ консерватив ижтимоий тузум — *феодал патриархал* ва ҳатто *ибтидоий жамоа уруғчимик* муносабатларини сақлаб қолишга интилганлар.

Минтақада энг тараққий қилган индустриал давлат Япониядир. Қолган мамлакатлар фақат кейинги даврларда мустамлака ва ярим мустамлакачиликдан озод бўлиб энди-гина ўзининг саноатини яратмоқда. Мустақил ижтимоий тараққиётга ўтган давлатлар индустриализация соҳасида анча ютуқларни қўлга киритдилар. Бу соҳада уларга иқтисодий ва техник жихатдан ривожланган баъзи давлат-лар катта ёрдам бермоқда, уларнинг ёрдами билан сўнгги йилларда турли объектлар қурилди ва қурилмоқда. Индустриал базанинг яратилиши ривожланаётган эркин мамлакатларда иқтисодий ва сиёсий мустақилликни мустаҳкамлайди ҳамда ижтимоий ва маданий тараққиётга эга бўлган кенг йўлни очиб беради. Бунга, *Қувайт*, *Араб мамлакат-лари*, *Корея* ва *Ўзбекистон* мисол бўла олади.

Осиё аҳолисининг ҳозирги диний қиёфаси қадимий даврларда, айникса, ўрта асрларда, шаклланган. Ҳозирги

давргача етиб келган динларнинг кўпчилиги (иудаизм ёки яхудийлик, зороастризм, индуизм, жайнизм, буддизм, даосизм, конфуцийлик, христианлик, синтоизм, ислом, сикхизм) Осиёда пайдо бўлган ва кейинчалик бутун жаҳонга тарқалган. Масалан, милоддан аввал шаклланган яхудийлик, янги эрани расмийлаштирган христиан дини, ёки Марказий аср бошларида кириб келган ислом дини ҳам пайдо бўлган ватанидан ташқари жуда кўп мамлакатларга, бир қанча қитъаларга ёйилиб кетган.

Дастлаб эрамизнинг бошларида Кичик Осиё, Месопотамия ва Жанубий Арабистонда турли политеистик динлар ҳукмрон бўлган. Арабистон ярим оролининг Шимолий ва Марказий қисмларида хатто уруғ-қабилавий шаклидаги динлар ҳам сақданиб келган. Фаластинда ҳукмронлигини ўрнатган яхудийлик (иудаизм) эндигина 0«o/7;<?£/ш/стусга кира бошлади. Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё ҳамда Кавказорти шарқида *зороастризм* дини тарқалган. Ҳиндистонда, айниқса, унинг шимолида, *браһманизм* диини буддизм сиқиб чиқарган ва Шри Ланка (Цейлон)да қарор топган. Жануби-шарқий Осиё ва Малайя оролларида, асосан, турли маҳаллий /o/7///77e//c/77£кxарактердаги динлар, қисман оддий уруғ-қабилавий ибодатлар тарқалган. Ўша даврларда Хитойда ҳам хар хил синфий жамиятга хос маҳаллий диний эътиқод, айниқса, аждодларга сиғиниш муҳим роль ўйнаган.

Эрамизнинг I минг йиллиги охирларига келиб Олд Осиё деярли мусулмонлашган. Христиан дини жуда тор доирада (Кичик Осиё, Арманистон, Кипр, қисман Сурия, Ливан ва Фаластинда) сақланган. Ислом бу даврда аста-секин зороастризмпи ҳам енгиб Эрон, Шарқий Кавказорти, ҳозирги Афғонистон, Ўрта Осиё ва Ҳиндистоннинг ғарбий қисмидаги минтақаларга тарқалади. Асли Ҳиндистоннинг кўпчилик ҳудудида қадимий йирик динлардан браһманизм ислохотлашган ҳолдаянги ном (индуизм) билан тикланади. Шри Ланка ва Ҳиндихитойда буддизм ўз ҳукмронлигини сақлаб, Малайя архипелагида буддизм билан индуизм кенг ёйилади. Хитойда „уч дин“ тизими (санъцзяобуддизм, коифуцийлик, даосизм), Кореяда маҳаллий диний эътиқодлар билан бирга буддизм ва хитой динлари, Японияда мил-

ш ПІ дин ҳисобланган синтоизм билан буддизм илдиз отган. Буддизм Марказий Осиёдан, ҳозирги Синьцзян ва Тибетга ўтган ва айнан шу ерларда мустаҳкам асос топган.

Сўнги минг йилликда Осиёнинг диний қиёфасида бир қадар ўзгаришлар рўй берган. Масалан, Олд ва Ўрта Осиё япа ҳам кўпроқ мусулмонлашган, насронийлик фақат Кипр цхолисининг кўпчилигида сақланган бўлиб, бошқа жойларда жуда камайиб, Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари (Малайзия ва Индонезиягача) ва ҳатто Шимолий Осиё — Сибиргача етиб боради, Синьцзяндан эса буддизмни сиқиб чиқаради. Ўз навбатида буддизм ҳам Шарққа тарқалиб Ҳиндихитой ва Тибетда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлайди. Ҳиндистонда асосан индуизм ва ислом, Японияда синтоизм ва буддизм ўз мавқеини сақлаб қолган. Хитой ва Кореяда асосан эски динлар сақланган.

Шундай қилиб, Осиё динлари ўрта асрларга келиб асосан шаклланиб бўлган. Ҳозирги даврда исломнинг шиа мазҳаби Эроп, Ироқнинг жанубий қисмида, *зейдизм* номи билан Яман Араб Республикасида ҳукмрон дин ҳисобланади. Сунний мазҳаб бутун Жануби-ғарбий ва Ўрта Осиё мамлакатларида (Исроил, Ливан ва Кипрдан ташқари) кўпчилик аҳолининг диний эътиқоди ҳисобланади. Афғонистон, Покистон, Бангладеш, Малайзия ва Индонезия аҳолисининг ҳам кўпчилиги мусулмонлардир. Ҳиндистонда (айниқса, Кашмир штатида) ва Хитойда (Синьцзян вилоятида уйғурлар, Нинья — Хуэй автоном районида дунганлар) мусулмонлар кўп. Мальдив оролларида, Шри Ланка (маврлар) ва Бирмада (араканлар), Камбоджа ва Вьетнамда (чама), Филиппинда (моро) ва Жанубий Таиландда ҳам қисман мусулмонлар яшайди.

Индуизм асосан Ҳиндистон, Непал, Бангладеш ва Шри Ланка (таиллар)да тарқалган. Индуизмнинг мазҳаби сисратида ажралиб чиққан *жойтизм* ва *сикхизм* ҳиндларнинг миллий динларига айланган. Ҳиндистонда пайдо бўлган буддизм ватанни тарқ этиб (хинаяна мазҳаби) ҳозир Бирма, Таиланд, Камбоджа, Лаос ва Шри Ланкада, *ламаизм* шаклида Непал, Бутан, Мўғулистон ва Тибетда ҳукмрон дин бўлиб танилди. Буддизмнинг *маҳаяна* мазҳаби Хитой, Корея, Япония ва Вьетнамга тарқалган.

Христиан дини Филиппинлар орасида ҳукмрон бўлиб, Ливан, Жанубий Ҳиндистон (Керала штати) ва Индонезиянинг баъзи жойларига қисман тарқалган. Қадимий динлардан *зороастризм*, *маздеизм*, *митроизм* колдиклари айрим этник гуруҳларда, Туркия, Эрон, Ироқ, Бомбей ва Гуджаратда сақланган. Исроилда давлат дини ҳисобланган *иудаизм* (яхудийлик) дини негизида реакцион миллатчилик таълимоти — *сионизм* юзага келди. Хитойда ҳозиргача даосизм ва айниқса, консерватив тартибларни ва оилада патриархалчиликни муқаддаслаштирувчи конфуцийлик динлари мустаҳкам сақланиб келмоқда. Шунингдек, конфуцийлик Япония ва Вьетнамга ҳам тарқалган. Японларнинг миллий дини ҳисобланган синтоизм 1945 йилгача милитаристик кучларнинг идеологик таянчи бўлиб келган, унинг негизида кейинги даврда конфуцийлик ва христиан динлари аралашмасидан турли мазҳаблар пайдо бўлган. Диннинг таъсири қанчалик кучли бўлмасин Осиё қитъасининг кўп мамлакатларида қисман *секуляризация* жараёни ҳам рўй бермоқда.

1-§. ҒАРБИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Ғарбий ёки Олд Осиё халқлари катта тарихий-этнографик ҳудудни ташкил қилади. Унда жойлашган 30 га яқин катта-кичик мамлакатлар жуда кенг ҳудудни, яъни бутун қишлоқнинг тахминан 25 фоизидан ортиқ ерни эгаллайди. Аҳолиси 240 млн. кишидан иборат ёки бутун Осиё аҳолисининг 10 фоизини ташкил қилади. Айрим мамлакатларда аҳоли рўйхати мутлақо ўтказилмаганлиги туфайли киши сони ҳам тахминий олинади. Маълумотларга қараганда, Туркияда 42 млн. киши, Эронда 34 млн., Афғонистонда 20 млн.га яқин, Ироқда 12 млн., Саудия Арабистонида 8,8 млн., Яман Араб Республикасида 7 млн., Исроилда 3,5 млн., Иорданияда 2,9 млн., Ливанда 2,4 млн., Яман Халқ Демократик Республикасида 1,8 млн., Қувайтда 1,1 млн. киши, Омон, Кипр, Бирлашган Араб Амирликлари, Баҳрайн ва Қатарда аҳоли сони 1 млн.га ҳам етмайди. Минтақанинг тахминан 80 фоиз аҳолиси Туркия, Эрон, Афғонистон, Ироқ ва Саудия Арабистонида жойлашган. Ўрта Осиё республикаларида 50 миллиондан ортиқ аҳоли яшайди.

Табийий-географик жихатдан Ғарбий Осиё ранг-баранг Оулиб курук иклимли бир неча йирик субминтакага бўли-Ийди: Аравия, Месопотамия, Кичик Осиё ва Эрон ясси роғликлари. Энг курғок, кам сувли ва иссиқ иклими билан Лравия айниқса, ажралиб туради. Аксиича, Месопотамия минтакаси Тигр ва Ефрат дарёларининг таъсири туфайли еерсув субтропик иклим дехкончиликка, умуман, одам яшаши учун кулай. Туркиянинг Шимолий ва Жанубий Қора денгиз бўйлаб Понтий тоғ тизмалари, Марказда Анатолий ясси тоғликлари Арман тоғликлари билан чатишиб кетган. Мухим хўжалик ахамиятига эга бўлган текисликлар мамлакатнинг 20 фоизга яқин худудини эгаллайди. Эроннинг ҳам ярим худуди тоғликлардан иборат. Текислик қисмлари Жанубда фақат Форс қўлтиғи ва Шимолда Каспий деигиз сохилларида жойлашган. Мамлакатнинг ички қисмида Дашти Кабир ва Дашти Лут номли иккита буюк сахро мавжуд. Яйловлар ва ўрмонлар 18 фоизга яқин, экин экиладиган ерлар 10 фоиз территорияни эгаллайди. Афғонистоннинг бешдан тўрт қисми тоғлик бўлганлиги туфайли уни *тоғлик матакат* ҳам дейилади. Шимолий ва Жануби-ғарбий районлар (Хиндукуш тизмалари, Дашти Марго ва Регистон)да тошлоқ ва кумлик дашт ва ярим дашт, Қандахор, Кобул вохаси, Хирот, Мозори Шариф, Қундуз, Жалолобод водийсида серунум тупрокли ерлар мавжуд бўлиб, бу ерда ахоли зич яшайди. Ирокнинг кўпчилик қисми текислик, мамлакатнинг Шимол ва Шимоли-шарқида жойлашган Ирок Курдистонидаги асосан тоғликлар, Бағдоднинг ғарбида Ал-Жазира дашти ёки юқори Месопотамия (Тигр ва Ефрат Ўрталиги) маркази ва жанубида Месопотамия пасттекислиги ёки пастки Месопатамия чеккасида Ғарбий ва Жануби-ғарбида жойлашган Сурия араб ясси тоғликларга бўлинган. Арабистон ярим оролининг учдан икки қисмини эгаллаб турган Саудия Арабистони Ғарбда Жабал-Хижоз, Жанубда Хадрамовут ва Жабал-Ахдар тоғ тизмалари билан ўралган бепоён сахро ва ярим сахро (1млн. кв км) худудда жойлашган. Бу ерда жаҳондаги энг катта кум сахроларидан бири — Рубал-Хали жойлашган. Қора ва Марказий денгиз сохилларидаги турк ва араб мамлакатлари, Исроил давлати субтропик икдимли серунум тупрокли ерларга эга.

Ғарбий Осиёнинг ўсимлик ва хайвонот дунёси ҳам хилма-хилдир, лекин энг қадимий ибтидоий даврга нисбатан анча ўзгарган. Ўз даврида бой ўрмон ва хайвонларга эга бўлган бепоён Ғарбий Осиё ўлкалари ҳозирда нисбатан анча қашшоқлашиб қолган. Айниқса, ўсимлик дунёси жуда камбағал, чунки аҳолининг асосий ёқилғиси ўтин бўлганлиги туфайли кўп ўрмонлар асрлар давомида чопиб, ўтин учун йўқотилган, табиийки, ундаги хайвонлар ҳам ўз-ўзидан камайиб кетган. Фақат Қора денгиз соҳилларидаги ёзи нам, майин иқлимли худудларда яшил дарахтзорлар, баланд тоғ тизмаларидаги ўрмонлар сақланиб қолган. Эгей ва Ўрта денгиз соҳилларида ҳам қисман дарахтли ўрмонлар ва бугазорлар мавжуд.

Антропологик жиҳатдан Ғарбий Осиё халқлари *асосан* европоид ирқиға оид. Уларға хос белгилар: сочи ва кўзи қора, бадани буғдой рангли, бурни Ўртача, лаби кичкина ёки бир оз қалинроқ. Айрим олдосиёлик ёки арманоид типидегилар бош суяги ва бурнининг катталиги (бургутсимон бурунли), юзи ва баданининг сермўйлиги билан ажралиб туради. Аксинча, Ўрта денгиз типии ёки ҳинд-помир типии *кам мўй*, майин юзлилиги ва нозик лаби, бурнининг кичиклиги каби белгилари билан фарқ қилади. *Биринчи*, яъни Олд Осиё типиига асосан турклар, ўтроқ араблар, курдлар, арманлар ва яҳудийлар, *иккинчисига*, яъни ҳинд-помир типиига Афғонистон халқларининг кўпчилиги ва қисман эрон аҳолиси, *учинчи* — Ўрта денгиз типиига ғарбий турклар ва кўчманчи араблар қиради. Баъзи этнослар (хазорийлар, турк ва араблар)да қисман монголоид, айрим гуруҳлар (Жанубий Арабистон араблари)да негроид, Афғонистон ва Эрон *брагунларида* австралоид белгилари сезилади.

Мазкур минтақада жойлашган 12 та араб мамлакатларида яшовчи халқлар, қўшни Исроил, Туркия ва Эрондаги араблар семит тилларида сўзлашади. Аммо адабий ва расмий давлат тилида сўзлашадиган тиллар орасида фарқ бор, халқ ичида асосан уч шева (Сурия, Ироқ ва Аравия) мавжуд бўлиб фанда аниқланган семит типидегии Ғарбий Осиё аҳолисининг 30 фоизини ташкил қилади. Эроний тилларда *форслар, пуштунлар, тожиклар, курдлар, балужийлар, лурлар, бахтиёрлар, хазорийлар* ва бошқа айрим этник гуруҳлар сўзлашади.

Улар бутун аҳолининг 40 фоизга яқин қисмини ташкил этади. Улар (Ҳ)оиздан ортиқ аҳоли туркий тил оиласига мансуб (турклар, озарбайжонлар, ўзбеклар, туркманлар, кашқарлар ва айрим майда гуруҳлар). Бошқа тилларда гапирадиган халқлардан Кипрдаги *греклар*, кўп мамлакатларда тарқоқҳолда жойлаш-
 III *арманлар*, *грузинлар*, *лазлар*, *ҳиндлар* ва бошқа элатлар хар хил тил оиласига мансуб вакиллардир. Аммо Ғарбий Осиёдаги \ОЗирги тил туркумларининг биттаси ҳам маҳаллий туб шлларга кирмайди. *Семит-хомит*, *ҳинд-европа* ва *турк* тиллари кириб келгунга қадар бу ҳудудларда узок ўтмишда йўқолиб кетган қадимги давлатларнинг тиллари тарқалган эди. Шулардан тарихда маълумлари *шумер*, *эламит*, *кассит*, *лўлибей*, *каспий*, *кавказ* тилларига яқин бўлган *ҳатти*, *хуррит* ва *урарту* тилларидир. Семит-хомит тиллари эрамыздан аввалги IV минг йилликларда Ғарбий Осиёга Шимолий Африкадан кириб келиб маҳаллий тиллар билан аралашиб кетган. Улар III—II минг йилликларда аккад тили ва унинг асосий шеvasи — *бобил*, *оссурия* ва *оромей* тилларида намоён бўлади. Ўша даврларда Болқон ярим ороли ва Кавказ томонидан *ҳиндевропа* тиллари ўта бошлайди. *Оромей* тили эса эрамыз-нинг бошларида бутун Ғарбий Осиёгача етиб борган. Кейинчалик унинг ўрнига *араб* тили ҳукмронлик қилган. Ўрта асрларда Ғарбий Осиё халқларининг этник тарихида Шарқдан келган турк қабилалари муҳим рол ўйнаган.

Мазкур тилларнинг пайдо бўлиши, тарқалиши ва жойлашуви билан маҳаллий халқларнинг этногенези ва этник тарихи бевосита боғланиб кетган. Юқорида қайд қилганимиздек, Ғарбий Осиё жаҳоннинг энг қадимий маданият ўчоқларидан бири бўлган. Фаластинда мил. ав. IX—VIII минг йилликлардаёқ дехқончилик ва чорвачилик ривожлана бошлаган. Месопотамия ва Ғарбий Эронда мил. ав. IV—V минг йиллар муқаддам ирригация дехқончилиги пайдо бўлган Кичик Осиё, Шимолий Месопотамия ва қўшни воҳаларда ўша даврларда металлургия бўлганлиги аниқланган. Мил. ав. IX—I минг йилликларда юқори маданиятли мулкдорлик давлатлари — Арман ясси тоғлиги ва Жанубий Кавказ ортида, Ўрарту, Месопотамияда, Қадимги Бобил подшолиги, Ғарбий Эронда Элам, Кичик Осиёда Хетта, Левантада Финикия шаҳар-давлатлари, Жануби-ғар-

бий Аравияда Мани ҳам Саба ва бошқа давлатлар пайдо бўлган. Уларда монументал бинокорлик, бадиий хунармандчилик, ёзув, фан ва адабиётривожланган. Финикияликлар яратган алифбо ҳозирги ёзув тизимларининг негизидир. Бу ерда энг қадимий *монотеистик* динлар: *насроний*, *иудаизм* ва *ислом* шаклланган. Ўрта асрларда ҳам юксак маданият яратган араб, хоразмийлар, салжукий ва ғазнавийлар каби йирик давлатлар ҳукмронлик қилган.

Мазкур давлатларда турли элат ва халқлар яшаган, хилма-хил этносларнинг алмашилиб-аралашиши жараёни тўхтовсиз давом этиб турган. Мил.ав. I минг йилликларда пайдо бўлган Ҳинд-европа тилларидаги халқлар Ғарбий Осиёнинг анча қисмини босиб олиб Мидия, Эрон, кейинроқ Парфия ва Бактрия каби қудратли деспотик давлатларни яратганлар. Бу давлатларда яшаган маҳаллий элатлар билан келгинди этносларнинг аралашиб кетиши оқибатида кўпчилик эроний тиллардаги ҳозирги ўтроқ халқлар (форслар, гилёнлар, мазандаронлар, қисман пуштунлар ва тожиклар) ва кўчманчи элатлар (пуштунларнинг бир қисми, *курдлар*, *лурлар*, *бахтиёрлар* ва ҳоказо) шаклланган. Маҳаллий аҳоли билан VII—VIII асрларда кириб келган арабларнинг аралашувидан ҳозирги араб миллати пайдо бўлган. XI—XII асрларда Кичик Осиёга бастириб қирган салжукийлар маҳаллий элатларни туркийлаштириб ҳозирги турклар, озарбайжонлар ва бошқа туркий халқларнинг шаклланишига асос солганлар. Баъзан бу табиий жараён сунъий равишда зўрма-зўракилик йўли билан амалга оширилган. Масалан, XVI асрларда Эронга зўрлик билан арманлар ва грузинлар кўчирилган. XVIII асрларда курдларни Хуросонга ва бир қисмини Марказий Анатолийга кўчишга мажбур қилганлар. Ҳақиқатда қасд олиш сиёсатини амалга оширган Туркия давлати мунтазам равишда арман ва айсорларни кириб турган. 1948 йили Исроил давлати пайдо бўлгандан кейин бир миллионга яқин араблар зўрлик билан ўз ҳудудларидан ҳайдалиб (хусусан, фаластинликлар) қўшни юртларга қўчиб кетган, уларнинг ўрнига тахминан шунча яҳудийлар турли мамлакатлардан кўчиб келган.

Ҳозирги Ғарбий Осиё халқларининг кўпчилиги социалистик тартибда турли даражада турса ҳам, тили ва ир-

қмй жихатдан фаркланса ҳам узоктарихий давр ичида ўзаро яқин муносабатда бўлиб, бир-бирларига ўтказган таъсири натижасида маданий-маиший жихатдан умумий хусусиятларга эга бўлиб қолишган. Этниктузилиши жихатидан Туркия аҳолиси нисбатан анча бир хил, унинг 87 фоиз, яъни 35 млн.дан ортиғи турклар 4 млн. курдлар, қолгани майда элатлар (юрюклар, араблар, лазлар, грузинлар, арманлар, адигейлар, туркманлар, греклар ва бошқалар)дир.

Минтақада энг кўп миллатли мамлакатлар Эрон ва Лфғонистон ҳисобланади. Масалан, Эронда эроний тилларда (бутун аҳолининг 75 фоиз) форслар 13,5 млн., курдлар 2,5 млн., *гилёнлар* 1,6 млн., *мозандаронликлар* 1,2 млн., *лурлар* 0,8 млн., *бахтиёрлар* ярим млн., қолганлари *балужийлар*, *талишлар*, *татлар*, *хазорийлар*, *жамшидлар*, *афғонлар*, *тожиклар*; туркий тилларда сўзлашадиган аҳолининг 20 % дан ортиғи *озарбайжонлар* ~ 5 млн., қолганлари бир неча юз ва ўн мингдан ортиқтуркманлар, *қашқарлар*, *кажарлар*, *шоҳсеванлар*, *қорапапохлар*, *хорасанлар*, *бажорли*, *айнолу* каби элатлардир. Маҳаллий статистик маълумотларга биноан Эронда 40 дан ортиқ турли халқлар яшайди. Туб аҳоли ҳисобланган форслар бутун аҳолининг ярмидан камини ташкил этади. Афғонистонда эса 30 га яқин халқ истикомат қилади. Мамлакатнинг Жануби ва Шимоли-шарқий қисмида эроний тилларда сўзлашадиган, Шимоли-ғарбида туркий тилларда сўзлашувчи халқлар яшайди. Мамлакатда биринчи марта ўтказилган 1979 йилги аҳоли рўйхатига биноан Афғонистон аҳолиси 15,5 млн.дан ортган. Шулардан тахминан 55 % аҳолиси асли афғон(пуштун)лар, 19 % и тожиклар, 9 % и ўзбеклар (асосан шимоли қисмида), 8 % и хазарийлар, 4 % и чораймоқлар, 3 % и туркманлар, қолган 2 % и бошқа элатлар ва этник гуруҳлардан (белужийлар, нуристонликлар, форслар, курдлар, брагуилар, қирғизлар ва ҳоказо). Айрим этносларда қабилавий тузум тартиблари сақланган. Уларнинг энг йирик қабила ва қабилавий бирикмаларидан *дурдоши* (XVIII асргача абдали деб аталган), *гилзои*, *моманд*, *шинвори*, *хугани*, *вардаги*, *дзадзи*, *мангал*, *хоствал*, *какар* ва ҳоказо. Тахминан 20 % аҳолиси ҳозиргача кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳолда яшайди.

Араб мамлакатларининг кўп миллатли ҳисобланган Ливан, Сурия ва Ироқ давлатларида араблар бутун аҳолининг 80—90 фоизини ташкил қилади. Ливанда араблардан ташқари арманлар (100 минг), курдлар (15 минг), греклар, турклар, форслар ва черкеслар, Сурияда курдлар (300 минг), арманлар (135 минг), ассирияликлар, туркманлар, турклар ва черкеслар яшайди. 80 фоиз араб халқига эга бўлган Ироқда 18 фоиз курдлар, қолгани форслар, ассирияликлар, турклар, арманлар, туркманлар ва бошқа элатлардир.

Ғарбий Осиё мамлакатларининг барчаси аграр хўжаликка эга бўлиб, сунъий суғориш деҳқончилигига асосланган, саноат кам ривожланган. Табиати қурғоқ, ёғингарчилик кам бўлганлиги туфайли далалари қадимдан канал ва ариқлар, сув омборлари қурилган, дашту биёбонлар чиғир ва қаризлар орқали суғорилган. Тоғли жойларда лалмикор деҳқончилик мавжуд. Ишлаб чиқариш қуролларидан бутун минтақага тарқалган оддий темир тишли омон (срни 8— Юсм чуқурликда ағдарадиган), мола, кетмон, белкурак ва ўроқ кенгтарқалган. Хирмонга махсус ғалла янчадиган шохи калтак ёки молга бостириб дон йиғилган, қўл тегирмони ёки харозда ун чиқарилган. Кўпчилик деҳқон хўжаликлари қўл меҳнатига асосланган, ҳозиргача техника жуда кам ишлатилади.

Араб мамлакатларида асосан буғдой, арпа, пахта, зиғир, ясмик, полиз ва цитрус экинлари ва боғдорчилик муҳим ўринни эгаллайди. Туркияда қишлоқхўжалигининг етакчи соҳаси ғаллачиликдир. Бу ерда баҳори экинлар кенгтарқалган, чунки сунъий суғориш бутун ҳайдаладиган ерларнинг ўндан бир қисмини ташкил қилади. Мавжуд экин майдонининг 15 % ида техник экинлар — пахта (йилига 0,5 млн тонна), тамаки, қанд лавлаги етиштирилади. Эронда экиладиган майдонининг 70 % ига дои экинлари (буғдой, арпа ва шоли) экилади, қолгани пахта, қанд лавлаги, чой, тамаки ва боғдорчилик билан банд. Афғонистон суғорма деҳқончилик мамлақати бўлиб, аҳолисининг 70 фоизи қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади. Бу ерда техник экинлардан яхши ҳосил олинади, боғдорчилик яхши ривожланган бўлиб, бундан ташқари буғдой, қанд лавлаги, пахта, шоли, арпа, сабзавот ва полиз экинлари экилади. Араб

мамлакатларида цитрус экинлари кенгтарқалган. Масалан, Ироқжаҳонда хурмо экспортининг 80 % ини етказиб берган. Бу соҳада жаҳонда 4- ўринда турган Саудия Арабистонида 70 га яқин хурмо тури мавжуд бўлиб, улардан ҳар йили 250 мингтонна ҳосил олинади. Экиладиган майдоннинг 75% и хурмо дарахтлари билан банд. Соҳил бўйида яшовчи аҳоли бал иқчилик билан ҳам шуғулланади.

Ғарбий Осиё халқларининг хўжалигида чорвачилик муҳим ўринни эгаллайди ва бу хўжалик турли кўринишга эга: кўчманчи, ярим кўчманчи, ярим ўтроқ ва ўтроқ. Чорвачилик билан асосан араб халқлари, қисман пуштунлар, ярим кўчманчи туркий элатлар, қурдлар, Эрондаги ва Афғонистондаги айрим қабилалар шуғулланадилар. Эронда яшовчи 3 — 4 млн., Афғонистондаги 4 млн. кўчманчи ва ярим кўчманчи элатлар асосан чорвачилик билан кун кечирадилар. Кўчманчи қабилалар, айниқса, араб бадавийлари¹ туя, қўй, эчки ва от боқадилар. Масалан, Саудия Арабистонида бадавийлар асосан туякашлик ва отларнинг махсус араб турини парвариш қилиш билан машғул. Мамлакатда ҳозиргача 300 мингдан ортик туя, 535 млн. қўй ва эчки мавжуд. Яқин даврларгача 500 мингга яқин туя бўлиб, ҳар йили Шимолий Нажада 15 минг бош туя савдо қилинган. Кўчманчи қабилалар йилда бир неча марта фаслга қараб кўчиб юрадилар: жазирама иссиқ ойлари дарё бўйларида, қишда саҳрода, баҳорга келиб воҳага жойлашадилар. Ярим кўчманчи араб, турк, эрон, афғон қабилалари асосан майда мол, эчки, қўй ва қисман туя, от, эшак боқадилар. Ўтроқ аҳоли йирик шохли молни сут-ёғи ва гўшти учун боқадилар, қисман парранда ҳам сақлашади.

Анъанавий хўжалик соҳаси ҳисобланган ҳунармандчилик барча Ғарбий Осиё халқларида ривожланган. Ҳозиргача уларнингҳаётидатемирчилик, заргарлик, мисгарлик, кулолчилик, ипакчилик, ип йигирув ва тўқимачилик, кигиз бо-сиш, бўйрачилик ва гилам тўқиш муҳим ўринни эгаллайди. Шаҳар аҳолисининг кўпчилиги ҳунармандлар, савдогарлар,

¹ „Бадавий“ номи арабча „бада“ (саҳро) сўздан олинган бўлиб, „саҳрода яшовчи“ ёки „саҳрои“ деган маънони англатади. Арабистонда ҳозир 10 млн. га яқин бадавий яшайди.

зиёли ва ишчилар. Саноатда бўлган ишчиларнинг учдан икки қисми асосан қўл меҳнати билан банд. Кўпчилик мамлакатларда замонавий саноат ҳам таракқий этмоқда. Масалан, Туркияда сўнги ярим аср давомида кенг истеъмол моллари ишлаб чиқариш билан бирга ёқилғи, энергетика, металлургия, химия каби саноат турлари ҳам пайдо бўлди. Ҳозир бу ерда чўян ва пўлат, цемент ва ойна, станок ва электр ускуналари, кемалар ва музлатгичлар ишлаб чиқарилади, автомобиль, тракторлар йиғилади. Ярим феодал ижтимоий-иктисодий тузумдан ўтган Эрон аграр-индустриал мамлакатга айланмоқда. Араб мамлакатларидан энг замонавий технологияларни ишлаб чиқаришга киритган Қувайт нефть казиб чиқариш ва уни қайта ишлаш ҳисобига *жаҳондаги энг* бой давлатлар даражасига кўтарилган. Ливан ва Сурия ҳам янги бозор муносабатларига тортилган аграр-индустриал мамлакатлардир.

Ғарбий Осиё халқлари моддий маданиятининг ўзига хос хусусияти маҳаллий табиат ва иқлим шароити билан белгиланади. Аммо барча элатларга хос умумий белгилари ҳам мавжуд. Олд осиеликларнинг асосий қисми қишлоқларда истиқомат қилади. Баъзи қишлоқлар қалъа кўринишида бўлиб, девор билан ўралган. Қишлоқмарказида бозор, мачит, ошхона ёки чойхона жойлашган. Афғонистон ва Эронда катта патриархал оилаларга мўлжалланган кўп хоналик кўрғонлар мавжуд. Уйлари асосан лойдан, пахса ёки сомон аралаштирилган гуваладан, хом ёки баъзан пишган ғиштдан ёки бетондан қурилган. Айрим тоғли районларда кўрғон шаклида тошдан тикланган уйлар ҳам учрайди. Томлари текис, қамиш ва тупроқбилан ёпилган ва сомон аралаш лой билан сувалган. Қадимги маданият маркази ҳисобланган йирик шаҳарларда ғишт ва тошдан қурилган дабдабали кўшк-айвонлар, ҳашаматли саройлар, ажойиб архитектура иншоотлари қад кўтарган.

Эронда водийларда синч қилиб гуваладан қурилган текис томли, бир хонали, ойнасиз туйнукли форсий халқ уйлари қуриш кенг тарқалган. Пахсадан ёки хом ғиштдан гумбаз шаклида қурилган бир неча хонали уйлар ҳам кўп учрайди. Жанубда дехқон уйлари *тошдан ёки* қамишдан қурилган бўлса, Шимолда гилёнлар ва мазандаронликлар уйининг

Ғоми чўққайган, *сомон ёш* черепицали *ёғоч* уйлар ҳам курадилар. Тоғли районлардаги курдлар тошдан ёки хом I иштдан, ўртасида устунга ўрнатилган сомон ва тупрок билан ёпилган туйнук томли, девор оралиғига *тахмон ёки* токчалар курилган уйларда яшайдилар. Уйнинг ўртасида \ моқ бўлиб, у муқаддас ҳисобланган. Афғонларда ва Қандахор районида, ёғоч етишмаслигидан гумбаз томли, хом ғишт-ли уйлар учрайди.

Туркияда кишлок уйлари географик воҳаларга қараб флркланади. Шимолий соҳиллардаги ўрмонли районларда ёғочдан, тоғли, ўрмонсиз воҳаларда тошдан уй-жой курилади. Жанубдаги кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли енгил буталардан ёки қамишдан чайла тиклайдилар. Марказий Анатолийда лойдан ёки сомон аралаш ғиштдан курилган сғоч, сомон, қамиш билан ёпилган паст, текис томли уйлар кенгтарқалган.

Уй жиҳозлари ижтимоий шароитга қараб ҳар хил: ўзига тўқ оилаларда турли идиш-товок, кигиз-гиламли, замонавий уй-рўзгор буюмлари ва мебеллар, ночорроқ хонадонларда эса супа ёки тақир ерга тўшалган чипта, бўйра, баъзан кигиз ёки палос, сопол ёки мис идишлар, тулука ва қум-ғонлар, қовокдан ясалган буюмлар ва саватлар бўлади. Алхол, туркларнинг анъанавий интерьериде мебель мулақо йўқ. Ётиб турадиган ва овқатланадиган жойига чипта (қосир) ёки палос тўшалади, кўрпа-ёстиқ тахмонда, қийим-кечак сандиқда сақланади. *Идиш-товоклар* ўчоқ яқинидаги токчага териб қўйилади. Овқат қозон осилган темир сепояда ёки ўчоқда пиширилади. Эронда ва Афғонистонда деҳқонлар тўшак чиптада палос ёки жун кўрпа ёпинадилар, ўртада ўчоқ (қурси), совуқда сандал қўйилиб катта кўрпа билан ёпилади. Афғонларнинг уй-рўзгор буюмлари, идиш-товоклари деворда курилган тахмон ва токчаларда ёки баъзан осма хуржунларда сақланади. Айрим ўтроқ аҳоли яшайдиган жойларда арқон тўрли ёғоч қаравот, баъзан қурси ва столларни ҳам учратиш мумкин. Уйни кечаси ёритиш учун қорачирокёки мойчирик ишлатилади.

Кўчманчи ёки ярим кўчманчи аҳоли (бадавийлар, айрим афғон ва туркман қабилалари, курдлар, балужийлар, юрюклар ва ҳоказо) асосан жун матодан тикилган турли

хилдаги чодира ёки қора уй (ўтовга ўхшаш) чайлаларда яшайдилар. Уй жиҳозлари кўчишга қулай темир, ёғоч ён теридан ясалган идиш-товокдар, хуржун ва сандикдар, кигиз ва гиламлардан иборатдир. Масалан, араб, бахтиёр, қашғар ёки афғонларнинг қора жун матодан, бир неча қатор устунларга ўрнатилган тўрт бурчакли икки нишабли чодираси диққатга сазовор. Ярим кўчманчи қабилаларнинг чодраларида чипталар тўшалиб, тошлар билан паст деворлар тикланади ва ўртаси чипта ёки мато билан ичкари ва ташқарига бўлинади. Бадавлат бадавийларнинг чодирлари ўзининг ҳажми ва жиҳозланиши билан фарқланади. Катта чодирлар 2—3 метр баландликда, ўртаси гилам билан ичкари ваташқарига бўлинган, ичкарида, яъни хотинлар бўлимида озиқ-овқат солинган халталар осилган, кийимлар ва безаклар тахланган сандикдар ўрнатилган ва тўшак учун чипта гиламлар тўшалади. Ҳозирги чодирлар керосин лампа билан ёритилади. Айрим қабилалар (инеза, шаммаза)нинг бошлиқлари бир неча юз киши сиғадиган ниҳоятда катта, баландлиги 8 метр, узунлиги 50 метрли чодир¹ тиклайдилар, унинг ичига қимматбаҳо гиламлар тўшалади¹.

Ғарбий Осиё аҳолисининг кўпчилиги (60 %) қишлоқларда жойлашган бўлса-да, урбанизация даражаси қитъанинг бошқа қисмига нисбатан анча баланд. Кўпчилик мамлакатларнинг шаҳар аҳолиси 30 % и, айрим мамлакатларда эса ундан ҳам юқори фоизни ташкил қилади. Масалан, Исроил аҳолисининг 80 % и, Яман Халқ Демократик Республикасининг 78 % и, Қувайт, Қатар ва Баҳрайн аҳолисининг 70 % и шаҳарда яшайди. Афғонистон, Саудия Арабистони ва Яман Республикасида шаҳарда яшайдиган аҳоли 10 % дан камроқни ташкил қилади. Бу ҳолат маҳаллий аҳолининг моддий ҳаётида, айниқса, уй қуриш ва жиҳозланиши, кийими ва овқатига ўз таъсирини ўтказган. Шаҳарларда, масалан, аҳоли замонавий дабдабали кўшк ва саройлар билан бирга кўп қаватли, санузел ва

¹ Қаранг: Лотар Штайн. В чёрномх шатрах бедуинов. — М.: Изд. „Наука“, 1981, стр. 68-69.

муникация ўрнатилган шинам квартирали уйларда ҳам И(гпқомат қилади. Йирик шаҳар атрофларида пастқам ҚШПш уйлар, бузуқ-ёрик қоронғи харобалар ҳам учрайди.

Минтақада яшовчи халқларнинг кийимларида жуда кўп умумийлик мавжуд. Эркаклари кўйлак ва кенг иштон, I шдан енгсиз нимча ёки чакмон камзул, чопон, кишда п< Ин, бошларига дўппи, тери телпак ёки салла, араблар I уфия киядилар. Оёқ кийимлари этик, маҳси-кавуш ёки •шдалдан иборат бўлиб, баъзан кўпроқ оёкяланг ҳам юраиеришади. Аеллари кенг кўйлак ва шалвар шаклидаги тшққача лозим, бошларига рўмол ёки шол ўрашади, шрпмлари эса (Эрон ва Афғонистонда) ташқарига чикқанда кнларига паранжи ёки чодир ёпиниб юришади. Улар ки- Пимлари, кўйлакларига турли тақинчоклар, қўл ва кулоқ- ларига билагузук, сирғалар тақишади. Фарбий Осиё мамла- Катларида анъанавий-миллий кийимлар шаҳар аҳолисида Жуда кам сақланган, асосан замонавий Европа кийимлари кийилади. Анъанавий кийимларни қишлоқ ва тоғли жой- ларда кўпроқ кузатиш мумкин.

Фарбий Осиё халқларининг таомлари ҳам уларнинг табиий-географик шароити, тарихий хусусияти ва хўжалик (>аолиятига қараб фарқланади. Тарихий-ижтимоий жиҳат- дан бир-бирига яқин бўлган Эрон, Туркия ва Афғонистон ўтроқ аҳолисининг этник ва диний муносабатларида ҳам анчагина умумийликлар мавжуд. Бу ҳолат уларнинг таомларида ҳам ўз ифодасини топган, Аммо ўтроқаҳоли билан кўчманчи ёки ярим кўчманчи аҳолининг таомлари бир-биридан фарқ қилади. Барча этносларнинг таомлари ниҳоятда ранг-баранг бўлса-да, деҳқонларнинг ҳар кунги овқати асосан нон, сабзавот ва суг маҳсулотларидан иборат. Нон маҳсулоти, масалан, турк деҳқонларида умумий таомнинг тўртдан уч қисмини ташкил қилади. Эрон ва Афғонистон деҳқон аҳолисининг ҳам асосий озик-овқати нондир. Афғонистоннинг айрим тоғли жойларида нонни буғдой, арпа, баъзан макка ёки сули унидан, қуритилган тут толқонидан пиширадилар. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, бутун Олд Осиё халқи таомининг умумий модели сифатида ўтроқ ҳам кўчма тур-

муш тарзида яшовчи курдларнинг таоми намуна бўлиш мумкин¹.

• Нон ёпилиши (ўтрок аҳоли асосан тандирда, кўчманчи элатлар ўтга қўйилган тунука (сажда)) шаклига қараб фарк қилади. Энг кенг тарқалган хамир таомлар учун турли ярим тайёр маҳсулотлар тайёрланади, айниқса, анъанавий угра (решта) кесилиб, офтобда куритилиб, махсус халгаларда ёки кўзада сақланган. Дон ёрмаси ёки ундан ҳар хил бўтқа (масалан, туркларда булгур, давма) ёки курдларда буғдой бўтқаси (савор, хариса, самани) кенгтарқалган. Бўтқани ёғ, гўшт, пиёз ва саримсоқ билан пиширадилар. Умуман ёрма анъанавий таомларнинг асосини ташкил қилади. Муқаддас дон ҳисобланган гуручдан икки хил палов пиширилади: қайнатилган сувга туз билан гуруч солиб, пишгандан кейин эритилган сариеғ солиб дамланади ёки совуқ сувга гуруч, туз ва ёғ қўшиб бирга қайнатилади. Гуруч пишиб чиққандан кейин пиширилган гўшт ёки товук, махсус тайёрланган саримсоқли гўшт, зиравор ва пиёз қайла қўшилади. Сут маҳсулотлари ҳам кўп истеъмол қилинади. Анъанавий гўштли таомлардан энг қадимийлари қўллама, тандир-кабоб ёки қўйикабоб (қўйни сўйиб териси билан қўрда пишириш), чевирма кабоб, шиш кабоб, қийма кабоб, бурбел (қўй гўштини сув ва қатик билан қайнатиш), ҳар турли ковурмалар. Суюқ овқатлардан бир неча хилдаги шўрва (туркча чўрбо, форсча обгўш) кенг тарқалган бўлиб, унга асосан нон тўғраб истеъмол қилинади. Турли сабзавотлар (помидор, бодринг, редиска, пиёз, саримсоқ, калампир ва хоказо) хом ва пишган ҳолда, янги ва қуруқ мевалар (олма, ўрик, нок, узум, анжир, шафтоли, хурмо ва хоказо) кўп истеъмол қилинади. Чой ва кофе асосий ичимлик ҳисобланади. Байрамларда дастурхонгатурли ширинликлар (ҳолва, шакарли бодом, ёнғоқ ёки хурмоли печенье, ҳар хил мева мурабболари) қўйилади. Меҳмон кутганда дастурхонда нон сероб бўлиши шарт, акс ҳолда нон кам бўлса, меҳмонга ҳурматсизлик ҳисобланади. Сохилларда, қўл ва дарё бўйла-рида яшайдиган аҳоли турли балиқлардан ҳар хил таомлар

¹ Этнография питания народов стран Зарубежной Азии. Опнт сравнительной типологии. — М.: изд. „Наука“, 1981, стр. 17.

шшшрадилар, денгиз тошбақаси ва унинг тухумини ҳам И< гсьмол қиладилар. Афғонлар маринка балиғини қўй ёғида I ихда кабоб қилиб пишириб ейдилар, баъзан ковурағалари- IIIП ажратиб қўй гўшти, пиёз, тухум, ҳар хил емишли Илдизлар билан аралаштириб таом тайёрлайдилар.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи халқ таомлари ўтроқ пқолиники билан асосан умумий характерга эга бўлса-да, умлрнинг турмуш тарзига хос айрим хусусиятлари сақланган. Масалан, Туркияда ва Эронда яшовчи кўчманчи ва ярим | учманчи элатларнинг асосий таоми тунука товада юпка қилиб ачитилмай ёпилган нон, сут ва сут маҳсулотларидан, (>удой ёрмаси, арпа ёки сули уни қўшилган турли таомлар шйёрланади. Афғонларда ҳам энг асосий таом нон ва сут маҳсулотларидир. Чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли (жамшидлар, хазарийлар, балужийлар ва х. к.) ёзда кўпроқ нон билан қатик, қишда эса қуртни янчиб пиёз ва сариеғ кўшиб тайёрланган шўрвага нон тўғраб истеъмол қиладилар. Гўштни жуда кам истеъмол қиладилар. Араб кўчманчи аҳолиси (бадавийлар)ни боқадиган, иситадиган, кийинтирадиган ва даволайдиган ҳам туя. Улар қўй, эчки ҳам сақлайдилар. Сут ва сут маҳсулотлари, хурмо бадавийларнинг асосий таоми ҳисобланади. Атокпи араб иқтисодчи олимларидан бири айтган экан: „*Араблар хурмо, нон, гуруч ва сут билан ҳаёт кечиради*“. Бадавийлар жазирама иссиқда тез бузиладиган сутдан қатик, пишлок, қурт (жубия), сариеғ (сами, субда), айрон (хуайн) тайёрлайдилар. Бўғдой ёрмасидан пиширилган куюк бўтқа (айш) уларнинг деярли ҳар кунги кечки таомидир. Нон (хубз) ва гўшт кам истеъмол қилинади, асосан байрам ёки тўйларда эчки ёки қўй сўйилади. Камбағал бадавийлар овқат етмаганлигидан чигиртка, калтакесак, илон, хатто тулки ва ҳар хил паррандаларни ҳам истеъмол қиладилар. Айниқса, чигирткалар кўпайиб кетганда уларни халталарга йиғиб, махсус қўрда ёки иссиқкулга босиб пиширадилар, баъзан ёғда ковуриб ҳам ейдилар. Чигирткалардан тайёрланган таом энгтансиқхисобланади¹.

¹ Этиография питания народов стран Зарубежной Азии. Опыт сравнительной типологии. — М.: изд. „Наука“, стр.36.

Ўтроқ арабларнинг анъанавий таомлари, кўчманчи аҳолига яқин бўлса-да, нисбатан бироз фарқ қилади. Дехқон (фаллох)нинг ҳар кунги таоми ўсимлик ва сут махсулотлари: нон, бедил ва қатик. Нон ҳар бир оилада ҳафтада икки марта ёпилади. Кўпчилик дехқон ховлисида баландлиги 60 см ли гумбаз шаклида қурилган тандирда тахминан диаметри 30—35 см келадиган қалин нон ёпилади. Нонни буғдой, арпа, баъзан макка ёки оқ жўхори (дурра) ундан тайёрланади. Яманликлар ҳатто буғдой, дурра, арпа ва ясмиқ уни аралашмасидан зиравор қўшиб қора нон (кидам-ади) ёпадилар. Улар нонни муқаддас ҳисоблаб исроф қилишни катта гуноҳ деб биладилар. Суриялик, ливанлик, иорданлик ёки Саудия Арабистони аҳолиси бўтқани буғдой ёрмасидан, яманликлар дурра ёрмасидан қайнатиб, томда қуритиб бургул тайёрлаб олишади. Одатда бургул бўтқаси қайла, эритил-ган мол ёки ўсимлик ёғи ва қатик билан истеъмол қилинади.

Араб дехқонлари бадавийлардан ҳам камроқ гўшт истеъмол қиладилар. Гўшти таомлар асосан байрамларда, тантанали кунларда пиширилади. Бундай вақтда арабларнинг сеvimли таомларидан қубба (гўшт ёки балиқ билан зираворли пиширилган варақи), устига гўшт солинган бургул бўтқаси, ҳар хил кабоблар, палов (қайнатилган гуруч устига махсус тайёрланган майиз, ковурилган қўй гўшти билан дастурхонга тортилади), бараг-дўлма, сабзавотдан қийма солинган дўлма, гўшт, помидор ва баклажон билан бамия ва зиравор солиб тайёрланадиган мараг, махаллиби, махши (қийма, гуруч, ҳар хил ўт ва зиравор билан пишириладиган майда қовоқ) ва бошқа таомлар дастурхонни безайди. Ёзда ва кузда араблар ҳар хил сабзавот (қовоқ, ловия, тоmat, баклажон, бодринг, пиёз, саримсоқ, қалампир, исмалок, қарам қабилар), турли мева (хурмо, узум, ўрик, олхўри, анор, олма, анжир, бодом), қовун, тарвуз истеъмол қиладилар. Барча оилаларда хурмо энг асосий ва қундалик таом ҳисобланади. Ундан юзга яқин таом тайёрлаш мумкин. Қундалик овқатга қўшиладиган зайтун ҳам турли хилда тайёрланади. Зайтун ёғи арабларнинг фикрича, жуда фойдали ҳисобланади. Шунинг учун уни овқат билан ёки нон ботириб истеъмол қиладилар, баъзан ичилади ҳам. Сурия, Ироқ, Яман ва Саудия Арабистонида кунжут ва пахта ёғи

Ҷамъи пастеъмол қилинади. Арабларда қахва, чой, хунайну кенг Гирқалган ичимликлардир. Араб меҳмондўстлигини ифода қилган шайидиган асосий ичимлик (қахва). Қахванинг энг олий нави Шайидиган Яманда қахва тайёрлаш ҳам катта санъат ҳисобланади. Узум шарбатини истеъмол қилиш қадимий мўражатлардан қолган бўлиб, ҳатто уни мадҳэтиш адабиётнинг муҳим жанри сифатида қабул қилинган.

Ғарбий Осиё халқларининг ижтимоий тузумида патриархал-феодал ва қисман кулдорлик муносабатлари шаклланиб, кўп мамлакатларда кўп укладли бозор муносабатлари кўртак отган бўлиб, у айрим мамлакатларда (Қувайт, Эрон, Исроил, Туркия ва Ливанда) анча ривожланган. Гўлакқий қилган мамлакатларнинг қишлоқ аҳолиси орасида ҳозирги феодал-патриархал муносабатлар кучли, феодал ер-мулк шакллари, қабилавий уруғ жамоа муносабатлари ва ташкилотлари шаклланиб. Қўчманчи ва ярим қўчманчи (кочевник) ҳолатларда хун олиш, қабилавий демократия, ўзаро ёрдам каби ибтидоий жамоа тартиблари ҳалигача учрайди. Ўтроқ деҳқонлар бутун минтақада 60 % ни ташкил қилса, қўчманчи ва ярим қўчманчилар тахминан 10 % га яқин, айрим мамлакатларда ундан ҳам кўпроқ (Саудия Арабистонида 50 %, Афғонистонда 15 %). Шаҳар аҳолисининг социал тузилиши асосан хунармандлар, савдогарлар ва ишчиларидан иборат. Саноатда банд ишчиларнинг учдан икки қисми қўл меҳнати билан шуғулланади. Майда корхона ва дўкон эгалари кўпчиликини ташкил қилади. Бутун минтақада оила ва оилавий муносабатлар ижтимоий шароитга асосланган. Бой ва савдогарлар орасида *полигамия* (кўп хотинлик) шаклланиб, қалин олиш кенг тарқалган. Ўтроқдеҳқон аҳолиси орасида *ортоқузен* никоҳи, қўчманчи чорва оилаларда *эндогам* никоҳ ва *левира*т шаклланиб. Асосан кичик *моногам* оила ҳукмрон, аммо аёлларнинг ҳуқуқи ҳар томонлама шаклланиб. Фақат йирик шаҳарлардагина ўқимишли оилаларда аёллар нисбатан эркин, замон талабларига мос муносабатда бўладилар.

Исроилда, Туркия ва араб мамлакатларида, айниқса, Саудия Арабистонида бутун оилавий ҳаёт диний ақидаларга тўлиқ бўйсундирилган. Афғонистонда қалин олиш жуда юқори бўлганлигидан бўйдок эркакларнинг сони кўп, кўпчилик оилаларда алмашув никоҳ, яъни қариндошлар

қалин тўламаслик учун келин бериб келин олиш кенг тарқалган, левират никоҳ ҳам сақланган. Катта патриархал типдаги оилаларда болалар отага, келин қайнотага сўзсиз бўйсунуши, ота-она танлаган киши билан турмуш қуриши шарт. Оилада ўғил туғилиши ноғора ёки милтиқовози билан эълон қилинади, катта тўйлар ўтказилади. Ўғил бола 4—7 ёшида суннат қилинади ва тантана билан нишонланади.

Эронда ҳам ҳозирги оилавий турмуш масалалари давлат томонидан эркак ва аёллар ўртасида тенг ҳуқуқлилиқ қонунлаштирилган бўлса-да, патриархал муносабатлар ҳукмронлик қилмоқда. Фақат гилёнларда матриархал анъаналари анча сақланганлиги туфайли аёллар уйда бошлиқ, оилада эркин, эркаклар билан тенг ижтимоий ишларга тортилиб, уйда ва ташқарида эркин муомалада бўладилар.

Сўнгги 80 йил ичида Туркия маънавий ва маданий ҳаётида катта ўзгаришлар юз берди. Ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ **Мустафо Камол Отатурк** ислохотлари натижасида кўп хотинлилиқ ман қилинган, аёллар эркаклар билан бирга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлган, фуқаролик никоҳи қабул қилинган. Шаҳарларда аёллар қисман ишлаб чиқаришга жалб этилган, уларнинг давлат ишларида, ижтимоий, илмий ва маданият соҳаларида салмоғи ортган. Аммо қишлоқларда ҳозиргача феодал-патриархал муносабатлар чуқур илдиз олган. Қонунга биноан никоҳ ўғил болалар учун 18 ёш, қизларда 17 ёш бўлса-да, хали ҳам балоғатга етмаган ёшларни бир-бирига унаштириш ҳоллари мавжуд. Туркларда бир мақол бор: *„Қиз бола 15 ёшга кирганда эрга чиқиши, ё гўрга кириши шарт“*. Куёв ёки келин танлаш ота-она ихтиёрида, никоҳ фақат ота-она розилиги билан ўтказилади. Барча оилавий масалаларни оила боши — ота ҳал қилади. Ўғил туғилиши катта байрам (ўғил ҳолваси), унда қариндош ва қўшниларни чақириб ҳолва ва шарбат тайёрлаб меҳмон қиладилар. Дехқон болалари ёшлиқдан меҳнатга тортилади: қизлар 5—6 ёшлигидан уй ишлари ва бола боқиш билан банд, 6—8 ёшидан тўқишга ўргатилади, 13 ёшдан сув ташиш ва дала ишларига жалб этилади: ўғил болалар 8 ёшдан мол боқади, 12 ёшдан ер хайдашни ўрганади. Ижтимоий турмушда ҳозир ҳам ўрта асрлардагидек бозор ва мачит, ҳаммом ва қаҳвахона муҳим аҳамиятга эга. Қишлоқларда

Оарча муҳим масалаларни оқсоқоллар кенгаши, қишлоқ оқсоқоли — мухтор вакил ва имом ҳал қилади.

Иқтисодий жиҳатдан нефть қазиб олиш ҳисобига юксалган Саудия Арабистонида патриархал-феодал ва диний аъёнлар ниҳоятда мустаҳкам сақланган. Кўчманчилар ва деҳқон аҳли ўз уруғ-аймоғини яхши билади. Энг нуфузли уруғ-аймоқлар бадавий қабилаларининг шайхларидан келиб чиққан, пайғамбар авлодидан чиққан шарифлар ва рухонийлар, асли зодагонларни ташкил қилувчи ваҳобийлар юқори табақа вакиллариридир. Хунармандлар, *сулиба* ва *хитайли* номли овчилик ва хунармандчилик билан шуғулланувчи дайди қабилалар ва уларнинг авлодлари илгари қул бўлганлар. Бировга „хунарманд қули“ дейиш ҳақорат билан тенг. Ижтимоий муносабатларда, худо олдида ҳамма тенг ҳисобланади, ҳатто кишилар бир-бирига „биродар“ (аху, ахвон), деб мурожаат қиладилар. Подшога мурожаат қилинганда ҳам унинг буюқ унвони тилга олинмайди, хизматчи раҳбарига „амаки“ дейди, ёши катта билан кўришилганда унинг пешанасини (хижозда кўлини) ўпади.

Никоҳ, оила, мерос масалаларида кўчманчи қабилалар шарият билан бирга ибтидоий одат тартибларига ҳам риоя қилишади. Қабилалар хун олиш, қалин ҳажми, меҳмондўстлик ва бошқа урф-одат ва дастурлар билан ҳам бир-бирларидан фарқ қиладилар. Диний байрамларда расмий равишда ҳокимлар халққа ош бериб пойга ташкил қилганлар. Аммо исломгача бўлган қадимий деҳқончилик ва чорва байрамларини нишонлаш, маҳаллий авлиёлар ибодати ва уларга сиғиниш, театр ва кино намойиши, кўшиқ айтиш, рақс тушиш ва мусиқа чалиш бутунлай ман қилинган. Кейинги ўн йилликларда диний қоидаларга риоя қилиш ниҳоятда кучайиб, ислом ақидаларига энг узоқ қишлоқ ва кўчманчи манзилгоҳларда ҳам қатъий риоя қилинмоқда.

Қалин (мағра) тўлаш, мерос ва бошқа никоҳ урф-одатларида аёлнинг ҳуқуқсизлиги очиқ намойиш бўлади. Мағра ниҳоятда баланд бўлганлигидан, масалан сурияликлар, одатда 35—40 ёшларда, яъни қалин пулини йиғиб бўлгандан кейин уйланадилар. Бадавлат оилаларда полигам, бойроқларида тўрттагача, ўртачасида иккита хотин олиш сақланган. Аёл ор-номуси қонун ва жамоатчиликтомонидан

каттик кўрикланади. Уларни фақат уйда ёт эркакдан яшириб ичкари (махрам)да сақлабгина қолмай, балки ташқарига чиққанда чачвон (чашмбанд) ёпиниши талаб қилинади. Саудийлар „яхши оила“даги аёл зарурат бўлмаса уйдан чиқмаслиги керак, деб ҳисоблайдилар.

Ўғил туғилиши ва суннат қилиш оила байрами сифатида тантанали нишонланади. Суннат бутун мусулмонларнинг умумий одати ҳисобланса-да, Ғарбий Арабистон бадавийларида ўтган асргача ибтидоий инициация (ўспиринларни вояга етган эркаклар қаторига ўтказиш) белгилари сақданиб қолган. Одат бўйича 16—17 яшар ўспиринни суннат қилганда (бу операция „ас-салх“, яъни „терини шилиш“ деб аталган) йигит бардош бериб чидам ила овоз чиқармаса вояга етган эркак ҳисобланади, акс ҳолда унга кўрқок, уйлана олмай-диган номард сифатида қаралади. Никоҳ маросимида ҳам ибтидоий дастурлар сақданган. Масалан, куёв қалин тўлаб бўлгач, никоҳ ўқилгандан кейин бир ҳафта келиннинг ота-онаси уйда яшайди, сўнг қоронғи кечада келин билан куёв ўз уйига кўчиб ўтади. Дафн қилиш маросими умумий мусулмонча бўлса ҳам, худойи каби маросимлар ўтказиш *тавхид* бўйича ман қилинган. Илгари исломгача ва дастлабки ислом даврида бутун кўчманчи арабларда охират тўғрисида деярли аниқ тасаввур бўлмаганлиги туфайли ўликни дафн қилиб (ерга кўмиб), қабри устига ҳеч қандай белги қўймаганлар. Маърака, хадим, худойи деган одатлар мутлақо бўлмаган. Ваҳхобийлар эса ўша қадимий одатни қайта тиклаганлар. Ислом ва шариат мурда билан йиғлаб видолашишни ҳам маъқулламайди. Йиғи ўрнига жаноза ўқиш, ўлим мусибатини матонат ва сабр-тоқат (ас-сабр) билан ўтказиш хайрхоҳлик, яхши фазилат ҳисобланади.

Ғарбий Осиё халқларининг ижтимоий турмушида жамоатчилик анъаналари бир қадар мустаҳкам сақданган. Уларнинг бутун ижтимоий ҳаёти жамоа тўпланадиган махсус майдонларда ёки ҳовлиларда, кўчаларда ва бозорларда ўтади. Эрон ва Туркияда ҳаммом, араб мамлакатларида қаҳвахона ўзига хос ижтимоий клуб вазифасини бажаради. Бу ерда эркаклар тўпланиб бўш вақтларини қаҳва, чой ичиб суҳбатда ўтказадилар.

Маънавий маданиятида барча элатлар ўрта асрлар давомида шаклланиб келган араблар ва маҳаллий халкларнинг Учро таъсири остида умумий маданий анъаналарини хозир-Пит саклаб келмоқда. Ғарбий осиёликларнинг кўпчилиги (турклар ва курдлардан ташқари) араб алифбосини қабул қилган, тилларида араб сўзларининг таъсири жуда кучли, ўқув тизими, адабиёт, тасвирий санъат ислом ғоялари ва йқидалари талабига мослашган. Аммо ҳар бир этнос ўзига \ос жуда бой маданий анъанага эга, қадимий ажойиб адабиёт на санъатнинг турли жанрлари, архитектура ва бадий қунармандчиликнинг гўзал ноёб намуналарининг ижод-коридир. Жаҳонга тарқалган „Минг бир кеча“ эртаклари, Хўжа Насриддин латифалари, Гўрўғли номи билан боғлиқ тарихий дostonлар, машхур „ўғузнома“ (XI—XII асрлар) ва пасихатгўй донишманд Кўрқуд ривоятлари, халқ бахши (ўзан)ларининг ажойиб санъати, шўх лапарлар (туркча мани), сатирик (тошлама) ва лирик (тюркю) ашулалар, эронликларнинг мисли йўқ классик поэзияси (Фирдавсий, Умар Хайём, Хофиз, Саъдий каби буюк сиймоларнинг асарлари), афғонларнинг ҳарбий рақслари (атан) ва эронларнинг бой репертуарли халктеатри, қадимий анъанага эга шарқ мусикаси ва томошалари умуминсоният маданий хазинасининг дурдоналарига айланган. Халкижодида ранг-баранг жозибадор куй ва ўйинлар алоҳида ўринни эгаллайди. Буюк санъат намуналарига айланган қадимий анъаналарни ўзида мужассамлаштирган ўрта асрларда яратилган осмонўпар дабдабали кўшк ва саройлар, гўзал мачит ва макбаралар, боғу чаманлар хозиргача кишини хайратда қолдиради. Буюк хунармандлар яратган турли нақшлар, заргар ва мисгарларнинг бетакрор безаклари ажойиб санъат намуналаридир.

Бутун Ғарбий Осиёда қадимий даврлардан барча халқ ва элатларнинг ижтимоий, социал, оилавий ва шахсий ҳаётида дин таъсири жуда кучли бўлиб, у халқ турмушининг ҳамма хужайраларига сингиб кетган. Минтақадаги деярли барча мамлакатларда (Кипр, Исроил ва Ливандан ташқари) *ислом дини* устувор ва ҳатто кўпчилигида *давлат дини* ҳисобланади. Масалан, Саудия Арабистони, Яман Араб Республикаси ва Мальдив Республикасида ислом 100%, Туркия, Оман, Қатар,

Эрон ва Афғонистонда—99%, Яманда—98%, Бирлашган Араб Амирликларида, Ироқ ва Баҳрайнда—96%, Кувайтда—95% ва Сурияда—85%ни ташкил қилади. Ислом мазҳабларидан *сунна* тарафдорлари араблар, турклар, афғонлар, ўзбеклар, туркманлар, қисман курд ва балужийлар, шиа мазҳабдагиларга бутун Эрон аҳолисининг 90%, жумладан, форслар, озарбайжонлар, курд ва балужийларнинг бир қисми қиради. Суннийлар ичида ҳам айрим мазҳаблар мавжуд. Масалан, Туркия ва Афғонистонда *ханифийлар*, Иордания ва Яман Халқ Демократик Республикасида *шаришлар*, Саудия Арабистонида ваҳобий (ханбалий)лар ва ғарбий қисмида шофийлар, Бирлашган Араб Амирликларида моликийлар ва *ханбалий* (вахобий)лар, Кувайтда *моликийлар*. Ямандаги мусулмонларнинг 55% и, Ироқда~54% и, Баҳрайнда ярмидан камроқҳоли *шиа* мазҳабидадир. Бошқа мамлакатларда шиа мазҳаби турли номдаги тармоқларни ташкил қилади (Туркияда бектошийлар ёки али-илоҳлар мазҳаби, Сурияда нусайрилар, ёки друзлар ва исмоилийлар, Иорданияда — *имомийлар*, Саудия Арабистонида *имомийлар* ва *карматлар* ва ҳоказо). Ғарбий Осиёда мусулмонларнинг муқаддас бош зиёратгоҳлари жойлашган. (Саудия Арабистонида Макка ва Мадина, Ироқда Карбало ва Эн-Нажаф, Сурияда Дамашк, Эронда Машҳад). Насронийдини асосан Кипрда (аҳолининг 80 фоизи) ва Ливанда (тахминан 40 фоизи) бўлиб, қолган мамлакатларда озчиликни ташкил қилади (масалан, Сурияда 14 % аҳоли, Иордания 6 %, Кувайтда 5 %, Баҳрайн ва Ироқда 3 %, Туркия ва Эронда 1 %). Насроний динидагилар ҳам турли мазҳабларга бўлинган. Диний жиҳатдаи энг мураккаб мамлакат Ливан. Бу ерда яшайдиган аҳолининг этник тузилиши анча яхлит (асосан араблар) бўлса-да, насронийлар ҳам (52 %) мусулмонлар ҳам (47 %) турли мазҳабларга бўлинган.

2- §. ЎРТА ОСИЁ ВА ҚОЗОҒИСТОН ХАЛҚЛАРИ

Халқнинг шаклланишида муайян этник бирликларнинг бир-бири билан эркин муносабатда бўлишида, муомала қилиши, хис-туйғуларини изҳор этиши ва тушунишида, иктисодий ва маданий алоқалар ўрнатишида тил бош омил ҳисобланади. Чунки тил туфайли нафақат тарихий бирлик,

(>алки умумий ижтимоий-иктисодий, айниқса, маданий ва маънавий бирлик ўрнатилади. Кўпчилик халқ ва элатларга иом ҳам уларнинг тилига қараб берилган. Аммо кўп асрлик тарихий жараёнда айрим этнослар бир неча тилларни ўзлаштириб, оқибатда ўзига хос миллий тилни яратганлар.

Маълумки, халқлар муайян ҳудудда шаклланади ва ривожланади. Албатта, улар бир ҳудуддан иккинчисига кўчиши, уларнинг жойлашув ери кенгайиши ё камайиши, айрим гуруҳлар ёки шахслар ажралиб кетиши мумкин. Аммо умумий тарихий бирликка ва тилга эга бўлган элатлар доимо ўзаро яқин ҳудудда жойлашиб яшаганлар. Турли сабабларга кўра узоқ тарихий даврда шаклланиб келган этнослар она ерини ташлаб жуда узоқ юртларга кўчибгина қолмай, айрим қисмлари ёки гуруҳлари бутун Ер юзига тарқалиб, бошқа халқ ва элатлар орасида яшашга ҳам мажбур бўлганлар. Кўп асрлик тарихий тараққиёт давомида айрим халқлар, ҳатто бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, турар жойларини бир неча марта ўзгартириб ҳам турганлар. Масалан, турклар ўз давлатини ташкил қилганидан кейин (VI аср) бир неча аср давомида катта-катта гуруҳларга ажралиб, кўплаб юртларга тарқаб кетганлар. Араблар эса аввалига кичкина Араб ярим оролининг бир бурчагида яшаб, қисқа муддат ичида кенг ҳудудга тарқалиб ислом маданий дунёсининг шаклланишида маҳаллий элатлар билан биргаликда катта хизмат қилганлар. Шунинг учун ҳам жаҳонда бир тилдаги, аммо ҳар хил номдаги халқлар кўп учрайди. Масалан, инглиз, араб, турк, эроний тилларда гапирадиган, аммо турли номдаги халқ ва элатлар бутун жаҳонга тарқалган.

Баъзи тадқиқотчилар маиший турмуш ва маданиятига қараб муайян элат ва халқларни ажратадилар. Ваҳоланки, бир хил турмуш тарзига эга бўлган бир неча этнослар ҳам бўлиши мумкин. Бундай элатлар Ўрта Осиёда ёки Волга бўйида, Сибирда ёки Шимолий Америкада учрайди. Аксинча, тиллари ҳар хил, ҳўжалик-маданий турмуши ўхшаш халқ ва элатлар ҳам бир ҳудудда жойлашган бўлиши мумкин. Овчилик, буғучилик билан шуғулланувчи, суғорма деҳқончилик билан тирикчилик қилувчи турли тил ва ирқдаги элатларни биз Африкада, Осиё ва Америкада учратамиз.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Ўрта Осиё халқлари узоқ ва мураккаб машаққатли тарихий жараённинг маҳсули бўлибгина қолмай, улар маънавий маданият ва ҳиссиёт туйғулари билан ҳам ниҳоятда чирмашиб кетган муайян минтақада шаклланган ўзига хос этнослардир. Бу халқларнинг этник хусусиятлари ва умумий белгиларини аниқлаш учун даставвал тарихнинг айрим саҳифаларини varaқлаш зарур.

Тарихий маълумотларга караганда, узоқ ўтмишда, 3—4 минг йиллар муқаддам Ўрта Осиёнинг саховатли тупроғидан Ғарбдан Шарққа томон қадимий ҳинд-европа тилларида гапирадиган турли қабилалар Олтой ва Мўғулистон томон кўчиб ўтган. Мил. ав. I минг йилликнинг охиридан бошлаб Шарқдан Ғарбга томон буюк дашт орқали катта кўчиш жараёни рўй беради. Дастлаб туркий тилда гапирадиган қадимий қабилавий бирликлар то эрамузнинг I минг йиллигининг ўрталаригача кўчиб ўтган ва улар этник жиҳатдан сезиларли из қолдирган. Туркий элатларнинг беш-олти аср давом этган кўчишида айрим мўғул қабилаларининг миграцияси ҳам рўй берган. Ўша вақтларнинг ўзида Ўрта Осиёда илгаридан айрим мўғул қабилаларининг мавжудлиги диққатга ўз таъсирини ўтказиб нисбатан ирқий тузилишга бироз ўзгаришлар киритган эди.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, Ўрта Осиёга келган қадимий скиф-сармат ва саклар, турклар, араблар ва мўғуллар илгаридан ўзлаштирилган ерлар ва қадимий маданият яратган туб элатлар ўлкасига келиб маҳаллий этнослар билан аралашиб кетганлар. Шуниси кизикки, қадимий туб элатларни юнонлар скифлар, сартонлар, саклар деб тилга оладилар, баъзилар массагетлар деб номлайдилар. Уларнинг Ғарбий Европа билан, яъни ҳинд-европаликлар билан боғлиқ эканликларини исботлаш учун ҳозирги Болгария ва Руминияда яшовчи қадимий кетларга ўхшашлигини кўрсатадилар. Айрим тарихчи мутахассисларнинг фикрича сакларнинг қавму қариндошлари Болқонда ва Шимолий Қора денгизнинг бепоён даштларида яшаган праскифлар шажараси

билан боғлиқ. Маълумки, антик замонда Эрон подшоларининг катта қўшинлари мазкур даштларда яшовчи кўчманчи қабилаларнинг зарбасига учраб кўп қирилган.

Узоқ давр мобайнида Ўрта Осиёга кўчиб келган элатлар сак-массагет заминиди ўзига хос жимжимадор маданий белгиларни қолдирган. Бу ерда I минг йиллик ўрталарида кетма-кет кўчиб кела бошлаган *скифлар, хионитлар, оқхунлар,)фталитлар, пананаклар* ва бошқа турк элатларининг кўплаб келиши маҳаллий халқларни туркийлаштириб юборган. Аммо абориген (туб) аҳоли орасида ҳам апасиак, аугасийлар деб номланган қадимий турк элати ҳам бўлган. Бу элат рус солномаларида кўп тилга олинган печенек (пачанак)лар деган фикр мавжуд. Айрим тадқиқотчилар тахминича, аугасийларни кейинчалик „ўғуз“ номи билан машхур турк элати деса бўлади.

X асрда Жанубий Сибирь томонидан Ўрта Осиёга тил жиҳатдан пачанак ва ўғузларга яқин кипчоқлар бостириб кириб, талон-тарож қилган. Пачанакларнинг бир қисми Шимоли-ғарбий томонга, ўғузларнинг анча қисми Жануби-ғарбий томонга кўчиб кетишга мажбур бўлганлар. Оқибатда ҳозирги Туркменистонга тарқалган ўғузлар туркман халқи билан, иккинчи қисми Озарбайжонни босиб олиб, озорлар билан қўшилиб кетган, яна бир гуруҳ ўғузлар Ғарб ва Жанубга, яъни Туркия ва Эрон томон ўтиб маҳаллий элатлар билан аралашиб кетган.

Қадимий она Суғд ва Хоразм тупроғида яшаб келган, хар хил элат ва қабилалар билан аралашиб кетган ўзбек халқи ҳам Ўрта Осиёнинг бошқа элатлари билан туб қон-қариндош. Айниқса, ўзбеклар билан қозоқларнинг деярли барча туркий қабилалар туркумидаги аجدодлари умумий, аммо хар бир халқнинг қонида бошқа элат қони мавжуд. Масалан, антропологларнинг таърифича, қозоқларнинг ирқий тузилишида мўғул истилосидан етти аср муқаддам монголоид белгилари пайдо бўлган, яъни ирқий мўғуллик таъсири илгарироқ бошланган, шунинг учун ҳам уларда монголоид белгилари кўпроқ. Тарихда биринчи қозоқ давлати Чу дарёси воҳасида пайдо бўлганда унинг *ўзбек-қозоқ* давлати деб айтилиши диққатга сазовордир.

Қирғизларнинг ҳам асли қадимий саклар эгаллағап Тяньшан тоғ бағри ва этагидаги *европоид* аҳоли билан аралашиб ўз она туркий тилларини бу ерга кўчиб келишидан олдин шакллантирганлигини тадқиқотчилар қайд қиладилар. Уларнинг шевалари, ўзаро тарқоқ (тоғли ва водийларда жойлашган) аҳоли бўлишига қарамай, унча фарқ қилмаслиги бунга далил. Антропологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мил.ав. I минг йилликларда ҳозирги қирғизларнинг қадимги аجدодлари *европоид* ирқида бўлган, кейинчалик келгинди *монголоид* қабиалар таъсирида ўзгарган.

Умумий этник илдизи бир бўлган тожик халқи баланд тоғлар туфайли ғарбий, шимолий ва шарқий қўшнилاردан, тил ва ирқжихатдан туркийлашмаган ва европоид белгиларни сақлаб қолган.

Демак, бутун Ўрта Осиё муайян тарихий-этнографик минтақани ташкил қилган. Уларнинг қадимий аجدодлари бир, этник замини умумий. Бунинг асосини нафақат умумий табиий географик шароит, ҳатто анъанавий хўжалик-маданий типлари, кийим-кечаги, моддий ва маънавий маданияти, ҳатто динларининг бирлиги ва бошқа жуда кўп умумий унсурлар ташкил қилади.

Табиийки, эндиликда тарихий тақдири бир, этник ва маданий илдизи умумий, келажак ижтимоий-иқтисодий ривожини узвий боғланган мазкур республикалар аҳолиси этнологиясини жиддий ўрганиш энг муҳим долзарб вазифалардан десак хато бўлмайди.

Ўрта Осиё республикаларида тили ва маданияти турли бўлган ҳар хил элат, халқ ва миллатлар яшайди. Бу регионда қадимги юксак маданият яратган халқлар узоқ мураккаб тарихий тараққиётни босиб ўтиб асрлар давомида яқин муносабатда бўлиб умумий тарихий-этнографик минтақани ташкил қилганлар.

Ўрта Осиё 4 млн. квадрат километр майдонни эгаллайди. Унинг аҳолиси (1979 йилги аҳоли рўйхатига биноан) 40,2 млн. га яқин кейинги маълумотларга қараганда, 50 млн. кишидан иборат. Мазкур ҳудудда Ўзбекистон (12 вилоят ва бир автоном республикаси билан), Қозоғистон (19 вилоят), Тожикистон (3 вилоят), Қирғизистон (3 вилоят) ва Туркманистон (5 вилоят) жойлашган.

Минтақанинг географик шароити хилма-хил. Унинг I мпилик қисми қурғоқдашлар важазирама иссиқиклимли I Ўро, Жануби-шарқий ва жанубий томондан Помир, Тянь-МШИ ва Копетдоғ тоғ тизмалари билан ўралган. Тоғли жой-Шри, айниқса, вохалари юмшоқ иқлимли табиатга эга, \ч имлик дунёси жуда бой бўлиб, қадимий даврлардан одам ишаши учун қулай. Ҳозир бу ерда хатто субтропик ўсимлик-\;\\) етиштирилмоқда.

Табиати ва иқлимга маълум даражада иккита денгиз — Каспий ва Орол таъсир қилади. Бутун Ўрта Осиёга ҳаёт бағишлаб турган Амударё ва Сирдарё Помир тоғларидан бошланади. Бошқа катта-кичик дарё ва сойлар тоғлардан келтирган сувларини вохаларга тарқатиб қуму саҳроларда шимилиб кетади. Серунум тупрокди вохаларда қадимий даврлардан суғорма дехкончилик пайдо бўлиб, дарахтзорлар ва боғу роғлар яратилган. Тоғли жойлар тўқайзорлар, даштлар хайвонот дунёсига ниҳоятда бой.

Маҳаллий аҳоли асосан икки йирик тил туркумига: ўзбеклар, козоқлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва уйғурлар олтой тил оиласининг *туркий тил туркумига*, тожиклар, белужийлар, курдлар ва форслар эса ҳинд-европа тил оиласининг *эроний тил туркумига* киради. Бу ҳудудда бошқа этнослардан келгинди руслар, украинлар, татарлар, дунганлар, корейслар, араблар, маҳаллий яҳудий ва лўлилар яшайдилар. Улар айрим, бир неча тил туркумига оид халқдарнинг авлоди. Минтақадаги ҳозирги аҳолининг 60% и гуркий тилларда гапирадиган халқлар, 27 % и славян халқларининг, 7% и эроний тил оиласининг вакиллари дид. Марказий Осиёда юздан ортиқ турли халқ ва элатларнинг вакиллари истикоматқилишади.

Антропологик жихатдан ҳам Ўрта Осиёнинг туб аҳолиси икки катта ирққа: *монголоид* ирқига козоқ, қирғиз ва қорақалпоқлар; ўзбек, тожик, туркман ва бошқа халқлар эса қадимги *европоид* ирқига мансуб. Аммо айрим этник гуруҳларда аралаш типлар ҳам учрайди. Асли Ўрта Осиё халқларининг антропологик қиёфаси мил. ав. I мингйилликда шакллана бошлаган ва эрамининг XIII асрдаги мўғул истилосидан кейин тугаган. Антропологларнинг таърифича,

туб *аҳоли икшита* катта ирк — европоид ва монголоид оралиғидаги боғловчи кўприк вазифасини бажариб ўзига хос Марказий Осиёлик махсус антропологик типни ташкил қилган. Қадимий европоид белгилар Фарбдан Шарққа томон анча кам сезилади.

Мўғул истилосидан кейин туркий тили таъсири анча кучайган ва XVII асрда бутун Ўрта Осиёда (Тожикистондан ташқари) тўлиқ ғалаба қозонган. Бу даврнинг энг муҳим тарихий ахамияти шундан иборатки, Ўрта Осиё халқларининг этник жиҳатдан шаклланиш жараёни тугалланади. Аммо уларнинг этногенези ва этник шаклланиши узоқ муддатда ва анча мураккаб шароитда рўй берган. Буни тўғри тасаввур қилиш учун айрим халқларнинг этник тарихига бир назар ташдаш мақсадга мувофиқ.

Ўрта Осиёда одам палеолитдаврида пайдо бўлиб, мезолит (айниқса, неолит) давридан бошлаб бутун минтақага тарқалган. Қадимги ибтидоий аждодлар овчилик, балиқчилик ва теримчилик билан шуғулланганлар. Археологик тадқиқотларга қараганда, улар уруғ, жамоа бўлиб биргаликда ов қилиб тирикчилик ўтказганлар, катта уйларда яшаганлар. Неолит маконлари Ўрта Осиёнинг кўп жойларидан топилган.

Мил. ав. V минг йилликдан бошлаб жанубий воҳаларда энг қадимги деҳқончилик маданияти пайдо бўлади. I минг йилликка келиб чорвачилик деҳқончиликдан ажралиб чиқиб, икки мустақил ўзаро боғлиқ хўжалик соҳаларини ташкил этади. Бу даврда воҳаларда юксак маданиятга эга бўлган Хоразм, Сўғд, Бактрия, Марғиёна каби йирик давлатлар тузилади.

Қадимги Ўрта Осиёнинг узоқ давр ичида турли қабил ва элатлардан иборат ахамонийлар, кушон, грек-бактрия, турк хоконлиги, хоразмийлар ва араб давлатлари ҳукмронлигида бўлиши унинг этник заминиди чуқур из қолдирган. Айнақса, V асрларда кўплаб пайдо бўлган туркий қабилаларнинг таъсири жуда кучли бўлди. Улар ўз тилларини сингдириб бир неча аср давомида кўпчилик аҳолини туркийлаштирган. Бу жараён ҳатто араб истилосидан кейин ҳам давом этган. Дастлабки туркийзабон *гунн* қабилалари мил. ав. I минг йиллик охирларида қира бошлаганлар.

ЎШЛ\ даврлардаёқ ҳозирги ўзбёк, тожик, туркман халқ- шрининг аждодлари анча мустаҳкам этник бирикмаларни пшшил этган. XIII асрда бостириб кириб маданий марказ- шрни талон-тарож қилган мўғуллар ҳам, юқорида қайд қплинганидек, маҳаллий аҳолининг этник тузилишига Муайян таъсир *ўтказган* ва турли-туман халқ ва элатларнинг йралашиб кетишига сабабчи бўлган. XVIII асрга келиб гуркийлашиш жараёни тугайди ва ҳозирги Ўрта Осиёнинг птник қиёфаси тўлиқ шаклланади. Мазкур жараённинг на- қадар мураккаб эканлигини тасаввур қилиш учун айрим калкларнинг қисқача этник тарихи билан танишиб ўтиш шрур.

Ўрта Осиёнинг энг кўп сонли ва қадимий халқи ҳисобланган **ўзбеклар** (1985 йилги аҳоли рўйхатига биноан 14,8 млн.га яқин) ҳозирги Ўзбекистоннинг асосий аҳолиси (68,7%) қисобланади. Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғис- юн ва Туркменистонда ҳам ўзбек жамоалари истиқомат қиладилар. Афғонистонда 1,3млн.га яқин ўзбек, Хитойнинг Синьцзян — Уйғур автоном районида 20 минг, Эрон ва Туркияда бир неча юз минг ўзбеклар яшайди. Умуман Ўзбекистонда ўтган аср охирларида *юздди* ортиқ миллатдан иборат 16,2 млн.га яқин аҳоли мавжуд эди. Шулардан 10,8 % руслар, 4,2% татарлар, 4 % қозоқлар, 3,9% қорақалпоқлар, 1,1 % корейслар ва ҳоказо. Охирги маълумотларга бино- ан ҳозир Ўзбекистонда аҳоли сони 25 млн.дан ортиқ.

Ўзбек халқининг шаклланиши асрлар давомида антро- пология ва тил жиҳатдан турли хил кўчманчи чорвадор аҳолининг ўтроқ дехқончилик билан шуғулланувчи юксак маданиятли элатлар билан аралашиш жараёни асосида рўй беради. Ўзбек этногенезида қадимий сўғдийлар, хоразмий- лар, бактрияликлар, парканаликлар ва сак-массагет каби- лалари муҳим роль ўйнаган. Туркий қабилалар Ўрта Осиёга эрамиз арафасида кела бошлайдилар ва VI асрда Турк хоконлиги даврида анча қўпаядилар. Айниқса, бу жараён XI аср ўрталарида қорахонийлар давлати даврида ва мўғуллар истилосидан кейин жуда кучайган. Ўша вақтда ўзбек адабий тилига асос қўйилган эди. Энг охирги йирик туркий қабилалар Дашти Қипчоққа босиб кириб қадимги маданият мар- казлари — Мовароуннаҳр, Хива, Урганч ва Тошкентга,

Сурхон ва Қашқадарёга тарқаладилар. Истило қилинган жойларда кўчманчи ўзбеклар озчиликни ташкил қилса ҳам катта сиёсий ва ҳарбий кучга эга бўлганлар, Улар аста-секин ўтроқ дехқончиликка ўта бошлаганлар. Аммо ҳозир ҳам Жанубий Ўзбекистонда яшовчи ўзбеклар узоқ ўтмишдаги кўчманчиликнинг айрим белгиларини ва қисман уруф-кабилавий номларни сақлаб қолганлар.

XX аср арафасида учта йирик этнографик гуруҳдан иборат бўлган ўзбеклар миллий шаклланишнинг юксак лоғонасига кўтарилди. Унинг иродасини мустамлакачилик зулми, Шўролар истибдоди, катағонлар, тазйиқлар бука олмади. Ўзбеклар ўз тақдирларини Мустақиллик ва истиқлол ғоялари билан боғладилар. Ниҳоят 1991 йил 31 август Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилади, миллат ўзининг асрий орзулари рўёбини кўрди. Ана шу тарихий санадан бошлаб ўзбек хапқи юксак ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий тараққиёт йўлини танлади ва бу йўлда улкан мувафаккиятларни қўлга кирита олди.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтишимиз керакки, ўзбек халқиинг келиб чиқиши, этник тарихи ва хусусиятлари ниҳоятда мураккаб ва узоқ даврни қамраб олади. Антик замонларда юксак маданият яратган истеъдодли, захматқаш аждодларимиз, ўрта асрларга келиб илк Уйғониш, яъни Шарқ Уйғониши даврини бошдан кечирадилар. Айниқса, буюк хоразмшоҳлар ва темурийлар ҳукмронлик қилган даврларда ўзбекларнинг этник киёфаси қадимий цивилизация зами-нида шаклланиб битган эди. Бундай жараённинг оқибатида ўзига хос моддий ва маънавий мадааният юзага келган ва ўзининг миллий хусусиятларини ҳозиргача асосан сақлаб қолган. Юртбошимиз Ислом Каримовнингтаърифича, халқ — ўзининг минг йиллик анъана ва тажрибалари, сўнмас хотираси ва буюк туйғулари билан яшаб келаётган қудратли куч. Хоразмшоҳлар ва темурийлар салтанати даврида халқ шаклида тарих саҳнасида пайдо бўлган ўзбеклар ажойиб сиймолари билангина эмас, балки сўнмас зўр тарихий хотираси, юксак руҳияти ва маънавий маданияти, ноёб ҳаётий тажрибаси билан ҳам ҳозирги замонавий цивилизацияни яратишдаги энг фаол бунёдкор сифатида намоён бўлди.

Миптақадаги ўзбеклардан кейинги куп сонли халк Цшоклар (1989 йили ахоли рўйхатига биноан 7,5 млн. дан оргик) хам қадимий қабилалар заминида пайдо бўлган. 1920 ии илрпинг ўрталаригача уларни нотўғри — кирғиз-қайсак

I и кирғиз деб атаганлар. Қозоклар ўз она республикасида, Қўнши Ўзбекистон ва Туркменистон районларида, Оренбург и, Челябинск вилоятларида яшайди. Сўнги ахоли рўйхатига йипоан Қозоғистоннинг аҳолиси 14,7 млн.га яқин бўлиб, |ц\` жумладан, қозоклар 36%ни, руслар 40,8%ни, украинлар б |%ни ташкил қилади. 1981 йилнинг бошларида келиб республика аҳолиси 15 млн.дан ошиб кетди. Қозокларнинг бир қисми чет элларда, чунончи, Хитойнинг Синьцзян — УЙғур автоном районида (820 минг киши), Ғарбий Мопголияда (70 минг) ва Афғонистонда (5 минг) яшайди.

Энг қадимий қабилалардан мил.ав. I минг йилликларда Қоюғистон ҳудудида жойлашган саклар, усунлар, аланлар, кангюй қабилалар иттифоқи ва бошқалар қозок этногенези-Иинг дастлабки этник қатлами эди. VI—VII асрлар мазкур ҳудудда Ғарбий турк хоқонлигига оид тургеш, қарлук қабилалар пайдо бўлади. Кейинги уч-тўрт аср давомида кимак, кипчоқ ва ўғузлар кириб келади. X—XII асрларда қозок эли қорахонийлар давлатига қўшилган маҳаллий қабилаларнинг бири кишига анчатуртки бўлган. Ушадаврларда бу ерга киданлар ҳам босиб кирган. Турли қабилалар ва элатларнинг яна ҳам аралашиб кетишига мўул истилоси сабаб бўлган. қозок халқининг шаклланишидаги охири компонент XVI аср охирида Олтин Ўрдадан келган кўчманчи қабилаларнинг каттатўлқини билан боғлиқ.

XV аср охири XVI аср бошларида қозок хонлиги пайдо бўлади ва бу хонлик доирасида қозок халқининг шаклланиши тугайди. XIX асрнинг 60- йилларида қозок ерлари Россия томонидан истило қилинади, оқибатда қозокларнинг бирлиги кучаяди ва улар аста-секин ўтроқ турмуш тарзига ўтадилар. Қозокларнинг таркибида ҳудудий жиҳатдан учта мустақил қабилалар гуруҳи пайдо бўлган: Катта жуз (Етти сувда), Марказий жуз (Қозоғистоннинг дашт районлари, Сирдарё, Тобол ва Ишим воҳалари) ва Кичикжуз (Ғарбий Қозоғистон).

Ўрта Осиёнинг энг қадимий халқларидан бири ҳисобланган **қирғизлар** (2,5 млн.га яқин) асосан Қирғизистонда, қўшни Ўзбекистон ва Тожикистонда, қисман Шимоли-ғарбий Хитойда ва Шарқий Афғонистонда яшайди. Республиканинг умумий аҳолиси 4,5 млн.дан ортиқ, шундан қирғизлар 47,9%, руслар 25,7%, ўзбеклар 12,1%, украинлар 3,1%.

Қирғизларнинг илк этник тарихи қадимий *гунн, сак, динлин, усун* қабила иттифоқлари билан боғлиқ. Мил.ав. I минг йилликнинг ўрталарида юқори Енисей воҳаларида *қарғизлар* ўз давлатларини тузганлар. VI—X асрларда қирғизларга қўшилган туркий қабилалар дастлаб Иртиш бўйларида, Саян-Олтой районида ва Тяньшан этакларида жойлашган. Ҳозирги ҳудудга IX—X асрларда кўчиб келган Енисей қирғизларнинг айрим гуруҳлари қадимий даврларда эроний тилда гапирадиган кейин, туркийлашган маҳаллий элатлар, қарлуқлар ва уйғурлар билан аралашиб кетган. Хронологик маълумотларга *биноан XIII* асргача Тяньшан ахрлиси антропологик жиҳатдан *европоид* бўлган. Қирғизларнинг *монголоид* ирқига ўтиши ва турклаштириш жараёни асосан мўғул истилосидан кейин рўй берган. XVI—XVII асрларда *қирғиз этносига* козоқ-нўғойларидан чиққан қабилалар ҳам келиб қўшилади. Ўша даврдан бошлаб Тяньшанда қирғиз халқи шаклланади. Аммо кейинги икки аср давомида жунгар хонлари қирғиз элини тўхтовсиз *талон-тарош* қилиб турган. XIX асрнинг 1- ярмида Қўқон хонлигига бўйсунди. 60—70- йилларга келиб қирғиз ерларининг кўпчилиги Россия империяси томонидан забт этилади ва этник жараён тезлашиб кетади.

Пржевальск районида қирғизларга қўшилиб кетган ғарб мўғул-ўлат гуруҳи — *сарт-қалмиқлар* яшайди. Кейинчалик у ерда барча қабила ва элатлар қирғиз халқи билан бирикиб замонавий миллат *ташқил* қилади.

Туркманларнинг ҳозирги ҳудудида қадимдан шаклланиб келган. Уларнинг сони 2,4 млн.дан ортиқ (1985), уларнинг кам сонли жамоалари қўшни Ўзбекистон ва Тожикистон республикаларида, Шимолий Кавказда ва Астрахань вилоятида жойлашган. Туркманистон билан чегарадош Эронда 550 минг, Афғонистонда 300 минг, Туркия, Ироқ ва бошқа Олд Осиё

млмлакатларида 1,2 млн.га яқин туркманлар ғуж ҳолда ншайдилар (1980 йиллар).

Туркман халқининг этногенези ҳали тўлиқ аниқланмаган. Унинг энг дастлабки этник тузилишида қадимий *дах-мас-агет* ва *сармат-алан* қабилаларининг роли катта. Қадимий Марғиёна, Парфия ва Хоразм давлатларининг аҳолиси ҳам мазкур жараёнда қисман иштирок этган. Туркманларнинг)гпик шаклланиши Орол-Каспий даштларида яшовчи эроний гилларда гапирадиган қабилавий бирикмаларнинг IV—V асрларга келиб турклашиш жараёни билан боғлиқ, деган фикр мавжуд. Кейинчалик мазкур турклашган қадимий қабилаларга *ўғузлар* қўшилиб туркман халқига асос солган. Иккинчи фикрга кўра, антропологик далилларга асосланиб туркманлар асли мил. ав. турклашган кўчманчи скифларнинг авлоди, деб қаралади. Аммо, икки фикр ҳам тўлиқ исботланмаган. Маълумки, „туркман“ номи дастлаб X аср охирларида пайдобўлади. Копетдоғ этақларида дехқончилик билан шуғулланувчи аҳоли билан Каспий ва Сирдарё қирғоқларида яшовчи қадимги кўчманчи қабилалар негизда XI асрларда пайдо бўлган йирик ўғуз туркларининг бирикмаси — салжуқийларнинг туркман халқинингшаклланишида муҳим ролни ўйнаганлиги шубҳасиз. Салжуқийлар ҳатто Озарбайжон халқи ва яқин шарқ туркларининг шаклланишида ҳам фаол иштирок этганлар. Асли туркман халқининг шаклланиши мўғул-турк истилоларидан кейинги даврда, асосан XV асрларда тугайди. Ўша даврда туркман этносига айрим ноўғуз туркий қабилалар (чунончи, кипчоқлар) ҳам қисман қўшилган.

XIX асрнинг 80 - йилларида Туркменистон Россия томонидан истило қилинган, этник бирикиш жараёни кучайган бўлса-да, қабилавий бўлиниш ханузгача мустақкам сақланган. Энг йирик қабилалардан *така туркманлари ахал*, мурғоб ҳавзаси ва Тажанда, *ёвмутлар Каспий эрсарилар* Хива ерларида яхлит ҳолда яшаганлар. Хўжалик — маданий жихатдан туркманлар, кўчма (чорва) ва ўтроқдехқон (чўмур) қисмларга бўлинган. XX аср бошларига келиб, туркман миллати шаклланиб, қабилавий бўлинишларга барҳам берилди. Улар тўлиқ ўтроқтурмуш тарзига ўтдилар.

Қорақалпоқларнинг ҳам этногенези мураккаб шароитда кечган. Улар ҳозир ўзларининг автоном республикаларига эга. Қорақалпоқлар Ўзбекистоннинг Фарғона, Хоразм ва Бухоро вилоятларида, қисман Туркменистон ва Қозоғистонда ҳамда кўшни Афғонистонда яшайдилар. Қорақалпоқларнинг сони 1985 йилги аҳоли рўйхатига биноан 350 минг киши эди. Автоном республиканинг умумий аҳолиси 906 минг бўлиб қорақалпоқлар 31,1 %, ўзбеклар 31,5 %, қозоқлар 26,9 %ни ташкил этади.

Қорақалпоқлар қадимий эроний тилдаги Орол бўйи сак-массагет қабилалари (мил.ав. VII—II асрлар), гуннлар (мил.нинг II—IV асрлари) билан туркий тилдаги элатларининг (VIII—X асрлар) аралашishi натижасида пайдо бўлган. Ўша даврда орол бўйларида пачанак ва ўғуз қабилавий гуруҳлари пайдо бўлиб қалмиқ этносига асосий компонент бўлиб қиради. Қорақалпоқхалқининг сўнги этногенезида муҳим роль ўйнаган дашти кипчоқлар уларга ўз тилини берган. Миллатнинг шаклланиши жараёни ва номининг пайдо бўлиши XVI—XVIII асрларга тўғри келади. XVIII асрларда қорақалпоқларнинг бир қисми Фарғона водийсига кўчади, кўпчилиги эса XIX аср бошларида қуйи Сирдарёдан Амударёнинг қуйи оқимига кўчиб келиб жойлашади.

Туркий тил туркумига оид яна бир халқ — **уйғурлар** Ўрта Осиё билан боғлиқ. Ўрхун дарёси хавзасида VII—IX асрларда ўз ёзувига эга бўлган юксак маданиятли катта давлат тузганлар. Уйғурларнинг маълум қисми Ўрта Осиёга XVIII асрнинг ўрталаридан то XX аср бошларига қадар кўчиб келганлар. Ҳозир Ўрта Осиёда 200 мингдан ортиқ уйғур яшайди.

Эроний тил туркумига қирувчи энг катта этнос **тожиклардир**. Улар ҳам ниҳоятда мураккаб социал-иқтисодий, сиёсий ва географик шароитда шаклланганлар. Тожикларнинг умумий сони 1985 йилда 3,5 млн.га етган бўлиб, асосан ўз ватанларида яшашади, Ўзбекистон ва Қирғизистонда ҳам жойлашган. Энг кўп сонли тожик аҳолиси Афғонистонда (3 млн.дан ортиқ киши), кичикроқ гуруҳлари Шимоли-шарқий Эрон ва Шимоли-ғарбий Хитойда яшайди.

Тожикларнинг этногенези мил.ав. II минг йилликнинг охири ва I минг йилликларнинг бошларигатўғри келади. Бу

дпнрда Урта Осиёга Евросиё даштларидан эроний тилларда Сучлашувчи қабилалар келиб маҳаллий туб аҳоли билан цралашиш (ассимиляция) жараёни рўй берган. Тожиклар шаклланган ҳудудда кам сонли жамоалари (кадимги Бактрия, Суғдиёна, Фарғона водийси) дехқончилик билан шуғулланган «латлар билан ёнма-ён кўчманчи саклар ҳам яшаган. Мил.ав. II асрда Бактрияга юэчжилар ва сак қабилалари бостириб I прадилар ва кудратли Кушои давлатига асос соладилар. Кейин бу ерга эфталит („оқ гунн“)лар, турклар ва араблар КИриб келади.

Ҳозирги тожик халқи сомонийлар ҳукмронлик қилган цаврда (IX—X асрларда) қадимги сўғд ва Бактрия тили асо-Сида шаклланган. Ўша даврда тожиютрнинг адабий тили (дарий) пайдо бўлган. Аммо, сўнгги даврларгачатожиклар-инг орасида турли этнографик гуруҳлар мавжуд эди. Ҳозир \ам тоғли тожиклар билан воҳада яшовчи тожиклар орасида хўжалик ва маданий жиҳатдан баъзи этник тафовутлар сақланиб қолган. Масалан, илгари мустақил халқхисобланган иомир тожиклари — *ишғошимлар*, *воҳанлар*, *ёзғулумлар*, *шуқнонлар* ҳозиргача баъзи этник хусусиятлари билан ажралиб турадилар.

Бошқа майда миллатларнинг этногенези Ўрта Осиё худудидан ташқарида ўтган. Ҳозир Ўрта Осиёда эроний тил туркумига оид *курдлар* (асосан Туркменистоннинг Ашгабад ва Мари вилоятларида), *белужийлар* (Мари вилояти ва қисман Тожикистоннинг жанубида), *форси-эронийлар* (Ўзбекистоннинг Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари ва атрофдаги туманларда) яшайдилар.

Ўзбекистоннинг Тошкент ва Қозоғистоннинг Алмати вилоятларида *корейслар* жойлашган. XIX аср ўрталарида бу срда Хитойнинг шимолий районларидан хитой шеvasида гапирадиган *дунганлар* келиб жойлашади. Улар ҳозир Қирғизистон ва Қозоғистондаги Чударёси водийсидаўрнашганлар. Асосан ўзбек ва тожиклар билан аралашиб кетган *араблар* Зарафшон дарёсининг Марказий ва пастки оқи-мида, Қашқадарёнингэтагида ва Тожикистоннинг жанубида кичик гуруҳларни ташкил қилган.

Ўрта Осиё (Бухоро) *яхудийлари* кўпинча Ўзбекистоннинг йирик шаҳарлари: Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Қўқонда

яшайди. Кейинги ўн йилликлар ичида маҳаллий яхудиеларнинг бир қисми Исроил ва АҚШга кетган. Улар тожик тили шеваларидан бирида гапирадилар. Ўзбекистон ва Тожикистоннинг турли жойларида учрайдиган Ўрта Осиё *лўлидар* ҳам маҳаллий тилларни яхши эгаллаганлар, аммо тожик тилини она тили деб ҳисоблайдилар. Этнографик жиҳатдан айрим гуруҳлар бироз ўзаро фарқ қиладилар (лўли, жўги, мазанг ва хоказо).

Бутун Ўрта Осиёда бошқа ердан келган этнослардан энг кўпчиликни ташкил қилган шарқий славян халқлари (руслар, украинлар ва қисман белоруслар)нинг вакиллари этнографик хусусиятларини кўпроқ сақлаб қолганлар. Улар дастлаб XVIII асрнинг охиридан Қозоғистоннинг Европа қисмига, XIX асрнинг иккинчи ярмида, Ўрта Осиёга кела бошлаган.

XX аср бошларида Ўрта Осиёда уч хил анъанавий хўжалик типлари маълум бўлган: воҳаларда яшовчи ўтрок деҳқончилик хўжалиги, дашт ва ярим даштларда кўчиб юрган чорва хўжалиги, воҳаларга яқин ва катта дарёларнинг қуйи оқимида жойлашган ярим ўтрок чорва-деҳқончилик хўжалиги. Хўжалик — маданий типларнинг чегараси этник территорияга тўғри келмайди, аммо тарихий жиҳатдан этник бирлик ҳам узоқдавр ичида шаклланиб келган.

Деҳқончилик ва чорвачилик Ўрта Осиёнинг жанубий районларида мил.ав. VI—V минг йиллигида неолитдавридаёқ ривожлана бошлаган. II мингйилликларга келиб деҳқончилик маданияти анча кенгайиб бутун жанубга тарқалади, Тежен ва Мурғоб дарёлари воҳалари ўзлаштирилади. Бронза (жез) даврида сунъий суғориш пайдо бўлади, ярим кўчма ва кўчма чорва хўжалиги ривожлана бошлайди. Милоднинг I минг йилликларида Ўрта Осиёдаги деҳқончиликка мос ерларнинг деярли ҳаммаси ўзлаштирилади, Қозоғистон даштларида асосан от ва қўй боқувчи кўчма чорвачилик хўжалиги кенг тарқалади, чорва қабилалари асосан туя, эчки ва қисман от сақлаганлар. Воҳаларда I минг йилликнинг иккинчи ярмида деҳқончиликнинг интенсификациялашуви ва суғориш тизимларининг такомиллашиши асосида ўзлаштирилган ерлар анча кўпайган эди. Помир тоғларининг водий ва қир-адирларида деҳқончилик билан бирга яйловда боқиладиган

(Цфимчилик пайдо бўлиб, у ерда қуи ва қорамол парвариш
I ц'пппан. Молни жазирама ёз фаслида баланд тоғ яйлов-
Цирта хайдаб совуқ киш фаслида вохаларга хайдаб тушган-
ЮР

Даштларда кўчма чорвачилик билан асосан козоклар
Шуғулланган бўлса, туркманлар қумлик ва ярим сахро
и.ипарда сардоба, қудуқизлаб чорва билан кўчиб юрганлар.
I ниъшан тоғлари этакларида қирғизлар ҳам асосан чорва-
чиппк билан шуғулланганлар.

Ҳар бир халқнинг турмуш тарзи унинг хўжалик фао-
иити билан боғлиқ. Асрлар давомида кўчманчилик қилиб
Юрган чорвадор аҳолининг турмуши ўзига хос моддий
маданиятни яратган. Масалан, чорвадор кўчманчи халқларда
енгил тикланадиган ва кўчириб юришга қулай бўлган
копуссимон ёки гумбаз шаклида ёғоч панжаралардан тиклан-
Ган ва кигиз билан ёпилган ўтов уйлар кенг тарқалган. Уй
жихозлари ҳам кўчманчилик турмушига мослашган тери,
ёғоч ва металлдан ясалган буюмлардан иборат бўлган.
Кийимлар эса асосан тери ва жун матодан тикилган,
овқатлари гўшт ва сут маҳсулотларидан тайёрланган. Тоғ
лақларида чорвачилик билан шуғулланувчи элатлар ўтроқ
ҳолда яшаган. Фақат ёз пайтлари чорва маҳсулотларини
ишлаб чиқариш ва ғамлаш учун бутун аҳоли яйловга кўчиб
чиққан, чодирлар тикиб яшаган.

Кўчманчи чорвадорлар узок ўтмишдан бошлаб дех-
қончилик билан шуғулланувчи ўтроқ аҳоли билан боғ-лик
бўлганлар, чорва маҳсулотларини дехқончилик ҳамда
хуиармандчилик маҳсулотларига алмашиб турганлар. Баъзи
кўчманчилар эса ўтроқ ҳолатга ўтиб, дехқончилик билан
шуғулланганлар.

Ўрта Осиёда дехқончилик сунъий суғоришга асосланган
бўлиб, қулдорлик давридан бошлаб мураккаб суғориш
иншоотлари ва системалари қурилган. Ўрта Осиё дех-
қончилигига XIII асрдаги мўғул истилоси жуда катта зарар
келтирган. Истилочилар суғориш иншоотларини бузган,
аҳолининг анча қисмини асир қилиб олғиб кетган, оқибатда
бутун бир вилоятлар хувиллаб қолган. Ўрта аср охирларига
келиб дехқончилик бироз тикланган, суғориш тизими
йўлга қўйилган. Аммо илгариги ҳолат тўлиқ тикланмаган,

аксинча, консерватив дехқончилик мустаҳкамланган. Тоғ этакларида кариз усули билан „зинапоя“ шаклида ишлангап далаларга сув чиқарилган.

Ерга ишлов беришда оддий ишлаб чиқариш қуроллари — темир ёки чўян тишли омоч мола, кетмон ва бел, хосилни ўришда ўроқ ишлатилган. Ғалла ўрилгандан сўнг от ёки эшак билан янчилган, сув тегирмонида мол кучи ёки қўл билан ҳаракатга келтириладиган тегирмондан дон тортилиб, ун чиқарилган. Шоли янчадиган махсус тегирмон ва сўғи бўлган. Бу оддий меҳнат қуроллари ўтган асрнинг 30-йилларигача сақланиб келган. Кетмон, бел ва ўроқҳозирда асосан уй юмушларида ишлатилади. Ҳозир қишлоқхўжалигида илғор агротехника, кимёлаштириш ва механизация асосида қўл меҳнатида кам фойдаланиб, юқори ҳосил олинмоқда. Айниқса, мустақилликка эришгандан кейин Урта Осиёда замонавий фермер хўжаликлари жадал суръатлар билан ривожланмоқда.

Асосий анъанавий экинлардан буғдой, арпа, шоли, мош, ловия, пахта, полиз экинлари кенг тарқалган. Боғдорчилик, узумчилик, пиллачилик ҳам муҳим рол ўйнайди. Помидор, картошка, карам каби Европа экинлари Ўрта Осиёни Россия босиб олганидан кейин пайдо бўлган.

Ўтроқ аҳолининг орасида қадимдан турли хунармандчилик ривожланган. Барча ишлаб чиқариш қуроллари, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак ва безаклар, қурилиш хом ашелари шаҳар ва қишлоқларда ишлаб чиқарилган. Катта шаҳарларда қосиблар хатто цехларга бириккан, айримлари махсус маҳаллаларда яшаганлар. Чорва районларида кигиз босиш, гилам ва палос тўқиш, жуп маҳсулотлари ишлаб чиқариш кенг тарқалган.

Ўрта Осиё халқларининг моддий маданияти хусусиятлари уларнинг хўжалик фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган. Ўтроқ дехқончилик билан машғул бўлган аҳоли қишлоқларда истиқомат қилган. Уларнинг анъанавий уйлари лойдан (пахса, хом ғишт, гуваладан) ёки синчдан тикланган, асосан бир-икки хонали, даҳлизли ва текис томли қилиб қурилган. Камбағалларнинг уйлари ўтмишда ойғасиз, бир хонали, ўртасида ўчоқ ва туйнукли, бўйра ва эски кигиз

Д) шан жиҳозланган. Тоғли жойларда ойнасиз, туйнукли тошдан ёки гуваладан бир хонали кулбалартикланган.

Кўчманчи халқларнинг ўтов уйлари ҳам бир-биридан тубдан фарқ қилган: бадавлат одамларнинг ўтовлари янги кигизлар билан ёпилган, ҳар хил гилам ва тўшаклар билан безатилган, камбағалларники ўзига яраша бўлган. Одатда ўтовнинг икки хили фарққилинади: конус шаклидаги мўғул типи ва гумбаз шаклидаги турк типи. Қозок, қирғиз, ўзбекларда ҳар иккала тип учрайди, туркманларда фақат турк типи тарқалган.

Маҳаллий халқларнинг анъанавий миллий кийимлари жуда ҳам ранг-баранг бўлган. Ҳар элат ўзига хос кийимга эга, аммо умумий белгилари ҳам мавжуд. Эркаларнинг анъанавий кийимлари асосан яхтак-кўйлак, иштон, чопон, белбоғ, пўстин, дўппи, тери телпак, маҳси-кавуш, чорик ёки этикдан иборат бўлган. Аёллар кенг тикилган кўйлак, узун иштон, енгсиз нимча ва узун чопон (пешмат), маҳси-кавуш кийган, бошига лечак, рўмол ўраган, дўппи кийган ва ҳоказо. Кўпинча кийимлар ранги ва гули билан фарқланган. Ўрта Осиё халқларининг аёлларида турли-туман узук, сирға, мис ва кумуш безаклар, тумор осиш, косметика кенг тарқалган.

XXасрнинг сўнгги ўн йиллигида, асрий орзулари ушалиб, ўз мустақиллигини эълон қилган, ўз тақдири ва белгилаш ҳуқуқига эга бўлган Ўрта Осиё халқларининг моддий маданиятида туб ўзгаришлар рўй берди. Ҳозир улар замонавий мебель, гилам ва турли буюмлар билан безатилган кўп хонали ёруғ уйларда яшайдилар. Уларнинг кўпчилиги энг замонавий кийинишни афзал биладилар. Маросимлардагина ўзбек ва тожикларда чопон ва дўппи кийиш одаттусига кирган. Аммо уй ва жамоат ишларида, баъзи кийимларда, айниқса, аёлларнинг кийимларида гўзал анъанавий миллий белгилар сақланиб қолган, янгича шакл касб этган. Анъанавий декоратив санъат намуналари, ўймақорлик, каштачилик санъати сўнгги йилларда яна ҳам раванқ топди.

Маҳаллий элатларнинг ижтимоий ва оилавий-маиший турмушида мажбурий коллективлаштириш давригача феодал-патриархал анъаналар сақланган, кўп укладли хўжалик фаолиятида ижтимоий ташкилотларнинг турли шакллари

юзага келган эди. Дехқончилик воҳаларда ижтимоий муносабатлар, мулк шакллари, жамоа анъаналари (сув жамоаси, қишлоқва қўшничиликжамоаси) ниҳоятда мураккаб бўлган, Жамоатчилик муносабатлари чорвадорлар орасида анча мустақкам сакданган. Айниқса, барча ҳуқуқлардан маҳрум бўлган аёлларнинг аҳволи оғир бўлган. Патриархал оилавий муносабатлар эски одатлар ва шариат орқали бошқарилган. Никоҳ ота-она истаги билан ҳал қилинган.

Чорвадорлар орасида ижтимоий туркумлар ажралиб турган. Масалан, қозоқларда хон ва султонлар ҳамда қабил бошлиқлари „оқ суяк"ларга, қолган бутун фуқаро „қора суяклар"га ажратилган. Туркманларда ҳам ижтимоий табақаланиш мавжуд бўлган. Юқори табақага оид *иглар* ва уларга бўйсунган куллар фарқ қилинган. Қирғизларда ҳукмрон қабиллага манаплар кирган. Ўз навбатида *манаплар* ҳам „бош" ва „кичик" гуруҳларга бўлинган. Асли мазкур табақаланиш чорва аҳлида мулк тенгсизлиги билан бевосита боғлиқ эди.

Ижтимоий-иқтисодий қолоқлик ва нотекис социал таракқиёт Ўрта Осиёни XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинишига сабаб бўлган. Сунъий равишда Туркистон генерал-губернаторлиги, вассал Хива ва Бухоро хонлиқларига бўлингандан сўнг Ўрта Осиё аввалгидан-да оғир инқирозга юз тутган. Шубҳасиз, Россия истилосининг бироз ижобий оқибати ўлканинг юқори формация ҳисобланган капитализм гирдобига тортилиши, натижада хомашё ишлаб чиқариш саноатининг пайдо бўлиши, қишлоқ хўжалик қурулларининг такомиллашиши, темир йўлининг ўтказилиши, савдо-сотик кучайиб, фабрика маҳсулотларнинг маҳаллий бозорларда кўпайиши социал-иқтисодий муносабатларга жиддий таъсир қила бошлаган. Аммо чоризм турмушни ўзгартиришга интилмас эди. Ҳар қуни моддий ва маиший ҳаётда миллий анъаналар ва кадриятлар кадрланмас, истибдод кундан-кунга кучаяр эди.

Юқориди таъкидлаганимиздек чоризм истибдодидан сўнг, большевизм чангалига тушган Ўрта Осиё халқлари фақатгина XX аср сўнгида мустақилликка эришиб муайян ижтимоий таракқиёт йўлига чиқиб олдилар, маиший ва маданий ҳаётнинг кўп томонлари равақ топди ва яшнади.

')ркак ва аёллар тенг ҳуқуққа эга бўлиб, истиклол туфайли ЯНи турмуш тарзининг барча ютуқларидан бирга бахраманд Оўлмоқдалар.

Ўтмишда Ўрта Осиё халқларига хос умумий маданий мерос мавжуд эди. Айниқса, халкижодида, эпик дostonларда умумий қахрамонлар, сюжет ва ривоятлар кўп учрайди. Бунга ёркин мисол ўзбек, козoк ва қоракалпоқлардаги „Алпомиш“ дostonи, туркман, тожик ва ўзбеклардаги „Гўрўғли“ эпик поэмаси ёки „Шохсанам“ дostonи. Энг қадимий даврларда „Авесто“да ва сак эпосида тилга олинган сюжет ва образларда аниқ сакланган. Тарихи муштарак халқларнинг Насриддин Афанди ва Алдар Кўса латифалари, қахрамонона афсонавий эртак ва ривоятлар, турли мазмундаги лирик ашулалар ва жозибатор лапарлар хозиргача кишига завқ бағишлайди.

Халқ ижоди намуналари ёзма адабиётга мислсиз таъсир ўтказиб келган. Рудакий, Алишер Навоий, Умар Хайём, Махтумқули каби буюк мутафаккир шоир ва адиблар Ўрта Осиё адабиёти шухратини жаҳонга танитган. Халқ бахшилари, шоир ва окинлар қадимий классик адабиёт намуналарини авлоддан-авлодга қуйлаб келганлар. Улар жозибатор халқ қуйларини ҳам бизгача етказганлар.

Муסיқа санъати ҳам узоктарихий даврларда пайдо бўлган. Археологлар тадқиқ этган турли антик давр обидаларидаги ўйма ва рангли расмларда сурнай, най, ноғора, ҳар хил торли асбоблар тасвирланган. Ҳозирги ўзбек, тожик, қозоқ ва туркманларнинг муסיқа асбоблари жуда ҳам хилма-хил. Тўй ва томошаларда, байрам ва сайлларда доимо муסיқа қуйлари янграйди, рақслар ижро этилади, масхарабозлар ва дорбозлар ўз санъатини намоиш қиладилар. Халқтеатри ва кўғирчоқ ўйини ҳам қадимдан маълум.

Тасвирий санъат, ўймакорлик, кошинчилик, бадий каштачилик, нақшли сопол буюмлар яшаш, гиламдўзлик ва бошқа амалий санъат бутун Ўрта Осиёда қадимдан машхур бўлиб мустақиллик йиллари янгидан яшнади ва профессионал касб даражасига кўтарилди. Ҳозирги даврда бирор-бир меъморчилик обидаларини, жамоат иншоотларини, маданият саройларини ёғоч, ганч ва тош (мармар)га ўйилган ажойиб миллий нақшларсиз тасаввур қилиш қийин. Мохир халқ усталари яратган гўзал сопол буюмлар, нозик наққошлик

безаклари, зардўзи кийимлар ва ажойиб сўзаналар халкнипг сеvimли уй жихозига айланган.

Ислom дини Ўрта Осиё халklarининг маънавий хаётида асрлар давомида нуртаратиб келган. У бутун ижтимоий, оилавий ва шахсий турмушимизга сингиб кетган. Маиший турмуш ва маданиятнинг барча мажмуаларига тарқалган ислom эътиқоди инсоннинг ҳар кунги хаётини ўзининг асл, гўзал ва илоҳий, боқий қадриятлари билан, яъни ўз буюклиги, тинчликсеварлик, инсонпарварлик, поклик, ҳалоллик мавқелари мустақиллик шарофати билан қайта тикланди.

3- §. ЖАНУБИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Жанубий Осиё табиий-географик ва тарихий-этнографик жихатдан анча мураккаб ва хилма-хил. 1985 йилги маълумотларга биноан, 4,5 млн. км² худудда 860 млн.дан ортиқаҳоли яшаган. Шулардан энг кўпи Ҳиндистонда (663 млн.), Покистонда (78,8 млн.), Бангладешда (88,5 млн.), Шри Ланка (15 млн.) ва Непалда (14 млн) истиқомат қилади. Энг кам аҳоли Бутанда (1,3 млн.) ва Мальдив Республикасида (150 мингга яқин) жойлашган. Бенгал бўғозидаги Андаман ва Никобар ороллари ҳам Жанубий Осиёга тегишли.

Мазкур давлатлар жойлашган Ҳиндистон ярим ороли шимолида Ҳимолай-Ҳиндиқуш тоғтизмаси билан ўралган, жанубда Ҳинд океани сувлари билан ювилган, ғарбий қисмида Декан ясси тоғлари Коикана водийси соҳили бўйига чўзилган, серсув Ҳинд ва Ганга дарёларидан пайдо бўлган серҳосил водийдан иборат ўзига хос табиий иқлимли худудни ташкил қилади. Катхиявар ярим оролидан Шимоли-шарқ томон чўзилган Аравали тоғ тизмаларининг ғарбида жойлашган бепоен сувсиз Тор ёки Буюк Ҳинд саҳроси, Ражастон дашти ва Синд текисликлари ҳам ўзига хос табиат манзарасини яратган. Агар Ассам ва Ҳимолай тоғининг Жанубий этакларида жаҳоннинг энг сернам воҳаси жойлашган бўлса, ўша кенгликдаги Синд даштларида айрим йиллари бир томчи ҳам ёмғир ёғмайди. Аммо Брахмапутра, Ҳинд, Ганга каби буюк Осиё дарёлари билан бирга Жамна, Маханади, Кистна, Годовори номли йирик дарёларнинг оқиши бу ерда суғорма деҳқончилик хўжалиги учун қулай шароит туғдирган. Энг

Қурғоқ Ҳинд текисликларида ўсимлик дунёси анча қашшоқ ШШ сийрак, намли тропик иклимли районларда эса ҳар хил Цйрахли ўрмонлар учрайди.

Жанубий Осиёнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси қадимий даврларда жуда бой бўлган, кенг ҳудудни субтропик ва ШН)пик ўрмонлар, чангалзор тўқай (жунгли)лар эгаллаган. Лммо инсон фаолияти туфайли дарахтзор ўрмонлар камайиб кетган. Оқибатда турли-туман ўрмон ҳайвонлари сони ва тури қисқарган. Бу ерда ниҳоятда қимматбаҳо дарахт турлари, ҳар хил ҳайвонлар энди давлат томонидан муҳофаза қилина инмланди. Шри Ланканинг ҳам табиати, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўзига хос. Ҳиндистон ярим оролидан кичкина (35 км) бўғоз билан ажралиб турган мазкур орол (65,5 минг км² майдонли)нинг бештдан тўрт қисмида унча баланд бўлмаган тоғлар мавжуд, иқлими экваториал муссонли.

Антропологик жиҳатдан жанубий осийликлар асосан қатта европоид ирқига мансуб бўлиб, ўзига хос жанубий тармоқни ташкил қилади. Улар учун қора қўнғироқ сочлар, қўй кўзлар, қирра бурун, анча чўзинчоқ юз характерли белгилардир. Бу ерда негроид ва монголоид ирқлари билан аралаш типларни, Шимол ва Шимоли-шарқда *монголоид*, Жанубий Ҳиндистон ва Шри Ланкада *веддоид*, *дравид* ва ҳатто *австралоид-негритостипларини* ҳам учратиш мумкин. Паст бўйли *пигмей* типдаги андаманликлар жисмоний тузилиши билан ажралиб туради. Умуман, ҳозирги этносларда *веддоид* белгилари сезиларли даражада.

Жануби Осиёнинг лингвистик тузилиши ниҳоятда мураккаб, бу ерда энг кўп тиллар, юзлаб шевалар учрайди. Кейинги классификациягабиноан Жанубий Осиёда 180 дан ортиқ тил туркуми, фақат Ҳиндистоннинг ўзида эса баъзи маълумотларга қўра 1652 тил ва шевалар мавжуд. Шулардан энг асосий *ҳиндарий* гуруҳи (637,5 млн.га яқин) бўлиб, кўп сонли этнослардан хиндистонликлар (180,4 млн.), бенгалликлар (69,6 млн.), маротхилар (51 млн.), гуҷаротлар (33,3 млн.), ражастонликлар (14,3млн), синдхилар, шри ланкали сингаллар (10,5 млн.), непалликлар (10 млн.гаяқин) ваҳоказо. Қолган аҳоли бир неча миллион ёки юз мингли *дравид*, *тамил*, *мунда*, кам сонли *монкхмер* ва *тибет-бирма* тилларида сўзлайдиган халқлар эроний ва дарий тил вакиллари дир.

Ҳозирги даврда хинд-европа тилларидан расмий тиллар Ҳиндистон Республикасида хинди, Покистонда *урду*, Бангладешда *бенгали*, Непалда *непали*, Шри Ланкада *сингали*, айрим штатларда мустақил шевалар, эроний тилларидап *пушту*, *балужий*, Кашмирда кўпчилик аҳоли *дардий титлт* сўзлашади, *инглизтиши* Ҳиндистон Республикасинингкикинчи расмий тилидир.

Тарихий-маданий тараққиёт нуқтаи назаридан Жанубий Осиёда анча ривожланган бозор муносабатлари даражасига кўтарилган миллатлар билан бир қаторда ҳали ибтидоий жамоа тузуми даражасида турган айрим дайди қабилаларни ҳам учратиш мумкин. Узоқ ўтмишда ва айниқса, ўрта асрларда юксак маданият яратган йирик этнослар билан ёимаён яшаётган, аммо маданий тараққиёт йўлига чиқа олмаган айрим қабилавий гуруҳлар аста-секин кўп сонли қўшни элатлар билан аралашиб ўз тили ва маданиятини йўқотиб, юқори поғонадаги маданиятни ва этносни қабул қилиш йўлида турибди. Ҳозирги Ҳиндистон ярим ороли ва Шри Ланка аҳолисининг этник қиёфаси асли турли-туман элатлар орасида бўлаётган *миграция*, *ассимиляция* ва *консолидация*, яъни майда этнослар билан йирик миллатлар яқинлашиб, аралашиб жараёнида турибди.

Мазкур жараёни тўғри тушуниш учун минтақанинг этник тарихини аниқлаб олиш зарур. Кейинги йилларда ўтказилган археологик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, Жанубий Осиёда қадимий маданият мил. ав. III минг йилликларда пайдо бўлган. Фанда яқин даврларгача хинд халқларининг қадимги маданияти бўлмаган, уларга цивилизацияни Ҳинд-европа авлодлари Ғарбдан олиб келган, деган ғайриилмий фикрлар тарқалган эди. Мохенджодарода ва Хараппида қилинган кашфиётлар натижасида тўрт-беш минг йиллар муқаддам Европа қитъасида ҳали маданият бўлмаган бир даврда бу ерга *арий* қабилалари келгунига қадар Ҳинд ва Панжоб водийларида шаҳарлар қуриб яшаган юксак деҳқончилик маданияти мавжудлиги исботланди. Хараппи маданиятини яратганларнинг этник турмуш шароити ҳали аниқланмаган бўлса-да, улар *дравид* тилида сўзлашган, деб фараз қилмоқда.

Лмтропологикжихатдан палеолит ва мезолит даврларида иждодлар *австролоид* (веддоид) типиди бўлган. Жанубий Осиёда гоминидлар топилмаган бўлса ҳам одам бир миллион Пиллар мукаддам яшаганлиги аниқланган. Улар кенгхудудда ЦПЙи турмуш тарзида овчилик ва териб-термачилик билан ҚТТ кечирганлар. III—II минг йилликларда бу ерда *мунда* ва ('/'/яидтилларидаги этник гурухлар пайдо бўлади ва юқорида I и |м а олинган юксак маданиятга асос солади. Дравид ва мунда | юилаларининг маҳаллий веддоидлар билан аралашмасидан мипрги жанубий Ҳинд *дравидоид* ирқий гурухи пайдо бўлади. Австролоид ва монголоид ирқига оид *мунда* каби-Иаларининг маҳаллий *веддоид* аҳоли билан ассимиляцияга кприши натижасида Марказий Ҳиндистоннинг *мунда* калқлари шаклланади. Мил.ав. II минг йилликнингўрталарида бу ерга Ўрта Осиё ва Эрон томондан жанубий европоид (арий) ирқидаги қабилаларнинг катта оқими босиб киради иа маҳаллий элатлар билан аралашиб кетади. Узоқ ўтмишдаги йўқолиб кетган аждодларнинг хотираси фақат ўлик тиллар ёзуви — ведда ва санскритда ҳамда оғзаки ижодида сақланиб қолган, холос.

Мил.ав. I минг йилликларда Шимолий Ҳиндистонда дастлаб бир неча қулдорлик давлатлари пайдо бўлган. III—II асрларда Маурия қулдорлик империяси бутун Ҳиндистонни бириктирган. Аммо, эрамизнинг I асрларида шимолий қисми Кушон империясига қарам бўлади. XI асрлардан бошлаб Шимолий Ҳиндистонга туркий қабилалар босиб кира бошлайди ва XIII аср бошларида Дехли султонлигини ўрнатадилар.

Шимолий Ҳиндистон халқларининг этник тузилишига араб-мўғул истилоси, айниқса, XVI—XIX асрларда ҳукмронлик қилган, буюк аждодимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари даврида кўчиб келган ҳар хил этнос вакиллари (форслар, ҳозирги ўзбеклар аждодлари тохарийлар, тожиклар, туркий халқлар) жиддий ўзгаришлар киритган эди. Шри Ланка оролида аҳоли мил.ав. I минг йиллик ўргаларида пайдо бўлган. Улар хиндарий тилларида сўзлашадиган ҳозирги *сингаллар* ва *тамиллариит* авлодларидир. Тахминан ўша даврларда кўчиб кела бошлаган

дравидлар маҳаллий веддалар билан аралашиб кетиб ҳозирги этносларга асос солган.

Жанубий Осиёга мустамлакачилар — португаллар, голландликлар, англизлар XV—XVI асрлардан бошлаб кела бошлайди. 200 йиллик мустамлакачилик маҳаллий халқларнинг этник тузилишига таъсир қилмаган бўлса-да, мустамлакачилар ўз ҳукмронлигини тўла ўрната билган, маъмурий-сиёсий жиҳатдан анча ўзгаришлар киритган, туб аҳолининг социал-иқтисодий ва маданий ҳаётида жуда фожиали салбий из қолдирган. Озодлик, мустақиллик учун кўтарилган кўп кўзғолонлар шафқатсизлик билан бостирилган. Фақат 1947 йилда ҳиндистонликларнинг қахрамонона озодлик кураши туфайли мустақиллик қўлга киритилган. Шри Ланка (илгариги Цейлон)ни XVI асрда Португалия босиб олган. XVII аср ўрталарида Голландия тасарруфига ўтган. XVIII аср охирида эса Буюк Британия мустамлакасига айланган. 1948 йили Шри Ланка мустақилликка эришади, аммо иқтисодий ва қисман сиёсий жиҳатдан Англия таъсирида қолади.

Ҳар бир халқнинг шаклланиши жараёнида ўзига хос хусусиятлар пайдо бўлади, аммо муайян худудда ва табиий-иклимли шароитда узоқдавр бирга яшаб келган турли халқ ва элатлар кўп асрлик иқтисодий ва маданий муносабатлар туфайли хўжалиги ва маданиятида умумий белгиларини ҳам шакллантириб келганлар. Шарқий Осиё аҳолисининг кўпчилиги (тахминан 80 %) қишлоқ хўжалигида банд. Масалан, Ҳиндистонда аҳолининг 70 % и қишлоқхўжалиги билан шуғулланади. 20 % дан камроғи эса саноатда банд. Покистоннинг қишлоқ хўжалигида ўз қучи билан ишлайдиган аҳолининг 52 % и, Шри Ланкада 50 % и, Непалда эса 90 % и, Бангладешда 80 % и банд.

Жанубий Осиё халқларининг хўжалик фаолияти дас-таввал сунъий суғориш деҳқончилигига асосланади. Улар ўз ерларини дарёлардан ариқ ва каналлар орқали, махсус қудуқлар қазиб, чиғириқлар орқали суғорадилар. Деҳқончилик хўжаликлари асосан дарё ва денгиз соҳилларидаги серунум тупроқли ерларда, тоғли жойларнинг водийларида ва тоғ этакларида жойлашган. Ишлаб чиқариш қуроллари анча жўн бўлиб, оддий ёғочдан ишланган темир тишли

ОМОЧ мола, кетмон ва ўрокдан иборат, холос. Асосий қишлоқ \\жалик экинлари — буғдой, тарик, арпа, шоли, макка, дуккакли ва полиз, сабзавот ва мевалар, қалампир ва ҳар хил зиравор, ёғ (кандир, ер ёнғоғи (арахис), кунжут, сезам) ин техник экин (пахта, жут)лардир. Йирик плантация хўжаликларида чой, қаҳва, каучук, ҳар хил хурмо (пальма) дарахтлари экилади. Ерга ишлов беришда хўкиз ва зебу хайвонларидан фойдаланилади. Йиғим-терим ишлари фақат қўл меҳнатида бажарилади, яъни ҳосил асосан ўроқ поситасида ёки қўлда йиғилади, хирмон кўтариб оддий ёғоч (хода) ёки хўкиз (ё бошқа хайвон) билан бостирилиб янчилади, ёва (панжшоха) ёрдамида совурилади.

Ҳиндистонда ҳосил йилига икки марта олинади. Шунинг учун қишлоқ хўжалик йили икки мавсумга ажраган: июнь-октябрь ойлари ёзги (ҳариф) ва октябрь-апрель қишки (раби), ҳариф мавсумида асосан шоли, сули, макка ва хоказо, раби мавсумида эса буғдой, арпа, дуккакли ва ёғ экинлари экилади.

Уй хайвонлари (йирик ва майда шохли мол) сақлашда Ҳиндистон жаҳонда биринчи ўринни эгаллайди. Бу ҳол мамлакат фаровонлиги билан боғлиқ эмас, балки диний эътиқод билан белгиланади. Чунки индуизм динида жониворларни ўлдириш гуноҳхисобланганлиги туфайли молни сўйиш ман қилинган. Фақат мусулмон давлатлар — Покистон ва Бангладешда мол гўшти ишлатилади. Махсус чорва хўжалиги Ғарбий Покистондаги кўчманчи аҳолида, Ҳиндистоннинг Майсара штатида мавжуд. Бу ерда асосан хайвон қучи сифатида ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун йирик шохли мол, эчки, қўй, чўчка, Покистоннинг ғарбий районларида эса туя ва от боқилади. Жанубий Осиёнинг айрим районларида оғир ишларда, масалан, ёғоч тайёрлашда, фил қучидан фойдаланилади. Ҳиндистоннинг шимолий ва марказий қисмида жойлашган, тоғ этакларида, Непал ва Шри Ланканинг жанубидаги тоғли жойларида примитив дехқончилик билан бир қаторда чорвачилик, овчилик, дарё ва денгиз соҳилларида балиқчилик, ўрмон ва тўқайзорларда йиғим-теримчилик билан кун кечираётган хўжаликлар ҳам кўп учрайди. Минтақанинг шимолий қисмида чой ва жут плантациялари кўпроқ, марказий воҳа-

ларида пахта ва кўкнор, Жанубий Декон ва Шри Ланкада қаҳва, каучук ва кокос плантациялари муҳим соҳага айланган.

Бутун Жанубий Осиёда қадимдан хунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Айниқса, турли нозик матолар тўқиш (машҳур кашмир рўмоллари, ҳинд тўқима маҳсулотлари), металл, ёғоч ва суяқдан бадиий буюмлар яшаш, асл тош ва металлдан яратилган ажойиб безаклар, турли хилдаги ва ранг-баранг нақшли, ўймакорли маҳсулотлари ишлаб чиқариш анча ўсган эди. Аммо кўп йил давом этган инглиз мустамлакачилиги хунармандчиликка ҳам катта путур етказди. Жаҳонда ип газлама ишлаб чиқаришда биринчи ўринда турган мамлакатлардан ҳисобланган Ҳиндистон XIX асрлардаёқ Англия фабрикантларининг маҳсулотлари билан мамлакатни тўлдириб ташланиши натижасида маҳаллий тўқимачилик инқирозга учраб, юз минглаб ҳинд тўқувчилари кундалик тирикчилигидан маҳрум бўлиб ўлимга ҳукм қилинган эдилар. Ўша давр солномаларида ёзилишича „*Бунга ўхшаш фалокатни савдо тарихида учратиш қийин. Ҳиндистон текисликлари ип газлама тўқимачилари суяклари билан тўлган*“. Аммо, шунга қарамай, на мустамлакачилик, на инглиз саноати экспансияси минг йиллик маҳаллий хунармандчилик анъаналарини бутунлай йўқотишга ожиз эди. Ҳиндистон мустақилликка эришиб Республика ташкил топгандан кейин бадиий хунармандчилик қайтадан раванқ топа бошлади ва миллий иқтисодиётнинг муҳим соҳасига айланди. Ҳукумат махсус хунармандчилик ишлари бўйича Бутун ҳинд бошқармасини ташкил этиб хунармандларни зарур хомаше билан таъминлаб, уларнинг маҳсулотларини сотишда катта ёрдам бермоқда.

Жанубий Осиё мамлакатлари мустақилликни қўлга киритганларидан кейин, қисқа муддат ичида мустамлакачилардан мерос қолган иқтисодиётни қайта қуриш ишида анча муваффақиятларга эришдилар. Масалан, Ҳиндистонда ўтказилган протекционизм ва иқтисодиётда давлат бошқарувининг турли шакллари кенгжорий қилиш (давлат секторини лицензиялаш, нарх-наво, экспорт, импорт ва ҳоказолар устида назорат ўрнатиш)да индустриаллаштириш йўли саноат ишлаб чиқаришининг ўсишига ёрдам берди.

* н пр индустрия ва энергетиканинг илгари муғлако бўлма- III ски ниҳоятда суғт ривожланган тармоқлари, айниқса, ГС I ўса бошлади. Аммо ижтимоий, социал ва оилавий-маи- III|м' турмушдакишлокхўжалигинингфеодал-патриархал ва Кйстачилик муносабатлари ҳамон ҳукмронлик қилиб кел- МОқда

Каста тузумини 1950 йили қабул қилинган Ҳиндистон Республикаси Конституцияси социал тенгсизлик ва зуғм қилиш тартиб-қоидалари сифатида қаралган бўлса ҳам у қозиргача моҳиятини сақлаб қолган. Асли феодал ижтимоий муносабатларни ифодаловчи илк синфий жамиятда меҳнат глксимоти негизида пайдо бўлган кастачилик эндогам мжтимоий гуруҳлар сифатида намоён бўлади. Йирик *эндогам* I уруҳлар ичида майда *экзогам* касталар ҳам мавжуд. Илгари каста эндогамияси тартибларини бузган кишилар қаттиқ жазоланган. Оилавий муносабатлар ҳам мазкур тизим тартибларига асосланган.

Жанубий Осиё халқларининг оила ва никоҳ муносабат- лари диний эътиқодига қараб фарқ қилади. Муғулмонлар- нинг маиший-оилавий турмуши шариатга асосланган, индуистларники эса патриархалчиликни ёклаб келган каста қоидаларига таянади. Яқин даврларгача эрта никоҳтартиб- лари (никоҳлаш 2—4 ёшлигида, уйланиш маросими 6—8 ёшлигида) амалга оширилган. Кўп халқларда бева қолган аёл эри ёш ўлса ҳам иккинчи марта турмушга чиқишга ҳаққи йўқ. Айрим элатларда она уруғи муносабатларининг қол- дикпари сақланган. Масалан, Жанубий Ҳиндистондаги най- ри халқида мерос она томонидан белгиланади, аёллар эр- қаклар билан тенг ҳуқуқда. Албатта мазкур тартиблар эркин бозор муносабатларининг таъсири остида аста-секин еми- рилиб борган.

Ҳиндистоннинг асосий дини ҳисобланган *индуизм* тоифаларга бўлинишни, социал тенгсизликни муқаддас- лаштиради. Олий даражадаги поғонани руҳоний брахманлар, феодал зодагонлар, ҳарбий саркардалар, амалдорлар ва савдогарлар эгаллайди. Энг кўп қисмини „соф“ каста деҳқон- лар билан шаҳарликлар ташкил қилади. Энг пастки поғона- ни „нопок“ касбдаги кишилар — тери ошлайдиган ишчи- лар, кўнчилар, этикдўзлик (индуис динида хом терига қўл

тегизиш харом хисобланган), фаррошлар, кир юувчилар, мурдашулар, ахлат ташувчи ва бошқа ифъяс ишдаги меҳнаткашлар эгаллайди. Ҳиндистоннингянги Конституциясп қабул қилиниш арафасида „нопок“ касталарга оид кишиларнинг сони 50 млн.дан ортиқ бўлган. Ислом дини кастачилик тафовутларини инкор қилса ҳам каста табақалари ҳинд мусулмонлари орасида қисман сақланган.

Ҳозиргача кишлокларда уйлар касб ва табақаларга бўлинган ҳолда қурилган. Қишлоқ марказида жамоа кенгашининг уйи қад кўтаради, унда ҳар бир каста ўз худолари ва умумий худолар хайкалчаларини ўрнатиб ибодат ўтказдилар. Ҳар бир оила турар жой, омборхона ва молхонадан иборат ховлига эга. Ховли уйларининг турлари ҳар хил бўлиб, улар лойдан, ёғочдан, тошдан, текис томли, ойнасиз қилиб қурилган. Айниқса, сохилларда қад кўтарган шаҳарлар кўп қаватли чиройли мухташам бинолари билан ажралиб туради. Шаҳардаги ўзига тўқ саноат марказларининг теварак-атрофида минглаб тартибсиз тикланган ишчи бараклари ва кулбалари ҳам ниҳоятда катта ҳудудни эгаллайди.

Жанубий Осиё халқларининг кийимларини икки турга бўлиш мумкин: тикилган ва ўрама. Эркаларида дхоти деб аталган белдан боғланиб бут орасидан ўтказиб ўралган иштонга ўхшаш либос, аёлларда узун матодан бел ва оёқларинн бекитиб турадиган ўралган кўйлакка ўхшаш кийимлар (сари) кенг тарқалган. Дхоти ва сари устидан калта камзул билан кўйлакча, аёллар кос|яа, кўшимча юбка еки шаровар кийишади. „Олий“ каста вакиллари ва кўпчилик шаҳар аҳли одатда кенг ва узун, дехконлар эса калта белбоғ шаклидаги дхоти киядилар. Бел ва оёқ ўралгандан қолган узун матонинг учи билан аёллар кўкрагини бекитадилар, баъзан бошларига рўмол қилиб ёпиниб юрадилар. Эркалар бошига салла ўрайди, аёллар рўмол ёпинади ва ҳар хил безаклар тақади, атир-упалар билан ўзига пардоз беради. Кенг оммада жез ва қумушдан, бадавлат келинлар учун олтин ва қимматбаҳо тошлардан ишланган оёқ ва қўлларига тақиладиган билагузуклар, кишлокларда жез, шиша ва суюқдан, ҳатто айрим ўсимлик доналарини қуришиб тизма, мунчоклар ва бошқа турли безаклар ясалади. Баъзи халқларда эркалар ҳам ҳар хил безаклар тақади. Болаларга, ўспирин қизларга,

келин-куёвларга такиладиган кўпгина безаклар тумор сифатида такилади. Айрим аёллар ўз безакларини бутун умр счмайдилар.

Шарқий осиеликларнинг таомлари ҳам табақаланади. Кўпчилик аҳолининг хар кунги таоми хамир махсулотлари, айникса, нон ва хар хил дондан пиширилган суюк бўтқа, атала ёки шўрва, ўсимлик (арахис, кандир, кунжи ёки кокос) ёки зираворда тайёрланган ловия ва сабзавотдан иборат. Қатиқ, чой ва қахва асосий ичимлик ҳисобланади. Чойни асосан сут билан ширчой қилиб ичилади. Ҳиндистонда гўшт ва мол ёғи кам истеъмол қилинади. Диний ақидалар асосида мол (сигир) гўштини истеъмол қилиш ман қилинган, сариеғ эритилган ҳолда ишлатилади. Кўп халқларда эркак ва аёллар алоҳида-алоҳида овқатланади. Одатда қишлоқ аҳолиси кунига икки марта, дала ишлари вақтида уч марта тановул қилади. Ҳиндиларда ошхона мукддас ҳисобланади. Овқатни қўл билан ейдилар, қозон-товоклари асосан мисдан, тўйларда ишлатиладиган сопол идишлар эса фақат бир марта ишлатилиб, кейин ташлаб юборилади. Дон, сув ва сут-қатиқлар учун сопол идишлардан фойдаланилади.

Унни одатда қўл тегирмонида, Ҳимолай этақларида сув тегирмонида чиқарилиб, буғдой, сули макка, арпа, баъзан гуруч унидан, Шимоли-шарқий Панжобда қорабуғдой (гречиха) унидан тандирда нон (лавад) ёпилади. Нон ёпилиш усулига қараб турлича аталади: чапати, пхулка, ротла, бхакри, ҳамда қалин қилиб товада сариеғда ковуриладиган ёки юпкаси (Гужаратда) қхакра деб юритилади. Гуручдан тайёрланадиган таомлар энг севимли ва кенг тарқалган овқат ҳисобланади. Қандёки шинни ваёнғокқўшилган ширгуруч байрамларда пишириладиган тансиқтаомдир. Покистон ва Шимолий Ҳиндистонда, айникса, мусулмонлар орасида кенг тарқалган севимли таом палов (пулоу) ва шавла (бирёни). Ҳинд палови қўй гўшти, товук, балиқ, сабзи ва нўхатдан, хар хил зиравор қўшилиб пиширилади, гуручи алоҳида ёғда ковуриб олинади, шавласи эса аксинча гуручни ивитиби масаллиғи билан бирга дамланади. Шавлага одатда ёнғок, майиз, ковурилган пиёз қўшилади. Индуистлар, айникса, *жайна* мазхабидагилар фақат вегетериан таомларни истеъ-

мол қиладилар. Ҳинд мусулмонлари чўчка ва мол гўштинм истеъмол қилмайди, асосан қўй гўшти ва парранда ишлатилади. Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва Бангладешда ҳар хил гўштли таомлар, айниқса, кабоблар (сич кабоб, куйта, шабдег) тайёрланади. Бенгаллар, тамил ва бошқа дравид халқларида балиқдан турли таомлар тайёрланади. Шри Ланкада ҳам балиқни ҳар хил туршак ва аччиқ зираворлар, пиёз ва саримсоқ билан пишириб истеъмол қиладилар, сингаллар ҳам гўштни (кўпроқ мол гўштини, камроқ қўй ва эчки гўштини) ковуриб, қайнатиб турли ўтлар, қалампир ва сирка билан истеъмол қиладилар. Шри Ланкада ҳам энг сеvimли таомлар гуручдан жекфрут меваси билан пиширилади. Товуқ гўшти ҳам энг обрўли таом ҳисобланади. Аммо барча гўшт, балиқ, товуқ ва сабзавотга гуруч қўшиб тортилади. Таомлар билан боғлиқ ҳар хил диний характердаги иримлар ҳам мавжуд. Жанубий Осиёда очлик ва қашшоқлик оқибатида ҳар хил касалликлар кўп тарқалган. Шу ўринда айтиш лозимки Жанубий Осиё халқларида саводхонлик даражаси ниҳоятда паст. Масалан, ҳозир ҳам Покистонда 82 фоиз аҳоли саводсиз, 50 фоиз мактаб ёшидаги болалар ўқимайди. Бангладешда 80 фоиздан ортиқ киши ўқиш-ёзишни билмайди. Шунга қарамай Жанубий Осиё халқларининг яратган дабдабали гўзал монументал архитектура, декоратив ҳайкалтарошлик, мохир ўймакорлик, тасвирий санъат каби санъат намуналари жаҳон маданиятига қўшилган улкан ҳиссасидир. Бу ерда ўзларининг қадимий ёзувлари асосида аниқ фанлар, фалсафа ва адабиёт яхши ривожланган, ноёб халқоғзаки ижоди асарлари, театр, мусиқа ва хореография санъати юксак мавқега эга.

Узоқ асрлар давомида жапубий осиеликларнинг сиёсий ҳўжалик ва маданий яқин муносабатлари ўзига хос умумий маънавий маданиятни юзага келтирган, умумий халқ ижодиёти намуналари яратилган. Масалан, қадимий ҳиндиларнинг муқаддас ёзувлари, ведда гимнлари, буддизм адабиёти, „Махабхарата" ва „Рамаяна" каби эпик асарлар, ҳикоялар тўплами, эртақлари ва „Панчатантра" масаллари, „Катакали" номли театрлаштирилган томошалари, жозибадор куйлари ва хореографик рақслари бутун Шарқий Осиё халқларининг умумий маънавий бойликларидир. Уларнинг

кундаликхаётини кўшиқва рақссиз тасаввур қилиш қийин. Барча байрамлар, маросимлар, тўйлар ва кўп меҳнат фаолияти куй, кўшиқва рақслар билан нишонланади, кўғирчоқтеатри, (>окусчилар ва масхарабозлар ўз санъатларини намойиш қиладилар. Ҳозиргача ўрта асрларда яратилган мўъжизали Тожмаҳал макбараси, афсонавий нақшлар ва ҳайкалларга бой Банорас ибодатхоналари ва бошқа архитектура намуналари, Ажанта ғор ибодатхоналаридаги расмлар, турли ривоятларни акс эттирган қайкаллар ва ўйма нақшлар кишини ҳайратда қолдиради. Халқтабобати ва фармакологияси яратган дав.олаш усуллари ва дори-дармонлар, йогтаълимоти ва бошқа халқ ақл-заковати яратган ижобий тажрибалар жаҳонга машхур.

Жанубий Осиё халқларининг диний тасаввурлари турлича. Бу ерда энг йирик динлар индуизм, ислом ва буддизмдир. Масалан, Ҳиндистонда аҳолининг 83 фоизи индуистлар, 11 фоизи мусулмонлар, 3 фоизга яқини христианлар, 2 фоизи сикхалар, 1 фоиз буддистлар ва жайнистлар. Непал ахрлисининг ҳам кўпчилиги индуистлар (89 фоизи). Покистонда мусулмонлар бутун аҳолининг 97 фоизини, Бангладешда эса 80 фоизини, индуистлар 18 фоизини ташкил қилади. Шри Ланка аҳолисининг 66 фоизи буддистлар, 19 фоизи индуистлар, 8 фоизи христианлар ва 7 фоизи мусулмонлар. Энг қадимий арий қабилалари замонда пайдо бўлган иидуизм дини *политеистик* характерга эга, унинг ҳозиргача машхур худоларидан Вишна ва Шивага сиғиниш бутун Жанубий Осиёда сақланган. Айрим қабилавий диний эътиқодлар ибтидоий элатларда сақланган бўлса-да, уларда йирик динлар (индуизм, буддизм, ислом, христианлик) таъсири анча кучли.

Ҳиндистон — буддизмнинг ватани. У мил. ав. VI асрларда қулдорлик жамиятида кенг меҳнаткаш омманинг каста тузумига, шафқатсиз жабр-зулмга қарши тенглик ғоясини кўтариб чиққан диний эътиқод сифатида пайдо бўлган эди. Буддизм кўшни мамлакатлар (айниқса, Непал ва Шри Ланка)га тез тарқалган, унга яқин *жайнизм* Ҳиндистоннинг марказий ва ғарбий худудларида ҳукмрон бўлган. Арий қабилаларининг пайдо бўлиши ва узоқ давр мобайнида уларнингдиний эътиқодлари маҳаллий ибодатва эътиқодлар билан аралашиб индуизмни юзага келтирган эди. Индуизм

таълимотида кўп худолик ва „абадул-абад“ яратилган кастя тузумини илоҳийлаштирувчи ғоялар ўз ифодасини тонгап Индуистлар ўз кастасига итоат қиладилар. Бу таълимот умум ий тенгликни эълон қилган буддизмни ватанидан сиқиб чиқаради. Ўрта асрларнинг охирлари (XVI—XVII асрлар)да индуизм элементлари, ислом ва бошқа динлар аралашмасидан якка худолик диний таълимот (сикхизм) юзага келади ва у асосан Панжобда ҳукмрон дин бўлиб танилади. Сикхалар касталик тартиби, дарвешлик ва худо тасвирларини инкор қиладилар.

Жаиубий Осиё халқдарининг этник қиёфасини сўнги даврларгача қабилавий тузум тартибларини сақлаб келгай элатларсиз тасаввур қилиш қийин. Улар ўзига хос маиший турмуш ва маданий хусусиятлари, ижтимоий тузум тартиблари ва хўжалик фаолиятини сақдаб келганлар. Бу этнослар энг кўп сонли санталлар (4,4 млн.киши), гондалар (2,7 млн.), мундадар (1,4 млн.) билан бирга бир неча минг кишилик майда гуруҳдар (Шимоли-шарқий Ҳиндистондаги *нега* ва *кхаси*, Жанубдаги *курумба*, *тўда*, *бадага*, *ченчу*, Бихар штатидаги *бхил*, Непалдаги *магара*, *гурунга*, Шри Ланкадаги *веддалар* қўшни ороллардаги *андаманлар* ва *никабўрлар*)дан иборат. Мазкур элатлар яқин даврларгача ибтидоий дехқончилик, овчилик, териб-термачилик, балиқчилик билан шуғулланиб келганлар. Уруғ-жамоа дехқончилиги билан шуғулланувчи нега, кхаси каби элатлар қабилаларга бириккан. Овчи-теримчи гуруҳлар ҳам қабилавий тузум тартибида муайян худудларда дайдиб кун кечирганлар. Улар ҳар хил емишли ўсимлик ва илдизларни териб-термачлаганлар, майда хайвонларга ўқ-ёй ёки пуфак қурол билан (мудуварлар) ов қиладилар. Веддаларда ўзига хос 3- шаклидаги катта ўқ-ёй бўлган. Чорва, тўда, курумба қабилалари йирик шоҳли мол — қўтос ва қисман қўй боққанлар. Балиқ овида санчки ва найза ишлатилган. Веда ва андамандаларда терим-термачилик билан аёллар ва болалар, овчилик ва асал йиғиш билан эркалар шуғулланган.

Мазкур қабилаларнинг турар жойлари ҳар хил. Масалан, санталларнинг қишлоқлари бир неча уйдан то йирик кўп уйли маконлардан иборат бўлиб, аҳоли кўча бўйлаб бамбук ва буталардан тикланиб лой билан урилган уйларда истиқомат қилади. Уйлари ёғоч қаравот, сопол ва мис идишлар билан

жихозланган. Кхасилар тош ва ёғочдан тикланган сомон томли кичкина кулбаларда яшайдилар. Тоғ этаклари ва водийларда жойлашган *нега* қабилалари тевараги деворлар билан ўралган тўп-тўп уйли кишлоқларда истикомат қилади. Ўрмон веддалари «а омонат чайлалар тиклаганлар, андаманларда бутун уруғ гурухига мўлжалланган катта уйлар мавжуд. Барча қабилаларнинг кийимлари хиндиларниқидан фарққилмайди, асосан эркаклари дхоти ва салла, аёллари сари киядилар. Фақат тўда ўзига плаш шаклидаги кийим, веддалар илгари ёғоч пўстлоғидан, ҳозир эса матодан этакча ёки юбка киядилар.

Оила ва никоҳ муносабатлари ибтидоий тузумга асосланган, ёшларда *инициация* маросимлари, қабилаларда аждодлар ибодати сақланиб келмоқда. Арвоҳларга, шамол, момақалдирок, қуёш, ой, қоя ва булоқдарга сиғиниш, айрим қабилаларда тотемистик тасаввурлар муҳим роль ўйнайди. Диний маросимларда, оилавий ва қабилавий байрамларда куй ва рақслар ижро этилади. Халқ оғзаки ижоди ҳам анча ривожланган.

4- §. ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ОСИЁ ХАЛҚДАРИ

Евросиё китъасининг жануби-шарқий қисмидаги Ҳинди-хитой ярим оролида ва қўшни Малайя архипелаги оролларида ўзига хос маданиятга эга бўлган турли элатлар яшайди. Тахминан 4,6 млн. км² территорияда бир неча йирик мустақил давлатлар жойлашган. Унинг аҳолиси 324 млн.дан ортик. Энг катта ярим орол (жаҳонда майдони жихатдан учинчи ўринда) хисобланган Ҳинди-хитойдаги Вьетнам (53 млн.), Лаос (3,7 млн.), Камбоджа Халқ Республикаси (4,5 млн.), Бирма (32,6 млн.) ва Таиланд киролиги (46 млн.) жойлашган. 15 мингдан ортиқ ороллардан ташкил топган Малайя архипелагида эса катта ҳудудни эгаллаган Индонезия (148 млн.) ва Филиппин (45 млн.) Республикалари, Малайзия Федерацияси (13,5 млн.), Сингапур Республикаси (2,4 млн.) каби давлатлар мавжуд.

Жануби-шарқий Осиёнинг материк ва орол қисмлари табиати ва иклими жихатдан бироз фарқ қилади. Унинг қўп қисми намли тропик боғламадаги экваториал ва субэкваториал (муссон) иклими, тоғлик қисми эса бироз қурғоқ ик-

лимлидир. Континентал қисмида Меконга, Менама, Ир< вади, Солуэн каби дарёлар, оролларда жуда майда дарёлар, кўллар ва ботқоқликлар мавжуд. Кўп дарёлар, айниқсв| серсувли Меконга дарёси бир неча мамлакатларни босиб ўп< жуда кўп тармоқлари *билан (узулиги 4500 км)* дсх қончиликда ҳаёт манбаси бўлибгина қолмай, муҳим ўзаро алоқа йўли ва катта гидроэнергетика захирасига ҳам ога. Малайя архипелаги оролларида ҳам транспорт ва ирригациоп аҳамиятга эга бўлган бир неча серсув дарёлар мавжуд. Региоп кўпгина қазилма бойликларга эга: нефть, кўрғошин, вольфрам, хромит, уран ва бошқалар. Жануби-шарқий Осис ҳозирги даврда хромит ва кўрғошин қазиб олишда жаҳонда пешқадамлардан ҳисобланади. Аммо ҳалигача кўп минерал бойликлар ўрганилмай ер бағрида ҳазина бўлиб сакланмоқда. Фақат Калимантан сохилларида ва Суматрада эндигина йирик нефть қудуқлари очилган. Вьетнамда катта кўмир кони топилиб ишга туша бошлади.

Ҳинди-хитой ва Малайя архипелаги жаҳонда энг кўп турли *ўсимлик* дунёсига эга. Масалаи, биргина Калимантан оролида 11 мингдан ортиқ гуллайдиган ўсимликтурлари (қиёс қилиб олинганда бутун Африка қитъасида атиги 13 минг тури бор) мавжуд. Абадий яшил ўрмонзор ва бутазорлар минтақанинг энг катта бойлигидир. Мангрово ўсимликларининг айрим турлари баландлиги 30 метргача етади, баъзи паст бўйли пальма дарахтлар узунлиги 5,5 метргача етадиган япроққа эга, айрим *мана* ўсимликларининг узунлиги эса 200—300 метр келади. Тропик ҳазонрезлик ўрмонлар ҳам анча ерни эгаллайди (айниқса, Бирма, Таиланд ва Ҳинди-хитой ярим оролининг шарқий қисми). Малайя архипелагининг шарқий оролларида эвкалипт ўрмонлари, айниқса, бамбук кўп ўсади (бу ерда юзга яқин бамбук турлари маълум). Бир вақтлар бутун Жануби-шарқий Осиё худудининг ярмидан кўп қисмини эгаллаган ўрмонзорларда қимматбаҳо дарахт турлари кўп ўсган (масалан, муҳим хўжалик аҳамиятига эга турларидан темир, қора, қизил, сандал, эбен, камфора, тик каби дарахтлар). Ҳозирги пайтга келиб бундай ўрмонлар анча камайиб қолган.

Турли ўсимликларга бой ўрмонзорларда ўзига хос ҳайвонот дунёси ҳам яралган. Бу ерда сутэмизувчилардан

маймунларнинг ҳар хил турлари (орангутан каби йирик одамсимон маймунлардан тортиб ярим маймун ҳисобланган иемург ва бошқа майда турлари кўп), қисман фил, йўлбарс, каркидон, тапир; ҳар хил илонлар, тошбақа, тимсоҳлар учрайди. Айниқса, ранг-баранг қушлар ва капалакларнинг турлари кўп. Тинч ва Ҳинд океани сувлари билан ҳар томондан ювилиб турган Жануби-шарқий Осиё мамлакатларининг соҳил бўйлари ниҳоятда балиққа бой. Балиқ ва денгиз маҳсулотлари маҳаллий аҳолининг таомида муҳим ўринни эгаллайди.

Табийки, бундай ўлкалар қадимдан мустамлакачиларнинг диққатини доимо ўзига жалб қилиб келган. Жануби-шарқий Осиё мамлакатларини босиб олиб бойлик орттириш манбаига айлантиришни йирик давлатлар мустамлакачилари орзу қилиб келган. Оқибатда XVI—XIX асрлар мобайнида бутун минтақа йирик капиталистик мамлакатлар томонидан мустамлака қилинган.

Тарихий-географик жиҳатдан ҳам Жануби-шарқий Осиё ўзига хосдир. Хали тўлиқ ўрганилмаган бўлса-да, мезолит давридаёқ бу ерда муайян маданий бирлик пайдо бўлган. Ўтказилган тадқиқотлардан маълум бўлдики, Таиланднинг тоғ водийлари (арвоҳлар ғори)да мил.ав. VIII—IX минг йилликларда илк деҳқончилик хўжалиги бўлганлиги аниқланди. Одамлар тоғ водийларини, денгиз соҳилларидаги текисликни шоликорлик деҳқончилиги учун қулай билиб, у ерларни эгаллай бошлаганлар. Бундай хўжаликлар дастлаб неолит давридаёқ қитъанинг шарқий қисмида пайдо бўлади, биринчи марта шоликорлик маданияти қитъада *тай т австронезия* халқлари томонидан эгалланган ва қўшни ўлкаларга ҳам тарқалган. Суғоришга асосланган қўшли омоч деҳқончилиги эрамининг бошларига келиб бутун минтақада тарқалган. Бронзатишли омоч асли донгшон номли маданият (мил. ав. VII—VIII асрлар) обидаларида топилган. Ҳозирги моддий ва маънавий маданият хусусиятлари ҳам ўша даврлардан шакллана бошлаган ва ҳозиргача ўз хусусиятларини асосан сақлаб қолган.

Антропологик жиҳатдан Жануби-шарқий Осиё халқларининг деярли ҳаммаси монголоид типидagi Жанубий Осиё кичик ирқига оид. Палеоантропологик маълумотларга

қараганда палеолит ва мезолит даврларида маҳаллий аҳолининг бир қисми австролоид гуруҳини ташкил қилган ёки ўзига хос аралашма типидан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам ҳозиргача Жануби-шарқий Осиё аҳолисининг этник қиёфаси анча мураккаб.

Қитъа қисмида яшовчи энг катта этнос — *вьетнамлик* (вьет)лар 40 млндан ортиқ кишидан иборат. Тили ва маданияти жихатидан уларга яқин бўлган лш#/г/?^республиканинг турли вохаларида жойлашган. Вьетларнинг ғарби, бутун Ҳинд-хитой ярим оролида тай тилида сўзлашадиган халқларининг катта гуруҳи яшайди. Шулардан энг кўп сонлилари *кхонтанлар* ёки Таиланд *сиамлари* (21 млн.), *лао* (лаослик) ва *шан* (бирмалик) халқлардир. Вьетлар ва тайларга ирқий, хўжалик ва маданий белгилари билан (тахминан 1 млн. киши) *мяо-яо* гуруҳига оид халқлар яқин туради. Буларнинг ҳаммаси лингвистик жихатдан *мон-кхмер* тил оиласига киради. Асли кхмер тилларида Камбоджанинг туб аҳолиси, Вьетнам, Лаос ва Таиланд *кхмерлари*, Бирма ва қисман Таиландда яшовчи *мон* (галаин)лар, Малаккадаги *сенон* ва *семанглар* сўзлашади. Хитой-тибет тил оиласига оид катта тил гуруҳининг вакиллари бирмаликлар (23 млн.) ва уларга яқин *корен*, *кая*, *качин* ва бошқа халқлардир. Махсус адабиётда австронезия ёки малайя-полинезия тил оиласига киритилган австросиё тил гуруҳига энг кўп миллатли Индонезия халқлари киритилган. Сўнги лингвистик маълумотларга қараганда бу ерда 300 дан ортиқ тиллар ва 1000 га яқин шевалар мавжуд бўлиб, шуларнинг 96 фоизи австронезия тил оиласига тегишли. Яваликлар (60 млн.) *сундлар*, *мадурлар*, *миненгкабау*, *буги*, *макасара*, филиппинлардан *тагал*, *илок*, *билонг*, *висайя* кабилар ҳам шу тил оиласи вакиллари дир. Тил ва миллатларнинг шаклланиш жараёни мустамлакачилик даврида бир оз сузлашган бўлса-да, аммо ҳар ҳолда давом қилиб келган.

Фақат XX асрнинг 40—50-йилларидан бошлаб, Жануби-шарқий Осиё мамлакатларидан кўпчилиги мустақилликка эришгандан сўнг бу жараён анча кучайди. Йирик миллатлар шаклланиши бошлаб ҳозирги этник қиёфа пайдо бўлди. Минтақанинг туб аҳолиси ташқари келгинди халқлар ҳам анчагина қисми ташкил этади. Масалан, турли мамлакатлардан келиб жойлашиб қолган хитойлар (14 млн.га

||,и||), тамиллар ва бошқа дравид халқларининг вакиллари, I (Снгалликлар ва бошқа хиндарий халқлар, бутун минтақадаги мпмлакатларда тарқоқ ҳолда ўрнашган 1,2 млн.дан ортик Мллайзия, Бирма ва сингапурликлар ва бошқалар. Бу ерларга I иропалилар жуда кам даражада кириб келганлар.

Қадимий тарихий даврларда Осиё қитъаси Австралия билан бириккан бўлиб бешинчи қитъага одам ўша табиий кўприк орқали кўчиб тарқаган. Маҳаллий халқларнинг •птогенези ҳам узоқ ўтмишдаги этник гуруҳларнинг миграцияси билан бевосита боғлиқдир. Ҳинди-хитой ярим оролида клдимий даврларда ҳозирга нисбатан *мон-кхмер* тилида сўзлашадиган қабилалар кўпроқ бўлган. Индонезия ва Филиппин оролларида негро-австролоид халқлар жойлашган бўлиб папуас ва меланезия типлари билан чатишиб кетган. 'Орамизнинг бошларида Шимолий ва Шарқий томондан кўплаб кела бошлаган монголоид элатлар мон-кхмерларни сиқиб чиқара бошлайди ва ҳозирги *вьет, тай, лао* ва *бирма* тилларига асос солади. Ўз навбатида, Малакка ва Индонезия ороллариининг абориген аҳолисини қитъадан бир неча тўлқинда кўчиб келган монголоид аралаш қабилалар сохиллардан ички ўрмонзорларга кўчишга мажбур қилган. Ява ва Суматра оролларига эрамизнинг бошларида Жанубий Осиёдан келиб жойлашган келгиндилар маҳаллий халқларнинг сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаган эди. Улар индуизм ва буддизм динлари, ёзув ва бошқа маДаний анъаналарнинг кенг тарқалишига сабаб бўлган. Ўша даврлардаёқ бу ерда дастлабки давлатлар пайдо бўлади, бу давлатлар ўрта асрларга келиб анча тараққий этади ва дехқончилик, савдо, ҳунармандчилик, фан ва санъат анча ривожланади. VII— VIII ва айниқса, XГ/асрларда Индонезия ва Малайзияга қисман Филиппинга (моро халқиға), Вьетнам ва Камбоджа (тямлар)га ислом дини тарқала бошлаган.

XVI асрдан бошлаб Ҳинди-хитойга дастлаб португалияликлар, кейин голланддар ва англизлар келади. XIX асрда Индонезиянинг кўп қисми Голландиянинг мустамлакасиға айланади: Малакка, Бирма, Калимантаннинг Шимолий қисмини Англия; Вьетнам, Кампучия, Лаосни эса Франция босиб олади. Мустамлакачилик даврида миссионерлар христиан динини ўрнатишға интилиб Филип-

пин оролларида маълум даражада муваффақият ҳам қозонганлар.

Жануби-шарқий Осиёнинг серунум тупроғи, намли ва иссиқ иқлими қадимий даврлардан дехқончилик ҳўжалигини, айниқса, шоликорликининг кенг тарқалишига сабаб бўлган. Юқорида қайд қилинганидек, шоликорлик бу ерда неолит даврида пайдо бўлиб, дастлаб уни тай ва австронезия халқлари эгаллаган. Энди суғорма омоч дехқончилиги Жануби-шарқий Осиё аҳолисининг асосий машғулоти бўлиб, улар кўп жойда йилига икки марта ҳосил оладилар. Улар шолидаи ташқари дукқакли ва илдизмевали экинлар, макка, боғдорчилик ва сабзавот экинлар етиштирадилар. Техник экинлардан каучук ва кофе дарахтлари, кокос пальмаси ҳам экилади. Ишлаб чиқариш қуруллари деярли бир хил: оддий ёғоч омоч ва тишли мола билан ерга ишлов берадилар, ҳайдалган ерга ёғоч билан қовлаб уруғ соладилар ёки тайёр қўчат экилади, ҳосилни ўроқёки пичоқбилан ўриб, хирмонни таёқбилан ёки молга бостириб янчадилар. Асосий экинлардан, масалан, Вьетнамда, шоли, макка, каучук дарахти, илдизмевали экинлар, чой ва пахта экилади. Лаосда қизил шиллиқ шоли, боғдорчилик, сабзавотчилик, қисман чорвачилик ва балиқчилик ривожтопган. Бирмада полиз экинлари, боғдорчилик қишлоқ ҳўжалигининг асосини ташкил қилади, шолидан ташқари баъзи жойларда чой, кофе дарахти, шакарқамиш, кокос пальмаси ва банан экилади. Камбоджада шоликорлик билан балиқчилик муҳим соҳа бўлса-да, каучук каби қимматбаҳо дарахтлар ҳам етиштирилади. Индонезия ва Филиппинда шоли, макка, ловия, балиқ, сабзавот, мева, шакарқамиш, кофе каби экинлар кенг тарқалган. Оролларида балиқчилик муҳим роль ўйнайди. Гуруч, балиқ, сабзавот, мева, ўсимлик ёғи каби маҳсулотлар бутун маҳаллий аҳолининг тирикчилигидир. Гўшткам, асосан байрамларда истеъмол қилинади, кўпроқ парраида, номусулмон аҳоли эса чўчка гўштини истеъмол қилади.

Кўп жойларда чопки дехқончилиги хозиргача сақланиб келмоқда. Жанубий Осиёдаги сингари бу ерда ҳам ўрмон ва бутазорларни чопиб, қуригандан кейин қўйдириб қулига уруғ сепадилар. Уруғни чопки ёки таёқ билан қовлаб қўмилган, баъзи қабилалар эса (Калимантандаги даяқлар ва бошқалар)

Чукурчаларга ташлаб кетаверганлар. Шундан сўнг бу экинга Вошқа ҳеч қандай ишлов берилмаган, оқибатда жуда паст цосил олинган. Куйдирилиб экиладиган далалар икки-уч йилдан сўнгянгиланган. Улар кўшимча овчилик, балиқчилик н;| теримчилик билан ҳам шуғулланганлар. Айниқса, илон оии анча даромад келтирган. Илонни тутиб, терисини ишлаб кпмбатбаҳога сотганлар. Уй хунармандчилиги ҳам уларга кўшимча даромад манбаи бўлган.

XIX асрнинг охирлари ва XX аср бошларида кўп оролларнинг ботқоқ ва тоғли жойларида дайди овчи ва теримчи гуруҳлар яшаган. Малаккадаги *семанги* ва *сенонлар*, ('уматрадаги *кубу* ва қисман *сакая*, Калимантандаги *пунан* ва *вукитлар*, Филиппиндаги *аэта* ва бошқа қабилаларнинг асосий тирикчилиги тропик ўрмонлардаги емишли ўсимликларни териб-термачлаб, майда ҳайвонларни овлашдан пборат бўлган. Ниҳоятда оғир шароитда яшаган дайди қабилалар сийрак емишли ўсимлик ва илдизмевалар ва бошқа турли озик-овқат ахтариб доимо ҳаракатда бўлганлар. Ҳар бир гуруҳ муайян ҳудудга кўчиб юрган. Улар овчилик ва термачилиқдан ташқари уй-рўзгор буюмлари, оддий қурол, безаклар, чипта ва бўйра ишлаб чиқариш билан ҳам шуғулланганлар. Металлни ва қулоччиликни билмаганлар, аммо қўшни халқлардан савдо-сотикорқали олганлар. Савдо-сотик „гунг“ ҳолатда ўтказилган, яъни дайди қабилалар ўз маҳсулотларини муайян жойга кўйиб кетган, қарама-қарши гуруҳ келиб, зарурини олиб ўрнига ўз маҳсулотини қолдирган. Ҳозир бундай қабилалар кам сакданган, анча қисми ўтроқ турмуш тарзига ўтиб, чопқи дехқончилиги билан шуғуллана бошлаган.

Жануби-шарқий Осиё халқларининг мустақилликка эришиши уларнинг хўжалик фаолиятида ҳам анча эркинлик туғдирди. Сўнгги йилларда ўтказилган бир неча аграр ислохотлар ва бошқа тадбирлар кишлокхўжалиги ривожини таъмин этди. Айниқса, Вьетнам, Лаос ва Бирмада ўтказилган аграр тадбирлар ҳосилдорликни бир неча бараварга кўпайишига сабаб бўлди.

Бугунги кунда ҳам ушбу минтақа жаҳондаги плантациян хўжаликнинг энг ривожланган районларидан бири ҳисобланади. Бу ерда дунёда тайёрланадиган кокос ёнғоғининг ярмм,

копранинг 70 фоиз, натурал каучукнинг деярли ўндан тўққиз қисми ишлаб чиқарилади. Каучук асосан Малайзия ва Индонезияда етиштирилади. Жаҳон бозорида ёғ пальмаси, шакарқамиш, чой, кофе, ҳар хил зираворлар муҳим аҳамиятга эга. Аҳолининг кўп қисми плантация хўжаликларида банд, улар давлатга катта даромад келтиради. Экспорт маҳсулотлари йирик плантациялардан ташқари майда хўжаликларда ҳам етиштирилади. Масалан, Малайзияда ишлаб чиқариладиган каучукнинг 50 фоизини, Индонезияда 70 фоиздан ортигини майда деҳқон хўжаликлари етиштириб беради.

Яйловлар етишмаслиги туфайли Жануби-шарқий Осиёда чорвачилик суст ривожланган. Аммо балиқчилик, денгиз хўжалиги ҳозиргача муҳим соҳа ҳисобланади. Ушбу мамлакатларда ўрмончилик катта даромад берадиган хўжалик тармоқларидан бири. Масалан, Бирма ва Филиппин экспорт даромадининг тўртдан бир қисмини ёғоч маҳсулоти эгаллайди.

Хунармандчилик ҳозирда ҳам кенг тарқалган. Вьетнамда ҳар хил меҳнат қуроллари, рўзғор буюмлари, газлама, бадий буюмлар, лак ва заргарлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш, чипта, елпиғич, шляпа тўқиш каби касб-хунарлар қадимдан машхур. Лаос ва Таиландда пахта ва ипак газлама, чипта буюмлар ясаш, бадий хайкалтарошлик анча ривожланган. Махсус миллий мато — батик фақат Явада зўр маҳорат билан тўқилади. Багида ўймакорлик машхур. Ҳозир чопки деҳқончилиги хўжаликларида ишлатиладиган кўп асбоб-ускуналар, рўзғор буюмлари анъанавий тарзда майда хунармандлар томонидан ясалади.

Деҳқон хўжалигидаги таомлар асосан ўсимлик маҳсулоти (гуруч, тарик, маккажўхори, сабзавот)дан тайёрланади. Гуруч турли усулда пиширилади, катта идишларга сузилиб, қайла билан тортилади ва қўл билан ейилади. Минтақада гўшт кам истеъмол қилинади. Ҳинди-хитой аҳолиси ит гўшти, балиқдан пиширилган таомларни истеъмол қилади. Сут ва сут маҳсулотлари деярли истеъмол қилинмайди. Қишлоқлар (Таиланд)да қурбақа, кўршапалак, илон, қисқичбақа, ипак қурти каби жониворларни ҳам истеъмол қиладилар. Ороликлар кўпроқ ўсимлик, балиқ, парранда ва турли

менларни истемол қиладилар. Носвойга ўхшаш бетелни
I ш отиш кенгтарқалган¹.

Жануби-шарқий Осиё халқларининг уй-жойлари,
I иппюқ ва қароргоҳлари ҳар хил. Кўл, денгиз, дарё соҳил-
Нрида жойлашган деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли
рожали қурилган қишлоқларда яшайдилар. Ҳозиргача аҳоли-
ПШП бир қисми сувдаги кемаларда истиқомат қиладилар.
Тогли жойларда яшовчи аҳоли атрофи бамбук ёки тиканли
пнор билан ўралган кичкина қишлоқларда жойлашган. Кўп
килқларнинг уйлари умумий характерда бўлиб, бамбук ва
хурмо ёғочларидан тикланган, турли япроқлар билан ёпил-
ШП ва ердан бирмунча кўтарилган полдан иборат. *Бетак*,
даяк каби қабилаларда катта оила, баъзан жамоа жойла-
Шадиган ҳашаматли уйлар бўлган. Филиппинда илгари махсус
жамоанинг кенгаш уйлари қурилган. Уйлар асосан полга
тўшалган чипта, деворларга осилган рўзғор буюмлари билан
жихозланган. Шаҳарда яшовчи бой оилаларнинг уйларида
(амонавий мебеллар ҳам бор. Тоғ ва ботқоқлик ўрмонларда
дайди овчи ва теримчи қабилалар бамбук ва хашақлардан
тикланган енгил уйларда ёки *поно* қўйиб истиқомат қила-
дилар.

Азалдан Жануби-шарқий осиеликларда ўрама кийим кенг
тарқалган. Масалан, илгари Вьетнамда белбоғ, кенг шим,
калта куртка ёки халат эркакларнинг анъанавий кийими
бўлган бўлса, ҳозир кўпчилик европача кийимга ўтган. Аёллар
кўкраги очик кофта, узун иштон, қишда куртка ёки халат,
бошига сомон шляпа, оёғига эса сандал кийганлар. Лаослик-
лар асосан хитойча кийинган: калта кенг шим, куртка ва
сандал, аёллари эса тўпиғидан қўлтиғига мато билан ўраб
белбоғ бойлаган. Таиландликлар кенг матони белга ўраб, учини
бутини орасидан ўтказиб иштонга ўхшатиб кийган, бир-
маликларнинг эркак ва аёллари кенг матони юбка қилиб
ўраган, устига яхтак қўйлак ёки куртка кийган, бошига
шляпа ёки қийикча ёпинган, оёғига тери сандал кийишган
ёки умуман ялангоёқ юрганлар. Ўрмонларда яшовчи овчи-

¹ "Этнография питания народов стран Зарубсжной Азии — М.:
„Наука“. 1981.

—

теримчи қабилалар асосан дуб дарахтидан тўқилган этакча белбоғ ёки юбка кийганлар. Барча халқларда турли безаклар, айникса, элатларда эса татуировка қилиш, тишни қорага бўяш каби пардозлар бўлган.

Оилавий турмуш ва ижтимоий тузуми жиҳатидан мазкур халқлар ҳар хил даражада турган. Узоқ вақтлар Ҳинди-хитой ва Индонезиянинг кўп қисмида патриархал оила ва турмуш муносабатлари сақланиб келган. Ижтимоий тузумга ва оилавий турмушга дин (буддизм, ислом, насроний) зўр таъсир қилган. Айрим қолоқэлатлар — овчи-теримчи қабилаларда уруғ-жамоа муносабатлари ҳали ҳам мустаҳкам сақланган. Улар маълум ҳудудга эга бўлиб, уруғчилик ҳатто она уруғи қолдиқларини сақлаб қолган, ижтимоий ва оилавий муносабатларни қабила бошлиқлари ва жамоа бошқарган.

Жануби-шарқий Осиё халқларининг маънавий маданияти, санъати ва фольклори жуда бой. Маълумки, бу ерда ўрта асрлардаёқ маърифат анча тараққий қилган, диний ва бадиий адабиёт тарқалган. Аммо мустамлакачилик сиёсати туфайли анъанавий маданият инкирозга учраган эди. Қадимдан Вьетнамда ҳар хил эпик асарлар, мусика, ракс ва кўшиқлар ривож топган. Таиландда ҳар хил халқ театрлари — имо театри, кўғирчоқ ва ниқоб театрлари тарқалган. Камбоджада ва Бирмада балет жуда машҳур, эпос жанрига асосланган халқ томошалари ва соя театри (айникса, Индонезияда ваянг-нурво номли) катта обрў қозонган. Анъанавий халқтабобати ҳозиргача ўз таъсирини йўқотмаган: ҳар хил табиий ўт-ўланлар билан даволаш, халқхирургияси усуллари ва бошқа тиббий фаолиятга сеҳргарлик билан ёндашув мавжуд.

Буддизм бутун Ҳинди-хитой ярим оролида энг кенг тарқалган диний тасаввурдир. Бирма аҳолисининг 83 фоизи, Кампучия ва Лаосда тахминан 90 фоиз, Таиландда эса 94 фоизини буддистлар ташкил этади. Вьетларнинг ҳам кўпчилиги буддизм динига бўйсунди. Буддистлар бир неча мазҳабларга бўлинган (хинояна, махаяна ва бир неча майда гуруҳлар). Махаяна билан бошқа шарқий динлар ва насронийликнинг аралашмасидан иккита йирик *синкретик* мазҳаблар пайдо бўлган (као-дай ва хоа-хао). Филиппин

аҳолисининг 90 фоизи насроний динига ўтган, кўпчилиги (84 %) католиклар. Индонезияда ислом дини ҳукмрон, яъни аҳолисининг 94 % мусулмон, 4 % насроний, қолгани индуистлар ва буддистлардан иборат. Малайзияда ҳам кўпчилик аҳоли мусулмонлар, аммо конфуцийлик, буддизм, даосизм, индуизм ва насроний динидагилар ҳам анча қисмни ташкил қилади. Ғарбий Малайзиянингярмидан кўпи ислом динига итоат қилса, шарқий қисмдаги аҳолисининг кўпчилиги маҳаллий уруғ-қабилавий диний тасаввурларга эга. Ибтидоий диний эътиқодлар қисман Бирма (қачин, нага, чина, лису, карен, кая, тоғли монлар), Таиланд, Вьетнам (тоғли тай, кхмер ва монлар), Лаос (тай, мон, мяо, яо) ва Шарқий Тиморда ҳозиргача сақланган. Суматра, Калимантан ва Филиппиннинг айрим оролларида уруғ-қабилавий динлар ҳалигача учрайди.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Жануби-шарқий Осиё халқлари орасида ҳукмрон бўлган энгйирикдинларнинг барчаси маҳаллий диний эътиқодлар, халқурф-одатлари ва миллий байрамларидан кенг фойдаланиб уларга диний тус берган. Масалан, бутун минтақадатарқалган қишлоқхўжалиги байрам маросимлари, баҳор фаслида аждаҳо шаклидаги кемаларда ўтказиладиган пойгалар, дехқоннинг ёрдамчиси сабр-тоқатли ва меҳнаткаш қўтос образи, мард ва топқир қуён сюжети (йўлбарс ва тимсоҳлар устидан ғолиб чиқадиган) диний тасаввурлар билан чатишиб кетган. Оилавий ва ижтимоий байрамлар доимо турли таомлар, ранг-баранг қуй ва рақслар, оммавий томошалар билан нишонланган.

5- §. ШАРҚИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Осиё қитъасининг энг кўп сонли халқлари Шарқий қисмида жойлашган. Жуда кенг ҳудудни эгаллаган бу минтақага Хитой, Мўғилистон, Корея ва Япония давлатлари киради. 1,5 миллиардга яқин аҳолига эга бўлган Шарқий Осиёда 1985 йилги статистик маълумотларга қараганда бир миллиарддан ортиқхитойлар, 120 миллионга яқин японлар, 65 миллион корейслар, 17,5 миллиондан ортиқтайванликлар, 3,6 миллионга яқин мўғуллар ва бошқа элатлар яшайди.

Минтақанинг табиати ва иқлими ранг-баранг бўлиб,

турли хўжалик-маданий типларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Шимолий қисми Сибирдаги қахратон совуқли континентал иқлимдан жанубий иссиқтропик соҳилларгача чўзилган бу катта территорияда жуда бой ўсимлик ва ҳайвонотдунёси мавжуд. Бепоён кумлик, сахро ва даштлар, совуқ иқлимли тоғли ва ноёб водийларга эга Марказий қисми ҳам махсус этногеографик вилоятни ташкил қилади. Бу ерда қадимий даврлардан *урал-олтой* тил оиласига оид мўғуллар ва туркий халқлар (Синьцзян аҳолиси), хитой-тибет тилларидаги тибетликлар ва дунганлар яшайди. Шарқий Осиё аҳолиси асосан хитой-тибет тил оиласига оид, японлар ва корейслар ўзига хос тил туркумини ташкил қилади, қолган майда этник гуруҳлар монкхмер, тай ва бошқа тил оилаларининг вакиллари. Антропологик жиҳатдан бутун Шарқий Осиё халқлари катта монголоид иркнинг айрим шохобчаларига оид.

Шарқий осийликларнинг этногенези ва этник тарихи ниҳоятда бой ва мураккабдир. Келиб чиқиши ҳам ҳар хил. Хитойларнинг аجدодлари Хуанхэ дарёси бўйларида яшаган деб фараз қилинади. Кейинги йилларда ўтказилган антропологик, тарихий-археологик тадқиқотлар ва этнолингвистик маълумотлар Шарқий Осиё халқларининг шаклланиш тарихини умумий тасаввур қилишга имкон беради. Эрамиздан аввалги V—IV минг йилликларда Шарқий Осиёда бир неча неолитик маданий марказлар пайдо бўлган. Ҳозирги Хитойнинг шарқий соҳиллари (Цзянсу ва Чжэцзян провинциялари)да кашф этилган Циньянган маданияти кейинчалик „шарқий“ номли этносларнинг пайдо бўлишига замин яратган. Ўша даврларда Хуанхэ дарёсиининг бош шохобчаси Вэйкхе водийсида машҳур Яншао неолитик деҳқончилик маданияти пайдо бўлиб хитой халқининг энг қадимий аجدодлари асосини, бир қисми эса *тибет-бирма* этносларининг шаклланишига сабаб бўлган. Яньшаоликлар дарё соҳилларида ярим ертўлаларда ва устунларга ўрнатилган синч уйларда яшаб, деҳқончилик ва хунармандчилик билан шуғулланганлар.

III минг йилликларда шарқий яньшаоликлар Ўрта Хитой текисликларида яшовчи жанубий қабилалар билан аралашиб илк Хитой тилига асос солинган. Кейинги минг йилликда

кадимий хитой кабилалари — *ся* ва *шан* (ин)лар йирик кабилавий иттифокдар тузиб — дастлабки синфий жамиятлар негизидаги илк давлатлар (энг кучлиги шан, кейин чжоу)ни яратган. Улар қўшни турли ирқдаги этник гуруҳлар Оилан яқин алоқада бўлганлар. Шан даврида иероглиф типиди ёзув пайдо бўлган, унинг жез идишлари ва фолбинлар (фол очадиган махсус суяклар (фолбин суяклари)га ёзилган иамуналари бизгача етиб келган. Кейинчалик бу ёзув қўшни Корея ва Японияга тарқалган.

Шундай қилиб, мил.ав. I минг йилликнинг бошларига келиб Урга Хитой текисликларида узоқ вақт давом этган қадимги хитой этносининг шаклланиш жараёни тугайди ва улар ўзларини „хуася“ деб атаётган бошлайдилар. Қадимий хитойлар этник бирлигининг пайдо бўлиши ўша даврларда Хуанхэ ва Янцзи дарёлари воҳаларидаги давлатларнинг бирлашишига дастлабки туртки берди. Оқибатда эрамиздан аввалги III асрларга келиб марказлашган Цин ва Хан империялари юзага келган. Жанубий Хитойда қадимдан ҳар хил кабилалар яшаган. Мил.ав. даврнинг сўнгги асрларида хитойлар жанубга ҳаракат қилиб, маҳаллий кабилаларни аста-секин хитойлаштира бошлайди.

Япон халқининг этногенези халигача тўлиқаниқланмаган. Япон тили, юқорида қайд қилинганидек, мустақил тил туркумига кирмайди. Японларнинг энг қадимги маданияти неолит даврига оид умумий „дземон“ номи билан маълум бўлиб, келгинди аҳолиси — айнлар — индонезиялик ва қитъадан келган корейслар билан аралашиб мураккаб этник гуруҳни юзага келтирган. Эрамизнинг I асрларида Японияда жамоа - уруғ тузуми емирила бориб, синфлар пайдо бўлади ва VII асрда илк давлатташқил топади. Ўша вақтда Японияга Хитойнинг таъсири кучли бўлган, ёзуви ва маданий белгилари қўчиб ўтган. Асли япон ва корейс халқларининг мустақил миллат сифатида шаклланиши VII—XII асрларгача келади.

Корейсларнинг аجدодлари милоддан аввалги II минг йилликка келиб жойлашган. Улар Жанубий Манчжурия, Шимолий Хитойдан материк орқали ва денгиз бўйлаб келганлар. Эрамизнинг бошларида бир неча асрлар давомида ҳар хил кабилалар ўзаро уруш олиб борганлар, дастлаб, X

асрада Чосон давлати пайдо бўлиб, Ко Рё сулоласи ҳукмронлигида (мамлакатнинг номи ҳам шу ном билан боғлиқ) бирикканлар. Уларга хитойларнинг бекиёс таъсири бўлган, ёзувни қабул қилиб, шу асосда алифбо яратганлар. XII асрларда Хитой билан Корея мўғуллар томонидан талон-тарож қилинган. Урушлар мамлакатни анча орқага ташлаган. Фақат Янония бу урушларга аралашмай, ўзи Кореяга юришлар қилиб турган. 1948 йили Корея Халқ Демократик Республикаси, 1949 йили Хитой Халқ Республикаси деб эълон қилинади. Япония эркин бозор муносабатлари устувор бўлган мамлакатга айланади.

Мўғуллар бу минтақада анча кейин пайдо бўлган. Уларнинг аجدодлари — кидонлар милоднинг I—II минг йиллиги оралигида Марказий Осиёда ўз империясини ўрнатган ва ўз ичига ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитойни камраб олган. Мўғулларнинг этногенезида мил.ав. I мингйилликда яшаган, хуни, сянбий қабилалари ҳам иштирок қилган. XII асрларда Мўғулистон чўлларида татар, найман, меркит каби йирик мўғул қабилавий иггифоклари пайдо бўлади. XIII асрларда мазкур элат ва қабилалар Темучин (Чингизхон) бошчилигида бирикиб мўғул халқига асос солинади. XVII асрларда мўғуллар манчжур-хитой феодалларига бўйсунди ва 1911 йилларда қахрамонона кураши натижасида озод бўлади. XX асрнинг 20-йилларида эски тузум емирилади, 1924 йилда эса Мўғулистон Халқ Республикаси пайдо бўлади.

XX аср бошларида японлар миллат сифатида шаклланган. Хитой, Корея ва Мўғулистонда этник консолидация жараёни фақат халқ инқилоблари ғалабасидан кейин бошланади ва ҳозир ҳам давом этиб келмоқда.

Шарқий Осиё халқларининг хўжалик фаолияти ва маданиятининг турли хилда бўлиши унинг географик муҳити, табиий иқлим шароити билан белгиланиб, бир неча хилдаги хўжалик-маданий типларни юзага келтирган. Шу нуқтаи назардан минтақада туб фарқ қиладиган икки географик кутб иссиқ (субтропик ва қисман тропик) ва мўътадил иқлимли табиатга хос хўжалик-маданий типлар қадимий даврдан шаклланиб келган. Асли ҳозирги даврда тўртта йирик хўжалик-маданий типлар мавжуд эканлиги

лпкланган ва улар ўзаро социал-иқтисодий даражаси билан фаркланадилар.

Энг қадимий хўжалик — маданий типлардан овчи, балиқчи нл теримчи гуруҳлар мезолит даврида пайдо бўлиб, соф \олатда сақланмаган. Иссиқиклимли ерларда учрайдиган ўрмон теримчилари ва овчилари Хитой Халқ Республикасида мон-кхмер халқларида қисман (кава, бандун, булан) слқланган. Шимоли-шарқий воҳаларда яқин давргача мўтадил иқлимга оид теримчи ва балиқчи элатлар (япон айнлари) яшаб келган. ХХРда яшовчи тунгус-манчжур халқлари баъзи пиёда тайга овчилик-хўжалик маданий хусусиятларини ҳам сақлаб қолган.

Иккинчи хўжалик — маданий типлар қўл ёки чопки деҳқончилик билан боғлиқ бўлиб, асосан Ўрта Хитой текисликларида мил.ав. V минг йилликларнинг охирида пайдо бўлган. Улар чумиза ва тарик каби қургокчиликда ўсадиган экин экканлар, тош ёки сопол пичоклар ёрдамида уларии ўриб олганлар. Чўчка ва ит бокқанлар (гўшт учун), мазкур хўжалик типи айёаналари ҳозиргача Тайван гаошанларида, Хайнандаги ди, қисман *мяо* ва *яо* номли элатларда сақланган. Улар илдизмевали экинлар (таро, ямс, ширин картошка) экканлар, шоликорликни билганлар. Ицзу ватибетхалқларида баланд тоғликка мослашган қўл деҳқончилик-х>'жалик маданий типи мавжуд, улар асосан арпа, сули ва қорабуғдой (гречка) экиб кун кўрганлар.

Темир меҳнат қуролларининг пайдо бўлиши мил.ав. I минг йилликнинг келиб *учинчи хўжалик* — маданий типи шудгор деҳқончилигини дастлаб Шимолий Хитойда юзага келтирган эди. Кейинчаликбу тип бутун Хитойга, Корея ва манчжурларга тарқалган. Шудгор деҳқончилик хўжалигининг асосий белгилари темир тишли омочга хўкиз қўшиб ерни ҳайдаш, ҳосилни темир ўроқ билан ўриш, дон экинларидан ташқари дуккакли экинлар, пахта, рами, тут дарахтлари экишдан иборат. Минтақанинг жанубий районлардаги шудгор деҳқончилигида пахта, чой ва ёғ экинлари кенг тарқалган. Жанубий тоғли халқлар (тибет, ну, дулун, ицзу)да оғир кенгтишли омоч ишлатилган, қорабуғдой, сули ва арпа экканлар.

Тўртинчи хўжалик манчжур халқларида тарқалган. Бу тип асли милoddан аввалги I минг йилликларда ҳозирги Мўғулистоннинг мўътадил иқлимли ерларида пайдо бўлган. Улар кўчманчи турмуш тарзига эга бўлиб қўй, йилки, қисман йирик шохли қорамол ва туя боққанлар. Кейинчалик Тибет тоғларида ҳам қўтос боқувчи кўчманчи-чорва элатлар пайдо бўлади. Хитойнинг Шимоли-шарқий қисмида (Катта Хинган районида) ўзига хос тайга буғучилиги хўжалик-маданий тип (орогон, эвенк каби этник гуруҳларда) диққатга сазовор.

Хитойларнинг асосий машғулот қадимдан деҳқончилик бўлиб, мил.ав. III минг йилликда юзага келган ва юқорида тилга олинган яньшао маданияти билан боғлиқ бўлган. Даставвал маҳаллий аҳоли сули эккан, кейин шולי эка бошлаганлар. Дон экинларидан: гаолян, дуккакли экинлар, чўмиза, ловия экилади; чой плантациялари, пиллакашлик ва ипак ишлаб чиқариш уч минг йилдан буён маълум. Ерга ишлов беришда ёғоч ёки темир тишли омондан фойдаланганлар, экинни тишли темир ўроқ билан ўриб, молга тепкилатиб ёки ёғоч билан янчганлар. Қадимдан экин экадиган сеялкалар ҳам пайдо бўлган. Аммо ҳосилдор ер такчил бўлганлиги учун чопкидан кўпроқ фойдаланилган. Ирригация ривожланган, далаларни ариқ тортиб ўз оқими билан, баъзан чиғир ўрнатиб суғорганлар.

Уларда чорвачилик деҳқончиликка қўшимча сифатда ривожланган. Йирик шохли мол, жанубда буйвол (хўкиз) ишчи кучи сифатида, гўштга эса чўчка, майда шохли мол, парранда ишлатилган. Хитойликлар қадимдан балиқчилик, денгиз карами, трепанга, моллюска каби маҳсулотлардан емиш сифатида истифода этганлар. Хунармандчилик ҳам қадимдан тараққий топган, ипак, қоғоз, чинни, лак маҳсулотлари, металл буюмлар яшаш кенг тарқалган. Транспорт воситалари: энгил икки ғилдиракли одам тортиб юрадиган коляска — рикша, мол қўшилган ёки дастак арава; Жанубда, сув йўлларида елканли қайиқ (жўнка) ишлатилган. Хўжаликда ишчи кучи сифатида асосан қўтос ва хўкиз ишлатилган.

Мўғуллар асрлар давомида чорвачилик билан шуғулланиб келган. Асосан қўй, от, туя ва қисман йирик шохли мол боққанлар. Ҳар бир гуруҳ аҳоли маълум бир ерда кўчиб юр-

мп. Эски жамоа тузуми — *хотон* ҳозир янгича маъно Моҳиятига эга. Кооператив типда дехқончилик пайдо бўлган Ш ҳозир анча ривожланган, ҳатто хорижга дон маҳсулотлари Сотилган. Дон экинлардан буғдой, арпа, сули экилади.

Қддимдан эркакларнинг сеvimли машғулоти овчилик \псобланган: тулки, бўри, юмронқозиқ каби ҳайвонларга, илгари жайрон (дзерен)га ов қилганлар. Ҳозир жайрон ови ман қилинган. Мўғуллар металл, тери, ёғоч буюмлари ясаш, кигиз босиш ва тўқимачиликни билганлар.

Корейсларнингасосий касби дехқончилик. Улар асосан буғдой, шоли, арпа, гаолян, ловия ва ёғэкинлари, картошка ва батат экадилар. Техник экинлардан пахта, тамаки, женьшень ва тут дарахти ўстирадилар. Чорва кам ривожланган, асосан чўчка, йирик шохли мол (ишчи кучи сифатида), парранда, гўшт учун ит парвариш қилинади. Балиқчилик катта роль ўйнайди.

Иқтисодий ва маданий жиҳатдан тараққий этган Япониянингярим аҳолиси қишлоқхўжалигида банд. Асосий экин — шоли, аммо арпа, буғдой, ловия, батат, ҳар хил сабзавот, боғдорчилик, гулчилик, пиллачилик ҳам анча ривожланган. Ирригация, химизация, техникадан кенг фойдаланилади. Хоккайдо оролида от, йирик шохли мол, чўчка боқилади. Балиқчилик энг йирик хўжалик ҳисобланади. Бу соҳа жаҳонда биринчи ўринда туради. Балиқ ва моллюска таомга ишлатилади. Японияда марварид овлаш касби ривожланган. У билан асосан хотинлар шуғулланади. Сомон шляпалар тўқиш, ёғоч буюмлар ясаш, умуман бадий хунармандчилик ниҳоятда ривожланган.

Шарқий Осиё халқларининг моддий маданият хусусиятлари уларнинг хўжалик-маданий типлари билан бево-сита боғлиқдир. Ўтроқ дехқон аҳолисининг турмуш тарзи доимий бир жойда тикланган қишлоқ уйларида ўтса, кўчманчи чорвадор халқпар эса кўчиб юришга қулай бўлган ўтовларда истиқомат қилишади. Хўжалик фаолияти ва табиий географик шароитига қараб уй қуриш хом ашёлари ва шаклида фарқ бор.

Мўътадил иқлимдаги қўл (чопқи) дехқончилиги билан шуғулланувчи халқларда дастлаб ярим ертўлалар, кейинчалик лойдан қурилган уйлар, намли иссиқ иқлимдаги аҳолисида

ердан кўтарилган полли устунларга ўрнатилган уйлар характерли. Энг кўп тарқалган устунли синч уйлар хитой, корейс, япон, тай ва мон кхмер халқдарига хос бўлса, хом ғишт ва тошдан қурилган уйлар синьцзянь уйғурлари, тибет ва ицзу халқларида кўп учрайди. Устунли уйларда лойдан қурилган ўчоқ, кўпчилик қисмида (япон ва хитойларда) доимий ўчоқ ўрнига манқал ишлатилади, шимолдаги хитойлар ва корейсларнинг уйлари махсус мўрили супа (кан) билан қизитилади. Баланд тоғлардаяшовчи кўчманчи чорва элатларнинг уйлари асосан кигиз ёки жун мато билан қопланган чодирдан иборат. Кўпчилик чорвадор кўчманчи аҳоли йиғма ёғоч синчлардан қурилган ва кигиз билан епилган ўтовларда яшайди.

Масалан, хитойларнинг уйлари ёғочдан 2—3 хонали синч қилиб, орасига хом ёки пишган ғишт терилган, томи ва деворлари сомон ва япроқ билан ёпилган. Одатда сўланган қоғоз ёпиштирилган бир-иккита ойна кўйилган. Хитойларнинг қишлоқуйлари *фанзацеб* аталади. Хона ўртасида кичкина деворлари доим исиб турадиган ўчоққа қозон кўйилади. Асосий рўзғор буюмлари ёғоч ёки сопол идишлар, стол, ётиб-туриш учун бўйра (кўрпа-тўшак ўрнида)дан иборат. Қишлоқлар асосан йўл ва сув бўйида жойлашган.

Корейс уйлари табиий шароитига қараб турли хилда: тоғли ерларда тўп уйлар, воҳаларда тўғри кўчали уйлар қурилган. Синч устунли уйлар кам учрайди. Тоғли жойларда ёғочдан, воҳада тошдан ёки гуваладан қурилган 2—3 хонали уйларнинг ойна, эшиклари ромли, қоғоз билан бекитилган. Кўп уйларда иситиладиган супа (кан), ўтириб-туриш ва ётиш учун полда чипта тўшалган, фақат овқат вақтида стол киритилади. Уй-рўзғор буюмларидан сопол, ёғоч, мис идишлар мавжуд. Кийимлар сандикда сақланади.

Япония шаҳарлари замонавий шаклда қурилган. Аммо зилзилага бардош берадиган синч уйлар шаҳар ва қишлоқларда кўп. Анъанавий уйларнинг поли одатда ердан кўтарилган устунларга қоқилади. Ички тузилиши бамбукли кўчма деворлардан қурилган бўлиб, зарур вақтда кенгайтирилган (яъни деворлари ҳар томонга сурилади) хоналари ҳар хил расмлар билан безатилади. Мебель деярли йўқ, идишлар таҳмонларга жойланади, уйнинг бир қисмини қоғоз безак-

лар, ёғоч ўймакорлиги безайди. Европа маданиятининг таъсири кучли бўлса-да, японлар миллий анъаналарга қатъий амал қилиб келмоқдалар.

Японларнинг кийимлари ҳам хўжалик-маданий хусусиятларига қараб белгиланади. Масалан, отга минишга қулай бўлган оддий шимни кўчманчи чорва халклари кашф этган ва кейинчалик бутун ўтроқаҳолигатарқалган. Шарқий Осиё кўчманчиларининг кийимлари — чакмон ва пўстин, малахай ва баланд тери ёки кигиз этик ҳам қўшни ўтроқ аҳолига ўтган. Иссиқ иқлимли ҳудудда яшовчи халқ эркакларида этакча белбоғ, аёлларида юбка бўлган. Аммо, ҳозирги барча элат ва халқлар миллий кийимларини сақлаб қолганлар.

Хитой анъанавий кийимларида эркак ва аёлларники кам фарқ қилади. Улар асосан кенг шим (иштон), яхтак кўйлак (кофта) ва энгсиз камзул (куртка) киядилар. Қишки кийими пахтали шим-куртка ва халат, бош кийимлари эса тери қалпоқ, ёзда рўмол ёки шляпадан иборат. Қўшни корейс эркаклари ҳам кенг шим, куртка, ёмғирда плаш, оёғига сандал, бошига сомон шляпа киядилар. Аёллари эса кенг лозим, кенг юбка, яқтаксимон кофта, оёғига тўқилган ёки кигиз сандал кийиб юрадилар. Қариялари оқ кийим, ёшлари ранг-баранг матолардан тикилган кийимлар кияди. Мўғуллар ҳам кенг шим, узун халат ва тери этик киядилар. Қишда пўстин, малахай, жунли матодан тикилган ва тўқилган кийимлар кенгтарқалган.

Япон эркак ва аёлларининг асосий кийими узун, кенг энгли, белбоғли халат (кимоно)дан иборат. Улар кўпинча бошланг юрадилар, баъзан далада сомон шляпа, оёғига ёғоч тагчармли пойабзал (гета) ёки сандал киядилар. Факат бой кишиларгина тери пойабзал кияди. Бутун Шарқий Осиёда ҳозирги европача кийимлар кенгтарқалган. Миллий кийимлар асосан қишлоқларда, тўй маросимлари ва байрамларда кўпроқ кийилади. Аммо энгтараққийлашган, индустриал мамлакат ҳисобланган Японияда миллий кийим анча мустаҳкам сақданиб келмоқда.

Шарқий Осиё халқларининг таомлари ўтроқ дехкон аҳолиси билан чорвадор-кўчманчи халқларникидан анча фарқ қилади. Кўчманчи аҳоли истиқомат қиладиган жойларда асосан гўшт ва суг маҳсулотлари муҳим ўринни эгаллайди.

Мўғулларнингтасаввурда от ва қўй „иссиқдамли“ хайвонлар бўлганлиги сабабли одамга уларнинг гўшти жуда фойдали саналади. Сутни хом ҳолда ҳеч вақт истеъмол қилинмайди, ундан катик, кимиз, пишлоқ, ёғтайёрланади. Хитойликларнинг таоми асосан гуруч ҳар хил донлардан ёрма, турли сабзавотлар, балиқ ва моллюскалардан иборатдир. Уларда энг сеvimли ичимлик чой ҳисобланиб, у фақат иссиқ ҳолда ичилади. Хитой таоми икки компонентга бўлинади: *чжуши* („асосий таом“) ва *фуши* („иккинчи даражали таом“). Чжушига турли хамир таомлар (манти, угра ош, чучвара, вараки, патир), гуруч, сули ва буғдой ёрмаси, дуккакли экинлардан пишириладиган овқатлар киради. Фушига асосан сабзавот, гўшт ва балиқдан тайёрланиб, чжушига гарнир сифатида тортилади. Фушига кўпроқ сабзавот ишлатилади. Мол, чўчка гўшглари, Жанубда ит (ўрта асрларда ит гўшtidан тайёрланган таом бутун Хитойда энг сеvimли ҳисобланган) ва курбақа гўшти кенг истеъмол қилинади. Жанубий Хитойда балиқ ва денгиз маҳсулотларидан турли таомлар тайёрланади, шунингдек, товуқ ва ўрдак гўштини тановвул қилиш кеиг тарқалган.

Япон таомининг асосини гуруч ташкил қилади. Гуручни кўпроқҳеч нима қўшмай (гўхан), тузсиз қайнатиб истеъмол қиладилар. Ҳар хил угра ошлар (буғдой унидан — удон, қора буғдой хаமிридан — соба ва хоказо) кенг истеъмолда бўлиб, у *сюсёку*, яъни „асосий таом“ (хитойлардаги чжуши каби) деб аталади. Унга турли қўшимча таомлар (*фукусёку*) берилади (айникса, ўткир ловия соуслари турп билан аралаштириб). Балиқ ва бошқа денгиз хайвонлари (краб, денгиз типратикани, моллюска, кальмар, лангуст, трепанга, саккизоёқва хоказо)ни пишириб ейдилар. Мол, қўй, чўчка, парранда ва ит гўшtidан турли коворма таомлар тайёрланади. Овқатга ҳар хил зираворлар, тўғралган аччиқ турп, саримсок, хантал, занжабил ва бошқа ўсимликлар қўшилади. Японлар асосан кўк чой ичадилар, қора (кизил) чой фақат европаликларнинг таъсирида тарқалган. XIX асрнинг ўрталаригача мол гўшти ва сут маҳсулотларини истеъмол қилиш гуноҳҳисобланган.

Корейсларда ҳам асрлар давомида асосий таоми тузсиз қайнатилган гуруч (пап) бўлган. Гуручни маҳсус идишларда

II |C1 оловда пишириб дамлаганлар. Майда гуруч (оқишок), |риа, буғдой, тарик, чумиза ва маккадан атала пиширадилар. I уруч ва буғдой унидан манти ва лағмонга ўхшаш таом и укси) тайёрланади. Ловиянинг айрим турларидан махсус шраворли қайла (чан ёки канчан) гуручга ва бошқа I шкатларга қўшиб берилади. Гўшт ва балиқдан турли таомлар рийёрланади. Тоза балиқни хом ҳолида қам истеъмол қиладилар (қалампир, сирка, ловия қайласи ва зираворлар қўшилган хом балиқтаоми хве дейилади). Краб, моллюска, ррепанга, типратикан гўшти денгиз сувида пиширилади ёки Иёда қовурилади. Сабзавотдан ҳар хил таомлар ва салат (чхе) Гийёрланади, мева, ёввойи ўтлар, илдизлар ва дарахт гуллари ОЗИҚ-овқатда муҳим ўринни эгаллайди. Севимли таомлардан |рири ит шўрваси (кэчанкук). Байрамларда чўчка, мол, ит ва парранда гўшtidан турли овқат пиширилган. Анъанавий июмларга сут маҳсулоти кирмаган. Чой ҳам илгари унча ичилмаган, унинг ўрнига дўлана япроғи билан занжабилни дамлаб ичганлар.

Кўчманчи чорвадор халқлар (мўғуллар, тибетликлар, кирғизлар)нинг таомлари асосан гўшт ва сут маҳсулотларидан иборат. Ёзда кўпроқ сут маҳсулотлари, хамир таомлари, қисман сабзавот ва балиқдан тайерланган маҳсулотлар қишга ғамланади, қишда эса кўпроқ гўшт маҳсулотлари, пишлокнинг ҳар хил турлари, ёғ ва хамир овқат истеъмол қилинади. Гўшт, қовурилган ва хом ҳолатда ҳам истеъмол қилинаверган. Мўғуллар ва тибетликлар молнинг конини ичганлар, ичак-чавоғидан турли таомлар, қази, хасип гайёрлаганлар. Айниқса, кирғизларда молнинг қовурғасидан гайёрланган қази машхур. Сигир, эчки, қўй сутидан узоқ сақланадиган маҳсулотлар (ёғ, қурут, пишлок, қатик, сузма) тайерлаганлар, туя ва қўй сути чой билан ичилган, йилқи сутидан *қимиз*, туя сутидан *шубет* тайёрланади. Сут ва қимиздан ташқари қуввати 90 дан 300 гача бўлган махсус ароқлар ҳам тайёрланган (мўғулларда беш хил ароқ тури мавжуд: архи, арз, хорз, шарз, дун).

Шарқий Осиё халқларининг кўпчилигида яқин даврларгача *клан* (патронимия) ташкилотларининг қолдиқлари сақланган бўлиб, у ижтимоий онг ва оилавий турмушга зўр таъсир қилиб келган. XIX аср охирлари — XX аср бошларида

Хитойда *патронимия* ва *патриархал* тартиблари ижтимоий ва оилавий муносабатларни белгилабтурган. Қишлоқжамоаси тузуми патроним ташкилот („цзунцзу“) анъаналари қавму қариндошлар ер мулки, умумий аجدодлар ибодати билан характерли бўлган. Кўпчилик „цзунцзу“ шажара китобига эга. Ҳар киши муайян „фамилия“ (син)га тегишли ҳисобланган, Уларда экзогам никоҳ сақланган: Сун фамилиясидаги йигит Сун фамилиясидаги қизни олишга ҳаққи йўқ. „Син“ уруғ („ши“) ларга бўлинган (асли „ши“ катта патриархал оилатипи), оила бошлиғинингхукми мустаҳкам, аёллар эса бутунлай эркакларга қарам бўлган. Никоҳёшлиқда ўтказилган. Ижтимоий ва оилавий турмушга буддизм, даосизм, конфуцийлик динлари, қисман тарқалган ислом ва насронийлик таъсир қилган. Шахсий (индивидуал) исм тартиби корейс ва японларда ҳам мавжуд бўлиб, асли уруғ тузумини акс эттирган.

Японларнинг ижтимоий тузумида кичик оила ва моногам никоҳ ҳукмрон. Феодал-дворян табақаларининг авлодларида(самурайлар)да анъаналар кучли сақданган. Ҳозиргача уларнинг ҳаётида диний эътиқодлар ва маросимлар кенг ўрин олган. Японларда маҳаллий анимистик тасаввурлар ва шаманийлик ибодати асосида илк феодализм даврида *синтоизм* пайдо бўлиб, уларнинг миллий динига айланган ва 1945 йилгача япон милитаризмининг идеологияси ҳисобланган.

Ҳозирги Хитой Халқ Республикаси кўп миллатли, унда хитойлардан ташқари жуда кўп майда миллатлар ҳам мавжуд. Майда миллатлар озчиликни (умумий аҳолининг 6,1 фоизи) ташкил қилса ҳам мамлакат ҳудудининг 60 фоизига яқин қисмини эгаллайди. Масалан, энг йирик этнослардан *чжуан*, *бун*, *тай*, *ицзу* (ёки „и“) Жанубда, асосан тоғлик районларда, деҳқончилик билан шуғулланувчи *яо-мяо* тил туркумига оид халқлар (жами 4 млн.) жойлашган. Синьцзянда туркий тил туркумига оид уйғурлар (2,5 миллионга яқин), қозоқлар, ўзбеклар, қирғизлар яшайди. Ислом динига ўтган хитойлардан дунганлар (хуэй) ҳам 4 миллиондан ортиқ. Улар антропологик тузилиши ва тили жиҳатдан хитойларга яқин. Уйғурларнинг асосий касби деҳқончилик ва ҳунармандчилик. Шимоли-шарқий Хитойда манчжурлар жойлашган. *Тун-*

Ўс манчжур тил туркумига оид манчжурлар XVII асрда Оулун Хитойни ўзига бўйсундирган. Цин (манчжур) сулоласи 1,5 аср давомида то 1911 йилги Хитой инқилобига ҳукмрон бўлган. Ҳозир мазкур этник гуруҳдан ўз тилини сақлаган | ишилар сони 2,9 миллионни ташкил қилади.

Тарихий этнографик жиҳатдан ўзига хос минтақани Нратан тибет халқлари (4,2 миллионга яқин) Тибет ва қўшни ипложлар (Юннани, Гансу, Синчуан)да яшайдилар. Улар ЎСЎХан деҳқончилик ва чорвачилик (қўтос, майда шохли мол, Гшлқи боқиш) билан шуғулланадилар. Чорвадор аҳоли ииловларда кўчиб юради, ўтроқаҳоли эса қишлоқларда 1—2 қаватли, баъзан 3 қаватли уйларда истиқомат қилади. Кўчманчи халқ чодирларда яшайди.

Тибетлик эркак ва аёллар теридан тикилган шим ва жун халат киядилар. Аёллари бош кийимларига ҳар хил тангалар, чиганоклар қадайдилар. Уларнинг асосий таомлари қўтос гўштидан пиширилади ва сут маҳсулотлари истеъмол қилинади, дон экинларидан талқон (цзамба) тайёрланади, байрамда гуруч ёки буғдой унидан нон пиширилади. Қўтос транспорт вазифасини ўтайди. Тибетликларнинг сеvimли ичимлиги чой. Унга эритилган сариеғ ва туз солиб цзамба билан ичадилар. Ҳар хил хунармандчилик касблари — темир ва ёғоч буюмлар яшаш, чит ва гилам тўқиш, ўймакорлик (тошга, ёғочга) кенг тарқалган.

Бу ерда ҳозиргача феодал-патриархал муносабатлар, геократик бошқариш шакли сақланиб келмоқда. Ҳар бир тибет оиласи бир боласини монах қилиб монастирға бериши шарт бўлган. Буддизмнинг асосий тармоқларидан бири ламаизм ҳукмрон дин ҳисобланади. XVII асрда тибетда *ламаизмнинг* „сарикқалпоқликлар“ мазҳаби ҳокимиятни қўлга олиб, 1951 йилгача ҳукмронлик қилган. Сўнгги йилларда тибетликларнинг социал-иқтисодий ва маданий ҳаётида анча ўзгаришлар рўй берди.

Бутун Шарқий Осиёда халқ оғзаки ижоди тадрижий ривожланиш босқичларидан ўтган: ҳар хил дoston ва эртақлар, афсона ва латифалар, ракс ва қўшиқлар кенг тарқалган. Ўзига хос театр, балет ва цирк ривожланган. Мусиқа ҳам ўзига хос бўлиб, масалан, Хитойда мусиқа тарбияси давлат ихтиёридадир. Тасвирий санъат асрлардан асрларға гуркираб

ўсган, ривожланган, айниқса, рассомчилик, гравюра, бадий тўқиш, хайкалтарошлик қадимдан маълум бўлп, меъморчилик ва диний иншоотларда ўзининг ёрқин **ифо** дасини топган. Хали-ҳануз дostonлардаги қадимий қахрамонлик образларига жуда илиқ муносабатда бўлинади. Масалан, мўғул ва туркий халқларнинг эпосида куйланган Гэсэрхон ёки жасур баходир Хон-Хулуг билан Олдой-марган курашлари ва улар минган от образлари мил.ав. I минг йилликка оид „хайвон стили“даги декоратив безакларда акс эттирилган. Хитой фольклори („Учподшолик“ туркуми), инцзу („Ашма“ достони) ва бошқа халқларнинг ижодида қахрамонлик курашлари муҳим ўринни эгаллайди. Энг қадимий антология намуналари (хитойларнинг „Шицзин“ ва „Юэфу“, японларнинг „Маньёсю“ ва „Кокинсю“ тўпламлари) халқ оғзаки ижоди юксак даражага кўтарилганлигидан дарак беради. Шарқий осиеликларда халқ поэтик ижоди билан мусика санъати узвий боғланган. Ҳозиргача кенг тарқалган *мяо* халқларидаги бой маросим ва севги кўшиқларини, муҳаббат лирикасини мусикасиз тасаввур қилиш қийин.

Шарқий Осие халқлари энг қадимий ёзув тизимини яратганлар. Мил.ав. II минг йилликнинг бошларида пайдо бўлган хитой *иероглиф ёзуви* кўшни мамлакатларга тарқалиб ўрта асрларда халқаро аҳамиятга эга бўлган (Европада лотин тили сингари) муҳим маданий восита родини ўйнаган. Хитой иероглиф тизими даставвал маънони ифодаловчи белгилардан иборат бўлиб, анча енгил ва тез тарқалишига имкон берган. Шу ёзув асосида вьетнамлар, японлар ва корейслар ўз ёзув тизимларини кашф этганлар. VI–IX асрларда туркий халқлар *руник*, кейин *уйғур* алфавитидан фойдаланганлар.

Шарқий Осие халқларининг маданиятига бекиёс зўр таъсир ўтказган динлардан бири *буддизм* динидир. У аввал Хитойга, кейин Япония ва Кореяга эрамининг биринчи асрларидаёқ тарқалган. Ниҳоятда янги шароитга тез мослашадиган буддизм дини маҳаллий вазиятга қараб ўзгариб, янги, турли мазҳабларни яратган. Барча келгинди динлар, шу жумладан, буддизм ҳам, маҳаллий диний тасаввурлар билан чатишиб ўзига хос *синкретик* диний эътиқодларни

М келтирган. Масалан, Хитой халқтасаввурларида буд-
 ц 1М этикоди қадимий *конфуцийлик* — ахлоқ-этика таъ-
 Шмотнинг белгилари ва кўп худолик — *даосизм* ғоялари
 ц 1п аралашиб кетган. Японияда маҳаллий заминда яратил-
 I им *аштюизм* дини билан буддизм таълимоти қўшилиб ўзига
 ш ципий тасаввурларни пайдо қилган. Айрим тунгус-
 мипчжур халқларида, қисман дахурлар ва корейларда буд-
 ш 1м ма даосизм билан бирга *шаманизм* ҳам кенг тарқалган.
 Гибет ва мўғул халқларида ҳозиргача *буддизм* — *ламаизм*
 қшишиб келмоқца. Хуэй (дунган)ларда ва туркий халқлар
 • Ёск, уйғур, қозок, қирғизлар)да ислом дини тарқалган.
 I шуби-ғарбий Хитойда маҳаллий қабилавий динлар ҳам
 ц данган. Корейларда ҳам диний этикодлар ва ибодатлар
 Гурли ибтидоий тасаввурлар билан аралашиб кетган. Бу
 гда қадимги табиатга сиғиниш ва анимистик тасаввурлар
 Шаманизм белгилари билан чатишиб кетган. Кореяга IV—VI
 ЁСрларда кириб келган буддизм X асрда давлат динига
 Айланади. XIV асрга келиб конфуцийлик давлат дини деб
 (Бюн қилинади. Жанубий Кореяда расмий маълумотларга
 қараганда, аҳолининг 73 фоизи диндор (47 фоизи буддист,
 19 фоизи конфуцийлик ва х. к.). Японияда (1977 йили)
 лхрлининг 77,7 фоизи ўзини синтоист ва 76,6 фоизи буддист
 деб ҳисоблаган (баъзилари икки динга ҳам яқин туради).
 Лйнлар асосан ўзларининг уруғ-қабилавий динларини сақлаб
 қолганлар. XVI асрларга келиб буддизмнинг ламаизм мазҳаби
 •)ски динларни сиқиб чиқара бошлайди. Айтиш керакки,
 Шарқий Осиё халқларининг тақдирида диний этикодлар
 муҳим роль ўйнамаган.

6- §. ШИМОЛИЙ ОСИЁ ЁКИ СИБИРЬ ХАЛҚЛАРИ

Россиянинг ярмидан кўпроқ қисмини эгаллаб олган
 Сибирнинг бепоён даштлари, тайга ва ўрмонларида қадимдан
 30 дан ошиқ турли элат ва этнографик гуруҳлар яшайди.
 Улар фанда хўжалик, маданий хусусиятларига қараб бир неча
 тарихий-этнографик минтақаларга бўлинган: Жанубий
 Сибирнинг ўрмон дашт қисми; Ғарбий Сибирнинг Тайга ва
 Тундра бўйи томони, Олтой-Саян қисми; Марказий Сибирь;
 Амур-Приморье ўлкаси ва Шимоли-шарқий чекка қисми.

Сон жихатдан нисбатан кам ҳисобланган маҳаллий Си# бирь халқлари (умумий аҳолиси ҳозир 25 миллиондан ортиқ бўлса-да, маҳаллий туб элатлар тахминан бир миллиондаи кўпрок) жуда катта ҳудудда жойлашган. Масалан, 328 мингдан ортиқ аҳолига эга бўлган ёқутларнинг автоном республикасининг ҳозирги ҳудудда Франция территориясига нисбатан олти ҳисса катта, ёки Бурят Автоном Республикаси туб аҳолиси сони 353 минг кишидан иборат бўлиб, эгаллаган территорияси Буюк Британияга бир ярим баравар келади.

Сибирь халқлари бироз ўзини тиклаб этно-иктисодий, сиёсий ва ижтимоий-маданий тараққиёт йўлига чиқдилар. Ҳозир Сибирь ва Узоқ Шарқда учта автоном республика, учта автоном вилоят ва тўққизта автоном округ мавжуд.

Хўжалик-маданий тавсифномаси нуктаи назардан Сибирни иккига бўлиб турган Енисей дарёсининг жанубида дехқончилик ва чорвачилик хўжалиги, Ўрта ва қуйи Обь дарёси бўйларида овчилик, энг шимолий қисмида Тундрада буғучилик, Енисей ва Лена дарёлари ўрталарида тайга буғучилиги ва овчилик хўжалиги ажралиб туради. Саян-Олтой тайга тоғлиқларида барча мазкур хўжаликларни мужассамлаштирган ўзига хос этнографик дунёни кўриш мумкин. Амур-Приморье районида ҳам махсус этнографик хусусиятларга эга бўлган балиқчилик ва овчилик хўжалик типини учратамиз. Чукотка-камчатка районида эса қадимий „палеоосиё“ маданияти билан боғлиқ махсус овчилик ва буғучилик типи диққатга сазовор.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Сибирь қадимдан русларни ўзига жалб қилиб келган. Бу ерга XVI асрдан бошлаб янги ерларни кашф этувчи руслар томонидан йўл очиб берилган эди. Бир аср ўтмай Сибирга келган русларнинг сони 150 мингдан ошиб кетган ва маҳаллий туб аҳоли сонига яқинлашган. Ҳозирги даврда Сибирда яшовчи 25 миллионли аҳолининг деярли 90 фоизи ёки ўндан тўққиз қисми руслар (22млн.), украинлар (1млн.) ва белоруслар (200 минг).

Лингвистик жихатдан Сибирь халқлари бир неча тил оиласи ва туркумларига эга. Биринчи ўринда энг кўп сонли *Олтой*. тил оиласига кирадиган элат ва халқлар туради. Уларни

уч туркумга бўлиш мумкин: *туркий*, *муғул* ва *тунгус-ман-ч* > </> тиллари. Энг катта туркий тил туркумига *олтой-саян* Шқлари (олтойликлар, туваликлар, хакаслар, шўрлар, чушмлар, туфалар ёки қорагаслар), Ғарбий Сибирь татар-шири (ишим ватоболликлар), Шимолий Сибирдаги ёқутлар ИШ дўлганлар киради. Мўғул тил туркумига фақат бурятлар КИради. Тунгус-манжур тилларида эвенк (тунгус)лар ва улар-л яқин эвен (ламут)лар, қуйи Амурда ва Уссурий ўлкасида нпювчи нанай (гольд)лар, улчилар, ўрўчи ва удегейлар, < 'лхалиндаги ўрўкилар гапиради. Ғарбий Сибирда яшовчи чапти-мансилар, самодий халқдари (ненец, энец ва сел-|уплар) урал тил оиласига оид кам сонли элатлардир.

Энг қадимги Осиё халқларига (одатда „палеоосиё“ деб атайдилар) юқорида тилга олинган туркумларга кирмайдиган Шимоли-шарқий Сибирда яшовчи *ительменлар*, *чукчилар*, *Коряклар*, *калима юкагирлари* киради. Палеоосиё тил туркумига Амур қуйи оқимида ва Сахалинда жойлашган нивха (гиляк) анларни ҳам киритадилар. Марказий Енисейда мшовчи кетларни бир вақтлар жуда кенгтарқалган мустақил Енисей тил оиласига оид дейиш мумкин. Қисман Чукотка ва Врангел оролида яшовчи *эскимос* ва *алеутлар* ўзига хос тил оиласини ташкил қилади.

Антропологик жиҳатдан Сибирь халқлари асосан мон-голоид ирқига оид. Аммо Енисейнинг ғарбида яшовчи ахо-лида европоид иркининг таъсири сезиларли.

Сибирь халқларининг келиб чиқиши ва шаклланиш тарихи энг қадимги давр — юқори палеолитга бориб тақалади. Неолит даври (мил.ав. IV—II минг йилликлар)га келиб ибтидоий овчи ва балиқчи элатлар Амур, Енисей, Лена ва Обь каби йирик дарё воҳаларини, Камчатка ва Чукотканинг ичкари соҳилларини ҳам эгаллаб олганлар, ҳозиргача етиб келган тил туркумлари илдизи ўша даврларга бориб тақалди. Бутун Шарқий Сибирни Енисейдан Охотаденгизига чаэгаллаб олган „палеоосиёликлар“ бир неча мустақил этно-лингвистик бирикмалардан иборат эди. Улар ўз навбатида турли тилда гапирадиган майда туркумларга бўлинган. Амур воҳасининганча қисмини гиляклар, Охота денгизи соҳиллари ва қисман Чукоткани коряк ва чуқчиларнинг аждодлари, Камчатка ва Беринг қирғоқларини эскимослар, Обь ва

Сон жиҳатдан нисбатан кам ҳисобланган маҳаллий (И бирь халқлари (умумий аҳолиси ҳозир 25 миллиондан ортиқ бўлса-да, маҳаллий туб элатлар тахминан бир миллиондан кўпроқ) жуда катта ҳудудда жойлашган. Масалан, 328 мингдан ортиқ аҳолига эга бўлган ёқутларнинг автоном республикасининг ҳозирги ҳудудда Франция территориясиги нисбатан олти ҳисса катта, ёки Бурят Автоном Республикаси туб аҳолиси сони 353 минг кишидан иборат бўлиб, эгаллаган территорияси Буюк Британияга бир ярим баравар келади.

Сибирь халқлари бироз ўзини тиклаб этно-иктисодий, сиёсий ва ижтимоий-маданий тараққиёт йўлига чиқдилар. Ҳозир Сибирь ва Узоқ Шарқда учта автоном республика, учта автоном вилоят ва тўққизта автоном округ мавжуд.

Хўжалик-маданий тавсифномаси нуктаи назардан Сибирни иккига бўлиб турган Енисей дарёсининг жанубида деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиги, Ўрта ва қуйи Обь дарёси бўйларида овчилик, энг шимолий қисмида Тундрада буғучилик, Енисей ва Лена дарёлари ўрталарида тайга буғучилиги ва овчилик хўжалиги ажралиб туради. Саян-Олтой тайга тоғликларида барча мазкур хўжаликларни мужас-самлаштирган ўзига хос этнографик дунёни кўриш мумкин. Амур-Приморье районида ҳам махсус этнографик хусу-сиятларга эга бўлган балиқчилик ва овчилик хўжалик типини учратамиз. Чукотка-камчатка районида эса қадимий „па-леоосие“ маданияти билан боғлиқ махсус овчилик ва буғучилик типи диққатга сазовор.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Сибирь қадим-дан русларни ўзига жалб қилиб келган. Бу ерга XVI асрдан бошлаб янги ерларни кашф этувчи руслар томонидан йўл очиб берилган эди. Бир аср ўтмай Сибирга келган руслар-нинг сони 150 мингдан ошиб кетган ва маҳаллий туб аҳоли сонига яқинлашган. Ҳозирги даврда Сибирда яшовчи 25 миллионли аҳолининг деярли 90 фоизи ёки ўндан тўққиз қисми руслар (22млн.), украинлар (1млн.) ва белоруслар (200 минг).

Лингвистик жиҳатдан Сибирь халқлари бир неча тил оиласи ва туркумларига эга. Биринчи ўринда энг қўп сонли *Олтой*. тил оиласига қирадиган элат ва халқлар туради. Уларни

\\| гуркумга бўлиш мумкин: *туркий*, *мўғул* ва *тунгус-ман-ч* < \\/> I иллари. Энг катта туркий тил туркумига *олтой-саян* Шқлари (олтойликлар, туваликлар, хакаслар, шўрлар, цулимлар, туфалар ёки қорагаслар), Ғарбий Сибирь татар-ШЖ (ишим ватоболликлар), Шимолий Сибирдаги ёкутлар ни дўлганлар киради. Мўғул тил туркумига фақат бурятлар • и|>ди. Тунгус-манжур тилларида эвенк (тунгус)лар ва улар-Ш яқин эвен (ламут)лар, қуйи Амурда ва Уссурий ўлкасида Шовчи нанай (гольд)лар, улчилар, ўрўчи ва удегейлар, I ихалиндаги ўрўкилар гапиради. Ғарбий Сибирда яшовчи (Шмти-мансилар, самодий халқлари (ненец, энец ва сел-|уплар) урал тил оиласига оид кам сонли элатлардир.

Энг қадимги Осиё халқларига (одатда „палеоосиё“ деб .II пйдилар) юқорида тилга олинган туркумларга кирмайдиган Шимоли-шарқий Сибирда яшовчи *ительменлар*, *чукчилар*, *Коряклар*, *калима юкагирлари* киради. Палеоосиё тил туркумига Амур қуйи оқимида ва Сахалинда жойлашган нивха (гиляк) анларни ҳам киритадилар. Марказий Енисейда яшовчи кетларни бир вақтлар жуда кенгтарқалган мустақил Енисей тил оиласига оид дейиш мумкин. Қисман Чукотка ва Врангел оролида яшовчи *эскимос* ва *алеутлар* ўзига хос тил оиласини ташкил қилади.

Антропологик жихатдан Сибирь халқлари асосан монголоид ирқига оид. Аммо Енисейнинг ғарбида яшовчи аҳолида европоид ирқининг таъсири сезиларли.

Сибирь халқларининг келиб чиқиши ва шаклланиш тарихи энг қадимги давр 4 юқори палеолитга бориб тақалади. Неолит даври (мил.ав. IV—II минг йилликлар)га келиб ибтидоий овчи ва балиқчи элатлар Амур, Енисей, Лена ва Обь каби йирик дарё воҳаларини, Камчатка ва Чукотканинг ичкари сохилларини ҳам эгаллаб олганлар, хозиргача етиб келган тил туркумлари илдизи ўша даврларга бориб тақалди. Бутун Шарқий Сибирни Енисейдан Охотаденгизига чағаллаб олган „палеоосиёликлар“ бир неча мустақил этнолингвистик бирикмалардан иборат эди. Улар ўз навбатида турли тилда гапирадиган майда туркумларга бўлинган. Амур воҳасинингача қисмини гиляклар, Охотаденгизи сохиллари ва қисман Чукоткани коряк ва чукчиларнинг аждодлари, Камчатка ва Беринг қирғоқларини эскимослар, Обь ва

Енисейнинг юкори оқимини кетларга қардош қабилалар, Юкори Лена ва Байкал бўйларини юкагирлар эгаллаган эди. Зауральеда, яъни Обь дарёсининг пастки ва Марказмп оқимларида мил.ав. V—Ш минг йилликда урал тил оиласига оид угор халқлари (ханти-манси) ҳам самодийлар жойлашган. Мазкур элатлар овчилик ва балиқчилик билан шуғулланганлар.

Жанубий Сибирь даштларида неолитдавридатурли овчи қабилалари дайдиб юрганлар. Мил.ав. III минг йилликлар бу ерда Ғарбдан келган европоид типигаги чорвачилик билан шуғулланувчи элатлар пайдо бўлади. Кейинги минг йилликда Жанубий Сибирни *андронов* маданияти типигаги ўтроқ дехқончилик ва чорвачидикбилан шуғулланувчи бронзадаври элатлари эгаллайди. Милод бошларида бу ерга олтой тил оиласига оид *туркий* ва *тунгус* қабилалари босиб киради. Эхтимол, улар Саян-Олтой ва Байкал бўйларидан келгандир. Байкал атрофларида мўғул тилидаги бурятларнинг аждодлари ҳам яшаган.

Милоднинг VI—X асрларида қадимги туркий элатлар Обь ва Енисейнинг юкори қисмидаги Байкал кўли атрофида жуда кенг худудни эгаллаб олганлар. Ўша даврда эвенкларнинг тунгус аждодлари Шарқий Забайкалье, Амур воҳаси ва Марказий Сибирга тарқалган. Мўғул истилосидан кейин бу ердаги туркий элатларнинг бир қисми Лена дарёсининг Марказий оқимига кўчиб маҳаллий „палеоосиё“лилар билан араллашиб ёқут халқига асос солган. Мазкур мураккаб этник жараён кейинги асрларда ҳам қисман давом қилиб келган. Унинг моҳиятини тўлиқроқ тасаввур қилиш учун айрим йирик халқларнинг этногенези ва этник тарихи устида қисқача тўхтаб ўтиш зарур.

Сибирнинг нисбатан энг кўп сонли халқларидан ёқутлар (328 минг) қадимий этнослардан бири ҳисобланади. Улар ўзларини *сахта* деб атайдилар. ва Ёкутистон Автоном Республикасининг туб аҳолиси бўлиб, Лена дарёсининг Ўрта оқимида, Жанубий Олдан ва Вилюяда, қисман Олекманнинг куйи оқими ва Шимолнинг чекка районларида жойлашган. Айрим гуруҳ ёқутлар Красноярск ўлкасининг шимолида, Магадан, Сахалин ва Амур вилоятларида ҳам яшайдилар.

Ёқут этноси асли милоннинг II минг йиллигининг биринчи ярмида Ленадарёсининг Марказий оқими хавзасида Ўлкадан соҳилларидан келган туркий қабилаларнинг маҳал-**Пий** *палеосий* ва *тунгус* тилларидаги элатларни ўзига пшгдириб юбориши натижасида пайдо бўлган. Энг охири штларнинг кўчиб келиши XIV—XV асрларда рўй берган. XVII асрларда ёқутларнинг катта гуруҳлари Лена, Яна, Индигирка ва бошқа йирик дарёларнинг водийларига ёйилиб Маҳаллий қабилалар билан аралашиб кетганлар. Ёқутларнинг этник консолидацияси XVII асрларнинг 20—30-йилларидан, ЯНИ ўлкани Россияга кўшилиш давридан кейин тугалла-иادي.

Иккинчи йирик халқлардан бурятлар (353 минг киши) XVII асрдатурли мўғул қабилалари (булағатлар, эхиритлар, хориндилар ва хўндўрлар)дан ташкил топган, уларга кейин бошқа мўғул қабилалари ва қисман эвенклар кўшилган. Октябрь тўнтаришидан аввал бурятлар икки қисмга бўлинган: ғарбий ўтрок чорвадорлар ва дехконлар (Православ динида) ҳамда шаркий (Забайкалье) кўчма чорвадор қисми (ламаизм динида).

Ўтмишда *урианғайликлар*, *сойотдар* ёки *саянликлар* деб ном қозонган ҳозирги *тувалликлар* (166 минг киши)нинг келиб чиқиши асли VII—VIII асрлардаги *ўрхун-енисей* ёзувларини яратган туркий қабилалар билан бевосита боғлиқ бўлган. Уларнинг этногенезида самодий қабилалари ҳам қисман иштирок қилган. Ёки илгари нотўғри *ўйрўтлар* деб аталган олтой халқи (60 минг) ҳам қадимий *самодий*, *кет*, *угор* ва *турк* қабилаларининг узокдавр давомида аралашиб кетиши натижасида, жанубий олтойликлар эса Саян-Олтой қадимий турклари (VI—VIII асрлар) билан кўчиб келган мўғул қабилалари (XIII ва XVI—XVIII асрлар) билан аралашishi оқибатида пайдо бўлган эди. Ҳозир олтойликлар Юқори Обь дарёси хавзасидаги ва Олтой тоғи оралиғидаги водийларда яшайдилар ва ўзининг автоном вилоятига эга. Бошқа Шимолий халқларнинг ҳам этногенези ва этник тарихи шундай мураккаб.

Сибирнингтабий-географик шароитига мослашган ҳолда қадимдан бир неча хўжалик-маданий типлар пайдо бўлган. Олтой-Саяндаги бурятлар, Ғарбий Сибирь ва Ленанинг Ўрта

окимида жойлашган ёкутлар чорвачиликка эга бўлиб, от, қўй ва туя боққанлар. Байкал бўйи бурятлари ярим кўчма чорвачиликни ўтроқ деҳқончилик хўжалиги билан бирга олиб борганлар. XIX асрлардан бошлаб русларнинг таъсири остида деҳқончилик хўжалиги анча ривожланган. Олтойнингтоғли ва тайга районларида яшовчи аҳоли овчилик билан шуғулланган. Ёкутлар яқин давргача ярим кўчманчи чорвачилик (қорамол ва йилқичилик) билан бир қаторда балиқчилик ва овчилик (гўшт ва қимматбаҳо тери махсулоти етказиш) хўжалигига эга бўлганлар, шимолий ёкутлар эса қисман буғу ҳам сақлаганлар.

Катта-кичик дарё воҳаларида ва тармоқларида, денгиз соҳилларида жойлашган *нанай, ульчи, нивхи, коряк, шпельмен, ханти-манси* ва жанубий *селькуплар* ўтроқ балиқчи хўжалик типини вакиллари дидир. Уларнинг бутун ҳаёти ва тирикчилиги балиқчилик ва қисман овчилик билан боғлиқ бўлган.

Шарқий Сибирда яшовчи *эвенк, эвен, дўлган, туфалар, ўрмон ненецлари, селкуп* ва *удэгейлар* овчилик, буғучилик хўжалиги билан шуғулланганлар. Уларнинг асосий касби овчилик билан буғучилик бўлса-да, қўшимча балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар. Кўчманчилик билан турмуш кечирган мазкур элатлар буғулардан юк ташиш ва транспорт сифатида фойдаланганлар, энгил қайик, чана ва чанғи ҳам улов сифатида ишлатилган.

Ненец, чукчи ва коряклар тундра буғучилик хўжалигига эга бўлганлар. Улар қишда тайга чеккаларига, ёзда денгиз соҳилларига, кузда яна тайга томон йил бўйи буғулари билан кўчиб юрганлар. Тундра буғучилари икки, тўрт ёки беш буғу қўшилган энгил чана (нарта)ларда кўчманчилик қилиб ҳаёт кечирганлар.

Шимоли-шарқий Сибирда, асосан Чукотка соҳилларида яшовчи эскимослар, ўтроқ чукчи ва коряклар денгиз ҳайвонларига ов қилувчи арктикаликлар хўжалик типини ташкил қиладилар. Улар *\\m* бўйи морж ва тюленларга санчки билан ов қилганлар. Ёз пайтларида энгил тери билан ўралган ёғоч қайиқларда, қишда ит қўшилган чаналарда овга чикқанлар.

Сибирь халқларининг моддий маданияти уларнинг хўжалик фаолиятига мослашган. Чорвачилик билан машғул

и\оли кўчма ва ўтроктипдаги уйларда яшаганлар. Бурят ва Олтойлар конус шаклидаги кигиз ёпилган ўтов уйларда, Вкутлар дарахт қобиғи ёпилган ўтовсимон „яраса“ номли уйларда яшаганлар. Ўтроқ аҳоли ёғоч уйлар ҳам қурганлар. Балиқчилик билан шуғулланувчи элатлар ўтмишда ертўчларда, кейин хитойча *фанза типичаги* тўғри бурчакли ёғоч уйларда истиқомат қилган. Кўчманчи овчи ва буғучи ненец иа эвенкларда кўчиришга қулай бўлган тери ёки дарахт қобиғи билан бекитилган конус қапа шаклидаги чайла („чум“) тикланган. Эскимос ва чукчиларда ертўла шаклидаги муздан тикланган уйлар мавжуд. Ҳозирги даврда барча Сибирь халқлари замонавий уйларга эга. Кўчма хўжалик билан шуғулланувчи аҳолининг анъанавий кийимлари тери ва матодан турли хилда тикилган чопон ва пўстинлар, қўйлак ва иштонлар, этик ва қалпоқлардан иборат бўлган. Ўтроқ бшшқчилар балиқтерисидан, буғучилар ва овчилар буғу ҳамда бошқа ҳайвонларнинг терисидан кийим ва пойабзаллар тикканлар. Эркак ва аёлларнинг кийимлари унча фарк қилмаган. Арктика овчиларида теридан. икки қават қилиб бошдан-оёқяхлиттиқилган кийим бўлган.

XX асрга қадар Сибирь халқларининг ижтимоий турмуши ибтидоий ишлаб чиқаришга асосланган архаик шаклдаги муносабатлардан иборат эди. Уларнинг социал тузумида ҳатто она уруғи даврига оид сарқитлар (матрилокал никоҳ қолдиқлари, авонкулат, яъни она томонидаги тоғанинг махсус роли, фратрий ташкилоти ва бошқа ибтидоий, ижтимоий ва оилавий турмуш одатлари) сақланиб келган. *Хан/пи-манси, селкуп, эвенк, нивхи* каби элатларда уруғ-жамоа тузуми емирилиб синфий жамиятга ўтиш жараёни бошланган. *Бурят, олтой* ва *ёқутларца* эса илк патриархал феодал муносабатлари ўрнатилган эди.

Сибирь халқларининг қўпчилиги ёзувсиз, ниҳоятда қоқ маданиятга эга бўлганлар. Уларнинг маънавий ҳаётида уруғ ва оила арвоҳларига, табиат кучларига сиғиниш каби ибтидоий динлар ҳукмронлик қилиб келган. Ғарбий Сибирь татарлари дастлаб шомонизм каби ибтидоий динларга итоат қилганлар, фақат XVI асрда ислом динига ўтганлар. Бурят ва қисман олтой халқларида *буддизм* дини кенгтарқалган.

Бутун Сибирь халклариди энг кенг тарқалган динип эътиқод *шомонизм* эди. Шомонийлик динида шомон зикрга тушиб ўзини жазавага тушган ҳолда арвоҳдар билан бево-сита муносабат қилишига қурилган. Унга кўра Шомон арвоҳлар воситасида касалларни даволаши, очлик ва турли мусибатларни тугатиши, бола туғилиш, овда ва касб-хунарда муваффақият келтириш ёки душманларни мағлубиятга ҳукм қилиши мумкин деган ақида ҳукм сурган. Ительманларда ҳамма шомонлик қила олган бўлса, чукчиларда, ҳар бир оила бошлиғи шомонлик маросимини оила байрамларида ўтказа билган. Юкагир, ханти-манси, эвенк ва бурятларда шомонлик махсус мутахассислик ҳисобланган ва меросий касбга айланган. Бурятларда буддизм таъсирида шомонизм ниҳоятда мураккаблашиб кетган.

Сибирь халқларида бошқа ибтидоий диний тасаввурлар қатори оилавий-уруғ аждодларига, айиқ ва бошқа ҳайвонларга сиғиниш одатлари узоқдавр сақланган. Масалан, *нивха* халқида айиққа сиғиниш уруғ ибодати даражасига кўтарилган. *Ненецларда* шомонийлик асосий диний эътиқод ҳисобланса-да, аммо ҳомийлик вазифасини бажарувчи оилавий арвоҳларнинг тасвири ясаиб оила бошлиғида сақданган. Улар ҳатто овчилик ва балиқчилик ҳомийлари — „сядей“ларга қурбонликлар келтирганлар.

Чор Россияси ўз ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатиш ва маҳаллий аҳолини бутунлай бўйсундириш мақсадида XVIII асрдан бошлаб миссионерлик фаолиятини кучайтирган эди. Сибирни христианлаштириш асосан зўрлик билан амалга оширилган. Ўлканинг кўпчилик аҳолиси XIX аср охирларига келиб православ динига ўтказилган бўлса-да, маҳаллий диний тасаввурлар йўқолмаган, аксинча туб аҳолининг дунёқараши ва хатти-ҳаракатига таъсир кўрсатиб қолаверди.

Ўтган асримизнинг 50-йилларидан бошлаб Сибирда урбанизация жараёни шиддатли тус олди. Айти пайтда шимолий ненецларнинг 68 % и шаҳарларда жойлашган, хантиларнинг 66,5 фоизи, чукчилардан 62,5 фоизи шаҳарликларга айланган. Шимолий халқларнинг шаҳарга кўчиб келиши уларнинг турмуш шароити ва маданияти, меҳнат характери, билим даражаси, социал-маданий савияси

У нарғанлиги, янги эхтиешлар пайдо бўлганлигининг ркибатидир.

Сибирь халқларининг ҳозирги маданий даражаси уларнингтаълим савияси билан боғлиқ. Масалан, Шимолий Шқларнинг 1926 йилда 90 фоизи саводсиз бўлган бўлса, унир кўпчилик аҳоли ўрта ва тўлиқсиз ўрта билимга эга. Ҳозирги даврда улар учун давлат таъминотиға ўтган мактаб-итернатлар, махсус ўқув юртлар очилган ва бошқа иқтисодий-маданий шароитлар яратилмоқда.

/// БОБ. АФРИКАНИНГ ЭТНИК ТАЪРИФИ

Баъзан илмий ва сиёсий адабиётларда Африкани „қора қитъа“ деб атайдилар. Аслида турли ирқ ва элатлар жойлашган бу қитъа ўзининг табиати ва иқлими билан ҳам хилма-хил, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси билан ҳам ранг-барангдир. Африка Ер қуррасидаги қитъалардан катталиги жиҳатдан Осиёдан кейин иккинчи ўринда туради. Унинг ҳудуди 30,3 млн.км². бўлиб Европадан уч ҳисса катта.

Африканингахолиси 1983 йилги маълумотларға қараганда 518 млн. кишидан ортиқ (1955 йил 220 млн.). Бу ерда энг катта кўп миллионли миллатлар (мисрликлар, жазоирликлар, марокашлар, амхара ва х. к.), катта халқ ва элатлар (хауса, фульбе кабилар) билан бирға майда теримчилик ва овчилик билан қун кечирувчи дайди ибтидоий кабилалар ҳам яшаиди. Ҳозирги Африкада тахминан 300—500 та халқ ва элатлар мавжуд. Шулардан 111 таси бир млн. кишидан ортиқ аҳолиға эға бўлиб бутун қитъа аҳолисининг 87,1 фоизини ташкил қилади, 11 таси 10 млн.дан ортиқ аҳолиға эға.

Африка қитъасини тўрт томондан Тинч ва Атлантик океанлари ҳамда Ўртаер денгизи сувлари ювиб туради. Уни Европадан Гибралтар бўғози (эни 14 км.), Осиёдан Суэц канали ажратиб туради. Қитъани экватор тенг ўртасидан кесиб ўтиб унинг энг жанубий ва энг шимолий қисмлари субтропик иқлимли, серунум, киши яшашға қулай жойлардир. Асли Африканинг рельефи катта ясси тоғ шаклида бўлиб, чеккаларида баланд тоғлар мавжуд. Унинг шимолида Атлас, шарқида Абиссин ва Шарқий Африка тоғ тизмалари жойлашган. Қитъаниннг 30 % ҳудуди баланд тоғлар ва онда-

сонда учрайдиган ўзига хос бута ўсимликларидан иборат саванна, қолган қисми чангалзорлар, тропик ўрмонлар на бепоён саҳролар эгаллайди. Африканинг энг катта дарёси Нил, Нигер, Конго, Замбези соҳилларига яқин жойлашган баланд тоғ тизмаларидан бошланиб қитъанинг ички қисмига катта-кичик ирмоқдарини ёйган. Қўллар асосан шарқий қисмида жойлашган бўлиб, энг йириклари Виктория, Танганьика, Ньяса, Мверу ва марказдаги Чад кўлидир. Бошқа кўллар ёзга бориб жазирама иссиқца қуриб қолади. Кабир саҳролар шимолида Саҳара, Жанубда Калахари ва Намибдир.

Ўсимлик дунёси жуда бой. Конго воҳасида ва Гвинея бўғози соҳилларида тропик ўрмонлар ўсмоқда. Саванна даштларини ҳам тропик ўрмонлар шимолий ва жанубий, шарқий томондан ўраб олган. Тропик иқдимли жойларда Жанубий Америкадан келтирилган қакао, шарқий соҳилларда кокос пальмаси, Шимолда қимматбаҳо пробка дарахти, Нил воҳасида пахта экилади. Африка асли банан, емишли ямс илдизи, ер ёнғоғи (арахис) ва ер ловияси, хурмо ва ёғ пальмаси, хабаши нони (тэффа), кофе ва каучук дарахти (ландольфия) ватанидир. Чорвачиликка қулай хашакка бой савана бўлса-да, чорванинг ашадий душмани *цеце* чивини туфайли бу соҳа суст ривожланган. Аммо ҳайвонот дунёси бой, турли катта-кичик қушлар, фил, каркидон, оху, гиппопатам ва бошқа туёкли ҳайвонлар, йўлбарс, арслон каби катта йиртқичлар, ҳар хил маймунлар, турли кемирувчи ва судралувчилар кўп учрайди. Қазилма бойликлардан Африкада олмос, олтин, платина, уран, темир рудаси, мис, алюмин, кобальт, фосфорит, нефть, кўмир мавжудлиги қитъани бой хомашё хазинасига айлантган.

Африка қитъасининг ранг-баранг табиати сингари аҳолининг этник қиёфаси, жойлашуви ва зичлиги ҳам турличадир. Сўнгги маълумотларга қараганда, бу ердаги 500 миллиондан ортиқ аҳолининг этник жойлашуви қуйидагича: Ғарбда 137 млн., Шарқда 130 млн, марказий қисмида 52 млн., Жанубда 32 млн. киши яшайди. Нил водийсида бир кв.км. ҳудудга 700 киши тўғри келса, қитъанинг умуман бошқа қисмига ўртача 2—10 киши, Саҳара қисмига эса 0,3 киши тўғри келади. Умуман Ер қуррасидаги аҳоли зичлиги

Африка китъасида икки хисса кам бўлиб, ўртача ҳар кв. кмга 13—14 киши тўғри келади.

Антропологик жиҳатдан Африка аҳолиси учта йирик ирк, ўрта ва аралаш типлардан иборат. Китъанинг Шимолида Сахаранинг жанубигача европоид иркига оид қора кўз, тўлкинсимон қора соч, буғдой майиз танли, узунчоқ юзли бироз бургутсимон қира бурунли *араблар*, *барбарлар* яшайди. Эфиопия ва Сомали яриморотида Ўрта ирк ҳисобланган терисибироз қорамтирок, юзи кичикрок, лаби қалинрок, Марказий ёки новча бўйли *амхара*, *галла*, *тигре* ва бошқа халқлар жойлашган. Африканинг асосий аҳолиси ҳисобланган кўпсонли асл негроидлар Сахарадан Жанубда Ғарбий ва Марказий Суданда, Нилнинг юқори қисмида, Конго воҳасида, Шарқий тропик Африкада ва китъанинг жанубида катта территорияга тарқалган. Улар қоп-қора тани, қора кўзи ва спирал (бурама) сочлари, ияги бироз олдинга чўзилган (прагматизм), қалин лаби, кенг ва пучукбурунли, кўса сокол ва камтуйли белгилари билан ажралиб турадилар. Катта негроид ирки ичида узун бўйли (180 см.га яқин) ва ниҳоятда қора рангли *нилотлар* типни Нил дарёси юқори оқимларида ва Буюк кўллар атрофида учрайди. Конго воҳасининг тропик ўрмонларидаги пакана бўйли (Марказийча 141 — 142 см.) бироз қорамтироқтанли, серсоқолли, пучук бурунли, лаби кичикрок *пигмейлар* ҳам бошқалардан фарқ қилади. Жисмоний тузилиши жиҳатидан Африканинг энг жанубий қисмида яшаётган *бушменлар* ва *гвоттентотлар* махсус антропологик типни ташкил қиладилар. Улар асли негроид белгиларидан ташқари баъзи монголоид белгилари (ялпоқ юзли, сарғиш танли) ва стеатопигия (сағрига нисбатан кўпроқ ёғ тўпланиб осилганрок) кўриниши, бадан ва юзга эрта ажин тушиши билан бошқа ирқлардан ажралиб турадилар. Мадагаскар аҳолиси ҳам негроид ва монголоид ирқлари аралашмасидан пайдо бўлган махсус типлардан иборат.

Африка китъаси тил жиҳатдан кам ўрганилганлиги туфайли ҳозир бир неча тизим ва классификациялар мавжуд. Сўнгги тадқиқотларга биноан энг кенг тарқалган классификация асосида африка тиллари тўртта катта тил оиласи: *семит-хамит* ёки *афросиё*, *нигер-кордофа*, *нил-сахара* ва *койсан* тилларига бўлинган. Ўз навбатида улар ҳам катта-

кичик туркум ва гуруҳларга бўлинган. Шулардан энг кўпсонли семит-хамит тил оиласига оид халқлар *семитлар, барбарлар, кушитлар, надлар* китъанинг 3/1 қисмини ташкил қилади ва бутун Шимолий ва Шимоли-шарқий Африкани эгаллаб олганлар.

Мазкур тил оиласига кирган араб тилида гапирадиган аҳоли (мисрликлар, жазоирликлар, тунисликлар, ливияликлар ва х. к.) XII—XIII асрларда Арабистон яриморолидан оммавий кўчиб келиб маҳаллий кўп сонли туб элат ва халқлар (қадимий мисрлик ва барбарлар) билан аралашиб кетиши натижасида пайдо бўлган. Улар ҳозир 100 млн. кишидан ортик бўлиб, Африка аҳолисининг 5/1 қисмини ташкил қилади. Энг қадимий туб аҳоли авлодларидан барбарлар фақат Мағриб тоғликларида ва Сахара воҳаларида сакланиб қолган. Аммо уларнинг кўпчилиги (кабиллар, туареглар, риф ва х.к.) ҳозир асл тилларини йўқотиб, араб тилида гапирдилар.

Семит гуруҳига кирган энг йирик халқлардан *амхара, тиграи* ва *тигре* ҳозирги Эфиопия миллатининг негизини ҳосил қилади. Хамит-семит тил оиласига оид кушид туркумига амхара халқига яқин галла, Эфиопия жанубида яшовчи *сидамо* ва *сомали* халқлари киради. Семитга оид чад гуруҳига кирадиган *нигерия* халқлари ва уларга *якутхауса, баде, бура* ва бошқалар китъанинг анча ҳудудини эгаллайди.

Нил-сахара тил оиласи учта йирик гуруҳ — *сонгаи, сахара* ва *шари-нилга* бўлинади. Мазкур оилага учта ўзига хос тилга эга кичик элатлар — *маба, фур* ва *кома* киради. Сонгаи туркумидаги халқлар Нигер дарёсининг ўрта оқимидаги давлатлар — Мали, Нигер, Юқори Вольга ва Нигерияда, Сахара туркумига оид халқлар Чад кўли атрофида ва Марказий Сахаранинг чўл қисмида ҳамда қисман Нигерияда яшайдилар. *Шари-нил* тил туркумидаги халқлар Юқори Нил воҳаларида, Виктория ва Рудольф кўллари атрофи (Судан Республикаси, Уганда, Кения)да жойлашган.

Африканинг Жануби-ғарбий қисмида асосан Намибия, Ботсвана ва Анголада, ўзига хос *койсан тил* оиласига оид халқлар — *бушменлар, гуттентотлар* ва тоғлик *дамаралар* яшайди. Улар ўтмишда Жанубий Африканинг жуда кенг ҳудудини эгаллаган, аммо XVIII—XIX асрларда кўпчилик

I исмини европаликлар кириб ташлаган, қолганлари Калакпри чўлларига хайдалган. Койсан тилларига Шарқий Африка (Танзания)даги *сандаве* ва *хатса* номли элатлар ҳам I иради.

Мадагаскар оролидаги *мальгашлар тили*, антропологик IV шлиши ва маданияти билан китъа ахолисидан анча ажра-PIB турадилар. Улар *австронезия тш* оиласига оид, антро-Пологик жихатдан эса жануби монголоидларга яқин. Африка I .п п-асида яшовчи ҳинд-европатил оиласига мансуб 11 млнли • нропаликлар бутун аҳолининг 2 фоизини ташкил қилади-пар. Эски голланд тили билан маҳаллий банту ва гуттентот I пллари чатишмасидан махсус африканс тили пайдо бўлган на элатлараро муносабатларда восита ролини бажарган.

Айрим мамлакатларда, чунончи Жанубий Африка I'спубликасида, Кения, Танзания ва айниқса, Маврикия оролида сўнгги йилларда кўчиб келган осиеликлар ҳам урнашиб қолган ва ҳозирги этник жараёнгатортилган.

Ҳозирги Африка халқларининг этник қиёфасини унинг тарихини билмагунча тўғри тасаввур қилиш мумкин эмас. Айрим африкашунослар қитъанинг мустаҳкам тарихий тараққиётини инкор қиладилар, маҳаллий аҳоли мустамлака давригача ижтимоий тараққиётга ноқобил бўлган деб айтадилар. Баъзилар Африка тарихини фақат ташқаридан келган бир қанча тўлқиндан иборат маданият ҳисоблаб, шунинг учун маҳаллий халқлар умуман турғунликка ҳукм қилинган, деб таърифлайдилар.

Аммо уларнинг акси ўларок, Стэнфорд университети олимлари томонидан аниқданган одам гноми африкалик эканлиги ва умуман башарият қора қитъадан ер юзига гарқалганлиги бу муносабатларни кескин, қарама-қарши кутбга ўзгартириб юборди.

Қолаверса, сўнгги йилларда қилинган археологик каш-фиётлар Африка тарихининг узоқ ўтмишига оид қатта бир даврни ойдинлаштириб берди. Аввалига Жанубий ва Шарқий Африкада австралопитеклар яшаганлиги аниқланиб, қитъа *қадимиш одамнинг* ватани эканлиги тасдиқланди. Илк палеолит даврига оид ибтидоий маконлар Луис Лики ва кейинчалик унинг ўғли томонидан Танзанияда Олдувай жарлигида топилганлиги, Эфиопияда Чад ва Рудольф

кўллари атрофида, Жанубий Африкада 60-йиллардан кейин қилинган кашфиётлар Африка қитъасида эрампдан айвалги 10 минг йилликлардан бошлаб юксак маданият яратилганлигини исботлаб берди. Олдувай, Стелленбош па бошқа маданиятлар антропологик маълумотлар билан бирга, қитъанинг шарқий ва жанубий қисмида қадимий тош дан рида кенг худудда анча такомиллашган тош қуроллар яратган ва қояларга ҳар хил расмлар чизилган кўп сонли аҳоли яшаганлигини аниқтасдиқлаган эди.

Неолитдаврига келиб (тахминан эрампдан айвалги V— I минг йилликлар) Шимолий ва Марказий Мисрда, Суданда, Сахара марказида, Шарқий Африканинг баъзи районларида, Сенегал ва Конго воҳаларида, ҳозирги Нигерия терри- ториясида янги хўжалик фаолияти, яъни деҳқончилик ва чорвачилик шаклланиб ўтроқ ҳолатга кўчиш рўй беради. Мезолит ва неолит даврида ҳозирги антропологик типлар шаклланиб бўлган, неолит даврига келиб ҳозирги тиллар ҳам асосан шаклланиб тугаган.

Мисрликлар кўшни элатлар тўғрисида муҳим маълумотлар қолдирган. Ёзма манбалар Нилнинг ғарбий қисмида оқтанли *ливия* қабилалари, ўрта оқимида куш (кейин Нубия) мамлакатаида жигар ранг танли *кушитлар*, юқори қисмида қора танли *нилотлар* ва жануброқдаги Пунт мамлакатаидаги *негроидлар* ҳақида хабар бериб, Африканинг ирқий тузилиши қадимдан турли эканлигини исботлайди.

Африка қитъасида милоддан айвалги Ш—II минг йилликларда муҳим геологик ўзгаришлар рўй берган. Ўша даврда Сахарада қурғоқчилик пайдо бўлиб, улкан терри- ториядан бутун элат ва халқларни кўчишга мажбур қилган. Оқибатда Сахарадан жанубда Шимолий Африка мамла- катларидан, чунончи Мисрдан фарқ қиладиган янги бир ўзига хос маданият шакллана бошлайди. Нигерия ва Бенуэ дарёсининг шимолида пайдо бўлган *нок* маданияти вакиллари (милоддан айвалги IX милоднинг II асрлари) темир ва бошқа металлларни ишлаб чиқаришни билган ва дастлабки темир қуролларини ясаганлар.

Темир эритиш ва ундан фойдаланиш Африка халқла- рининг ижтимоий тараққиётида муҳим роль ўйнаган эди. Дарё водийларидаги аҳоли билан саванна қабилалари орасидаги

I иидо-сотикнинг кўпайиши, катта савдо йўлларида ва чор-рйўларида шаҳарларнинг ва савдо марказларининг пайдо Оуншии, шу асосда ижтимоий меҳнат таксимотининг юзага Келиши ва Сахаранинг жанубидаги бошқа давлатларнинг Шнкланишига сезиларли таъсир ўтказган эди.

Милоднинг VIII—IX асрларига келиб, тропик Африкада I имфий тузум муносабатларига асосланган бир неча йирик ДПНЛар шаклланиб XVI асрларгача ривожланиб келган. Шулардан араб сайёхлари, маҳаллий солномалар, илк Португал тадқиқотчилари ва жуда кўп оғзаки ривоятларда Рила олинган йирик давлат бирикмалари Гана, Мали, Сонгай, Дагомея, Хаусан шаҳар-давлатлари, Ғарбий ва марказий Судандаги Канем — Борну, Бенин, Гвинея соҳилидаги Иоруба давлати, қадимги Конго ва Эфиопия давлатлари, Шарқий Африка қирғоғидаги шаҳар-давлатлар, афсонавий Мвене Мутапа (Мономотана) подшолиги ва Зимбабве давлатларини санаш мумкин. Улар анча ривожланган ишлаб чиқариш кучларига эга бўлган ижтимоий мулк ва юксак маданият яратганлар. Муайян даврларгача Африка давлатларининг энг тараққий қилган қисмлари жаҳон тарихи билан қадам бақадам, тенг ривожланиб ижтимоий тараққиётга муносиб ҳиссасини қўшиб келганлар. Ҳаттоки, китъа мустамлака қилинганидан кейин ҳам бу ерда XVIII—XIX асрларда бир неча феодал давлатлар (Фульбе ва Тукулёра теократик давлатлари, Руанда, Буганда, Бурунди) ва қабилавий иттифоклар (зулу, матабеле) пайдо бўлган эди.

Демак, Африка халқлари қадимий даврлардан то ҳозиргача ижтимоий тараққиётдан чеккада қолмай, тадрижий ривожланишда бўлганлар. Аммо кейинчалик ижтимоий-иқтисодий анча орқада қолиб кетишига мустамлакачиларнинг зулм ва таъқибга қурилган сиёсати, қул савдоси ва қулдорлик сабаб бўлган. Айрим мамлакатларнинг ва элатларнинг ибтидоий ва илк феодализм даражасида сақланиб қолишида бошқа ўлкалардаги сингари объектив ва субъектив омиллар ҳам таъсир қилган. Мустамлака арафасида Африка халқлари турли ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасида турганлар, юксак маданият яратган йирик давлатлар билан бир қаторда, ҳали ибтидоий-жамоа тузуми муносабатлари кучли бўлган қабиалар ҳам мавжуд эди.

Африка қитъасини мустамлакачилар томонидан босиб олиниши ХУаср охирларидан бошланади. Будаврда келгинди европаликлар билан маҳаллий аҳоли ўртасида маданий тафовут унча сезилмаган. Энг фожиали воқеалар кейинги асрдап бошланган. Дастлабки сармоя жамғариш натижасида XVI аср бошларида кенг миқёсда авж олган қул савдоси Ғарбий ва Жанубий Африка халқларининг тарихий тараққиётини тўхтатибгина қолмай, балки бир неча асрлар орқага итқитиб ташлаган эди. Аввал португалияликлар, кейин Англия, Голландия ва Франция қитъа ўлкаларининг очикдан-очик барча бойликларининг йиртқичларча талон-тарож қилганлар, оғир солиқлар солганлар ва минглаб кишиларни зўрлаб олиб кетиб, қул қилиб сотганлар. Айрим ўлкаларда, айниқса, Гвинея сохилларида, Конго қуйи окимида ва Анголада қул савдоси натижасида аҳолиси камайиб, хўжалиги ва сиёсий-иқтисодий ҳаёти турғунлик ва вайроналикка маҳкум қилинган, баъзи обод ўлкалар бутунлай харобага айланган. Қулдорлик туфайли вафот этган ва Америкага олиб кетилган кишиларнинг сони 100 млн.дан ортиқ бўлган. Қитъадаги мустамлакачиликларга қарши урушлар, ички зиддият ва курашлар ҳам минглаб африкаликларнинг ёстиғини қуритган ва илгари гуллаб ётган қудратли давлатларнинг инкирозини кучайтирган эди. Мазкур ҳодисалар Африка халқларининг Европадан маданий жихатдан орқада қолишининг асосий сабабларидир.

Чидаб бўлмайдиган жабр-зулм ва талон-тарож келтирган мустамлакачилик сиёсатиға қарши озодлик ва мустақиллик учун курашга ўтган Африка халқлари, айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан кейин жуда катта муваффақиятларни қўлга киритиб, ўз тақдирларини қўлларига ола бошлаган. Ҳозир қитъанинг кўпчилик қисми мустақил ва озод давлатлардан иборат.

Африка қитъасининг этник тузилишини бир неча тарихий-маданий вилоятларга бўлиб ўрганилади. Улар кенг ҳудудларда жойлашган, аммо этнографик жихатдан умумий бирликка эга бўлган минтақалардан иборат. Сўнги классификацияға асосланиб бутун қитъа аҳолиси табиий шароити, этник қиёфаси, тарихий тақдири ва ижтимоий-иқтисодий даражаси жихатдан Шимолий Африка, Ғарбий ва Марказий Африка, Шарқий ва Жанубий Африка халқларига бўлинган.

1- §. ШИМОЛИЙ АФРИКА ХАЛҚДАРИ

Африканинг шимолида асосан араб тилида гапирадиган халқлар яшаганлиги учун уни *араб африкаси* деб атаганлар. Легида бу ердаги халқ ва элатлар қадимий абориген йхолисининг авлодларидир. Ҳозирги даврда Шимолий Африка халқларига Миср, Судан ва катта Мағриб (Тунис, Жазоир, Марокаш, Ливия, Мавритания, Ғарбий Сахара) аҳолиси киради.

Қадимий юнон муаллифларининг асарларида Мағриб аҳолисини ливияликлар, деб тилга олинади. Уларнинг бир қисми кўчманчилик билан тирикчилик қилиб келган қабила-лардан, иккинчи қисми дехқончилик билан шуғулланувчи аҳолидан иборат бўлган. Эрамиздан аввалги I мингйилликда (>иникияликлар Шимолий Африка соҳилларида асос солган Утику, Карфаген каби давлатлар билан ўз мустақиллиги учун урушлар олиб борганлар. Ливиялик қабиаларнинг тинимсиз курашлари Нумидия ва Мавритания давлатларини юзага келтирган эди. Рим империяси Карфагенни қўлга киритиши билан (милоддан аввал II аср ўрталари) бу икки подшолик ҳам емирилади. Шу билан лотин манбаларида ливия ва нумидия номлари ҳам йўқолиб, маҳаллий аҳоли маврлар ва кейин араблар келиши билан *барбарлар* деб атала бошланган.

XI асрлардан бошлаб арабларнинг *сулайм* ва *ҳилол* қабиаларининг Мағрибга оммавий кўчишлари натижасида барбарларни араблаштириш кучаяди. Мағрибни тўлиқ ўзига бўйсундирган Араб феодал давлатларининг (халифалик, идрислар, аглабийлар, фатимийлар, альморобийлар ва х.к.) жиддий солиқ ва диний сиёсатларнинг амалга оширилиши натижасида араб тили ва ислом кенгтарқалган эди. XIII асрда Шимолий Африкада (ҳозирги Мағриб чегарасида, яъни Марокаш, Жазоир, Тунисда) учта феодал давлати — Маринилар, Зайянийлар ва Хавсидийлар пайдо бўлиб, то XVI асрларгача, яъни турк истилосигача сақданиб келган. Мазкур тарихий жамоа негизида *барбар* ва ора^қабиаларининг аралашishi натижасида мағриб халқлари — марокашлар, жазоирлар, тунислик ва ливияликлар кейинчалик мустамлакачиларга қарши фаол миллий-озодлик курашига тортилиб ҳозирги миллатлар шакллана бошлаган эди.

Миср халқи энг қадимий юксак маданият яратган этнослардир. Мисрликлар эрамиздан аввалги IV минг йилликлардаёқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликми билганлар. Археологик кашфиётларга, краниологикдалилларт караганда (топилган ибтидоий кишиларнингсуяк колдиклари асосида) антропологик жиҳатдан Мисрнинг энг қадимий аҳолиси эрамиздан аввалги III мингйилликда Нил водийсида пайдо бўлган дастлабки Миср давлатининг аҳолисидан фарқ қилмайди. Ҳозирги мисрликлар ҳам буюк маданият яратган аждодларидан ирқий жиҳатдан кам фаркланадилар. 1952 йили июль ойида Миср кироли Фаррухтахтдан ағдарилиб, Республика эълон қилиниб, ҳозирги *миср* миллатининг ривожига кенг имконият яратилган эди.

Мисрдан Жанубда жойлашган Судан халқи ҳам миллий озодлик курашига бел боғлаб, 1956 йили 1 январда мустақилликка эришган ва ўз давлатини Республика деб эълон қилган. Суданликлар (қадимги Нубия), мисрликлар сингари юқори маданият яратган қадимий элатлардан. Нубия тўғрисидаги дастлабки маълумотлар эрамиздан аввалги III минг йилликларида Миср солномаларида тилга олинади. Милоддан аввалги XVI—XIV асрларда ҳатто Нубиянинганча қисми Миср провинцияси ҳисобланган. Бир-икки асрлардан кейин бу ерда мустақил Напата давлати пайдо бўлади ва милоддан аввалги IX асрга келиб у Нил водийсини босиб олиб, қиска давр Миср устидан ҳукмронлик қилади. Кейинчалик Суданда қулдорлик Мероэ давлати ташкил топди. Милоднинг VI асрларида насроний дини тарқалиб, ўрта асрда Нубия давлатининг расмий дини деб эълон қилинади. Бу ерда араблар XIII асрдан бошлаб бир-икки аср давомида аста-секин арабтидини тарқатиб, насронийликни сиқиб чиқаради, ислом дини ҳукмрон бўлади. Араблаштириш ва исломни сингдириш анча қийинчилик билан ўтган.

Шимолий Африка халқларининг хўжалиги жаҳондаги энг қадимий деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқбўлиб, унинг ажойиб анъаналари ҳозиргача етиб келган. Аммо деҳқончилик билан чорва хўжалиқларининг нисбати турли районларда ўзаро фарқ қилади. Нил водийси ва денгиз соҳилларидаги серунум ерларда, асосан деҳқончилик, саҳро ва ярим дашт районларда ярим қўчманчилик асосий хўжалик

шрмоги бўлиб, даре ва денғизсоҳиллариданузоклашган са-
III чорва дехқончиликдан устун туради. Агар мисрликлар ва
I \ 1.Ииликларузокдаврдан бери суғориш дехқончилиги билан
III\ тулланса Жанубий Суданда чопки дехқончилиги билан
бйликчилик, Мағриб мамлакатларида (айникса, қирғокбўйи
Атлас тоғларида) дехқончилик билан боғдорчилик ва йирик
чориачилик, бепоён сахро районларида фақат майда чорва-
чилик билан кун кечирадилар. Йирик чорва яйловлар жуда
кам бўлганлигидан унча ривожланмаган, кўп жойда йирик
июхли мол ишчи кучи сифатида сақланган холос.

Тарихий этнографик нуктаи назардан миср дехқончилиги
муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уни ўрганиш умуман дехқон-
чиликнинг келиб чиқиши ва таракқиётини билишга имкон
Осради. Энг қадимий неолит даврида пайдо бўлган ва қисман
,\озиргача сақланиб келган сунъий суғориш тизими Юқори
Мисрдаги дарё тошқинларидан фойдаланиб экин экишдан
иборат бўлган. Нил водийсида илгари бир неча минг гектар
майдонни қисмларга бўлиб, рош билан чек солинган ва икки
метр гача етадиган дарё тошқини шу ерларни тўлдириб бир
ярим ойгача сув сақлаган. Сув сингиб қайтгандан кейин
Нилнинг серунум лойқасига уруғ сепилган. Одатда, буғдой,
арпа, ловия, беда ва бошқа экинлар экилган ва қиш бўйи
ўсиб ёзга бориб ҳосил олинган.

XIX асрга келиб суғориш тизими анча ривожланган,
Мисрни Англия ўзининг тўқимачилик саноати учун пахта
базасига айлантириш мақсадида фаллохпар кучи билан аср
бошларидан экин далаларини кенгайтириб, тўғонлар ва янги
каналлар қурдирган. Суданда ҳам Оқ ва Кўк Нил оралиғидаги
Гезирада доимий суғориш тизими қурилиб, серунум ерларда
пахта плантациялари яратилган.

Йил бўйи суғориш имконияти пайдо бўлиши билан
қишлоқ хўжалик экинларининг турлари ҳам кўпайган.
Анъанавий дон, ловия ва пахта экинларидан ташқари
фаллохлар шоли, шакарқамиш, макка, сули, зиғир, турли
сабзавот ва полиз экинлари, молга ем учун беда (берсим)
кабиларни экканлар. Ерни ҳайдашда қадимий темир учли
омоч ишлатилган, унга хўкиз, кўтос, эшак, хачир ёки туя
қўшилган. Ерга ишлов беришда чопқидан фойдаланилган,
ҳосил ўроқ билан ўрилган ва махсус хода ёки чанага ўхшаш

ёғочга ишчи ҳайвон қўшиб янчилган. Агар Мисрда асосаИ дон, пахта ва сабзавот экилса, Марокашда макка, Тунисда зайтун дарахти, Жанубий Мағрибда хурмо экилган, денгиЗ соҳилларида боғдорчилик ривожланган, бу ерда узум, анжи), бодом, цитрус ўсимликлари ва сабзавот ўстирилган.

Миср дехқончилиги қадимий анъанага биноан уч фаслга бўлинган: кишги (шитви), ёзги (сайсри) ва Нилнингтошқип даврига тўғри келган кузги (нили). Шитви (ноябрь-март) фаслида буғдой, арпа, пиёз, ловия ва берсим (беда) экилгаи, сайфи (апрель-август)да пахта, зиғир, кандир, шакарқамиш, шоли ва макка, Нил тошқини даври (сентябрь-ноябрь)да асосан шоли, макка ва сули экилган.

Шимолий Африканинг қишлоқохолиси қадимдан турли уй хунармандчилиги билан ҳам шуғулланадилар. Улар қўлда ва чархда сопол буюмлар ясайдилар, бўйра ва чипта тўқийдилар. Чорва ахолиси эса жундан ҳар хил мато, гилам тўқийдилар, кигиз, тери пойабзал, эгар каби зарур буюмлар ишлаб чиқарадилар. Шаҳарларда йирикхунармандчилик, айникса, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, қўнчилик, кулолчилик анча ривожпанган. Саноат кейинги йилларда ўса бошлаган.

Арабларнинг моддий маданияти жуда қўп умумийликка эга бўлса-да, айрим ўлкаларда ўз хусусиятларини сақлаб келган. Миср фаллохлари кичик қишлоқларда Нил водийсининг суғорма жойларида яшайдилар. Улар хом ғиштдан еки гуваладан бир қаватли текис томли уй курадилар. Дехқон уйлари, асосан бир хужрали тўғри бурчак, ойнасиз ва туйнуксиз, ярмисини супали печка (мўрисиз ўчок, тезак билан ёкилади) эгаллаган бўлиб, шунга тўшалган бўйрада ётиб турилади. Бойлар катта ховлиларда яшаганлар.

Ўтроқ Мағриб ахолиси катта йўл бўйида жойлашган қишлоқларда тартибсиз жойлашган сомон аралаш лойдан тўғрибурчак шаклида курилган текис томли уйларда яшайди. Атлас тоғларида уйлар тошдан тикланган. Қишлоқ марказида минора қад қўтаради. Ҳар бир қишлоқ бир неча катта оилавий жамоадан иборат. Мағриб аҳолисининг 1/4 қисми шаҳарларда яшайди. Баъзи шаҳарлар ҳозиргача ўрта асрлардагидек қинғирқийшиқ тор қўчалар, ичкарига қаратилган ҳовлили баланд деворли бир-икки қаватли уйлар, минорали мачитлар, марказида хунарманд ва савдогарлар расталари жойлашган бозорлар

м даниб қолган. Дашт кўчманчи қабилалар жазирама иссиқ и. | и: ирин шамолдан сақланиш учун кўчишга қулай жундан I уқилган мато ёки кигиз ёпилган чодир (фалиж)ларда яшай-цилар.

Фаллохлар оғир турмуш шароитида тирикчилик ўтказу-юдилар. Уларнингтаомлари, асосан, макка, сули ёки тарикдан ёпилган чучук нон ва атала, пиёз, қалампир ёки бодринг, баъзан қурут истеъмол қиладилар, денгиз соҳили ва Нил иодийсидагилар балиқ қовуриб ейдилар, гўштжуда кам иш-латилади. Сабзавот ҳам истеъмол қилинади. Овқатланиш уч маҳал, иссиқовқат одатда кечки пайтейилади. Ичимликлардан кандсиз қора кофе, аччиқ чой, арпадан тайёрланган пиво ичилади. Мағрибда сабзавот ва мева кўпроқ истеъмол қилинади. Африка арабларининг энг севимли таоми буғдой ёки арпа уни хаширдан юмалоқ қилиб турли зиралар солинган буғда пишириладиган қускусдир. Уни тайёрлаш катта санъатталаб қилади. Кўчманчи қабилаларнингтаоми хурмо, чорва махсу-лотлари — қатиқ, сузма, пишлоқ ва қисман гўштан иборат.

Фаллохларнинг анъанавий кийимлари оқёки кўк читдан (буту бўйига) тикилган узун ва кенг энгли кўйлак ва калта-роқ иштон, совуқ пайтларда туя жундан тўқилган матодан чакмон, бошида дўппи ёки салла. Аёллар ҳам кенг энгли юқориси бўйма, тик ёқали узун кўйлак киядилар, бошида шол ёки рўмол ёпинадилар, турли рангдаги мунчоқлар, мис-дан, кумуш ёки олтиндан ишланган узук, сирға, билакузук тақадилар. Мағрибликлар, айниқса, соҳилларда яшовчи шаҳар аҳолиси асосан, европача кийинишга ўтган. Аммо миллий кийимлар ҳам сақланган. Аҳоли қимматбаҳо бурнус (яктак)га ўхшаш кийим киядилар. Марокашда бошига салла ўралса, Тунисда кўпроқхожи дўппи (фас) кийилади. Аёллар кенг ва узун кўйлак устига плаш ёки шол, юзига оқ ёки кулранг чачвон ёпинадилар. Қишлоқларда шаҳарга нисбатан юзини камроқ бекитадилар. Туарег қабилаларида, аксинча, эркаклар юзини бекитиб, аёллар эса очик юрадилар.

Шимолий Африка халқпарининг ижтимоий тузумида турли укладлар мавжуд. Улар қулдорлик тузумини босиб ўтиб, мустамлака арафасида феодализмга эришган эдилар. Аммо Мағриб ва Шарқий Судандаги кўчманчи элатлар узок даврларгача уруғчилик муносабатларини сақлаб келганлар.

ёғочга ишчи ҳайвон қўшиб янчилган. Агар Мисрда асосан дон, пахта ва сабзавот экилса, Марокашда макка, Тунисдй зайтун дарахти, Жанубий Мағрибда хурмо экилган, денгиэ сохилларида боғдорчилик ривожланган, бу ерда узум, анжир, бодом, цитрус ўсимликлари ва сабзавот ўстирилган.

Миср дехқончилиги қадимий анъанага биноан уч фаслга бўлинган: қишги (шитви), ёзги (сайсри) ва Нилнингтошқии даврига тўғри келган кузги (нили). Шитви (ноябрь-март) фаслида бўғдой, арпа, пиёз, ловия ва берсим (беда) экилган, сайфи (апрель-август)да пахта, зиғир, кандир, шакарқамиш, шоли ва макка, Нил тошқини даври (сентябрь-ноябрь)да асосан шоли, макка ва сули экилган.

Шимолий Африканинг қишлоқаҳолиси қадимдан турли уй ҳунармандчилиги билан ҳам шуғулланадилар. Улар қўлда ва чархда сопол буюмлар ясайдилар, бўйра ва чипта тўқийдилар. Чорва аҳолиси эса жундан ҳар хил мато, гилам тўқийдилар, кигиз, тери пойабзал, эгар каби зарур буюмлар ишлаб чиқарадилар. Шаҳарларда йирик ҳунармандчилик, айникса, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кўнчилик, кулолчилик анча ривожланган. Саноат кейинги йилларда ўса бошлаган.

Арабларнинг моддий маданияти жуда қўп умумийликка эга бўлса-да, айрим ўлкаларда ўз хусусиятларини сақлаб келган. Миср фаллоҳлари кичик қишлоқларда Нил водийсининг суғорма жойларида яшайдилар. Улар хом ғиштдан ёки гуваладан бир қаватли текис томли уй қурадилар. Дехқон уйлари, асосан бир ҳужрали тўғри бурчак, ойнасиз ва туйнуксиз, ярмисини супали печка (мўрисиз ўчоқ, тезак билан екилади) эгаллаган бўлиб, шунга тўшалган бўйрада ётиб турилади. Бойлар катта ховлиларда яшаганлар.

Ўтроқ Мағриб аҳолиси катта йўл бўйида жойлашган қишлоқларда тартибсиз жойлашган сомон аралаш лойдан тўғрибурчак шаклида қурилган текис томли уйларда яшайди. Атлас тоғларида уйлар тошдан тикланган. Қишлоқ марказида минора қад кўтаради. Ҳар бир қишлоқ бир неча катта оилавий жамоадан иборат. Мағриб аҳолисининг 1/4 қисми шаҳарларда яшайди. Баъзи шаҳарлар хозиргача ўрта асрлардагидек қинғирқийшиқ тор кўчалар, ичкарига қаратилган ховлили баланд деворли бир-икки қаватли уйлар, минорали мачитлар, марказида ҳунарманд ва савдогарлар расталари жойлашган бозорлар

I, и даниб қолган. Дашт кўчманчи қабилалар жазирама иссиқ и, пиирин шамолдан сақланиш учун кўчишга қулай жундан қилган мато ёки кигиз ёпилган чодир (фалиж)лардаяшайдилар.

Фаллохлар оғир турмуш шароитида тирикчилик ўтказдилар. Уларнингтаомлари, асосан, макка, сули ёки тарикдан шилган чучук нон ва атала, пиёз, қалампир ёки бодринг, баъзан қурут истеъмол қиладилар, денгиз соҳили ва Нил ВОДИЙсидагилар балиқ қовуриб ейдилар, гўшт жуда кам ишцатилади. Сабзавот ҳам истеъмол қилинади. Овқатланиш уч маҳал, иссиқовқатодатда кечки пайтейилади. Ичимликлардан кандсиз қора кофе, аччиқ чой, арпадан тайёрланган пиво ичилади. Мағрибда сабзавот ва мева кўпроқ истеъмол қилинади. Лфрика арабларининг энг сеvimли таоми бугдой ёки арпа уни хамирдан юмалоқ қилиб турли зиралар солинган бугдойда пишириладиган қусқудир. Уни тайёрлаш катта санъатталаб қилади. Кўчманчи қабилаларнингтаоми хурмо, чорва маҳсулотлари — қатик, сузма, пишлоқ ва қисман гўштан иборат.

Фаллохларнинг анъанавий кийимлари оқёки қўқ читдан (бутун бўйига) тикилган узун ва кенг англи кўйлак ва калтарок иштон, совуқ пайтларда туя жундан тўқилган матодан чакмон, бошида дўппи ёки салла. Аёллар ҳам кенг англи юкориси бўлма, тик ёқали узун кўйлак киядилар, бошида шол ёки рўмол ёпинадилар, турли рангдаги мунчоқлар, мисдан, кумуш ёки олтиндан ишланган узук, сирға, билақузук тақадилар. Мағрибликлар, айниқса, соҳилларда яшовчи шаҳар аҳолиси асосан, европача кийинишга ўтган. Аммо миллий кийимлар ҳам сақланган. Аҳоли қимматбаҳо бурнус (яктак)га ўхшаш кийим киядилар. Мароқашда бошига салла ўралса, Тунисда кўпроқхожи дўппи (фас) кийилади. Аёллар кенг ва узун кўйлак устига плаш ёки шол, юзига оқ ёки кулранг чачвон ёпинадилар. Қишлоқларда шаҳарга нисбатан юзини камроқ бекитадилар. Туарег қабилаларида, аксинча, эркаклар юзини бекитиб, аёллар эса очик юрадилар.

Шимолий Африка халқларининг ижтимоий тузумида турли укладлар мавжуд. Улар қулдорлик тузумини босиб ўтиб, мустамлака арафасида феодализмга эришган эдилар. Аммо Мағриб ва Шарқий Судандаги кўчманчи элатлар узок даврларгача уруғчилик муносабатларини сақлаб келганлар.

Европа давлатларининг мустамлака ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин Шимолий Африка мамлакатлари бозор муносабатларига тортилиб, феодализм тузуми емирила бошлайди ва унингўрнида янги бозор муносабатларига асосланган ишлаб чиқариш қуртак отиб чиқади.

Фақат Иккинчи жаҳон урушидан кейин миллий озодлик кураши ғалабаси туфайли Шимолий Африка халқлари, айниқса, Жазоир, Миср, Ливия мустақил тараққиёт йўлига ўтиб катта ютуқларга эришмоқдалар.

Мағрибининг ичкари районларида ярим патриархал ярим феодал муносабатлари, жамоачилик тузуми қолдиқлари ҳозиргача сақланиб келмоқда. Сахарадаги *туарегларда* жамоа кенгаши бошқаруви мавжуд бўлиб, унда аёллар ҳам иштирок қилади, Судан кўчманчи қабилаларида ҳам ислом тарқалган бўлса-да (баккара ва х. к.) матриархат муносабатлари сақланган. Уларда никоҳдан кейин келин икки-уч бола туғилгунча она уруғида яшайди, мерос ҳам она томонига ўтади. Баккара қабиласида қизлар ва эрли аёллар ҳам шахсий эркинликка эга. Нилот қабилаларида ҳам ибтидоий қабила ва уруғ муносабатлари мустаҳкам негизга эга.

Шимолий Африка аҳолисининг 94—95 % и мусулмонлар (тахминан 87 миллиондан ортиқ киши), 4 % и насронийлар (4,7 млн.) қолганлари ибтидоий ва бошқа динларга итоат қиладилар. Мағриб ва Судан кўчманчи қабилаларида турли сеҳрарлик урф-одатлари ва иримлари кенгтарқалган.

2-§. ҒАРБИЙ ВА МАРКАЗИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Африка бўйича Иқтисодий комиссияси таклифига биноан Ғарбий ва Марказий Африкага табиати, этник тузилиши, тарихи ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг умумий характериға қараб 24 мамлакат киритилган. Этник жиҳатдан бу ерда яшовчи халқларнинг кўпчилиги Ғарбий Судан ва банту халқлари деган ном билан аталган. Буларнинг кўпчилиги XX аср ўрталарига қадар Европа давлатларининг мустамлакаси бўлиб келган. Айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан кейин бутун Африкани ларзага келтирган миллий озодлик ҳаракати жуда кўп халқларнинг мустақил ривожланишиға йўл очиб

берди. Тарихий „Африка йили“ номи билан кирган 1960 пичда Ғарбий ва Марказий Африканинг 15 мамлакати сиёсий Мустақилликни қўлга киритган эди. Шулардан энг катталари Нигерия ва Заир, кейин Сенегал ва Мали, Мавритания ва Бенин (илгариги Дагомея), Нигер ва Юқори Вольта, Фил I уяги соҳили ва Того, Чад ва Табон, Марказий Африка ва Конго халқ республикаси, Камерун ва Сьерра-Леоне. 1965 йилда Гамбия, 1968 йили Экваториал Гвинея, 1973 Гвинея-Бисау, 1975 йил Яшил ороллар буруни ва Ангола мустақил республика деб эълон қилинди. Бу мамлакатларда ҳозир муҳим >иик жараён рўй бермоқда.

Ғарбий ва Марказий Африка аҳолиси турли антропологик Ва лингвистик гуруҳлардан иборат бўлиб, ўзларининг хўжалик фаолияти, маданияти ва динлари билан бироз ажралиб турадилар. Ғарбий Африканинг шимолида Мали ва Нигер территориясида яшовчи туареглар катта европоид иркининг Уртаерденгизитипига мансуб. Европоид белгилари Марказий Африканинг шимолий районларидаги *туби канури* каби элатларда ҳам бироз сезилади. Қолган барча халқлар катта I югроид иркига тегишли. Аммо улар айрим типларга бўлинган. Масалан, баданининг ранги, лабини қалинлиги, прогна-тизм, бўйи ва бошқа белгилари билан *сенегал тип* (волоф халқи), *нигер тип* (мандинго халқи), *чад тип* (хауса халқи), сахара тип (сара халқи), пакана бўйли *негерил* тип (пиг-мейлар) бир-биридан ажралиб турадилар.

Ғарбий Африкани этнолингвистик қиёфаси жуда ранг-баранг. Бу ерда ҳозир бир неча тил оилалари ва жуда кўп туркумларга мансуб этнослар яшайди. Афросиё тил оиласига қирадиган *барбар* ва *туареглар* ҳамда чад туркумига мансуб *хаусалар* билан бирга *нигер-кордофа*, *нил-сахара*, *бенуэ-конголез* тил оилаларига тегишли жуда кўп халқ ва элатлар кенг терри-торияда жойлашган. Марказий Африканинг этнолингвистик харитаси анча яхлит, умумийликка эга^ асосан *банту* тил-ларида гапирадиган халқлардан иборат. Банту халқлари милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталарида Марказий Африкада пайдо бўлиб, бу ерда қадимдан яшаб келган пигмей ва бушменларни сиқиб чиқарганлар. Ҳозир Марказий Африкада 32 млн. банту халқлари яшайди. Шулардан энг йириги балуба (4.4 млн. киши), баконго (4.4 млн.), овим

бунду (2,3 млн.), бамбунду (1,7 млн.) ва ҳ.к. Ғарбий Африкада Я хауса ва унга яқин тилда гапирадиган халқлар 10 млн. киши, бенуэ-конголез тилида ҳам 7 млн, вольгтилида 8 млн. Ғарбий атлантик тилида 10 млн.дан ортиқ халқ гаплашади.

Хўжалик жиҳатдан мазкур минтақа Шимолий Африкадан кейин анча ривожланган. Бу ерда ҳам қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг негизини ҳосил қилади. Океандан узоқда магистрал транспорт йўлларида чеккада жойлашган Марказий Африка халқларининг анъанавий машғулот и деҳқончилик ва чорвачилик бўлиб, 80 фоиз аҳолининг ҳозиргача асосий тирикчилик манбаи ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида жамоатчилик муносабатлари сақланиб келмоқда.

Маҳаллий деҳқончилик тропик иқлимга мослашган, ўрмонларни чопиб, очилган ерга қул аралаш ерга чопқи (бутали ёғоч ҳодага темир тиш кийгизилган) билан ишлов бериб экин экилади. Бўз ерга экин 5—6 йил, баъзан ер кўп бўлса 10—12 йилдан кейин қайта экилади. Асосий экинлардан шоли, макка, сули, батута, шакарқамиш, ловия экилади, тропик ўрмонларда ямс, маниока, тару, ерёнғок (арахис), нон дарахти, банан, қовун, қовоқ, цитрус ва мевали дарахтлари ўстирилади. Мухим анъанавий „этник“ маҳаллий экинлардан шоли гвинея-либерия зонасида яшовчи халқларга хос бўлиб, одатда суғорилмай экилади. Шоликорлик Нигер ва Гамбия дарёларининг соҳилларида 3,5 минг йиллар муқаддам пайдо бўлиб, бошқа жойларга тарқалган. Уни дарё ёқасидаги пастлик сув тошқини сероб ерларда ёки кўпинча экваториал иқлимли намли серёмғир тропик ўрмонларда экадилар. Ғарбий Африкада шолидан йилига 400 минг тоннага яқин ҳосил олинади.

Мустамлакачилик сиёсати натижасида айрим мамлакатлар экспорт учун махсус экинларни экишга ихтисослаштирилган эди. Доимий нам иқлимли ўлкаларда, асосан шимолий кенгликнинг 8 градус жанубида жойлашган ўлкаларда энг фойдали экспорт экинлари маданийлаштирилган. Айниқса, Гвинея бўғозига яқин жойлашган мамлакатларда какао, кофе, банан, гевея, ананас, кокос пальмаси каби ўсимликлар ўстирилади. Ғарбий Африкада жаҳонда етиштириладиган кокоснинг 3/2 қисми, бутун қитъадаги кокоснинг 90 % и ўстирилади. Гамбияда ерёнғок, Нигерия ва Дагомеяда хурмо,

Фил Суяги соҳилида кофе (жаҳонда учинчи ўринда, китъа-пипг 90 % ҳосили), Либерия ва Нигерия хурмо мойи ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Марказий Африкада ҳам йирик плантация хўжаликларида экспорт учун хурмо ёғи, каучук, баиан, шакаркамиш, кофе, какао, тамаки, ерэнгок (арахис) на пахта етиштирилади. Бу ерда ўрмон кўп бўлганлиги туфайли қимматбаҳо дарахт турлари ҳам экспорт қилинади (бутун китъанинг 3/1 қисми Марказий Африкада тайёрланади). Жаҳон бозорида окуме, маҳогани, ироко каби дарахтлар юқори баҳоланади. Юқори Гвинеянинг тропик ўрмонларида яшовчи йоруба, ибо, ошанти каби халқлар дон экинларига уйча эътибор бермаганлар, асосан ямс, маниока, таро, арахис, банан, цитрус ва бошқа мева дарахтлари етиштирганлар. Болоф, серер, мандинго, хауса каби қадимий дехқончилик касбига эга халқлар эса асосан, дон экинлари — жугари, сули, макка, буғдой, сув сероб жойларда шоли экканлар. Чорвачилик суст тараққий этган. Фақат Хауса, Мандинго соҳилларида яшовчи айрим этник гуруҳларда уй хайвонлари сақланган. Улар овчилик ва балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар.

Чорвачилик фақат шимолий ва жанубий районларда фульбе, туарег халқларида кенг тарқалган. Кўчманчи ва ярим кўчманчи турмуш тарзида яшовчи бу халқлар асосан зебу, кичкина хўкиз-ндама, от, туя, қўй ва эчки боқиб кун кечирадилар. Жанубий кенгликнинг 10 даража пастада Гвинея саваннасида йирик шохли мол боқиш мумкин эмас, чунки цеце пашшаси молга қирғин келтиради. Шунинг учун фульбе халқларининг кўчиш ҳудуди ҳам мазкур кенгликнинг шимолида чекланган. Йирик шохли моллар, асосан Судан, соҳил мамлакатлари — Мали, Юқори Вольта ва Нигерияда мавжуд. Дехқончилик хўжаликларида ҳам қисман мол сақланади, уни фақат байрамларда ва диний маросимларда сўядилар.

Ғарбий ва Марказий Африка қишлоқ аҳолисининг кўпчилиги қадимий даврлардан то ҳозиргача барча ишлаб чиқариш қуролилари, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак ва бошқа зарур маҳсулотларни уйда ишлаб чиқарганлар. Айниқса, Ғарбий Африкада хунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Тўқимачилик ва кўнчиликда хауса халқи жуда юксак санъатга

эга бўлган. Турли газламалар, ажойиб тери маҳсулотлари, ҳар хил қоп ва идишлар, пойабзал, эгар, камар ва х. клар зўр маҳорат билан яратилган ва узоқ юртларга чиқарилган. Фультбе, Мандиго, Хаусахалқларинингтемирчи ва мисгарлари омовчи тиши, болта, бел, кетмон, ўрок, пичок, қилич, ханжар, найза ва ҳар хил безаклар ишлаб чиқарганлар. Темирчилик энг ҳурматли касб ҳисобланган. Гвинея халқлари, Ганадаги ашанти, Нигериядаги йоруба, Камерундаги бамума каби халқларда бадиий ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Улар сополдан, жез ва фил суягидан жуда ажойиб ҳайкаллар ясаганлар. Бенин ҳунармандлари ҳайвонларнинг кичкина, подшолар ва аждодларининг йирик ҳажмдаги ҳайкалларини жездан қуйиш малакасига эга бўлганлар. Улар ҳатто қўшқ ва саройларни безайдиган турли расм, безак ва ҳайкаллар ясай олганлар. Банту халқлари турли хилдаги чипта ва саватлар тўқишда катта маҳоратга эришганлар. Ёғоч ўймакорлигида Ғарбий Африка халқларидан олдинга чиқадигани йўқ.

Ҳозир Ғарбий ва Марказий Африканинг иқтисодий тараққиётида қазилма бойликларнинг кўплиги муҳим аҳамиятга эга. Яқин давргача бу ерда оғир саноат бўлмаган. Мустақилликка эришилгандан кейин, айниқса, йирик порт шаҳарларида аста-секин саноат корхоналари пайдо бўла бошлади. Масалан, Дакара, Абиджон, Жантил, Луанда, Порт-Харкорте ва Заррида нефть ишлаб чиқариш заводлари, Гвинеяда алюмин учун зарур лой тупроқзаводи, Нигерияда симоб эритиш заводи, Гана ва Камерунда алюмин заводи, Заирда тоғ кони саноати ва олмос қавлаб олиш корхоналари (жаҳонда энг катта олмос кони), Конгода қўрғошин ва олтин конлари, Габонда марганец ва уран конлари, Камерунда боксит, Габон ва Конгода юқори сифатли темир ишлаб чиқариш корхоналари пайдо бўлди. Ниҳоятда бой ва ранг-баранг минерал ресурсларнингтопилиши мазкур минтақада энг муҳим саноат тармоқларининг ривожини таъмин қилмоқда. Марказий Африкада ёғоч ишлаб чиқариш, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати сохалари ҳам ривожланган. Оғир саноатнинг асосий маҳсулотлари экспортга ишлайди.

Ғарбий ва Марказий Африка аҳолиси турмуш тарзи ва табиий шароитга мослашган уйларда яшайдилар. Барча

мамлакатлар асосан аграр хўжаликка эга бўлганлиги туфайли аҳолининг кўпчилик қисми қишлоқларга жойлашган. Аммо Ғарбий Африка қадимий шаҳар маданиятига эга бўлиб, бу сзда ўрта асрлардаёқ 70 га яқин шаҳар мавжуд бўлган минтақада кейинги даврларда шаҳарлар кўпайиб миграцион жараён анча кучайган. Марказий Африкада, аксинча, шаҳарлар асосан сўнги вақтларда пайдо бўла бошлаган, аҳоли миграцияси жуда паст. Умуман минтақанинг 70—80 фоиз аҳолиси қишлоқда жойлашган, айрим мамлакатларда ундан ҳам кўп (Чадда 93 %, Ангола ва Заирда 80—90 %, Нигер, Либерия, Мали, Гвинея-Бисау ва Юкори Вольтада 90—95 % аҳоли қишлоқларда яшайди).

Турли шаклдаги уйлар асосан лой ва ёғочдан қурилади. Манде, Хауса ва Ғарбий Банту халқлари лойдан доирасимон, ойнасиз конус шаклдаги сомон билан ёпилган томли уйларда яшайдилар. Мали ва Гвинеяда яшовчи *мандинго* халқи 30—40 кишилик икки-уч авлоддан иборат катта оилалар бирикиб, ёғоч деворлар билан ўралган бир неча уйларда истикомат қиладилар. Бундай уй шамойили *сукала* деб аталади. Ҳозир ҳам кўчманчи *фульбе* қабилалари доира қилиб жойлашган, ўртасида мол саклайдиган қўрага айланган уйларда қонқариндошлар жамланиб, бир оила бўлиб яшайдилар. Бундай қурилган уйларга *вуро* деб ном берилган. Қишлоқ ўртасида одатда жамоа мажлислари учун катта уй тикланган. Кўпинча тропик ўрмонларда учрайдиган бундай жамоа уйларида эркаклар сават, бўйра ва бошқа буюмлар тўқиганлар, ўймакорлик ва ҳайкалтарошлик қилганлар, жамоа суди ва бошқа муҳим масалаларни ҳал қилганлар. Қишлоқларда 200—300 киши яшаган. Нигер воҳасида мингга яқин кишилик қишлоқлар ҳам мавжуд.

Гвинея соҳилида яшовчи халқлар ёғочдан қурилиб, лойдан урилган тўртбурчак шаклидаги текис сомон томли уйларда яшайдилар. Масалан, *йорубаларда* уйлари ичкарига қаратилган бир неча ҳовлилар мавжуд. Уйларнинг деворлари безатилган, устунларга ўйма нақшлар берилган. Гана халқининг уйлари ичкари ва ташқарига бўлинган, ҳовлилар девор билан ўралган. Кўчманчи фульбе ва туареглар кўчишга қулай тери ёки чипта ёпилган чодирлар тиклаганлар. Малидаги *сонгаи*

халқлари ўзига хос сомон чипталар билан эгилган чивикларга биркитилган уйларда яшайдилар. Бундай уйлар тошқин келганда кўчиришга қулай бўлган.

Маҳаллий аҳолининг кийимлари ҳам табиий шароитга мослашган. Судан сохилликларининг эркаклари кенг кўйлак ва шаровар (чолвир), аёллари юбкага ўхшаш белдан юкори пасти тўпикқача бир неча марта ўралган рангли читдан иборат кийим киядилар. Тоғ этакларида яшовчи фульбе қабилалари совуқдан кўйлак-иштон, устига жун матодан тикилган плаш ёпинганлар. Тропик ўрмонларда яшовчи аҳолининг кўпчилиги оддий белбоғ билан чекланган. Пойабзал деярли кийилмайди, фақат саҳрода иссиқ кумдаги қабилалар сандал кийганлар. Туарегларнинг эркаклари бошдан-оёқ кора матога ўранадилар. Шаҳарларда европа кийимлари тарқалган.

Дехқончилик билан шуғулланувчи аҳолининг таомлари, асосан, гуруч, сули, маниока ва сабзавотлар, гуруч, кўзиқорин, сабзавот, гўшт ёки балиқ билан пиширилади, сулидан атала, маниокадан нон пиширадилар. Чорвадор фульбе, асосан, сут маҳсулотларини истеъмол қиладилар, сули ёки маккадан атала пишириб ёғ қўшиб ейилади.

Ижтимоий-иқтисодий тузуми хилма-хил. Ҳатто энгри-вожланган Гвинея туркумига кирадиган халқларда ҳам уруғчилик тузуми қолдиқлари сақланган. Масалан, XVI асрларда пайдо бўлган кейин инглиз мустамлакачилари томонидан емирилган Ашанти давлати бир неча вилоятларга бўлиниб, уларни подшо томонидан тайинланган уруғ-жамоа бошқариб турган. Жамоа қон-қариндошлик принципи асосида тузилган, тахт ва оқсоқоллар вазифаси она уруғи томонидан белгиланган, мерос ҳам патриархал типда бўлган. Бошлиқ (раис) вафот этса, унинг ўрнига опасининг катта ўғли тайинланган. Диний эътиқодга биноан ҳар бир кишига отадан жон, онадан қон: насл-насаб ўтар эмиш.

Йоруба мамлакатада давлат ишларида аёллар иштирок қилган. Бош ҳоким қошида саройда олий маслаҳатчи бўлиб, аёл киши тайинланган. У „подшонинг онаси“ деб эълон қилинган, ҳокимнинг чинакам асл онаси эса ўғли тахтга чиқиши билан қатл этилган. XVII асрда Дагомейда ҳатто аёллар гвардияси мавжуд бўлган. Айрим олимларнинг фикрича, судан-сохил халқларининг анча қисми синфий жамиятга

иатриархатни четлаб, тўғри матриархатдан ўтган. Чунки Атлантик океан сохиллари ва ўрмон чеккаларидаги айрим қабилаларда то XIX асргача уруғ-қабилавий тузумда матриархат белгилари аниқ намоён бўлган. Патриархал муносабатларининг типик шакллари эса XVII аср бошларида Йирик сиёсий бирикма — *имомат* ташкил қилган кўчманчи фульбе қабилаларида сақланган.

Ибтидоий тузум қолдиқларидан минтақада энг кўп тарқалган шаклларида бири Океаниядаги махфий иттифоқлардир. Эркаклардан ташкил топган мазкур иттифоқлар дастлаб матриархат уруғига қарама-қарши тарзда пайдо бўлиб, янги жамиятга келиб мураккаб функцияни бажаради. Махфий иттифоқлар жамият ҳаётига таъсир кўрсатиб келган. Масалан, Либерияда пайдо бўлган Поро номли эркаклар иттифоқи, Камерундаги Эмба ва Нгуа иттифоқлари асосан, зодагонлардан ташкил топган ва унинг бошида маҳаллий кирол турган. Синфий жамият шароитида эркаклар иттифоқи давлат ваколатидаги (суд қилиш, полиция) айрим вазифаларни бажарганлар. Улар кўпол кучга таяниб, дин билан никобланган ҳолда ҳар хил Хурофий анимистик ва сеҳргарлик билан тўла маросимлар ўтказиб аҳолини ваҳимага солиб турганлар, ҳокимларга солиқ тўплаш, бойлик орттириш, сиёсий душманларни йўқотишда таянч бўлганлар. Ваҳимали никоб ва кийимларда даҳшатли арвоқлар шаклида қутилмаган пайтда пайдо бўлиб, қора ниятларини амалга оширганлар.

Махфий иттифоқларга кириш мураккаб, аввало, махсус мактабларни тугатиш зарур. Масалан, Либериядаги Поро иттифоқига 12—14 ёшли болалар қабул қилинган, махсус таълим-тарбия берилиб, оғир синовлардан кейингина аъзоликка ўтказилган. Бола бир неча ой ўқитилган, унга жасорат кўрсатиш, сабр-тоқат қилиш ва бошқа ҳар хил хунарларни ўргатганлар, турли синовлардан ўтказганлар. Қурол ишлатиш, ов қилиш, балиқтутишни эгаллаганларидан сўнг ўрмоннинг энг қалин жойида махсус маросимлар ўтказиб фотиҳа берганлар. Онда-сонда ваҳимали никобланган иттифоқ аъзолари шовқин-сурон билан қишлоқларда пайдо бўлиб аждодларнинг арвоқларига бағишлаб диний маросимлар ўтказганлар. Либерия ва Суданда аёлларнинг ҳам махфий

иттифоқи борлиги аниқланган. Унда ҳам махсус мактабларда кекса аёллар таълим-тарбия берганлар, маросимлар ўтказганлар.

Одатда, Африкани аждодлар ибодатининг классик намунаси деб ҳисоблайдилар. Бу бежиз эмас, чунки бутун Африкада, айниқса, унинг ғарбий ва жанубий қисмида аждодларга сиғиниш ниҳоятда кенг тарқалган. Аммо бу ерда ислом ва христиан динлари ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Ғарбий Африкага ислом IX—X асрларда кела бошлаган ва маҳаллий динларни сиқиб чиқара бошлаган. Ҳозир бу ердаги аҳолининг 32 % и (61 млн.дан ортиқ киши) мусулмон, тахминан 8 % (21,4 млн. киши) христиан динида (XIX асрда тарқала бошлаган), қолгани маҳаллий диний эътиқодларга риоя қилади. Масалан, Либерияда аҳолининг 4/3 қисми, Фил Суяги соҳилида 3/2 қисми, юқори Вольта ва Ганада 4/3 қисми, Нигерия ва Гвинея-Бисауда, ярмига яқини маҳаллий анъанавий динларга, айниқса, аждодлар арвоҳига сиғинадилар. Сунна мазҳабидаги ислом Ғарбий Африканинг асосан шимолида ва соҳил зонасида, айниқса, Сенегал, Гамбия, Гвинея, Мали, Нигер каби мамлакатларда ҳукмрон динга айланган. Масалан, Нигерда 96 % аҳоли, Сенегал ва Гамбияда 80 % аҳоли мусулмон. Маҳаллий анъанавий диний эътиқод ва ибодатларга риоя қилувчилар Ғарбий Африкада 38 % (52,3 млн.дан ортиқ киши)ни ташкил қилади. Марказий Африкада эса маҳаллий диндагилар 14 % дан ортиқ аҳоли (19,2 млн. киши)ни ташкил қилади. Аммо исломга нисбатан христианлик кўпроқ тарқалган ва анча мустаҳкам сақланган. Марказий Африка аҳолисининг 20 фоиздан ортиғи (23,7 млн. киши) христиан динида. Булардан ташқари минтақада христиан-африка аралашма диний эътиқодлар ҳам кенг тарқалган. Бундай синкретик динлар таъсирига Ғарбий Африканинг 26 фоиз аҳолиси, Марказий Африканинг 17 фоиз аҳолиси ўтган¹.

Ғарбий ва Марказий Африка халқларининг бадиий хунармандчилик санъати нақадар юксак бўлса, унинг оғзаки

¹ Барча рақамлар олинган асар: ГА. Шпажииков. Религии стран Африки. Справочник. — М.: „Наука“. 1981.

ижоди, ўйин ва мусиқа санъати ҳам шунчалик ривожланган. Ажойиб архитектура намуналари, гўзал кўшк ва саройлар, лфсонавий образлар тасвири берилган хайкал ва устунлар, куйма металл ва ўйма ёғоч санъати намуналари билан бир қаторда, бекиёс оғзаки адабий меросни авлодма-авлод сақдаб келган бахши (гриот)лар, ашулачи ва раққосалар жаҳон маданиятига муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар. Ҳозир ҳам халқ ижоди заминида пайдо бўлган профессионал архитекторлар ва адабиётчилар, актёр ва раққосалар, мусиқачи ва ашулачилар, рассом ва хайкалтарошлар ўзларининг гўзал санъатларини Халқаро фестивалларда, концертдастурларида памоийш қилмоқдалар, олқишларга, хурмат-эътиборга сазовор бўлмоқдалар.

3-§. ШАРҚИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Африка қитъасининг Шарқий қисмида ҳар хил ирқдаги ўзига хос маиший турмуш ва маданият яратган турли этнослар яшайди. Бу ерда мустамлака бўлмаган ягона давлат — Эфиопия, Жаҳон олмос бозорида етакчилик қилаётган Жанубий Африка Республикаси ва Намибия жойлашган. Шарқий Африкага (Эфиопиядан ташқари) Сомали, Жибути, Кения, Уганда, Танзания, Руанда, Бурунди, Замбия, Малави мамлакатлари киради.

Қадимий ирқлардан Шарқий Африкадаги *эфион*, *негроид*, *иегриль* ёки *пигмей* ва *бушмен* типлари сўнгги 12—10 минг йиллар муқаддам шакллана бошлаган. Бу ерда чорва ва деҳқончилик маданияти Нил воҳасига нисбатан кейинроқ эрампдан аввалги VI минг йилликларда неолитдаврида юзага келган. 4—5 минг йиллар муқаддам Эфиопия тоғ этакларида уй хайвонларини қўлга ўргатиб, дон эка бошлаганлар. Неолитик маконлар, дала ва каналлар Шарқий Африканинг курғоқ районларида, Буюк қўллар атрофида топилган. Шимоли-шарқий қисмида *кушт* тилида гапирадиган қадимий туб аббориген аҳоли, бутун шарқда тарқоқ ҳолда деҳқончиликни билган *банту* („нту" — одам, „ба" — лар, яъни „одамлар" деган маънода) халқлари яшаган.

XIV—XVIII асрларда бантулар илк йирик феодал давлатлари (Китара, Караве, Луанда, Урунди, Буганда,

Анаколе кабилар)ни яратганлар. Милоднинг I мингйиллиги охирларида Хинд океани сохиллари ва оролларида араб маданияти таъсирида ўзига хос *суахил* маданияти пайдо бўлади. Бу ерда турли элатлар яшайдиган шаҳар-давлатлар (Пате, Ламу, Момбаса, Клива ва х.к.) ташкил топади. Асли суахил халқи бантулар билан келгинди осиеликларнинг аралашмасидан пайдо бўлган. Улар ислом динига ўтиб ўз маданий хусусиятларини сақдаб қолганлар. Суахил халқи ҳозир Кения ва Танзаниянинг сохил районларида, Занзибар, Пемба ва Мафия оролларида яшайдилар. Шарқий Африканинг шаҳарларига осиелик араблар ва хиндилар қўплаб келиб ўрнашган.

Жанубий Африканинг туб аҳолиси, асосан бушменлар ва гуттентотлардир. Улар қадимий замонларда бутун Жанубий ва қисман Шарқий Африканинг чексиз тропик ўрмонларида жойлашганлар. Ҳозиргача уларнинг ибтидоий аجدодлари яратган қоятош расмлари сақланиб қолган. Уларда ёввойи хайвонлар, ов қилиш, теримчилик ва уруш манзаралари, турли маросимлар тасвирланган.

Бушменлар (асли маъноси „бутазор одамлари“ европаликлар берган ном) на деҳқончилик, на чорвачиликни билганлар, фақат овчилик ва теримчилик билан кун кечирганлар. Улар муайян ҳудудларга эга бўлган қабилаларга бўлиниб, дайдиликда кичик гуруҳ бўлиб, овқат излаб кўчиб юрганлар. Эркаклар ўк-ёй, чўкмор ва найзача билан ов қилганлар, аёллар эса учи ўткир таёқ билан ер қовлаб емишли илдизлар, чувалчангларни топиб тирикчилик қилганлар.

Гуттентотлар бушменларга нисбатан биров юкори маданиятга эга бўлган. Улар фақат бир неча аср муқаддам чорвачиликка ўтганлар, йирик ва майда шохли мол боқиб кун кечирганлар. Улар ҳам тропик ўрмон аҳолисидек уйлари доирасимон қўра қилиб (краал шаклида) қурганлар ва катта патриархал оилаларга бўлиниб жойлашганлар. Гуттентотлар қўшни банту халқларидан кулолчилик, темир эритиш ва ишлаб чиқариш, темир қурооллардан фойдаланишни ўрганганлар.

Африка қитъасининг жанубий қисми этник қиёфаси анча мураккаб. Жанубий Африка мамлакатининг 4/5 қисми (61 млн. киши) турли этнослардан, қурамалашиб кетган афри-

каликлардан иборат. Энг кўпи банту халклари (умумий аҳолининг 78 % и), бушмен ва гуттентотлар 0,5 %, европаликларнинг авлодлари метислар билан—19 %, келгинди осиеликлар ва уларнинг авлодлари 2 % ни ташкил этади.

Мазкур ҳудудда яшовчи халкларнинг ичида энг биринчи демократик тузумга кадам ташлаган кўп сонли (43,3 млн.) аҳолига эга бўлган Эфиопия этник жихатдан алоҳида ўринни эгаллайди.

Эфиопия энг қадимий маданият марказларидан бири. Бу ерда топилган тошдан ясалган ибтидоий меҳнат қуроллари 3 млн. йиллар муқаддам пайдо бўлган. Ибтидоий маконлардан палеолит ва айникса, неолит даврига оид обидалар кўп топилган. Эрамизнинг бошларида пайдо бўлган Аксум подшолиги IV—IX асрларда гуллаб-яшнаган, Миср, Рим-Византия империяси ва Шарқ мамлакатлари билан савдо алоқаси ўрнатилган, V асрлардан христиан дини тарқалган эди.

Европоид ва негроид ирқлари ўрталарида шаклланган Эфиоп ирқига тегишли халқлар асосан *семит-хамит* (Афросиё) тилларида гапирадилар. Эфиопияда яшовчи энг катта халқлар *амхара* ва *ором*, Жануби-шарқий районлардаги сомалийлар ва бошқа элатлар семит тил оиласига мансуб. Марказий қисми ва жануби кўп сонли *галла*, *сидамо*, *кушит* тилида гапирадиган халқлардан иборат. Улар асосан дехқончилик билан шуғулланадилар.

Эфиопия энг қадимий дехқончилик марказларидан бўлиб, унинг Марказий ва Ғарби-шимолий қисмларида ҳайдаладиган ерларига асосан ғалла экилган. Яйловли чорва ҳўжалиги чопки дехқончилиги билан бирга ривожланган районлар ғарбий, жанубий қисмида мавжуд. Асосий экинлардан бугдойнинг айрим турлари теффа (майда уруғли дон), дурра (жугари тури), макка, арпа, сули, шоли, ловия турлари, нўхат, чечевица, нут, пахта экилади. Эфиопияда кофе етиштирилади ва у (кэфа провинцияси номи билан боғлиқ), энг сеvimли ичимлик саналади. Турли сабзавот экинлар: қалампир, пиёз, саримсоқ, қарам, бодринг, қовоқ ҳам етиштирилади. Кейинги вақтларда помидор, лавлаги, рангли қарам, сабзи ҳам кенг тарқалган. Боғдорчилик ривожланган, апельсин, лимон, мандарин, анор, банан

ўстирилади. Дехкон хўжалигида қўл тўқимачилигининг ом-мавийлашгани, экспортнинг кўпайиши натижасида пахтл муҳим экинлардан ҳисобланади. Шимолий вилоятларда вл Эритрияда темир тишли плуг билан ерга ишлов берилади. Эфиопиянинг ғарбида яшовчи *галла* халқи бир ярим метр узун ходанинг учига тош боғлаб ерни ковлаб экин экади. Асосан, дехкончилик қуроллари анча жўн, оддии агротехника усуллари қўллаилади, кўпинча чопқи ва йўнилган ёғоч, ўроқ ва қўл омочи ишлатилади.

Дехконларнинг асосий таомлари ҳар хил чучук нон ва патирлар, сеvimли таоми ёғли нон ва қалампирли лобие қайласи—шуро. Гўшт кам ишлатилади. Аммо Эфиопия мол туёғи сонига қараганда жаҳонда етакчи ўринларда туради. Масалан, ўтган аср охирларида 27 млн. йирик шохли мол, 40 млн. қўй ва эчки, 15 млн. чўчка бўлган. Мамлакатда от, туя, эшакжуда кўп. Асалчилик ҳам кенгтарқалган. Асалдан махсус вино-тежа ва шам тайёрланади. Дарё ва қўлларда, денгиз соҳилларида балиқчилик мавжуд.

Хунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Темир буюмлар ишлаб чиқариш, заргарлик биринчи ўринда туради. Қадимий даврлардан эфиоплар темир махсулотлари, билакузук, сирға ва бошқа турли безакларни нозик нақшлар билан ишлаб чиққанлар. Ҳатто кийимлар, металл, айникса, олтин ва кумуш буюмлар қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Ўсимлик нақшлари қадимий қўлёзмаларда ҳам ишлатилган. Кулолчиликда зўр маҳорат билан спирал усулида чўзиб нафис буюмлар ишлаб чиқарилади. Чорвачиликда турли тери-чарм махсулотлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Қишлоқ аҳолиси хўжалик характериға қараб жойлашган. *Амхар*, *галла*, *кеффа* халқлари тартибсиз қурилган қишлоқларда яшайдилар. Сиграи халқида қавму қариндошлар маҳалла (квартал) бўлиб жойлашган. Уйлари доирасимон, синч ёки тўқима лой билан урилган деворли, томи эса конуссимон сомон билан ёпилган бўлади. Бундай уйлар *тукулидеб* аталган ва баланд деворлар билан ўралган. Тукули ойнаэшикли, ўртасида ўчоқ, бир чеккада ётиш учун супа. Уй жиҳозлари асосан бамбукдан тўқиб ишланган паст стол (хонтахта шаклида), турли чипта ва бўйралар, ғўладан ясалган ўриндикдар. Дон уй ичида қурилган махсус ғўра (гота)да сақлан-

|;ш. Нонни *инжаро* деб атайдилар ва тэффа унидан катта говада пиширадилар. Таомни дехқонлар баланд доира шаклидаги сават столларда истеъмол қиладилар. Бундай столлар одатда ховлида сақланади. Фақат овқат вақтида ичкарига КИритилади. Уйда сўқи, турли ковок, сопол ва металл идишлар, махсус кийим сақпанадиган саватлар мавжуд.

Эфиопиянинг шимоли ва шарқий районларида яшовчи пхрли тўғри бурчак шаклида майда тош ва шағалдан тупрок ва тезак аралаш лойдан қурилган текис томли уйларда яшайдилар. Кўчманчи чорвадорлар (масалан, сомалиликлар) ўзига хос панжара синч деворларга тухум шаклида қалин қуруқ хашак ёпилган, устига туя ёки хўкиз териси қопланган уйларда яшайдилар. Кейинги йилларда кўчманчиларнинг ўтрок турмуш тарзига ўтаётган қисми туқули уйларни тикламоқдалар.

Эфиопияда шахар жуда кам. Аҳолининг фақат 10 фоизи шахарларда яшайди. Қадимий йирик шахарлардан Аксум, Гондар, Харар. Мамлакатнинг пойтахти Аддис-Абебада 1,5 млн. (1980 йил) киши яшайди холос. Бошқа шахарлар катта кишлокларга ўхшаб кетади.

Кийимлари анъанавий, эркаклар читдан узун тик ёқали кўйлак, тор иштон киядилар, устига шамма (чопон) ёпинадилар, совукда кошонли жундан тикилган бурнус киядилар. Аёлларнинг кийимлари ҳам узун тор енгли кўйлак, шамма ва бурнусдан иборат. Одатда аёл ва эркаклар бош ва оёқяланг юрадилар, аёллар баъзан рўмол ёпинадилар. Фақат саҳрода қайноқ қумда юриш учун тери сандал кийилади. Сўнги вақтларда европа кийимлари кенгтарқала бошлаган.

Айтиш жоизки, мамлакатда республика ҳокимияти ўрнатилгач социал-иқтисодий, маиший ва маданий ҳаётда ижобий ўзгаришлар рўй бера бошлади. Ер ислохоти амалга оширилиб, феодал мулктугатирилган, ер давлат мулки деб эълон қилинган. Давлат саноатни ривожлантириш, модернизация қилиш ва янги корхоналар қуришга катта эътибор бермоқда.

Эфиопия кишлокларида анъанавий турмуш тарзи моддий ва маънавий маданиятни қадимий хусусиятларини сақлаб келмоқда, аммо шахарларда ва йирик кишлокларда анъанавий маиший турмуш шакллари билан бирга, янги шахар ҳаёти белгилари сезилмоқда. Аёлларда нозик матолар-

дан бурма қилиб *тикилган* каштали оқ кўйлақлар, ёшларда эса юбка ва блузкалар пайдо бўлмоқда. Байрамларда ҳамма оқ либослар (Эфиопияда оқ ранг сеvimли) кийиб безадилади. Бутун ҳаёт очиқ ҳавода ўтади. Ҳовлида овқат пиширилади, чит тўқилади, ип йигирилади, нон ёпилади ва кофе қайнатилади.

1975—1976 йилларда мактаб черковдаи ажратилиб шахсий ўқув юртлари давлат ихтиёрига ўтган.

Эфиопия халқларида фольклор, мусика, ракс ва куйлар жуда ривожланган. Турли халқ ривоятлари, масал ва мақоллар, эртақ ва ашулалари *амхара-*, *тиграи*, *оромо* ва бошқа халқларнинг турмуш тарзининг турли томонлари билан таништиради, ижтимоий ҳаётини очиб беради. Тасвирий санъат, адабиёт, куй ва ўйинлар яна ҳам раvнақ топмоқда.

1955 йили пойтахтда биринчи профессионал (70 йиллардан миллий) театр пайдо бўлган. Диний эътиқодларига қараб христиан ва мусулмон байрамлари тантанали нишонланади. Бутун мамлакатда янги йил (11 сентябрь), „Маскал“ номли ҳосил байрами (27 сентябрь) умумхалқ тантаналарига айланган,

Аҳолининг 19 миллион, яъни ярмидан кўпи (66,5 % и) христиан динида (асосан амхара, тиграи, қисман оромо, агоу ва бошқа халқларда), қолгани (28 % и) мусулмонлар (сомали, афари, чорва оромо, тигра, баджа, войта, жабирти каби халқлар) ва маҳаллий анъанавий диндаги (5 фоизи) элатлар ва этник гуруҳлар (асосан Ғарбий, Шимолий ва Жануби-ғарбий районларда) аждодларга сиғиниш, анимизм каби эътиқодлар сақланган.

Сомали ярим оролида яшовчи шу номдаги аҳолининг (5,5 миллиондан ортиқ киши) турмуш тарзи эфиопияликларга анча яқин. Милоддан аввалги II минг йилликларда бу ўлкани қадимий мисрликлар Пунт мамлақати деб атаганлар. VII асрдан бошлаб сомали араб маданияти таъсирига ўтади. X—XII асрларда пайдо бўлган Адал султонлиги йирик транзит савдо марказига айланган ва XII асрларгача гуллаб-яшнаган. Кейин Сомали соҳилидаги султонлик ва имоматлар Мисрга ва Португалияга қарам бўладилар. 1869 йилда Суэц канали очилгандан сўнг ўша даврдаги империалистик давлатлар стратегик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган Сомалини

у (про бўлиб олишган. Фақат Иккинчи жаҳон урушидан кейин кўп йиллик озодлик кураши натижасида 1960 йил июль Ойида мустамлака ўлка бирикиб, мустақил Сомали Республикаси эълон қилинган эди.

Мамлакатнинг 96 % аҳолиси Эфиопия ирки, *кушидти* I группасига оид сомалиликлар. Жануби-ғарбий қисмида негроид иркигатегишли банту тилидаги *вегоша*, *бажуни* қабилалари яшайди. Улар асосан, деҳқончилик, овчилик ва балиқчилик билан шуғулланадилар. Йирик порт шаҳарлари ва савдо марказларида қисман *араблар*, *суахили*, *амхара*, *ҳиндийлар* ва *италияликлар* жойлашган.

Сомалиларнинг асосий қисми (жанубий районларда 60 % ва шимолда 90 %) кўча чорва хўжаликлардан иборат, улар бироз деҳқончилик билан ҳам шуғулланадилар. Айниқса, туякашлик кенг тарқалган. Ўндан ортиқ туя, бир-икки юз кўй ва эчкига эга бўлган киши бадавлат ҳисобланади. Айрим бой оилалар бир неча юз ва ҳатто мингга туяга эга. Сомалилар гуруҳпарга бўлиниб, кўпинча қавму қариндош оилалар бирикиб кўчиб юрганлар. Узоқдаврға мўлжалланиб қурилган макон (гури)ни қолдириб, ўспирин ва ёшлар туякашлик қилиб, узоқ жойларга кўчиб бир неча ойгача пода билан яшаган. Ўтроқҳолатда фақат аҳолининг 3/1 қисми яшайди. Булар, асосан водийларда жойлашган деҳқонлар, хунар-мандлар, савдогарлар ва сохиллардаги балиқчилар.

Ижтимоий тузумда кўчманчи аҳоли орасида уруғ-қабилавий муносабатлар, деҳқонлар орасида феодал-патриархал муносабатлар ҳукмронлик қилади. Ибтидоий уруғ-қабилавий қолдиқлари сомалиликларнинг ижтимоий тараққиётига катта ғов бўлмоқда.

Деҳқончиликда фақат хўжаликка зарур экинлар (жугари, макка, кунжи, арахис, лобие, пахта) экилади. Экспорт учун плантацияларда банан, шакарқамиш етиштирилади. Хар йили 110 тоннага яқин банан экспорт қилинади.

Сомалиликларнинг кўчманчи чорвадор қисми муваққат лагерлар тиклаб, тухум шаклидаги қисмларга бўлиниб, йиғиштириладиган ўтов (акал)ларда, ўтроқ аҳоли цилиндр шаклидаги сомон билан ёпилган уй (мундулло)ларда истиқомат қиладилар. Йирик кишлоқларда тўғри бурчакли чипта деворларга қурилган пальма япроқлари билан ёпилган

нишаб томли уй (ариш)лар тикланган. Кийимлари қўпшп эфиопияликларникидай узун, яхлит читдан, бутун бадашши тўпиғигача ўрайдиган сарпо, оёғига сандал (дас), бўйип ларига қуръон суралари ёзилган тумор осадилар. Чорвадор аҳолининг асосий таоми сут, катик, қурт, онда-сонда гўпп ва атала, деҳқонларнинг таоми нон, атала, сарёғ ва сут.

Сомали аҳолисининг 99,8 фоизи ислом динида. Улар барча мусулмон байрамларини ва наврўз (сомалича дабишт байрами)ни тантанали равишда нишонлайдилар.

Шарқий Африканинг йирик мамлакатларидан Кения (20,4 млн. аҳоли), Уганда (15,4 млн.), Танзания (21,7 млн. киши)нинг этник қиёфаси ранг-баранг. Масалан, Кенияда яшовчи аҳолининг асосий қисми (95 %) негроид ирқда, айниқса, *нилот тип* кўпчиликини ташкил қилади. Бу ерда *банту*, *нилот*, *кушит* тилларида гапирадиган турли элатлар яшайди. Шулардан банту тилидаги этнослар (кикйую, эмбу, камба, тарака, лухья, касик, пакомо, иверине, суахили вах. к.). Нилоттил туркумига оид халқлар (аҳолининг 30 % и)даи энг каттаси *жалуо* ёки *луомгар* кўчманчи чорвадор бўлиб, кейин ўтроқдеҳқончиликка ўтган. Ҳозиргача ярим кўчманчиликда яшаб келаётган нилотлар кўп. Уларнингтасавурида ерга ишлов бериш, яъни деҳқончилик қилиш номуносиб касб. Бундай фикрдаги масаи самбуру, туркана, тесо номли чорвадор қабилалар ҳозир ҳам қадимий одатларига биноан айрича яшайдилар.

Кения Республикаси ўсиб бораётган кўптармоқли қишлоқхўжалигига эга мустақил мамлакат. Бу ерда плантация хўжалиги анча ривожланган. Аммо хўжаликларнинг 4/3 қисми ярим натурал типда бўлиб, ўзига зарур анъанавий маҳсулотларни ишлаб чиқаради. Ўрмон ва саванна қисмида яшовчи халқларда қўл меҳнатига асосланган жамоачилик деҳқон хўжаликлари сақланган. Кенг тарқалган экинлардан маккажўхори, маниока, ямс баттат, банан. Емишли илдизлар ва бананни ун қилиб, ковуриб ёки пишириб истеъмол қиладилар. Кушит халқлари молни асосий бойлик деб ҳисоблайди ва кам сўяди, асосан сут истеъмол қилинади. Қон аралаштирилган сут сеvimли таомларидан.

Нилот ва кушит халқларининг кўпчилиги узок асрлар давомида мустамлакачилар асорати ва ундан олдинги

цивралардаги қул савдоси туфайли ўзларининг анъанавий маданий хусусиятларини бироз йўқотганлар. Банту, нилот ва кушитлар ўзига хос тарихий-маданий вилоятларга бўлинади.

Африка, араб ва ҳинд маданиятларининг кўп асрлик яқин роқалари ва аралашмасида пайдо бўлган ёрқин ва оригинал *суахили* маданияти умумжаҳон моҳиятга эга бўлган ва жуда кўп этносларга манзур тушган маданиятга айланган. Уй қурилишида, кийимларида, бадий хунармандчилик маҳсулотларида, маънавий ҳаётида ниҳоятда гўзал ва ранг-баранг ўзига хос хусусиятларни сақдаб келган. Кения халқларининг соҳил қисми аҳолиси ҳозиргача заргарлик, мисгарлик, ёғоч ва суяк ўймакорлиги санъати анъаналарини давом эттирмақдалар. Суахилликларнинг оқхалат (галабей)лари, қумуш билан кашталанган чиройли дўппилари, аёлларнинг қуюқ кўк, ўзига хос парда ва чойшаблари, турли таомлари Шарқибанубий соҳил аҳолиси орасида кенг тарқалган.

Танзанияда маҳаллий банту халқларининг ўтроқдеҳқончилик маданияти билан хунармандчилик ва соҳиллардаги суахили савдогарларининг маданий анъаналари қадимий даврлардан аралашиб шаклланиб келган. Уганда, Бурунди, Замбия халқларида ҳам бу жараён сезиларли даражада. Замбияда бир неча ўн қўшни қишлоқлар бирикиб, бир жамоа (чифдом)ни ташкил қиладилар. Одатда, 5—10 минг кишидан иборат чифдом бошида оқсоқол бошлиқ сайланади. Мазкур жамоаларнинг сони мамлакатда 400га яқин. Танзанияда бола вояга етганда, никоҳ ва қўмиш маросимларида қадимий урф-одатлар сақланиб, уларни қоҳинлар ва фолбинлар бошқариб келган. Чорвадор-масаи аҳолиси паст эллипс шаклидаги ҳашак ва чивиклардан тикланган уйлардан иборат 20—50 хонадонлик қишлоқларда жамоа бўлиб яшайдилар.

Ҳозирги Кениянинг 48 % аҳолиси маҳаллий анъанавий диний эътиқод ва ибодатларга амал қиладилар. 30 % и насроний динида, 15 % и мусулмон. Танзанияда маҳаллий динларга 44 % аҳоли, ислом динига 25,7 % , насроний динига 28,8 % аҳолиси риоя қилади. Уганда аҳолисининг 43,8 % анъанавий динларда, 47,7 % и насроний, 3—5 % и мусулмон, маҳаллий дин ва ибодатга амал қилувчилар Руандада кўпроқ (55,5 %), қолгани насронийликка ўтган. Қўшни Бурундида кўпчиликни насронийлар ташкил этади (54,7 %), қолгани

махаллий ибтидоий дин шакллари таъсирида. Шаркип Африкада ҳам синкритик аралаш христиан-африка черковлари ва мазҳаблари пайдо бўлган.

4-§. ЖАНУБИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Жанубий Африканинг этник қиёфаси, лингвистик тузилиши ва социал тузуми турлича кўриниш касб этган. Туб аҳоли африкаликлар минтақанинг 5/4 қисмини ташкил қилади (1980 йил 61 миллион), Жанубий қисмида африкаликларнинг кўпчилиги банту халқларидан (тахминан умумий аҳолининг 78 % и), қадимий этнос ҳисобланган бушмен ва гуттентотлар 0,5 %, келгинди европаликлар метислар билан 19 %, осийликлар 2 % нуфузга эга.

Турли маҳаллий этнослар минтақада Мозамбик, Зимбабве, Жанубий Африка Республикаси (ЖАР), Намибия, Ботсвана, Свазиленд, Лесото давлатлари, Мадагаскар, Комор, Реюньон, Маврикий ва Сейшель оролларидаги ўлкаларорасидатарқоқхолдажойлашган. Минтақадаги мамлакатлар орасида ўзининг ижтимоий тузуми ва этник таркиби жиҳатидан Мозамбик Республикаси алоҳида ўрин эгаллайди.

Кўп йиллик миллий-озодлик кураши натижасида мустақилликка эришди. Ўн миллиондаи ортикаҳолига эга бўлган бу мамлакат аграр ҳаракатдаги кам тараққий этган ўлкалар қаторига киради. Бу ерда мустамлака даврида уч хил ер мулки мавжуд эди: чет эл концессияларига тегишли йирик плантация хўжалик, португал мустамлакачиларнинг фермер хўжаликлари ва маҳаллий туб аҳолининг ярим натурал хўжаликлари. Ишланадиган серунум ерларнинг 60 фоизи плантатор ва фермерлар қўлида бўлган. Асосий экинлар маниоко, маккажўхори, пахта, кешью енғоғи, шакарқамиш, чой, кокос ёнғоғи, банан, сизаль ва х. к. Экспортнинг 80 фоизи қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, айниқса, кашью ёнғоғи, пахта, чой ва шакарқамиш. Мамлакатда, чорва сустривожланган, сохилларда балиқчилик мавжуд, айрим халқлар (маконде) овчилик ва асалчилик билан ҳам шуғулланадилар.

Бошқа банту халқларидагидек бадиий ҳунармандчилик, айниқса, мисгарлик, заргарлик, ўймакорлик кенгтарқалган.

Маконде халки хунармандларининг ёғоч хайкаллари жаҳонга машхур. Уларда пастки лаби ва бурнига қалайи ёки баъзан кумушдан узук тақиш одати бўлган, ҳар хил никоб кийиб раксга тушиш кенг тарқалган. Аҳолининг 3/2 қисми мақаллий анъанавий диний ибодатларга, тахминан 16 фоизга яқини насроний динига, 11,6 фоизи исломга итоат қилади.

Жанубий Африканинг нисбатан ривожланган кўптармоқли хўжаликка эга бўлган мамлакатларидан саналган Зимбабве халқларида анъанавий турмуш тарзи унсурлари анча сақланиб келган. Масалан, аҳолининг 3/2 қисмини ташкил қилувчи шона халки ҳозиргача ойнасиз, доирасимон конуссимон сомон томли уйларда яшайдилар, бутун фаолият ва тирикчилик очиқ ховлиларда ўтади. Овқатлари дондан пиширилган атала, сабзавот қайласи, гўштни фақат оилавий ёки диний байрамларда истеъмол қиладилар. Теридан тикилган белбоғ ёки этакча, баъзан кандирдан тўқилган этик киядилар. Уларда ҳозиргача қадимий қабилавий ташкилот тартиблари сақланган. Катта этнотерриториал бирикмадан иборат қабила жамоаси — „нъика“ни оқсоқоллар бошқаради. Улар муайян даврда жамоа мулки ҳисобланган мулк — ерларни қайта тақсимлаш, ҳашар ташкил қилиш, маросимлар ўтказишга бош бўладилар. Қишлоқ оилаларида ҳар бир оила аъзоси ҳурматига қараб таом истеъмол қилишда ўз ўрнини аниқ билган. Ҳар қайси киши дала ишларидан ташқари уйда бир касбни билиши, масалан, чипта ёки сават тўқишни, сопол идиш ясашни, ўймакорликни ёки бошқа бир касбни эгаллаши шарт бўлган. Уларнинг севимли мусика асбоблари турли ноғоралар, най ва сурнайлар, ўзига хос ёғоч резонаторга ўрнатилган тунукали инструмент „мбира“. Жуда нозик геометрик нақшлар берилган сопол буюмлар, тўқима маҳсулотлар, аппликация усулида тўқилган гиламлар *шона* халқига хос декоратив санъат намуналаридир.

Зимбабве аҳолисининг кўпчилигида (64 %) анъанавий диний эътиқодлар, айниқса, табиат кучларига, уруғ ва қабила аждодларига сиғиниш сақланиб келган. Бу ерда ҳам насронийлик XIX аср ўргаларидан тарқала бошлаган. Ҳозир насроний динида аҳолининг 24,7 % и, қурама христиан-африка черков ва мазҳабида 10,7 % и бўлиб, диннинг таъсири кучли. Мустақилликка эришган Зимбабве Рес-

публикаси (1980 йили) кенг қўламли тараккиёт йўлига ўта бошлаган ўлкадир.

Қўшни Ботсвана Республикасини баъзан „сахро“ мамлақати дейдилар. Чунки, бепоен Калахари сахросининг кўп қисми Республика ҳудудига киради. Ботсвана табиати ўзига хос флорага эга: бу ерда мимоза акациялари, турли алоэ ўсимликлари, ўнлаб метр чуқурликка илдиз отган кактус шаклидаги *тлаба* номли ўсимлик, ковокнинг ҳар хил турлари ва нон дарахти ёввойи ҳолатда ўсади. Фақат Калахарида тухум хажмидаги ёввойи тарвуз ўсади, унинг таъми аччиқроқ ва нордон. Шимолий саваннада ғалати *баобаба* ва *мерула* дарахтларда одам ва ҳайвонлар истеъмол қиладиган мевалар пишади. Уч-тўрт йилда бир марта ҳосил берадиган *мерула* меваси кайф берадиган винога ўхшайди.

Ботсвана аҳолисининг 90 фоизи *банту* тилида гапирадиган *тевана* халқи, қолгани *шона*, *гереро* элатлари Калахари ичкарасида *бушменлар* дайдиликда овчилик ва теримчилик билан кун кечирадилар. Тевана аҳолиси асосан чорвачилик ва қисман суғорма дехқончилик билан шуғулланадилар. Йиртқич ҳайвонлардан сақланиш учун уйларини баланд ёғоч деворлар билан ўраб оладилар. Улар жуда моҳир хунароманд, чиройли ёғоч ва сопол буюмлар, теридан кийим ва гиламчалар ишлаб чиқарадилар. Теваналарнинг миллий кийимлари теридан белбоғли этакча (каросс) ва телпақка ўхшаш бош бўйинни ва бекитадиган жундан тўқилган бош кийим.

Этник жихатдан ўзига хос Койсан тил туркумига мансуб бушменларнинг қурол ва буюмлари ўқ-ёй, ўқдон, ёғоч сўки ва сопи страус тухуми қобиғидан ва ёввойи ҳайвонларнинг ошқозонидан ишланган сув идишларидир. Ёй-ўқнинг учи тошдан ёки қўшни банту ва гутентотлардан алмашиб олган металлдан ясалган. Улар ўқ-ёйни мусиқа асбоби сифатида ҳам ишлата биладилар. Сеҳргарлик маросимларида мусикачилар чалқанча ётиб куй ижро этадилар. Бушменлар ота уруғидаги кавм қариндош гуруҳларига бирикиб, дайдилик қилиб кўчиб юрадилар. Уларда доимий уйлар бўлмасдан, тураргоҳларида қумни кавлаб ёки ертўла қилиб сомон тўшаб ётганлар, баъзан хашақлардан чайла тиклаганлар. Окаванго воҳасида бир неча ўтроқ бушменларнинг

кишлоғи учрайди. Улар йиғим-терим ва овчиликдан ташқари чопки дехқончилиги билан ҳам шуғулланадилар.

Ботсвана аҳолисининг кўпчилигида хозиргача қабила бошлиқлари арвоҳларга, табиатга сиғиниш, тотемистик тасаввурлар сақпаниб келган. Турли маросимлар, айниқса, инициация билан боғлиқурф-одатлар кенгтарқалган.

Жанубий Африка Республикаси жуда катта ҳудудда жойлашган (1,2 млн. кв. км.), унинг аҳоли сони 32,4 миллион кишидан иборат (1985 йил), Намибияники 1,5 млн.дан ошиқ (ҳудуди 824,3 минг кв.км.).

ЖАР тараққий қилган мамлакатлар қаторига киради. Даствлаб бу ерга XVII аср ўрталарида голландияликлар (булар яъни дехқонлар ёки африканерлар) кела бошлади. Улар ташкил қилган фирмаларда Осиё (Ява)дан, Мадагаскар ва Ғарбий Африкадан келтирилган қуллар ишлатилган, кейинчалик маҳаллий гутгентотларни асир қилиб ишлата бошлаганлар. XVII—XVIII асрларда Жанубий Африкага француз гугентотлари ва немислар кўчиб келишган.

Африкаликлардан энг катта этник гуруҳ банту (аҳолининг 70 фоизи), айниқса, *зулу*, *коса*, *суто*, *тиван* ва *свази* халқлари ўзига хос маданиятини сақлаб келмоқда. Уларнинг ижтимоий тузумида анча ўзгаришлар рўй берган. Катта патриархал оилалар ўрнига кичик оилалар пайдо бўлган, диний эътиқодлар анча ўзгарган, кўпчилик аҳоли насроний динига ўтган (47 %), маҳаллий анъанавий динлар аҳолининг 3/1 қисмида сақланган, қурама христиан Африка черкови ва мазҳаблари тарафдорлари эса 13,7 фоиз аҳолини ташкил қилади. Ислом бу ерга даствлаб XVIII асрда Индонезиядан мусулмон қуллар билан келган ва XIX асрнинг ўрталаридан кейин анча кўпайган. Ҳозир аҳолининг 1,4 фоизи мусулмон динида.

Жанубий Африка банту халқларининг анъанавий хўжалиги чорвачилик ва чопки дехқончилиги. Кўшимча овчилик ватермачилик билан ҳам шуғулланганлар. Овчиларнинг асосий қуроллари отиладиган найза, болта, чўқмор, ўқ-ёйдан иборат, овда тузоқ ва пистирма ҳам ишлатганлар. Барча банту халқлари темир ва мис эритиш, металл-қурол, аслаха ва безаклар яшаш санъатини эгаллаган. Темирчилик энгҳурматли касб ҳисобланган. Чарҳсиз ажойиб сопол идишлар ясаб, ўтда

куйдириб, кизил бӯёқ ва билан нақш берилган ва сийқалаб ялтиратилган.

Тўқимачиликни билмаса ҳам бантулар териларга яхши ишлов бериб кийим тикканлар. Улар антилопа (оху), шағал, зодагонлар эса шер ва коплон терисидан пўстин (каросс) тикиб кийганлар. Эркаклар тери белбоғча, аёллар барра терисидан этакча боғлаганлар. *Зулу* аёллари эрга чиққанда сочини чўққайтириб ўраб, кизил рангга бўйяйди, *идебела* аёллари эса аксинча, сочини онда-сонда қирқиб, бир-икки кокил қолдиради. *Понда* халқининг аёллари сочларини жуда мураккаб қилиб ўрайди. Бутун банту халқларида турли мунчоклар, коури чиғаноғи, мис ёки темир узуктақиш кенг тарқалган. Мунчоклардан ҳар хил шода, этакча, декоратив безаклар ясаганлар. Эркак ва аёллар ўртасида меҳнат тақсим қилинган. Эркаклар чорвачилик, овчилик, металл буюмлар ясаш, ёғоч ўймакорлиги билан шуғулланганлар. Аёллар деҳқончилик (ер кавлаш эркакка юкланган), теримчилик, кулолчилик, уй хўжалиги, чипта тўқиш кабилар билан шуғулланганлар.

Бутун банту аҳолиси Африкада кенг тарқалган доира (қўра) шаклида қурилган қишлоқлар (краал)да катта патриархал оила бўлиб яшаганлар. *Зулус* ва *коса* халқларида ота уруғининг классик намунаси сўнгги даврларгача сақланган бўлиб, катта оила жамиятнинг иқтисодий хужайраси ҳисобланган. Ҳар бир қабила бир неча уруғларга бўлинган, ҳар бир гуруҳ ер мулкига эга ва айрим сайланган оқсоқол томонидан бошқарилган. Йирик шохли мол катта патриархал оиланинг мулки ҳисобланган. Никоҳда қора молдан қалин тўланган. Куёв бола қалин тўлашга уруғдошларидан мол тўплагай. Банту халқларида, умуман асосий бойлик йирик шохли мол ҳисобланган. Уларда сут маҳсулоти ишлатилган, гўштни кам истеъмол қилганлар. Гуттентотларда чорвачилик билан овчилик бирга олиб борилган, бушменлар эса овчилик ва теримчилик билан шуғулланганлар.

Гуттентотларнинг уйлари эгилган дарахт новдаларидан гумбаз шаклида қурилиб, уларнинг усти терилар билан қопланган ёки лой билан сувалган кулбалардан иборат. Уларнинг ов қуроллари металл учли найза, ўқ-ёй, узун чўқмор („кирри“) бўлган. Жанубий Африка банту халқ-

ларининг уилари доира шаклида чуққайган томли камиш ёки сомон билан ёпилган, доира қилиб тизилган бўлиб мол кўраси вазифасини бажаради. *Зулу* халқпариди шарга ўхшаш устунларга ўрнатилган тўқима уйларнинг ташқари ва ичка-риси лой билан урилган. *Сото* халқида эса турли хилда: конус томли, тухум шаклида ёки тўғри бурчакли икки ёки тўрт нишабли. Тоғли жойларда уйлар тошдан ёки гуваладан тикланиб баъзан безак берилган. Айниқса, *ндебела* халқида тухумсимон уйлар бир-бирлари билан нақш берилган гум-базли ва устунли деворлар орқали ёпишган, деворлари қора, кулранг, қизил, сарик ва қўқ рангли геометрик орнаментлар билан безатилган. Уй-рўзғор буюмлари ёғ ва сут сақлайдиган ёғоч идишлар, ковокдан ишланган сувдонлар, дон ва гўшт соладиган саватлар, ерга тўшалладиган чипта ва бўйралардан иборат.

Халқижоди, бадиий хунармандчилик анча ривожланган. Жанубий Африка бантулари чиройли чўзма усулда сопол буюмлар, ўйма нақшли ёғоч идишлар, хўкиз кўшиладиган айришоҳли ёғочдан ясалган чаналар, темир учли найза ва бошқа қуроллар ишлаб чиқарганлар. Жўшқин рақс ва куйлар уларнинг энг севимли томошалари, барча тантана ва маросимларнинг энг муҳим қисмидир. Мусика асбоблари турли хилда, аммо катта-кичик ноғоралар („маримбо“, „нгома“) доимо жўр бўлган, ёғоч, шох ёки камишдан ясалган сурнай ва найлар, камончали асбоблар... Ёмғир ёғдириш маросимида банту халқларида ўйин-кулги, рақс ашулалар билан бирга, қора кўй ёки бузоқ қурбонликка сўйилиши шарт бўлган. Бушменлар бешикчи чигирткага сиғинадилар (тотемизм).

Жанубий Африка халқларининг энг қадимий маданиятидан қояларга расм чизиш ҳозиргача сақланган. Фил, каркидон, илон, хўкиз, жирафа каби ҳайвонлар, ов маросими ва уруш манзаралари бушмен расмларида тасвирланган. Бўёқлар, минерал ранг ва кўмирга, мол ёғи аралаштириб ишланган. Кейинги қоя расмларида елканли кемалар, милтикли шляпа кийган европаликлар ҳам тасвирланган. *Гуттенот*, *герор* ва *овамбо* халқларининг қоя расмлари ҳам чуқур реалистик ва таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Айрим қабилаларда чиройли безатилган никоб яшаш санъати сақланган.

Жахонда Намибия қорақўл териси ишлаб чиқаришда биринчи ўринда туради (ҳар йили 2,5—3,5 млн. дона экспорт қилинади). Уларда ангор эчкиси олий даражадаги мохер жунини беради. Қорақўл қўйлари аслида 1907 йили немислар томонидан келтирилиб қўпайтирилган. Мамлакатда 2,8 млн. қора мол, 5 млн. қўй ва 2 млн. эчки бор. Экспортнинг аксарият қисми ЖАРга жўнатилади.

Умуман олганда, бушменларнинг сони 50 минг кишидан иборат, шулардан 33 минги Ботсвана давлатида яшайди. Мустақилликка эришган Ботсвана Республикаси бушменларни мамлакатнинг тенг ҳуқуқли фуқаролари деб эълон қилган. Уларнинг бир оз қисми ўтроқ ҳолатга ўтган. Аммо кўпчилиги ҳали ҳам Калахари чўлларида яшамокда. Ўтроқ ҳолатда яшаётган чорвачилик билан шуғулланувчи тевана халқи (мамлакатнинг 90 фоиз аҳолисини ташкил қилади) сув ҳавзалари бўйида, бир неча юз ховлили кишлоқларда жойлашган. Уларнинг оиласида одатда 8-10 бола, бушменларда эса 2—3 бола бўлади. Бушменлар оғир шароитда яшаса-да, болаларини уч ёшгача эмизади. Моддий ва маънавий турмуши қўшни банту халқларига анча яқин.

Мадагаскар Республикасининг аҳолиси (1985 йил 10 млн.) ўзининг этник тузилиши ва турмуши билан африкаликлардан ажралиб туради. Туб аҳоли ҳисобланган *манагасий* (мальгаш)лар ташқи кўриниши, тили, моддий ва маънавий маданияти ҳамда урф-одатлари билан Жануби-шарқий Осиё халқларига яқин туради. Аммо уларнинг орасида ҳам монголоид, ҳам негроид типлари учрайди. Тиллари малайя-полинезия оиласига киради. Малагасийлар аҳолининг 97—99 фоизини ташкил қилади.

Мадагаскар этногенези кам ўрганилган. Аниқ маълумотларга қараганда, бу ерга эрамыздан аввалги X—VI асрларда Жануби-шарқий Осиё оролларида монголоидлар кўчиб келган. Улар бу ерга илгари келиб жойлашган бушмен ва гуттентотларга яқин аҳоли бўлиб, Шарқий Африкадан кела бошлаган сохил бантулари билан аралашиб ҳозирги малагасий халқининг шаклланишига асосий замин яратган.

Моддий маданияти жиҳатидан мазкур аҳоли Индонезия халқига яқин. Малагасийлар худди индонезияликлар сингари ерга ишлов бериб, шоли экадилар, ўхшаш кийим киядилар,

темир эритиш, пуфак қурол ишлатиш, балансирли кема ҳам худди индонезияликларникидек. Кўмиш маросими, сахна қуриш, қабрларга, деворларга қушларнинг тасвирлари ёки хайвон шакллари ўрнатиш қабила ҳам Ҳиндихитой, Филиппин ва полинезиядагиларга ниҳоятда ўхшаб кетади. Малагасийларнинг ривоятларида узок ўтмиш аждодларининг шарқий мамлакатлар билан боғлиқ эканлиги тўғрисида хикоялар бор. Умуман, Мадагаскар аҳолисининг тарихини, асосан оғзаки ривоятлар, тарихий солномалар орқали тиклаш мумкин. Хуллас, малагасийлар аждодлари тахминан милoddан аввалги I минг йилликда Жануби-шарқий Осиёдан келиб жойлашган ва маҳаллий аҳоли билан аралашган.

Мадагаскарни 1883 йили бошланган икки йиллик қонли урушлардан кейин Франция ўзига бўйсундиради. Узокдавом этган халқ кўзғолонлари натижасида 1896 йилги шартнома асосида империя ҳокимлиги тугатилади, қиролича мамлакатдан ҳайдалиб, йирик давлат арбоблари ва қирол вакиллари қатл этилган.

Мустамлака даври мобайнида малагасийларнинг босқинчиларга қарши озодлик қураши давом этиб келган. Бу жасура қураш 1960 йили мустақил Малагасия Республикасини юзага келтиради. 1975 йили Мадагаскар Демократик Республикаси деб эълон қилинади.

Оролнинг 98,8 фоиз аҳолиси малагасийлар. Улар 18 та этник гуруҳларга бўлинган. Шуларнинг ичида энг йирик гуруҳлардан: мерина ёки мерна (аҳолининг 23—25 фоизи), бецимисарака (15—16 фоиз), бецилеу (13—14 фоиз) ва ҳоказо. Бундан ташқари мамлакатда чет элликлардан французлар, хиндийлар, покстонликлар, хитойлар, араблар, макуа, суахил ва коморликлар яшайди. Барча элатлар Ғарбий Индонезия шеvasидаги бир-бирига яқин диалектлардан иборат *маласия* тилида гапирадилар. Аҳоли миграциясининг орол ичида жуда жиддий бўлганлиги туфайли, этник ва тил бирлиги тез сурьатлар билан рўй берган, натижада умумий малагасий халқининг шаклланишига замин яратилган эди.

Ҳозир Мадагаскарда яшовчи аҳолининг 80 фоизи қишлоқ хўжалигида банд. Бундай хўжаликларда экспортбоп товар маҳсулотлари (ванил, қалампир, шакарқамиш) етиштирилган. Экспорт маҳсулотларини йирик плантация хўжаликларда

хам ишлаб чиқарадилар. Ҳозиргача сақланиб келган анъанавий қишлоқ жамоаси (фуқунулуна) иқтисодий ҳаётда муҳим роль ўйнамоқда. Ижтимоий муносабатларни бошқаришда ҳудудий ташкилот вазифасини бажарувчи фуқунулаларга сайланган умумий кенгаш 5 йилгача маҳаллий олий ҳокимият ролини адо этади.

Асосий озик-овқат маҳсулоти шоликорлик бўлиб, бутун суғориладиган ернинг 95 фоизини эгаллаган. Шоли қўчатларини кичик полизларда етказиб, кейин далаларга экадилар. Экинзорларга сувни каналлар, кичик платиналар орқали етказиб берадилар. Баъзан ёмғир сувларини ҳам тўғонлар қуриб экинга ишлатдилар. Одатда, ботқоқ ҳолатига келган далаларга зебу (ўрқачли африка хўкизи) подасини юбориб, тепкиланган тупроққа уруғ сепадилар. Оролнинг Жануби-шарқий қисмида ҳозиргача ўрмон (чангалзор)ларни чопиб қуриштириб қуйдирилган кулли тупроққа экин экадилар. Ерга узун дастали буқилган темир учли чопқи билан ишлов берилади. Шолини йилнинг охирида, ёмғир кўп ёғадиган пайтда экиб апрелда йиғим-терим бошланади. Ҳосилни қўлда йиғиб олиб, тошга уриб ёки мол юбориб хирмонда янчилади. Одатда, қуйдирилган ерга икки йил экин экилади, кейин 8—10 йил *партав* қилиб қолдирилади, янги ер очилади.

Жануби-ғарбий даҳаларда маккажўхори, водийларда картошка, лобие, жўхори, маниока, банан, сабзавот, мевали дарактлар ҳам экилади, асал ва пилла етиштирилади. Марказий адирларда, Шимоли-шарқий соҳилларда кофе, ваниль, қалампир, ёғли экинлар, шакарқамиш каби товар маҳсулотлари экилади. Чорва районларида эса йирик шохли мол-зебу, чўчка, эчки, турли парранда боқиб етиштирилади. Мадагаскарни баъзан „зебу ороли“ деб атайдилар, чунки бу ерда 10 млн.га яқин зебу боқилади. Аммо чорва бойликни белгиловчи соҳа бўлса-да, асосий ролни ўйнамайди, мол гўшти кам ишлатилади, фақат тўй ва бошқа маросимларда сўйилади.

Аҳолининг кўпчилиқ қисми (90 фоизи) қишлоқларда яшайди. Уйлари тўғри бурчакли, қамишдан нишабли, томлари пальма япроқлари билан ёпилган, деворлари қамишдан тўқилиб лой сувалган. Марказий тоғли жойларда тошдан ва ғиштдан қурилган жиҳозлар, ёғочдан ўйма нақш берилган

мсбеллар, чиройли тўқилган чипта ва бўйралар, чипта дастурхон ва салфеткалар, турли нақшли ёғоч идишлар, хайкалчаларни кўриш мумкин. Миллий кийимлардан ок ёки гулли читдан бошдан-оёқ ўрама қилиб кийиладиган ламба кенгтарқалган. Қизил ипакдан бичилган ламба киши ўлганда кафан вазифасини бажарган.

Мадагаскар аҳолисининг ярмидан кўпи (54 фоизи) маҳаллий анъанавий динларга, айниқса, аждодларга сиғиниш ибодатига амал қиладилар. Одамнинг ҳаёти туғилишидан то ўлимигача уруф ибодати маросимлари ва одатлари билан тўла, ҳосил тўплаш ва молнинг болалаши ҳам турли урф-одатлар билан нишонланади. Малагасийларнинг турмушида дафн қилиш ва хотирлаш маросимлари алоҳида ўринни эгаллайди. Хотира маросимларида мусика, ритуал рақслар, милтик отишлар, катта харажатли ҳудойилар ва ҳафталаб давом қиладиган зиёфатлар жуда кенг тарқалган. Айниқса, қабр устига қўйиладиган ёдгорлик устунлари чиройли қилиб ўрнатилади, ўйма нақшлар ва хўкиз шохлари билан безатилади. Қариндошларни дафн қилиш ва қабрларига қараб хотирлаш энг муҳим одатлардан ҳисобланади. Шунинг учун соҳил аҳолисида қабристонларни ободонлаштириш, дабдабали сағана тиклаш, қимматбаҳо хайкаллар қўйиш кенг тарқалган. Малагасийлар ўлимни ҳаётнинг давоми деб тасаввур қиладилар.

Орол аҳолисининг 41 фоиз қисми насроний динига ўтган бўлса-да, асл қадимий анъанавий маросимлар ва урф-одатларга амал қиладилар. Уларнинг тасаввурида аждодларнинг арвоҳлари улар билан бирга уйда яшайди, авлодларнинг турмушини, хўжаликда, кундалик ҳаётида ва диний маросимларида анъанавий удумларга риоя қилишларини кузатадилар. Тахминан 10 % малагасийлар сунна мазҳабидаги ислом динига, озгина қисми эса шиа мазҳабига итоат қиладилар.

Малагасийларнинг тасвирий санъати амалий характерга эга бўлиб, тош ёки ёғоч ўймакорлиги, сопол идишлари ва газламадаги тасвирлар, чипта ва саватлардаги нақшлардан иборат. Баъзан мотам муносабати билан икки-уч кун тинмай бамбукдан ясалган ноёб ноҳинли торли асбоб, ноғора ва найлар овози ансамбль ижросида янграб туради. Оғзаки ижод ҳам анча ривожланган.

ЎУБЎБ. АМЕРИКА ХАЎҚДАРИ ВА ЭЛАТЛАРИ

Америка қитъаси ўзининг ҳудуди билан фақат Осиёдан бир оз кичикроқ. Унинг майдони Гренландия билан 44,5 млн.кв.км ни ташкил этади. Атлантик ва Тинч океанлари оралиғида жойлашган Шимолдан жанубга 15,5 минг км узунликка чўзилган бу қитъа аслида иккита мустақил қуруқликдан иборат. Унинг 24,3 млн.кв.км (Гренландиясиз) га эга бўлган Шимолий қисми трапеция шаклида, жанубий қисми катта нотекис учбурчакка ўхшайди (майдони 18 млн.кв.км). Американинг Шимолдаги кенг қисми экватордан пастроқда 4,5 минг км келса, тор қисми Панама ҳудудида жойлашган бўлиб 100 км га ҳам етмайди. XX асрда шу ерда қазилган 80 км лик Панама канали Тинч ва Атлантик океанларини боғлаган муҳим халқаро савдо йўлига айланган эди.

Кўҳна дунё деб номланган Европа, Осиё ва Африкага нисбатан Янги Дунё деб аталган Американинг табиати ва иклими ниҳоятда ранг-баранг. Тинч океани соҳиллари бўйлаб Шимолдан Жанубга томон бутун икки қитъага чўзилган Кордильер номли энг йирик тоғ тизмалари Тинч океанида рўй бераётган тектоник жараён билан боғлиқ. Шунинг учун бу тизмалар сейсмик жиҳатдан нотинч ҳисобланади. Бу ерда энг баланд тоғлиқлар ва ҳозиргача қайнаб турган вулқонлар мавжуд. Қитъанинг ички қисмидаги бепоён тайга, тундра ва тропик ўрмонлар, чексиз дашту биёбон ва прерийлар, катта-кичик кўллар ва дарёлар инсон учун зарур маҳсулотларни етказиб беради.

Американингхайвонотдунёси Кўҳна Европа ва Осиёга нисбатан бир оз қашшоқроқ. Мустамлакачилар келгунча бу ерда ҳиндулар томонидан фақат альпака, лама (махаллий туя), курка каби жониворлар хонакилаштирилган. Жанубий ва Марказий Американинг тропик ўрмонларида бурни кенг маймунлар яшайди.

Усимлик дунёси анча бой ва турли-туман. Қитъанинг кўп маданий ўсимликлари — маккажўхори, картошка, помидор, какао кабилар ўзининг сифати ва кишига фойдалилиги билан ажралиб туради. Америка баъзи фойдали ўсимликларнинг ватани ҳам ҳисобланади. Унинг бағридаги

хилма-хил қазилма бойликлар ҳозирги илмий-техник тараққиётига жуда қўл келган.

Америкадаги насроний аҳоли сони 1980 йилда 600 миллионга етди. Шундан 250 миллионга яқини Шимолий Америкада, 350 миллиони Лотин Америкасида яшайди. Европаликлар келиши арафасида қитъада турли ижтимоий тараққиёт поғонасида турган ўзаро яқин қариндош ҳинду қабилалари, элатлар ва халқлар яшаган. Уларнинг кўпчилиги Мексиканинг Жанубий қисми, Марказий Америка ва Анд тоғларида жойлашган бўлиб, юксак деҳқончилик маданияти яратган, юқори ижтимоий-иқтисодий даражага кўтарилган халқларнинг авлодлари ҳисобланади. Шимолий ва Жанубий Американинг жуда катта ҳудудида тарқоқ ҳолда жойлашган камсонли майда қабилалар теримчилик, овчилик ва баликчилик билан шуғулланиб, ибтидоий-жамоа тузумидан юқори кўтарилмаган. Американинг кашф этилиши арафасида ҳиндулар бир неча ўн миллион бўлса, унинг Шимолий қисмида (Мексикасиз) туб аҳоли сони 10 млн.га ҳам етмаган эди.

Ҳиндуларнинг келиб чиқиши узоқ вақтгача фанда сир бўлиб, турли фараз ва мулоҳазаларни юзага келтирган. Айрим олимлар Америка аҳолиси автохтон, яъни шу ерда пайдо бўлган, деган фикрни ёқлаб чиққанлар. Аммо Америкага одамларнинг Осиёдан келганлиги, унинг Шимолдан Жанубга томон аста-секин кўчиб тарқалганлиги тасдиқланган. Бу кўчиш Беринг бўғози бўлмаган Осиё ва Америка қитъаси қўшилган бир даврда рўй берган. Сўнгги 20 йил ичида қилинган кашфиётларга таяниб, олимларнинг кўпчилиги бу ерда одам 30—25 минг йиллар муқаддам пайдо бўлган деган фикрга келганлар. Атокли антрополог Л.Лиқи Америкага дастлаб осиеликлар хатто 50—100 минг йиллар илгари кела бошлаган, деган фикрни айтмоқда. Кўпчилик олимлар Жанубий Америкага эса одамлар дастлаб 17—11 минг йиллар илгари келган, деган фикрни қувватлашади.

Туб америкаликларнинг аجدодлари бутун қитъада Шимолий Аляскадан Жанубдаги Оловли Ергача осиеликлар эканлигини археологик далиллардан ташқари антропология тузилишлари ҳам тасдиқлайди. Уларнинг ҳаммаси монголоид ирқига оид бўлиб, баданини кам туклилиги, қора кўз-

ЛУБОБ. АМЕРИКА ХАЛҚЛАРИ ВА ЭЛАТЛАРИ

Америка қитъаси ўзининг худуди билан фақат Осиёдан бир оз кичикроқ. Унинг майдони Греиландия билан 44,5 млн.кв.км ни ташкил этади. Атлантик ва Тинч океанлари оралиғида жойлашган Шимолдан жанубга 15,5 минг км узунликка чўзилган бу қитъа аслида иккита мустақил қуруқликдан иборат. Унинг 24,3 млн.кв.км (Гренландиясиз) га эга бўлган Шимолий қисми трапеция шаклида, жанубий қисми катта нотекис учбурчакка ўхшайди (майдони 18 млн.кв.км). Американинг Шимолдаги кенг қисми экватордан пастроқда 4,5 минг км келса, тор қисми Панама худудида жойлашган бўлиб 100 км га ҳам етмайди. XX асрда шу ерда қазилган 80 км лик Панама канали Тинч ва Атлантик океанларини боғлаган муҳим халқаро савдо йўлига айланган эди.

Кўхна дунё деб номланган Европа, Осиё ва Африкага нисбатан Янги Дунё деб аталган Американинг табиати ва иқлими ниҳоятда ранг-баранг. Тинч океани соҳиллари бўйлаб Шимолдан Жанубга томон бутун икки қитъага чўзилган Кордильер номили энг йирик тоғ тизмалари Тинч океанида рўй бераётган тектоник жараён билан боғлиқ. Шунинг учун бу тизмалар сейсмик жиҳатдан нотинч ҳисобланади. Бу ерда энг баланд тоғлиқлар ва ҳозиргача қайнаб турган вулқонлар мавжуд. Қитъанинг ички қисмидаги бепоён тайга, тундра ва тропик ўрмонлар, чексиз дашту биёбон ва прерийлар, катта-кичик кўллар ва дарёлар инсон учун зарур маҳсулотларни етказиб беради.

Американинг хайвонот дунёси Кўхна Европа ва Осиёга нисбатан бир оз қашшоқроқ. Мустамлакачилар келгунча бу ерда хиндулар томонидан фақат альпака, лама (махаллий туя), курка каби жониворлар хонакилаштирилган. Жанубий ва Марказий Американинг тропик ўрмонларида бурни кенг маймунлар яшайди.

Ўсимлик дунёси анча бой ва турли-туман. Қитъанинг кўп маданий ўсимликлари — маккажўхори, картошка, помидор, какао кабилар ўзининг сифати ва кишига фойдалилиги билан ажралиб туради. Америка баъзи фойдали ўсимликларнинг ватани ҳам ҳисобланади. Унинг бағридаги

хилма-хил қазилма бойликлар ҳозирги илмий-техниктарак-қиётига жуда қўл келган.

Америкадаги насроний аҳоли сони 1980 йилда 600 миллионга етди. Шундан 250 миллионга яқини Шимолий Америкада, 350 миллиони Лотин Америкасида яшайди. Ивропаликлар келиши арафасида қитъада турли ижтимоий гараққиет поғонасида турган ўзаро яқин қариндош ҳинду қабилалари, элатлар ва халқлар яшаган. Уларнинг кўпчилиги Мексиканинг Жанубий қисми, Марказий Америка ва Анд тоғларида жойлашган бўлиб, юксак деҳқончилик маданияти яратган, юқори ижтимоий-иқтисодий даражага кўтарилган халқларнинг авлодлари ҳисобланади. Шимолий ва Жанубий Американинг жуда катта ҳудудида тарқоқ ҳолда жойлашган камсонли майда қабилалар теримчилик, овчилик ва ба-ликчилик билан шуғулланиб, ибтидоий-жамоа тузумидан юқори кўтарилмаган. Американинг кашф этилиши арафа-сида хиндулар бир неча ўн миллион бўлса, унинг Шимолий қисмида (Мексикасиз) туб аҳоли сони 10 млн.га ҳам ет-маган эди.

Ҳиндуларнинг келиб чиқиши узоқ вақтгача фанда сир бўлиб, турли фараз ва мулоҳазаларни юзага келтирган. Айрим олимлар Америка аҳолиси автохтон, яъни шу ерда пайдо бўлган, деган фикрни ёқдаб чиққанлар. Аммо Америкага одамларнинг Осиёдан келганлиги, унинг Шимолдан Жа-нубга томон аста-секин кўчиб тарқалганлиги тасдиқланган. Бу кўчиш Беринг бўғози бўлмаган Осиё ва Америка қитъаси қўшилган бир даврда рўй берган. Сўнгги 20 йил ичида қилинган кашфиётларга таяниб, олимларнинг кўпчилиги бу ерда одам 30—25 минг йиллар муқаддам пайдо бўлган деган фикрга келганлар. Атоқди антрополог Л.Лиқи Америкага дастлаб осиеликлар ҳатто 50—100 минг йиллар илгари кела бошлаган, деган фикрни айтмоқда. Кўпчилик олимлар Жанубий Америкага эса одамлар дастлаб 17—11 минг йиллар илгари келган, деган фикрни қувватлашади.

Туб америкаликларнинг аجدодлари бутун қитъада Ши-молий Аляскадан Жанубдаги Оловли Ергача осиеликлар эканлигини археологик далиллардан ташқари антропология тузилишлари ҳам тасдиқлайди. Уларнинг ҳаммаси монго-лоид ирқига оид бўлиб, баданини кам туклилиги, қора кўз-

лилиги, кенг ялпоқ юзлилиги ва енок суягининг чиққанлиги билан умумий ўзига хос типни пайдо қилган. Аммо хиндулар осие монголоидларидан баланд бўйлиги, бургутсимон бурни, эпикантус (қўз қиячиғи)нинг камлиги ва узунчоқроқ юзи билан ажралиб туради. Улар балки, айрим олимларнинг фикрича, ўзларининг осиелик аجدдорларининг антропологик тузилишини сақлаб қолгандир. Хиндулардан Шимолий Америка ва Гренландияга тарқалган алеут-эскимослар анча ажралиб туради. Уларда монголоид белгилари жуда кучли ва ҳозирги Шимоли-шарқий осиеликларга анча яқин. Демак, алеут-эскимослар Америкага келган аҳолининг энг охириги оқими билан боғлиқ.

Қолган барча хиндулар бир неча асрлар ва ҳатто минг йиллар давомида аста-секин шимолдан жанубга ва кейин қитъанинг ички худудига тарқалган ҳамда турли элат ва халқларнинг шаклланишига асос бўлган. Баъзи умумий белгиларига қараб уларни одатда уч катта гуруҳга: шимолий америкалик, марказий америкалик ва жанубий америкаликларга бўладилар. Улар ўзаро фақат бўйи ва бадан терисининг ранги билан фаркланадилар. Шимолий Америка хиндулари бўйининг баландлиги, кўзининг тўғри қийиғи ва бургутсимон бурни билан ажралиб туради.

Марказий ва жанубий америкалик хиндулар энг қадимий ирқий белгиларини сақлаб қолганлар, одатда улар паст бўйли, очиқ жигаранг баданга эга. Бадиий адабиётда, айниқса, Ф.Купер асарларида, хиндуларни „кизилтанлилар“ деб ҳам атайдилар. Америка туб жой аҳолисининг тиллари кам ўрганилган. Аммо улар жуда кўп майда тил гуруҳларига бўлиниб кетган. Олимларнинг аниқлашига қараганда, бу ерда хиндуларнинг тахминан икки мингдан ортиқ тиллари мавжуд бўлиб, уларни 110 тил оиласига бўлиш мумкин. Ўз навбатида мазкур тиллар оиласи бешта энг йирик тил гуруҳларига бириктирилган; *макрокариб*, *макроаравак*, *макрокечуа*, *макромайя* ва *баск-дене*. Балки бу классификация хиндуларнинг кўчиб келиш жараёнини, яъни миграцион тўлқинни акс эттириши ҳам мумкин. Булардан ташқари ўзига хос хусусиятга эга бўлган яна учта тил туркумига бириктирилган тарқоқ қабилалар борки, улар Жанубий

Америкада жойлашган бўлиб, энг дастлабки миграция билан боғлиқдир.

Сўнги даврларгача кўпчилик қабул қилган классицистика асосида маҳаллий тиллар 20 га яқин тил оилаларига бириктирилган.

Ҳозирги даврда ҳинду тилларининг асосий қисми айрим мамлакатларнинг давлат тиллари томонидан сиқиб чиқарилган ёки сиқиб чиқариш арафасида. Фақат энг йирик тил оилалари — *кечуа*, *оймара*, *майя* ва уларга яқин тиллар ўз мавқеини сақлаб қолганлар. Бу тилларда Перу ва Боливияда ҳатто мактаблар ва адабиёт мавжуддир. 1975 йил 27 июнда биринчи марта Америка қитъасида Перу ҳокимияти *кечуа* тилини давлат тили деб эълон қилди. Парагвайда испан тилини энгиб ўтиб, мавқеини тиклаган *гуарани* тилида адабиёт ва матбуот мавжуд бўлиб, радио эшиттиришлар тайёрланади.

Европа мустамлакаси, айниқса, XVI аср бошларидан испан ва португалларнинг кела бошлаши, Америка қитъасидаги туб аҳолининг тақдирида муҳим роль ўйнади. Мазкур воқеа қисқа муддат ичида ҳиндуларнинг лингвистик, антропологик ва этник қиёфасида жиддий ўзгаришларга олиб келди. Аммо энг катта фожиа шундан иборат эдики, ҳиндуларнинг жуда кўп қисми ё жисмоний қирилган, ё оғир меҳнат туфайли, ё европаликлар олиб келган касалликлардан қурбон бўлган. Дастлаб, Вест-Индиянинг туб аҳолиси бу фожиани бошидан кечирган, уларнинг кўпчилиги XVI асрнинг биринчи ярмидаёқ қирилиб кетишган.

Америка қитъасига европаликларнинг қачон келганлиги аниқ эмас. Айрим олимларнинг фикрича, бепоён океан сувлари билан ҳар томондан ювилиб турган бу қитъага Кўҳна дунёдан кишилар бир неча минг йиллар муқаддам келиб турган. Бундай бўлиши мумкинлигини норвег сайёҳ олими Тур Хейердалнинг „Ра“ номли папирус кемасида ўтказган экспедицияси ҳам тасдиқлайди. Тахминан минг йиллар муқаддам Американинг Шимоли-шарқий соҳилларида ва Гренландияда норманнларнинг яшаганлиги („Винланд“) аниқланган.

Асли Американи мустамлака қилиниши испан ҳокимияти хизматидаги генуялик Христофор Колумбнинг 1492 йил 12 октябрдаги кашфиёти билан боғлиқ эди. Ўша куни буюк

сайёҳ ғарбий Ҳиндистонга йўл ахтариб Кариб денгизидаги Багам архипелагига етиб келиб, уни Ғарбий Ҳиндистон (Вест-Индия) деб ўйлаган. Жуда кийинчиликлар билан кашф этилган ўлкани Сальвадор (испанча „халоскор“) деб атаган. Колумб кейинроқ бир неча марта Венесуэла, Гоидурас ва Панама соҳилларига келган бўлса-да, бу ерларни хиндларники, деган фикрини ўзгартирмади. Аммо унинг айрим замондошлари янги кашф этилган ерлар Осиё эмаслигини тез аниқлаб олдилар.

Айниқса, бу масалага ўтқир қалам сохиби, истеъдодли флоренциялик, испан кироли хизматида бўлган саркарда Америго Веспуччи муҳим аниқдик киритган эди. У ҳам 1497 йилдан кейин бир неча марта янги қитъага келган экспедицияга бош бўлган. Веспуччи 1501 — 1502 йиллардаги саёхатидан кейин: „бу ўлкани Янги Дунё деб аташ лозим... Чунки бизнинг аждодларимиз бу ерлар тўғрисида тасаввурга эга бўлмаганлар“. Унинг машҳур хатларини ўқиган атокли географ ва картограф Мартин Вальдземюллер ўзининг 1507 йилда чиққан „Космографияга кириш“ номли асаридаянги очидган дунё қисмини „Америго ёки Америка мамлакати“, деб аташни ҳеч ким ман қилмайди, деб ёзган эди. Шундай қилиб, Колумб кашф этган янги қитъа, номи билан тарихга киради.

XVI аср бошларида испан истилочилари Шимолий Американинг Жанубий қисмини босиб оладилар. Янги дунёнинг афсонавий бойликлари тўғрисида турли хикояларни эшитиб, сайёҳлар ортидан келгаи испан конкистадорлари хиндуларни аёвсиз кириб талон-тарож қилганлар. Айниқса, 1519 йилда Эрнандо Кортес юришлари натижасида ҳозирги Мексикада *ацтеклар* давлати босиб олинади. 14 йил кейинроқ Франсиско Писарро бошчилигида испан лашкарлари ҳозирги Перу, Боливия ва Эквадор ерларидаги давлатларни ўзларига бўйсундирадилар.

Испанлар ортидан бойлик ахтариб португаллар, инглизлар, французлар ва голландлар кела бошлайдилар ва Янги Дунёни бўлиб мустамлакага айлантирадилар. Оқибатда Шимолий Америка Рио-Гранде даресининг шимолидан инглиз ва французлар қўлига, Мексика, Марказий ва Жанубий Америка испанлар ва португалларнинг қўлига ўтади.

15-ст-Индия ороллари испан, инглиз, француз ва голланд истилочилари ўзаро бўлиб олишган. Хатто Дания ҳам бир қисмини эгаллаган. Оқибатда, хиндулар серунум ерларидан маҳрум бўлиб, бир қисми қулга айланган, қолган қисми эса қирилган. Испания ва Португалия қироллари, йирик феодаллари ва черковларнинг хазиналари бойликкатўлиб кетган. Айрим маълумотларга қараганда, қисқа муддат ичида XVI асрнинг биринчи ярми давомида 15 миллион хиндулар қириб ташланган. Вахоланки, мустанлакачилар келиш ара-
()сида Янги Дунёда туб аҳоли, яъни хиндулар сони 90—100 миллион кишига етган¹. Агар ҳозирги АҚШ ҳудудида авваллари 400 қабиладан иборат 2—3 миллионга яқин хиндулар яшаган бўлса, XX аср бошларига келиб Америка Қўшма Штатларида 200 мингга яқин хиндулар қолган, холос². Ҳозир Лотин Америкасида хиндулар аҳолининг 15% ини ташкил қилади.

XVI асрнинг охирида португалияликлар қул „овлаш“ ниятида Жанубий Американинг ички қисмига юришлар ўтказиб, бир неча минг хиндуларнинг ёстиғини қуритганлар. Шу даврдан бошлаб Америка-Европа тарихида энг фожиали ва даҳшатли саҳифалар бошланди. Бой плантаторлар қирилган хиндулар ўрнига ишчи кучига муҳтож бўлиб қўшимча қул олиб келишга мажбур бўладилар. XVI асрнинг биринчи чорагидаёқ Вест-Индия ва Бразилияга Африкадан зўрлаб минглаб негрларни келтира бошлайдилар. Ўша даврда Африка негрларига чинакам ов бошланади. Куч билан босиб олиб келинган бир неча минг қора танлилар ҳалок бўлиб кетган. Негр қулларни зўрлаб келтириш то XIX аср бошларигача давом этган. Африкадан келтирилган қулларнинг умумий сони ҳалигача маълум эмас. Баъзи маълумотларга қараганда, фақат Бразилияга қуликка Африканинг асосан ғарбий қисмидан 10 миллионга яқин негр келтирилган. Ҳозирги АҚШ да 25 миллионга яқин негр яшайди. Американинг айрим мамлакатларида (асосан Вест-Индия орол-

¹ Североамериканские индсйцм.—М.: изд. „Прогрссс“. 1978, 15-бет.

² Уша асар. 16 ва 2- бетлар

ларида) негрлар хатто аҳолининг кўпчилик қисмини ташкил қилади.

Ўтган асрнинг ўрталарига келиб Америка қитъасининг этник қиёфаси анча ўзгариб кетган. Шимолий Америка аҳолисининг асосий қисми Шимоли-ғарбий Европадан дастлаб Британия оролларида келган элатлардан иборат эди. Мексикада ва бутун Жанубий Америкада испанлар, Бразилияда португаллар ҳукмрон этнослар бўлиб, ҳозирги даврда 200 миллиондан ортиқ киши испан тилида гапирадилар. Бутун Америкада инглиз тилида гапирадиган аҳоли сони ҳам шунча. Француз тилини 15 миллион, италян тилини 8 миллион киши ўз она тили деб ҳисоблайди.

Шундай қилиб, мустамлақа қилинган Америка қитъасининг туб аҳолиси бир неча асрлар давомида қирилиб, келгинди элатлар билан аралашиб жуда камайиб кетган ва янги этнослар пайдо бўлган. 1775—1783 йиллардаги мустақиллик учун курашдан сўнг ташкил топган АҚШ Шимолий Американинг анча қисмини босиб олиб катта ҳудудда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Ҳозирги даврда бутун АҚШ ва Канадада ҳиндулар аҳолининг 0,5 фоизини ҳосил қилади, ҳолос.

Одатда Америка халқларини ўрганиш муқаддимаси уларни хўжалик-маданий минтақа еки типларга бўлиш классификацияси тамойилига асосланади. Бутамойил асосан табиий шароитга мослашган хўжалик ва маиший турмуш хусусиятлари билан белгиланади. Аммо биз Америка туб аҳолисини асосан уч қисмга — Шимолий, Марказий ва Жанубий Америкага бўлиб таърифлаймиз.

1-§. ШИМОЛИЙ АМЕРИКАНИНГ ТУБ АҲОЛІСИ

Сўнгги чорак аср давомида тўпланган археологик маълумотлар Шимолий Америкатерриториясида кетма-кет изчил алмашиб, тараккий қилиб келган ҳиндулар жамиятининг тахминан ўн бир минг йиллик тарихини аниқлаб олиш имконини яратди. Археологлар қитъада иккита энг қадимий *палеохинду* маданий аъналарини аниқлаганлар:

1) Марказий дашт минтақада жойлашган йирик қуш овчилари маданияти;

2) Шимоли-ғарбий Тинч океани овчи-теримчилари кордильер маданияти¹. Бу маданиятлар милоддан аввалги VIII минг йилликкача давом қилиб келган ва бутун китъага тарқалган турли локал маданиятларнинг негизини ҳосил қилган.

Айниқса, хиндулар тарихи китъанинг Шарқий қисми ва Жануби-ғарбида Шимолий Американинг ўрмон зонасида (ҳозирги Аризона ва Нью-Мексико штатларида) жиддий ўрганилган. Айни шу ерда ҳозирги тарихий ва этнографик манбаларга кирган юксак даражадаги маданиятли Шимолий Америка хинду қабилаларининг шаклланиш маркази бўлган ва уларнинг кейинги тараққиётига зўр таъсир кўрсатган. Шарқий ўрмон зонасида яшаган хиндуларнинг тарихига оид учта давр аниқланган. Бу биринчидан, мўътадил иқлимли ўрмон ва сув хавзалари маҳсулотларини овлаб, йиғиб-тегиб ўзлаштириш ҳўжалигига эга бўлган архаик давр (эрамиздан аввалги VIII—I минг йилликлар), шу заминда пайдо бўлган иккинчи маданият — Жанубий Канададан то Мексика бўғози-гача, Атлантикадан то Америка даштларигача катта территорияга тарқалган *вудлэнд* маданияти илгариги маданий анъанани давом қилдириб, қўшимча деҳқончилик ва қўлолчилик билан ажралиб туради (эрамизнинг II асрларига келиб, айниқса, Огойо дарёсининг воҳасида, бу маданият ниҳоятда гуллайди ва дашт районларда X асргача, Шимоли-шарқий қисмида европаликлар келгунча сақланган). VII асрнинг охиридан бошлаб маданият маркази аста-секин Миссисипи дарёсининг Марказий ва пастки оқими водийларига ва Мексика бўғози соҳилларига қўча бошлайди. Миссисипи маданияти деб аталган бу давр (VII—XV асрлар) илгариги маданий ютуқларни ўзида мужассамлаштирган ўтроқ деҳқончилик ҳўжалиги, қалъали шаҳар ва қўрғонлар, ибодат ва сарой типигаги иншоотлар билан ажралиб туради. Вудлэнд маданиятидан миссисипиликлар ўзининг сопол маҳсулотларидаги янги шаклдаги нақшлар, ёғоч, тош ва чиғаноклардаги юксак бадиий ўймакорлик ва наққошлик

¹ Каранг: Севсроамерикаиские индейцм. — М.: изд „Прогресс“. 1978, 3- бет.

санъати, металл буюмлар ясаш маҳорати билан ҳам фарк қилганлар.

Демак, европаликлар келгунча Шимолий Америкада хиндулар юксак маданият яратганлар. Албатта, хиндулар жамияти бу даврда синфий тузумга ўта бошлаган. Тадқиқотчилар бу даврни икки муҳим босқичга бўладилар: энг ривожланган ибодат қўрғонларини тиклаш босқичи (VII—XII асрлар) ва қўрғон иншоотларининг периферия районларига тарқалиш босқичи, яъни юксак хинду маданиятининг бошқа шарқий ўрмон зонаси ва дашт дарё водийларига зўр таъсир қилиб, ўз ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатган босқичи (XII—X[^]асрлар). Мазкур маданият маҳаллий анъаналар билан аралашиб, ўзига хос ривожланган хинду деҳқончилик ҳўжалик типини ҳосил қилган эди.

Археологик тадқиқотларга қараганда, Шимолий Америкада деҳқончилик даставвал милоддан аввалги III минг йилликда жануби-ғарбий районларда пайдо бўлган. Шу асосда археологлар „кочиз“, „монольон“, „хохокам“ ва „анасази“, деб аталган хинду маданиятининг локал типларини ажратадилар. Энгбиринчи деҳқончилик маданиятини Шимолий Америкада *кочизликлар* яратган бўлиб, улар дастлаб макка-жўхори, кейинроқ қовоқ ва лобие экканлар. Кочизликлар ёввойи ўсимликлар йиғиш ва овчилик билан ҳам шуғулланганлар, ғорларда яшаганлар.

I минг йилликка келиб кочиз маданияти асосида макканинг янги навларини яратганлар, ертўлаларга кўчган ва тўртбурчак доирасимон уйлардан иборат қишлоқларга эга бўлган *могольон* (милоддан аввалги III аср — милоднинг XV асрлари) маданияти пайдо бўлади. Аризонанинг жануби-ғарбий қурғоқ районларида такомиллашган, суғоришга асосланган деҳқончилик тизими яратилган, ўндан ортиқ макка турлари, пахта, қовоқ, лобие, тамаки, қалампир етиштирган *хохокам* маданияти (I—XVI асрлар) яна ҳам юқори даражага кўтарилган. Уларнинглой ватощдан қурилган катта (жамоа) уйлардан ташкил топган яхлит қишлоқлари (испанлар „пуэбло“ деб атаганлар) зўр маҳорат билан ясалган бадий сопол буюмлар ва ҳайкалчалар, пахта, ип газламалар тўқиш санъати Марказий Америка хиндуларининг юксак маданиятга эришганлигидан далолат беради. XIV асрга келиб бирданига

бу маданият вакиллари бутунлай йўқолиб, фақат бўм-бўш пуэбло (қишлоқ) ларини ва тошдан ишланган кўптармоқли сугориш иншоотларини қолдирганлар, холос.

Хохокам ва могольон маданиятидан 300—700 йиллар кейин пайдо бўлган анасази номли ривожланган деҳқончилик маданияти анча такомиллашган ва қўшни элатларга зўр таъсир ўтказган. Мазкур маданият излари ҳозирги АҚШнинг Аризона, Нью-Мексика, Юта ва Колорадо штатларида ва қўшпи воҳаларда топилган. Анасази маданияти тарихи икки даврга: „ривожланган пуэбло“ (милоднинг VII—X асрлари) ва „буюк пуэбло“ (X—XIII асрлар) га бўлинган. Биринчи давр ҳиндулари макка, қовок, лобие, пахта экканлар, Илгариги сават идишлари ўрнига геометрик орнаментли сопол илпшлар яратганлар, кўпхонали (6—14 хужайрали) тошдан иа хом ғиштдан катта уйлар тиклаганлар.

„Буюк пуэбло“ даврида қурилиш техникаси яна ҳам Юксак даражага кўтарилди. Ҳиндулар бу даврда кўп қаватли ва кўпхонали минг ва ундан ҳам кўп киши сиғадиган катта уй (асли шаҳар) лар тиклаганлар. Бундай бир уйдан ташкил топган шаҳарлар қумтош ёки туф қояларда, дарёларнинг катта дараларида пайдо бўлган. Улар асосан Колорадо ва Сан-Хуан дарёларининг дараларида қурилган. Баъзан табиий горлардан ҳам фойдаланилган. Оилалар кўпайган сайин хонага хона кўшилиб ари уясидек шаҳар катгайиб бораверган. Бунга Колорадо дарасидаги 200 хоналик ва 36 ибодатхона (кива)лик „қоя кўшки“ (XI аср) харобалари ва ҳозиргача сақланиб қолган Чака дарасидаги (XII асрга* оид) девор билан ўралган 650 хужрали ва марказида 20 ибодатхонаси бор ҳовли-қаср ҳам мисол бўлади. Аммо, XII асрга келиб, ҳиндулар ўзларининг қоя уй-қасрларини ташлаб текис адирларга кўчиб, ҳовли-қишлоқларини тиклай бошлаганлар.

Мазкур археологик кашфиётлар XIX аср охирида XX аср бошларида ғарб фанида тарқалган ҳиндулар маданиятини камситиш, уларни мустамлака арафасида ниҳоятда ибтидоий даражада турган қолоқ қабилалар, деган фикрларини бутунлай рад қилди. Аниқбўлдики, Шимолий Американинг туб аҳолиси қитъа кашф этилишидан ва мустамлака қилинишдан олдин узок ва мураккаб юксак маданият яратган даврни босиб ўтган жиҳатдан тасдиқланди. Мустамлака арафасида, яъни ХУ аср

санъати, металл буюмлар ясаш маҳорати билан ҳам фарқ қилганлар.

Демак, европаликлар келгунча Шимолий Америкада хиндулар юксак маданият яратганлар. Албатта, хиндулар жамияти бу даврда синфий тузумга ўта бошлаган. Тадқиқотчилар бу даврни икки муҳим босқичга бўладилар: энг ривожланган ибодат қўрғонларини тиклаш босқичи (VII—XII асрлар) ва қўрғон иншоотларининг периферия районларига тарқалиш босқичи, яъни юксак хинду маданиятининг бошқа шарқий ўрмон зонаси ва дашт дарё водийларига зўр таъсир қилиб, ўз ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатган босқичи (XII—XV асрлар). Мазкур маданият маҳаллий анъаналар билан аралашиб, ўзига хос ривожланган хинду деҳқончилик хўжалик типини ҳосил қилган эди.

Археологиктадқиқотларга қараганда, Шимолий Америкада деҳқончилик даставвал милоддан аввалги III минг йилликда жануби-ғарбий районларда пайдо бўлган. Шу асосда археологлар „кочиз“, „монольон“, „хохокам“ ва „анасази“, деб аталган хинду маданиятининг локал типларини ажратадилар. Энг биринчи деҳқончилик маданиятини Шимолий Америкада *кочизликлар* яратган бўлиб, улар дастлаб макка-жўхори, кейинроқ қовоқ ва лобийё экканлар. Кочизликлар ёввойи ўсимликлар йиғиш ва овчилик билан ҳам шуғулланганлар, ғорларда яшаганлар.

I минг йилликка келиб кочиз маданияти асосида макканинг янги навларини яратганлар, ертўлаларга кўчган ва тўртбурчак доирасимон уйлардан иборат қишлоқларга эга бўлган *могольон* (милоддан аввалги III аср — милоднинг XV асрлари) маданияти пайдо бўлади. Аризонанинг жануби-ғарбий қурғоқ районларида такомиллашган, суғоришга асосланган деҳқончилик тизими яратилган, ўндан ортиқ макка турлари, пахта, қовоқ, лобийё, тамаки, қалампир етиштирган *хохокам* маданияти (I—XVI асрлар) яна ҳам юқори даражага кўтарилган. Уларнинг лой ва тошдан қурилган катта (жамоа) уйлардан ташкил топган яхлит қишлоқлари (испанлар „пуэбло“ деб атаганлар) зўр маҳорат билан ясалган бадиий сопол буюмлар ва ҳайкалчалар, пахта, ип газламалар тўқиш санъати Марказий Америка хиндуларининг юксак маданиятга эришганлигидан далолат беради. XIV асрга келиб бирданига

бу маданият вакиллари бутунлай йўқолиб, фақат бўм-бўш пуэбло (қишлоқ) ларини ва тошдан ишланган кўптармоқли суғориш иншоотларини қолдирганлар, холос.

Хоҳокам ва могольон маданиятидан 300—700 йиллар кейин пайдо бўлган анасази номли ривожланган дехқончилик маданияти анча такомиллашган ва кўшни элатларга зўр таъсир ўтказган. Мазкур маданият излари ҳозирги АҚШнинг Аризона, Нью-Мексика, Юта ва Колорадо штатларида ва кўшпи воҳалардатопилган. Анасази маданияти тарихи икки даврга: „ривожланган пуэбло“ (милоднинг VII—X асрлари) Ва „буюк пуэбло“ (X—XIII асрлар) га бўлинган. Биринчи давр ҳиндулари макка, қовоқ, лобие, пахта экканлар, ИЛгарипи сават идишлари ўрнига геометрик орнаментли сопол цдишлар яратганлар, кўпхонали (6—14 хужайрали) тошдан Вб ХМ гиштдан катта уйлар тиклаганлар.

„Буюк пуэбло“ даврида қурилиш техникаси яна ҳам к жсак даражага кўтарилади. Ҳиндулар бу даврда кўп қаватли иа кўпхонали минг ва ундан ҳам кўп киши сиғадиган катта уй (асли шаҳар) лар тиклаганлар. Бундай бир уйдан ташкил топган шаҳарлар кумтош ёки туф қояларда, дарёларнинг катта дараларида пайдо бўлган. Улар асосан Колорадо ва Сан-Хуан дарёларининг дараларида қурилган. Баъзан табиий ғорлардан ҳам фойдаланилган. Оилалар кўпайган сайин хонага хона кўшилиб ари уясидек шаҳар каттайиб бораверган. Бунга Колорадо дарасидаги 200 хоналик ва 36 ибодатхона (кива)лик „қоя кўшки“ (XI аср) харобалари ва ҳозиргача сакланиб қолган Чака дарасидаги (XII асргй оид) девор билан ўралган 650 хужрали ва марказида 20 ибодатхонаси бор ховли-қаср ҳам мисол бўлади. Аммо, XII асрга келиб, ҳиндулар ўзларининг қоя уй-қасрларини ташлаб текис адирларга кўчиб, ховли-қишлоқларини тиклай бошлаганлар.

Мазкур археологик кашфиётлар XIX аср охирлари XX аср бошларида ғарб фанида тарқалган ҳиндулар маданиятини камситиш, уларни мустамлака арафасида ниҳоятда ибтидоий даражада турган қоқоқ қабилалар, деган фикрларини бутунлай рад қилди. Аниқбўлдики, Шимолий Американингтуб аҳолиси қитъа кашф этилишидан ва мустамлака қилинишдан олдин узоқ ва мураккаб юксак маданият яратган даврни босиб ўтган жиҳатдан тасдиқланди. Мустамлака арафасида, яъни ХУаср

охирларида Шимолий Американинг ҳинду аҳолиси тахминан 9—10 миллион кишига етган ва жуда кўп турли тилдаги қабила ва элатлардан иборат бўлган¹.

Маҳаллий ҳиндуларнинг ҳўжалик фаолияти ҳам турли хилда бўлиб, олимларнинг аниқлашига караганда, ўша даврда Шимолий Америкада олти ҳўжалик маданий типлари ташкил топган.

Ҳинду қабилаларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ҳам турли даражада бўлган. Уларнинг кўпчилиги мустамлака арафасида ибтидоий жамият тузумининг турли поғонасида, қитъанинг жануби-шарқий ва ғарбий қисмида қабилалар синфий жамиятга ўтиш даражасида бўлганлар. XV аср охирларидан Шимолий Америкада октанликлар, яъни европаликлар (асосан, Франция, Испания, Голландия ва Англиядан) келиши билан мустамлака даври бошланади. XVIII аср бошларида эса қитъага кўплаб негрлар келтирилиши билан Шимолий Американинг этник кифоаси тубдан ўзгара бошлайди.

Мустамлака арафасида юқорида айтганимиздек, ҳозирги АҚШ территориясида 400 га яқин ҳинду қабилалари яшаган. Улар 200га яқин тилда гапирадиган 2—3 миллионлик турли элат ва қабилалар бўлиб, мустамлакачиларга жиддий қаршилик кўрсатганлар. Ҳиндуларнинг барча қаршилик ва кўзғолонлари ваҳшиёна бостирилган. Оқибатда минглаб ҳиндулар қирилган, серунум ерларидан ҳайдалган, қулга айлантирилган.

XIX аср охирларига келиб ҳинду қабилаларининг кўпчилиги тор-мор қилиниб., тўлик бўйсундирилган ва резервацияларга жойлаштирилган эди. XV асрда жами 15—20 млн. Ҳиндулар яшаган бўлса, ҳозир Шимолий Америкада яшовчи туб аҳолининг сони 1,5 миллиондан ортиқ².

Аммо ҳиндулар ўз ҳуқуқлари учун доимо курашиб келмоқдалар. Айниқса, сўнгги ўн йилликларда уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги кучайди, оқибатда ҳиндулар

¹ Свсроамсрикапские индйщы. — М.: изд. „Прогресс“. 1978. 15-бет.

² Странм и народь! Америки. Обший обзор, Севсрная Америка. - М.: 1980, 58-бет.

млслласи мамлакатнинг энг мухим сиёсий масалаларидан бирига айланди.

Арктика овчилари ва балиқчилари. Арктиканинг асосий гўб аҳолиси эскимос ва алеутлар. Аляска ва Муз океани сохилларида, Лабрадор ярим ороли ва Гренландияда қадим даврлардан эскимослар яшайди. Улар ўзларини инуит („одамлар“) деб атайдилар. Аслида „эскимос“ сўзи алгонкин гилида „хом гўшт ейдиганлар“, деган маънони англатади. Чунки, қадимий даврларда цинга касалидан сакланиш учун хом гўшт истеъмол қилинган. Улар азалдан тюлень, кит, морж, қутб айиғи ва шимол тулкисига ов қилиш ва балиқ тутиш билан шуғулланиб келганлар. Овчилик туфайли барча зарур буюмларга, овқатга эга бўлганлар: гўшт ва ёғ таомга ишлатилган, терилар кийимга, кема яшашга ва уй-рўзгор ишларига сарфланган, тюлень ва морж ёғи билан уйларни қизитганлар ва ёритганлар, суякларидан эса меҳнат қуроллари нсаганлар, уй ва кема қуришда ишлатганлар.

Эскимослар жаҳондаги энг шимолий халқ сифатида қутбнинг оғир шароитига жуда мослашган. Уларнинг ов воситаси ва қуроллари махсус тюлень ва морж териларидан ясалган байдарка типигаги кичик кема (каяк) ва катта кема (умиак), узун ипга боғланган ёғоч сопли санчқи: тош ёки суяк учли найза (баъзан уни отадиган махсус қурол ҳам ишлатилган) ва ўқ-ёй, турли хилдаги тузоклар ва суякдан ясалган қармоқлардан иборат. Баъзан қурол яшашда қўшни жануби хинду қабилаларидан алмашиб олган мис ҳам ишлатилган.

Арктикада ўрмонлар йўқ бўлганлиги туфайли эскимослар қишда зўр маҳорат билан муздан уй тиклаганлар. Иглу деб аталган муз уйларда тюлень териси тўшалган ва деворларга осилган, ёғи билан иситилган ҳам ёритилган. Ҳозиргача сакланиб келган бундай уйларда энди примус, керосин ёки электролампа ҳам ишлатилади. Илгари гўштни асосан хом ҳолда истеъмол қилганлар. Қутбнинг қисқа ёзида аёллар материкда ўсадиган турли емишли қўкат ва илдизлар, клюква каби тундра меваларини йиғиб терганлар. Организмга ўсимлик таомлари етмаганлиги туфайли буғи ошқозонида тўпланган ютқидан тайёрланган овқат эскимосларнинг энг сеvimли таомларидан бири ҳисобланган. Баъзи эскимос оилалари қисқа

ёз фаслида материкка кўчиб, конус шаклида тери ёки ёғоч пўстлоғи билан қопланган чайлалар тиклаганлар. Уларнинг кийимлари ҳам маҳаллий шароитга мослашган бошдан-оёқ денгиз ҳайвонларининг терисидан яхлит комбинезон ва капюшон шаклида тикилган бўлиб, эркак ва аёлларники деярли фарқланмайди. Аммо болали аёлларнинг эгнига осилган гўдакни солиб, кўтариб юрадиган тери халтаси ҳам бўлган. Оёғига теридан тикилган пайпоқ ва этик кийганлар. Баъзан кийимлари курама турли рангли терилар ёки жун билан безатилган.

Ҳозирги даврда эскимослар, айниқса, Гренландияда, замонавий жиҳозланган электр ва иссиқ сув билан таъминланган кўп қаватли уйларда ҳам яшайдилар; кийимлари ватаомлари ҳам анча ўзгариб европалаштирилган. Анъанавий транспорт воситаси сифатида чанғи ва итлар қўшилган чаналардан фойдаланишади. Сўнгги йилларда моторли кема ва чаналар, милтиқ ва темир қопқонлар ишлатилмоқда.

Эскимосларнинг ижтимоий тузумида XIX асргача уруғ жамоачилик муносабатлари сақланиб келган. Улар икки-уч оиладан ташкил топган кичик жамоадан иборат бўлиб, ота уруғига ўтиш даврида яшаганлар. Аммо уруғ-қабилачилик муносабатлари оғир табиий шароит туфайли унча мустахкам бўлмаган. Оғир шароит эскимосларнинг динларида ҳам ўз аксини топган. Киши устидан ҳукмронлик қилиб турган табиат кучлари ҳар хил табиий ходисаларга, турли арвоҳларга ва „денгиз хўжайини“га сиғиниш, сеҳргарлик (магия) ва шомонизм каби ибтидоий динларни яратган. Уларда шомонийлик ибодати ва турли мифологиктасаввурлар ривож топган. Ҳозир эскимослар орасида христиан дини кўп тарқалган.

Эскимосларда қадимий даврларда амалий санъаттараққий қилган бўлиб, ҳозиргача суякка нозик ўйма нақш бериш ва суякдан турли буюмлар ясаш сақланиб келган. Улар ўзига хос қабилла ҳаётидан олинган айрим воқеалар ва ҳайвонлари овлаш манзараларини зўр маҳорат билан тасвирлаганлар. Узоқ қутб кечалари муз ва қордан тикланган қоронғи ёғ чироғли уйларда ўз халқининг келиб чиқиши тўғрисида ривоятлар, қуёш, ой, тоғ ва музликлар, турли ҳайвонлар ва девлар тўғрисида афсона ва эртаклар айтишганлар.

Сўнги чорак аср давомида рўй берган ўзгаришлар туб аҳолининг фақат моддий турмушдагина эмас, маиший ва маънавий ҳаётига ҳам ижобий таъсир ўтказди. Айниқса, Гренландия эскимосларида замонавий маърифат куртак отиб, она тилида ёзма адабиётнинг турли жанрлари пайдо бўлди, газета ва журнал чиқа бошлади, радио эшиттиришлар олиб борилади. Аммо оролнинг Данияга қарамлиги унинг иқтисодий ва социал аҳволида ўз аксини топган, бу ҳолат данияликлар билан эскимослар орасида тенгсизлик, турмуш даражасининг пастлиги ва сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум эканлигида ёрқин намоён бўлмоқда. Аляска ва Канада эскимосларида гўшт ва ёғ истеъмол қилиш чекланган, тиббиёт хизмати жуда кам, улар миллий ёзувга эга эмаслар. 70 йиллардан бошлаб эскимослар мустақиллик ва тенглик учун фаол курашга киришдилар. Айниқса, гренландияликларда бу кураш уюшқоқлик билан олиб борилмоқда ва яхши натижалар бермоқда.

Тинч океанида, Аляска ярим оролидан жанубга чўзилиб кетган Алеут оролларида ва Алясканинг ғарбий қисмида эскимос-алеуттил оиласига оид қадимий элатлар яшайди.

Эскимосларга маиший турмуш ва маданияти яқин алеутлар ҳам XIX аср бошларида денгиз ҳайвонлари билан ов қилиб тирикчилик ўтказганлар. Уларнинг ов қуроллари эскимосларникидай, аммо теридан ясалган байдарка, денгиз ҳайвонларининг ичагидан тикилган сув ўтмайдиган плаш, ёғочдан ясалган шляпа, ўзига хос моддий ва маънавий маданият хусусиятлари билан ажралиб турадилар.

Алеутларнинг тарихий тақдири эскимосларники сингари Шимолий Америка, айниқса, АҚШ капитали билан боғлиқ. Улар XIX аср охириларигача уруғчилик жамияти даражасида турган қабилалардан бўлиб, ҳар қабила ўзига тегишли ов қиладиган жойларда ўтроқ ҳолда яшаганлар. Уйлари ярим ертўла шаклида катта оилага мўлжалланган бўлиб, унда 30—40 қону қариндош кишилар истиқомат қилган.

Алеутларнинг озгина қисми ҳозиргача Россияга тегишли Командор оролларида яшайди. Улар шу бутунга келиб эркин иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожга эришдилар.

Шимоли-ғарбий соҳил хиндулари. Шимолда Берингов бўғозидан Жанубдаги Хуанде-Фука бўғозигача Тинч океани

соҳилларида кўп асрлар давомида ўзига хос хиндуларнинг балиқчилик ва овчилик маданияти шаклланиб келган. Жуда нам, юмшоқ иқлимли. ниҳоятда бой ўсимликларга ва фаунага эга бўлган бу ҳудудлар инсон яшаши учун анча қулай бўлган. Бу ерда, асосан *глинкитлар, квакуитли, хайда, калуза* хиндулари яшаган ва уларнинг тирикчилиги денгизда ва дарё куйи оқимида балиқ овлашдан иборат бўлган. Улар баъзан тоғ эчкилари, буғулар, денгиз ҳайвонлари, қушлар овлаганлар, ёввойи ўрмон мевалари ва денгиз қўкатларини ҳам терганлар. Аммо лосось ва шам балиқ асосий ов маҳсулоти ҳисобланган. Глинкитлар деҳқончилик ва чорвачиликни билмаганлар, лекин овда ўргатилган итдан фойдаланганлар.

Маҳаллий хиндуларнинг овчилик санъати анча ривожланган. Айниқса, балиқчиликда турли техника ва такомиллашган қуроллар ишлатилган. Улар яхлит ёғочдан ўйиб ясалган уч-тўрттадан юзтагача киши сиғадиган кемаларда саёҳатга ва овга чиққанлар. Балиқни тош, суяк, ёғочдан ва унинг толаларидан ясалган ҳар хил қармоқ, санчки, найза, тўр, саватлар билан турли тўғонлар қуриб овлаганлар. Металлдан фақат мисни билганлар, ундан баъзи қуроллар ва безаклар ясаганлар, пул ўрнида ишлатганлар. Овқатни ёғоч идишларда ўтда қиздирилган тош солиб пиширганлар.

Ҳиндуларда тўқув дастгоҳи бўлган. Улар ёввойи қўй ва эчкиларни ҳайдаб, камаб, жунини қирқиб, кейин бўшатиб юборганлар, ипидан ажойиб плаш тўқиганлар, кўйлак тикканлар. Матони ўсимликтолаларидан ҳам тўқиганлар, тери пўстин билан ҳам ёпинганлар. Ёғочдан нақш берилган совут ясаганлар, кедр дарахти толасидан чети кенг шляпалар тўқиганлар.

Хўжалик ва савдонинг ривожланиши натижасида меҳнат тақсимоти ҳам пайдо бўлган: кема яшаш, кийим тикиш, уй-рўзғор ва бошқа буюмлар ишлаб чиқариш касб ҳисобланган. 15—20 метр баландликка эга тотем устунларини маҳорат билан ўйиб безатадиган усталар бўлган.

Маҳаллий хиндулар турмуш тарзи ўтроқ характерга эга бўлганлиги туфайли ёғочдан тикланган уйлардан иборат қишлоқларда истиқомат қилганлар. Уйлари ойнасиз, туйнукли ва кичкина эшикли, узунасига катта жамоа оиласига мўлжалланиб тош қуроллар билан йўнилган ёғочлардан қурилган.

Ез фаслида балиқ кетидан дарёларнинг юқори оқимиға кўчиб вақтинчалик чайлалар тиклаганлар, қишда қишлоқларға қайтганлар. Балиқчиликда ниҳоятда зўр маҳоратға эға бўлган тлинкитлар лосось балиқларини тежамкорлик билан ғамлаганлар. Қўшимча маҳсулот бозорға тушган, савдо-сотиканча ривожланган. XVIII аср охирларига келиб, она уруғи ўрмиға ота уруғи ташкил топа бошлайди. Патриархал типидаги катта оила *жамоаси дуал* характерға эға бўлиб, хусусий мулкка таянган. Патриархал никоҳ тартиблари билан бирға турли она уруғи тартиблари ҳам сақпаниб қолган. Аммо уруғ хисоби ва мерос ота уруғига ўтган. Дехқончилик хўжаликларида қишлоқ жамоасига ўхшаш патриархал типдаги кўп уруғли жамоалар пайдо бўлган.

Хусусий мулк пайдо бўлса ҳам асосий ишлаб чиқариш воситаси — ер жамоа мулки ҳисобланган. Хусусий ва умумий мулк тўлик ажратилмаган, улар уруғ ва қабила бошлиқлари ихтиёрида бўлган. Мустамлака давригача патриархал қуллик ҳам пайдо бўлган. Қуллар асосан урушларда қўлга тушганлар. Улар балиқ овлашда, хўжалик ишларида фойдаланилган, қуллар ўз эгаларига анча фойда келтирган. Қабилалар фратрий ва уруғларға бўлинган, улар тотем номи билан аталган. Масалан, тлинкит фратрий гуруҳлар *Қарға* ва *Бўри* номи билан аталган ва улар орасидаги муносабатлар экзогам никоҳи билан белгиланган. Ундан ташқари, фратрийлар территориал жихатдан ҳам бўлинишган. Матрилокал типидаги катта оила (10—40 кишидан иборат) бир хўжалик иктисодий хужайра сифатида ўз тотем номиға эға бўлган уйда яшаганлар. Масалан, *Айиқ* номли уруғға тегишли оила ҳар қишлоқда шу ном билан уй тиклаган. Уруғнинг муайян территория (худуд)ға эға эканлиги ривоятлар билан тасдиқланган. Асосий диний тасаввурлар тотемизм билан боғлиқ бўлганлиги туфайли тотем тимсолларидан ташқари ҳар хил диний маросим ва байрамлар ўтказилган. Уларни ўтказиш шомон ва уруғ бошлиқлари ихтиёрида бўлган.

Шимоли-ғарбий сохил хиндуларининг ҳаётида потлач („ўйинчоқ“) номли мураккаб маросим муҳим роль ўйнаган. Асли катта базм сифатида бир неча кун, баъзан ойлаб ўтказиладиган *потнач* маросимида бой жамоа аъзолари ва уруғ бошлиқлари ўз бойликларини тарқатиб берганлар, ҳатто

кулларини қурбон қилганлар. Ўз навбатида жамоа аъзолари ҳам базм эгасига катта совғалар қилишлари шарт бўлган. Умуман, уруғ бошлиқларига уруғдошлари томонидан ҳар хил совғалар бериб туриш мажбурий одаттусига айланган бўлиб, уруғчилик ичида дастлабки солиқ (рента) шаклида намоён бўлади. Шу йўл билан эркин жамоа аъзоларини ўзига қарам қилишнинг иқтисодий замини яратилган. „Потлач“ маросимида сарфланган харажат ва тарқатилган бойлик ўрни совғалар орқали яна тикланган. Ким базм ва байрамни зўр ўтказса, шу катта ном қозонган. Аслида, потлач ибтидоий жамоа тузумидан синфий жамиятга ўтиш даврига хос маросим бўлиб, энди қуртак отаётган иқтисодий ва социал тенгсизлик, бойлик ва камбағалликни ижтимоий ходиса сифатида пайдо бўлганлигини ифодаловчи маросимдир.

Мустамлака даврида савдо-сотик яна ҳам ривожланиб ижтимоий муносабатлар чуқурлаша бошлайди. АҚШ ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин маҳаллий аҳолининг асосий тирикчилик манбаи ҳисобланган балиқчилик мустамлакачилар қўлига ўтиб, ўз ерларидан ҳайдалиб резервацияларга кўчирилган хиндулар қашшоқлашиб ёлланма ишчи кучига айланганлар.

Ўрмон овчи қабилалари. Шимолий Американинг шарқий қисмидаги субарктика ўрмонларида Алясканинг ички районлари ва Канаданингтайга қисмида *алганкин* ва *атапаскти* оилаларига мансуб овчи, балиқчи ва теримчи қабилалар яшаганлар. Улар асосан ёввойи буғу (карибу), лось, айик, ёввойи қўй ва буқа (бизон), тюлень, кит ва бошқа ўрмон ҳам денгиз ҳайвонларини ов қилганлар. Дарё ва кўлларда балиқ овлаганлар, ўрмонларда турли ейишли ва этилдизли ўсимлик маҳсулотларини йиғиб-териб кун кечирганлар.

Жониворларни овлашда асосан суяк ёки тош учли ўқ-ёй, найза, пичоқ, палахмон, турли тузоқ, қопқон ва тўрлардан фойдаланганлар. Балиқовида қармоқ, тери ваўсимлик толасидан аёллар тўқиган тўр ҳамда сававлар ишлатилган. Қишда теннис ракеткасига ўхшаш чанғи ва ит қўшилган ёғоч чаналар билан кўчиб ов қилганлар. Кўчманчилик турмуш тарзига мослашган овчи хиндулар конус шаклида, ўртасида туйнукли тери ва ёғоч қобиғи билан қопланган, кўчишга қулай чайлаларда яшаганлар. Айрим атапаск

қабилалари қишда ертўлаларда истикомат қилганлар. Дарахт қобиғидан уй-рўзғор буюмлари ва ҳатто кема ясаганлар.

Қарибу ва лось терисидан аёллар кийимлар, маҳси (мокасин) ва қўлқоплар тикканлар, майда жониворларнинг териси ва жуни билан кийимларни безатганлар, бош кийими тўқиганлар. Баъзан ишлаб чиқариш қуроллари ва уй-рўзғор буюмларига ҳам нақш берилган. Эркак ва аёллар асосан бир хилда — енги узун қўйлақлар кийганлар, қишда қапошонли пўстин ёпинганлар.

Шимолнинг ўрмон хиндулари мустамлака арафасида уруғчилик муносабатларини сақлаб, жамоа бўлиб яшаганлар ва ов қилганлар. Қишда улар айрим гуруҳларга бўлиниб, кўчиб юрганлар, ёзда дарё бўйларидаги қароргоҳларга тўпланишиб савдо қилганлар. XVII асрлардан мустамлакачилар билан яқин алоқалар ўрнатилиб, мўйначилик махсус соҳага айланади ва мўйна савдоси товар айирбошлашни кучайтиради. Субарктика овчилари бошқа хиндулар сингари европаликлар томонидан зўрлик билан ўз ерларидан ҳайдалмаганлар ва қирилмаган. Чунки Шимолий Америка ўрмонлари чорвачилик ва дехқончиликка ноқулай бўлганлиги туфайли мустамлакачилар бу ерга бостириб қирмаганлар. Улар аксинча, қимматбаҳо мўйнага муҳтож бўлиб, мўйначиликни ривожлантириш мақсадида овчи хинду қабилаларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаганлар. Европаликлар келтирган темир қуроллар (пичоқ, болта, искана, кейин милтиқ ва х. к.) хиндуларнинг оғир меҳнатини анча енгиллаштирди. Шунинг учун дастлаб мўйна савдоси европаликлар билан хиндулар орасидаги муносабатларни катта фожиасиз ривожланишига сабаб бўлган эди. XVII асрнинг 30- йилларидан бошлаб миссионерчиликнинг кучайиши бу муносабатларни яна ҳам мустаҳкамлади. Маҳаллий *атапаск*, *кри* қабилалари билан келгинди канадалик французлар ва шотландияликлар орасидаги никоҳлар натижасида бир-икки аср ичида янги гуруҳ ~~ *метислар* ҳам пайдо бўла бошлайди.

Ҳозиргача алганкин ва атапаск қабилаларида ҳам матриликал, ҳам патрилокал никоҳтартиблари сақланиб келган. Бир неча жуфт оилалардан ташкил топган кичкина уруғ-жамоа кўчиб юришга одатланган. Айрим вақтларда байрам ёки диний маросим муносабати билан муайян жойда бир

неча никоҳдаги гуруҳлартўпланишган. Одатбўйича, никоҳдан кейин маълум давр куёв хотин уруғида жойлашиб, келин ҳақи учун хизмат қилиши кенг тарқалган. Жамоа экзогамия тартибларига риоя қилиши шарт бўлган. Барча қабилаларда муҳим масалаларни муҳокама ва ҳал қилишда ҳамма тенг ҳуқуққа эга бўлсалар-да, энг кекса донишманд кишилар раҳбарлик қилганлар. Ички жамоа муносабатларида „ҳар ким ўзига-ўзи хўжайин“ деган ахлоқ қоида­сига риоя қилинади.

Шимолий ўрмон овчи қабилаларида ибтидоий дин шакллари — тотемизм, шомонизм, сеҳргарлик, арвоҳларга сиғиниш **кенг** тарқалган. Улар ҳомий арвоҳлар кишиларга „куч-қувват“, касалликларни даволашга, ов қилишга ёрдам беради, деб ишонганлар. Алганкин қабилаларда одамсимон худолар ва одамхўр Виндиго номли баҳайбат махлуктўғри­сида тасаввурлар, мураккаб маросимлар, айикка сиғиниш эътиқоди муҳим ўринни эгаллаган. Кўп асрлар давомида амалга оширилган миссионерларнинг диний ташвиқоти ҳам зое кетмаган. Маҳаллий хиндулар орасида насроний дини ҳам тарқалган. Насронийлик, айникса, никоҳ муносабат­лари­га зўр таъсир қилиб, ҳозир хиндуларда моногам никоҳ ўрнатилишига сабаб бўлган. Атапаск қабилаларида хинду ва насроний диний тасаввурлари, одат ва одоб қоидалари аралашмасидан ташкил топган янги диний ҳаракаглар ҳам пайдо бўла бошлаган.

Мустамлакачилик сиёсатининг амалга оширилиши на­ти­жасида, айникса, шаҳарларга қўчирилган хиндулар орасида салбий социал оқибатлар рўй бермоқда. Масалан, овчи қароргоҳларини ташлаб шаҳарга қўчган „Чинпевайя“ қабила жамоаси сўнги ўн беш йил ичида ниҳоятда оғир социал шароитда руҳсизлик, ичкиликбозлик, авлодлар адовати, майда хиёнат ва кашшоқлик, саводсизлик ва хурофот каби фожиали аҳволни бошдан кечирмоқда¹.

Калифорния **хиндулари**. АҚШнинг Калифорния, қисман Невада ҳам Юта штатларида яқин даврларгача турли тилларда гапирадиган, аммо хўжалик-маданий бирликка эга

¹ Каранг: Североамериканские индейцы М.: изд. „Прогресс“ 1978. 396-бет.

бўлган қабилалар яшаганлар. Улар деҳқончиликдан беҳабар бўлса-да, овчилик ва теримчиликка асосланган анъанавий ҳўжалиги барча зарур нарсалар билан таъмин қилиб келган. Бу ернинг табиати мевали дуб (эман) дарахтининг жуда кўп турларини, ҳар хил емишли ўсимлик ва илдизларни, ёввойи ловия, пиёз, ёнғоқ, даре ва денгиз хайвонлари каби ниҳоятда бой озиқ-овқат маҳсулотларини етказиб берган.

Маҳаллий ҳиндулар, айниқса, дуб меваларини тозалаб, қуришиб, янчиб унидан атала пиширганлар. Дуб меваси уларнинг асосий таоми бўлибгина қолмай, қабилалар орасидаги савдо маҳсулотларининг муҳим соҳаси ҳам ҳисобланган. Улар ҳар хил ўрмон ўсимликларининг уруғлари, денгиз сохиллари ва ички дарёлардан моллюскалар, қисқичбақа, балиқ ва бошқа жониворларни овлаб ҳамда сув ўсимликларини йиғиб истеъмол қилганлар. Барча қабилалар учун озиқ-овқат йил бўйи табиатда мавжуд бўлса-да, уларни йиғиб-териш ишлаб чиқариш учун доимий меҳнатталаб қилинган. Асосий ишлаб чиқариш қуролларидан овчиликда ўқ-ёй, балиқчиликда санчки, сават, яхлит дарахтдан ўйиб ясалган кема. Бутун Калифорнияда зўр маҳорат билан сават тўқиш кенг тарқалган. Илдиз ва уруғларни йиғиб-териш учун учи йўнилган оддий ёғочдан фойдаланилган. Тош пичоқ, турли чиғаноқлар, мунчоқлар бойлик ҳисобланган. Асосий касби теримчилик бўлганлиги туфайли меҳнаттақсим қилинмаган. Лекин овчилик билан фақат эркалар шуғулланишган.

Шимолий Калифорния ҳиндулари ярим ертўлалардан иборат кичик қишлоқларда яшаганлар, қолганлари кўчиб юришга қулай бўлган дарахт қобиғи билан ёпилган конус ёки гумбаз шаклидаги чайлаларда истиқомат қилганлар. Деярли барча қабилалар қийимсиз юрганлар, аммо байрамларда жуда кўп безаклар тақилган. Қизлар фақат вояга етгандан кейин ўсимлик толасидан юбка ёки теридан этакча кийганлар, эркалар эса буғу терисидан қилинган белбоғ билаи чекланган. Совукда энига тери ёки қўрпача ёпинганлар.

Шимолий ва марказий ҳиндуларининг ижтимоий тузумида қишлоқ жамоаси, кўпчилигида фратриал тузум сақланиб келган. Она уруғидан патриархатга ўтиш муносабатларига хос тартиблар кучли бўлган. Воҳалардаги ва тоғ этакларидаги ҳиндулар йирик қишлоқларда жойлашган

бўлиб, анча ривожланган ижтимоий ва сиёсий тузумга, мураккаб диний тизимга эга бўлганлар. Тотемизм ва шомонизм кенгтарқалган. Шомонийлик чуқур ўйланилган маросимлар ва даволаш усулларига эга бўлган. Ҳар қишлоқда махфий жамиятлар мавжуд бўлиб, оммавий маросимлар (ҳар хил ўйинлар, тантаналар, безакли кийимлар билан) намойиш қилинган. Ибодат маросимларида ижро этиладиган ўйинларда ҳар ким ўз бойлигини кўрсатиши мумкин бўлган. Жанубий Калифорния қабилаларида ўспиринларни уруғ аъзолигига ўтказиш ва бошқа диний маросимларда кайф ёки қайт қиладиган ўтларни истеъмол қилиш одат бўлган.

Европалик истилочилар XVIII аср ўрталаридан ўз таъсирларини кучайтирадилар. Улар дастлаб соҳилга яқин водийларда миссионерлик маконларини ўрнатганлар, хиндулар билан алоқани мустаҳкамлаб, ўз маконларига жалб қилиб насронийлаштира бошлаганлар. Мазкур алоқалар хиндуларнинг турмуш тарзини емириб, оғир касалликларнинг тарқалишига сабаб бўлган. Айниқса, юкумли касалликлар минглаб хиндуларнинг ёстиғини қуритган.

1848 йилда Калифорнияда олтин топилгандан кейин, маҳаллий аҳолининг ҳаётида энг қоронғи кунлар бошланади. Кўглаб кела бошлаган олтин изловчилар хиндулар қишлоқларини талон-тароҷ қилиб кетганлар. 1850—1880 йиллар ичида бўлиб ўтган урушлар натижасида ожиз, бегуноҳ хиндуларга қарши чинакам ов бошланган ва уларни ваҳшиёна қириб ташлаганлар. Агар 1770 йилда 138 мингдан ортиқ хиндулар мавжуд бўлган бўлса, XIX асрнинг охирларига келиб деярли ўн хисса камайган. Расмий маълумотларга биноан, ҳозир Калифорния штатида 40 мингга яқин маҳаллий хиндулар (бутун штатда 18 млн аҳоли) яшайди.

Шарқий ва Жануби-шарқий районларда дехқончилик ва ўрмон овчи қабилалари. Шимолий Американинг шарқий районларида, Буюк қўллар атрофидаги АҚШнинг Гурон, Эри, Онтарио, қисман Нью-Йорк ва Пенсильвания штатларида ирокез ва алганкин қабилалари яшайди. Улар ўзларининг хўжалик, маданий ва ижтимоий турмуши хусусиятлари жиҳатидан яхлит гуруҳни ташкил қилади. Турли тилда гапирадиган мазкур қабилалар этник тарихини бир

неча даврларга бўлиб, турли афсона ва ривоятлар билан тўлдирилган. Тарихий ва этнографик жихатдан ирокезлар анча батафсил ўрганилган. Машхур Америка тадқиқотчиси Л. Морганнинг ажойиб асарлари туфайли ирокезларнинг турмуш тарзи, ижтимоий тузуми матриархат уруғининг классик намунаси, деб танилган.

Ирокезлар Шимолий Американинг шарқий қисмида кейин пайдо бўлса-да, археологларнинг айтишича, бу ерда маданият беш минг йиллар муқаддам ташкил топган. Ирокезларнинг этногенези эрамиздан аввалги I минг йилликда шакллана бошлаган *вудлэнд* маданияти билан боғлиқ эканлиги аниқланган.

Маҳаллий ҳиндулар қадимдан майда дарахтли ўрмон ва тўқайзорларни куйдириб, дехқончилик қилиб келганлар. Улар қирқилган дарахтларни қуришиб ёкқанлар, чопкида, ёғоч белкурак ёки йўнилган учли ёғоч билан ерни кавлаб, ишлов бериб қул аралаш тупроққа уруғ сепганлар. Ирокезларнинг асосий экинлари — маис (маккажўхори), ловия ва қовоқ. Бу экинлар („Уч опа-сингил“) билан уларнинг диний тасаввурлари ҳам боғлиқ. Уй олди томорқада тамаки, тарвуз, нўхат, кунгабоқар, ер ноки ва бошқа экинлар ҳам экилган. Аммо маккажўхорининг ҳар хил турлари ирокезларни зарур озик-овқат билан таъмин қилиб, ҳатто қўшимча маҳсулот етказиб берган. Маккага гўшт қўшиб сопол идишларда турли таомлар тайёрлаганлар. Заранг дарахти шарбатидан баҳор фаслида қанд пиширганлар. Ҳиндулар ёввойи мева, уруғ ва емишли илдизларни теришга жуда мохир бўлганлар. Қўл бўйида яшовчи айрим алганлик қабилалари ёввойи шolini кемада йиғиб, бошоғини янчиб, ёғоч билан туйиб гуруч олганлар.

Дехқончиликда ерни чопиб, ишлов бериш эркаклар зиммасига, бошқа барча ҳўжалик ишлари аёлларга юкланган. Овчилик ҳам эркаклар касби бўлиб, уларга гўшт, чарм ва тери етказиб берган. Бир гуруҳ эркаклар қуз ва қиш ойларида ўрмонларга кетиб ов қилиб баҳорда қайтиб келганлар. Улар буғулар, қундуз, сувсар ва савсар каби ўрмон хайвонларини ва қушларни овлаганлар, қуз пайтларида асал йиғганлар. Балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар. Ҳунармандчилик

анча ривожланган, кулолчиликни билганлар. Натижада савдо-сотик ривожланган.

Ишлаб чиқариш қуролларида дехқончиликда, асосан чопки, тошболта, мис тиғли пичок, найза ва ўқ-ёй, чўқмор таёқ(тош ўрнатилган махсус қурол—томагавк) ва палахмон, дарахт қобиғидан ясалган кема, санчки, тўр ва саватлардан фойдаланишган. Турли нақш берилган сопол чилимлар яшаш ироксзларга хос.

Терига ишлов бериш, айникса, буғу терисидан бахмал, чарм (замша) ишлаб чиқариш жуда ривожланган. Кийимлари замшадан, кундуз ва сувсар терисидан тикилган. Эркакларнинг кийими замша плаш ва юбкадан иборат, оёғига мокассин (маҳси), тўпиғи ва белига гетра, узун юбка ва кўйлак кийганлар, плаш ёпинганлар ва турли безаклар таққанлар.

Ирокез қабилаларининг жамоа уйлари бир неча оилага мўлжалланган тўғри бурчакли ёғочдан тикланиб дарахт қобиғи билан ёпилган. Л.Морган таърифича, бу „узун уйлар“ 6—8 метр кенгликда, ички томони дахлиз билан иккига бўлинган, девор бўйлаб узунасига ярим метр кўтарилган ёғоч супаларда эни 4 метр келадиган „хоналар“ ҳар бир оилага ажратиб қурилган. Баъзан бундай уйларда бутун бир уруғ яшаган. Уйланган янги келин-қуёвларга *шу* уй ёнига чўзиб янги хона қўшиб қурилган. Дахлиз ўртасида тўрт оилага мўлжалланган бир неча ўчоқ ўрнатилган. Қозон меҳмондорчилик белгиси ҳисобланган. Ҳар қишлоқда мазкур „узун уйлар“ сони 10—30 тагача етган. Айрим алгонкин қабилаларининг уйлари эгилган махсус дарахт шоҳларидан гумбаз ёки тўртбурчак шаклида тикланиб ёғоч қобиғи ёки чипта билан ёпилган. Қишлоқлар 500 дан то 1000 кишигача етадиган аҳолига эга бўлган.

Ирокезларнинг ижтимоий тузуми уруғчиликдан иборат бўлиб, бир неча қону қариндош оилалар бир аёл бошчилигидаги жамоа (овачир) ни ташкил қилган. Овачир дастлаб умумий хўжаликка эга бўлган матриархат уруғи ҳисобланган. Никоҳ экзогам тартибда бўлганлиги туфайли қуёв хотини бола туққунча айрича ўз уруғи билан яшаган, хотини олдиға фақат қоронғи кечаси борган. Мерос ҳам аёл уруғига ўтган. Қабилалар уруғларга бўлиниб, *фратриал* тартиб

ўрнатилган. Уруғ ва қабилаларнинг катта-кичиклиги қитъа-пинг Шимоли-шарқий қисмидаги ўрмонларнинг шароитига мослашган хўжаликка боғлиқ бўлган. Асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланган ер бутун қабила ёки уруғга тегишли, аммо ҳар бир овачирга тақсим қилинган. Муҳим масалаларни ҳал қилишга кекса уруғ аъзолари маслаҳатга тўпланишган. Уруғ оқсоқолларидан фратрий бошлиқлари тайинланган, улар қабила кенгашига тўланиб, очикмажлислар ўтказганлар.

Ҳинду қабилаларининг жипслиги ирокезларнинг 1570 йилда пайдо бўлган машҳур „Бешта қабила иттифоқи“ ёки „Ирокезлар лигаси“ да ўз ифодасини топган эди. Бунга энг кучли қабилалардан бештаси — Могаук (Чакмоқтош), Онейда (Гранит ёки Харсанггош), Онондага (Тоғликлар), Кайюга (Трубка ёки сохилликлар) ва Сенека (Буюк тепа-ликлар элати) бириккан. Иттифоқ 50 уруғ оқсоқол (сахем) ларидан иборат махсус умумий кенгашга эга бўлиб, унда уруш ва тинчлик, қабилалараро муносабатлар каби муҳим масалалар ҳал қилинган. Ҳарбий ишларни бошқариш учун Кенгаш 2 та лашкарбоши сайлаган. Ирокезлар лигаси жуда зўр кучга эга бўлган. XVIII асрга келиб унга Буюк қўллар атрофидаги бошқа қабилалар ҳам бўйсунган. Мустамлакачилар ҳам Иттифоқнинг фикри билан ҳисоблашганлар ва ҳатто дипломатик муносабатлар ҳам ўрнатилган (Англия ва Франция қироллари билан бўлган муносабатлар).

АҚШнинг мустақиллик учун олиб борган урушидан кейин ирокезлар каттик мағлубиятга учраб ўз она ерларини ташлаб кетишга ва аста-секин мол кўрасидек ўралган махсус резервацияларга кўчишга мажбур бўладилар. Аммо айрим қабилалар партизанлик урушини давом эттирганлар. Уруғ-қабила муносабатлари емирилиб, моногам оила пайдо бўлади, бир вақтлар дахшатли кучга эга бўлган ирокезлар фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум ҳолда камбағал фермер ва ишчиларга айланадилар. Шимолий Американинг алгонкин ва мусгок тиллар оиласига мансуб қабилаларнинг ҳам тақдири фожиали тугаган. Мазкур қабилалардан ташкил топган иттифоқчар (айниқса, кучли Крик Конфедерацияси) ҳам емирилиб, 1820-йилларда АҚШ ҳукумати томонидан ғарбий томондаги ноқулай жойларга зўрлик билан кўчирил-

ган. Ирокезларнинг бир қисми Канадага кўчиб, резервацияларга жойлашган.

Маҳаллий хиндуларнинг динлари ибтидоий эътиқодлар билан боғлиқ. Буларда кенг тарқалган тотемизм, шомонизмдан ташқари табиат кучлари, ўсимлик дунёси ва жониворлар билан боғлиқ турли анимистик тасаввурлар муҳим ўрин эгаллаган. Ирокезларда „Уч опа-сингил“ (маис, ловия ва қовок) ибодати кучли бўлган. Улар йилни уч даврга бўлиб (овчилик, йиғим-терим ва деҳқончилик фаолияти билан боғлиқ), турли маросимлар ўтказганлар. Энг катта байрам маросимлари қишнинг ўртасида нишонланган. Улар, айниқса, момақалди роқ ва қуёшга сиғинганлар. *Семинола* қабилалари сеҳрли буюмлардан иборат муқаддас тугунга итоат қилганлар ва шунга бағишланган йилда бир марта байрамлар ўтказилган. *Чинпева* қабилаларида ўсимлик ва ҳайвонларнинг арвоҳлари билан яқин алоқада бўлиш мумкин, деган тасаввурлар кенг тарқалган. Уларнинг шомонлари дуоғўйлик йўли билан яхши овни таъминловчи иримлар қилганлар, турли ўтлар билан касалликларни даволаганлар. Кейинги даврларда миссионерларнинг фаоллиги туфайли маҳаллий хиндуларнинг орасида насроний дини кенг тарқалган, ҳатто ибтидоий динлар билан христиан дини мазҳаблари аралашмасидан янги диний йўналишлар ҳам пайдо бўла бошлаган.

Халқ ижоди анча ривожланган. Эртақ ва ашулаларда, тарихий афсона ва ривоятларда хиндуларнинг ҳаёти поэтик тасвирланган. Машҳур Америка ёзувчиси Г. Лонфелло ёзган „Гайава тўғрисида қўшиқ“ номли қисса ирокезларнинг бой эртақларига асосланган. Турли рақс ва ўйинлар, хайкалтарошлик — тотемистик образларни тасвирлаш халқ ижодининг ажойиб намуналаридир.

Прерия (дашт) овчи қабилалари. Узоқ даврлар Миссисипи дарёси тармоқларининг Шимоли-шарқий қисмидаги ўзига хос табиатли бепоён дашту биёбон (прерия) да одам кам яшаган. Бу ерда XVIII аср бошларида Шимолий Американинг шарқий қисмида яшаган мустамлакачилар томонидан сиқиб чиқарилган хинду қабилалар Миссисипининг ғарбига кўчиб келиб, ўз навбатида маҳаллий қўп сонли, ярим ўтроқ овчи ва деҳқончилик қилаётган аҳолини сиқа бошлайди. Маҳал-

лий қабилалар аста-секин прерияга қўча бошлайди. Улар турли тил туркумига мансуб, айниқса, сиу, алгонкин, юто-ацтек ва атапаск қабилаларидан иборат бўлган. Мазкур элатлар тилларининг хилма-хиллигига қарамай, умумий маданий бирликка эга бўлганлар.

Мустақиллик учун курашдан кейин бошланган бозор муносабатларининг гуркираб ўсиши натижасида қўшимча ерларга муҳтожлик пайдо бўлади. 1803 йилда АҚШ конгресси хатто хиндуларнинг шаркий районлардан ғарбга — Миссисипи орқасига қўчириш режасини тасдиқлаган эди. Бу режа 1816—1850 йилларда амалга оширилиб, Америка тарихида „хиндуларни қўчириш“ даври деб аталган. Аслида хиндуларни зўрлик билан қабилла бошлиқларини сотиб олиб ва маст қилиб турли найранглар билан шартнома тузиб — „расмийлаштириб“ она ерини ташлаб, ғарбий дашт районларга жойлашишга мажбур қилганлар. Шартнома тузишга қарши бўлган қабилаларга қарши „адолат урушини“ эълон қилиб, курул кучи билан ҳайдаб чиқарганлар. Айниқса, ҳозирги Жоржия, Мэриленд, Жанубий Каролина штатларининг хиндуларини қўчириш ваҳшиёна зўрлик билан амалга оширилган. Крик, чокта, чикасо каби қабилаларнинг „кўз ёши йўли“ деб аталган қўчиши Америка тарихининг энг фожиали саҳифаларидан бўлиб, хинду халқига энг қагга мусибат келтирган, йўлда очлик, совуқ ва зўрликдан минглаб кишилар қирилиб кетишига сабаб бўлган¹.

Прерия хиндуларининг асосий касби ёввойи ҳўкиз (бизон)лар ов қилишдан иборат эди. Бизон гўшти ва ёғи таомга, терисикийим, пойабзал ва чайлаларга ишлатилган. Хиндулар дастлаб пиёда, ит ёрдамида, ўқ-ёй ва баъзан найза билан жамоа бўлиб ов қилганлар. Шаҳсий ов қилиш ман қилинган, бу тартибни бузганларни қаттиқ жазолаганлар. Европаликлар келгандан сўнг пайдо бўлган йилқи отлар XVIII аср ўрталаридан овчиларнинг муҳим ёрдамчисига айланади. Мустамлакачилардан ажралиб ярим ёввойи ҳолатга тушган йилқи (мустанг)ни қайта ўргатиб, овда ва юк

¹ Қаранг: Североамериканские индейцы. М.: изд. „Прогресс“, 1978, 18—19- беглар.

ташишда фойдаланилган. Теримчилик, мўйна ва куш овлаш, балиқчилик ҳам муҳим соҳа ҳисобланган.

Металлни билмаганлар, ўк-ёй ва найза учлари, болта ва бошқа қуролларни тош, суяк ва шохдан, уй-рўзғор буюмларини тери ва ёғочдан ясаганлар. Ҳайвонларни баъзан бўри ёки бизон териси билан никоблаб, махсус тўр билан ёки чуқур қазиб бутун ёз бўйи ов қилганлар.

Уйлари кўчиб юришга мослашган, конус шаклида ёғочдан қурилиб, бизон териси билан ёпилган ва тўшалган. Уйнинг ўртасида ўчоқ-гулхан ёқилган. Ҳар бир оила алоҳида ўзи учун чайла тиклаган, қавму қариндошларнинг чайлалари бир-бирига яқин доирасимон ўрнатилиб, марказида қабила кенгашига мўлжалланган махсус катта чайла (чодир) тикланган.

Дашт овчи хиндуларининг ижтимоий тузуми матриархатдан патриархатга ўтиш даврига тўғри келади. XIX асрнинг охиригача кўп қабилаларда матрилокал жойланиш ва никоҳ тартиблари сақланиб келган. Европаликлар билан алоқаларнинг кучайиши, йилкичиликнинг пайдо бўлиши ижтимоий муносабатларнинг ўзгаришига жиддий таъсир қила бошлайди, социал табақаланиш ривожланиб ота уруғи ҳукмронлиги кучаяди. Овчиликда муҳим роль ўйнаган от бойлик белгиси бўлиб қолади. Юзлаб отларга эга бўлган жамоа аъзолари камбағал, отсиз уруғдошларини эза бошлайдилар. Босқинчилик билан шуғулланувчи отрядлар пайдо бўлади, оқибатда уруш бойлик орттириш манбаига айланади. Ҳарбий ишга эътибор кучайиб, қабила бошлиғи қилиб машҳур лашкарбошиларни сайлаш одат бўлган.

Маънавий маданиятида ҳам анча ўзгаришлар рўй беради. Кийимларга, уйлари бекитадиган териларга, уй-рўзғор буюмларига нақш бериш жуда ривожланган. Пиктографик расмлар билан йилда ўтадиган муҳим воқеаларни тасвирловчи солномалар ёзилиб борилган ўзига хос календарга эга бўлганлар. Табиат кучларини илоҳийлаштирувчи арвоҳлар орасида ҳам табақаланиш натижасида энг муҳим ва иккинчи даражали авлиёлар пайдо бўлди. Энг катта маросимлар қуёш ибодати билан боғлиқ, ундан кейинги поғонада турган ер, сув, олов, ҳаво каби табиат кучларига хатто бизон, ит ва бошқа ҳайвонларнинг руҳларига сиғинганлар. Диний маро-

симларни ўтказишда дуохонлик ва табиблик билан шуғул-лаиувчи шомонлар ажралиб туради. Бой фольклор мавзулари ҳам диний ривоятлар билан суғорилган. Тасвирий санъат ривожланган. Чайлаларга ёпиладиган териларда, замша кийимларда ва бошқа буюмларда киши ва ҳайвон тимсол-лари тасвирланган.

Даштли хиндуларнинг ерларини тортиб олиш XIX асрда кучайди. Мустамлакачилар „ёввойи ғарб“ деб ҳисоблаган дашт жойларни ҳам босиб олиб, маҳаллий аҳолини ўз ерларидан, кўпчилигини эса резервацияларга ҳайдаган. 1830 йилдан кела бошлаган „оқтанли“ овчилар оммавий равишда бизонларни қириб (охирги ёввойи бизон 1881 йили ўлдирилган) хин-дуларни асосий ҳаёт манбаидан маҳрум этган.

2- §. МАРКАЗИЙ АМЕРИКА ХАЛҚЛАРИ

Америка қитъасининг АҚШ билан Мексика чегараси-дан жанубий қисмини одатда Лотин Америкаси, деб атай-дилар. Баъзан этногеографик жиҳатдан Мексика, Марказий Америка ва Вест-Индия махсус район қилиб ажратилган ва унга Мезоамерика (Марказий ёки Марказий Америка) деб ном берилган. Бу ерда 30 та мустақил давлат ва бир неча ҳозиргача мустамлака ҳолатдаги мамлакатлар мавжуд. Агар 80-йилнинг бошларида Шимолий Америкада 258,7 млн аҳоли бўлса, Лотин Америкаси 20,1 миллион км² майдонни эгаллаган ва 1983 йилларга келиб аҳоли сони 387,7 миллион кишига етган эди.

Лотин Америкаси давлатларининг 3/2 қисмида испан тили расмий тил деб қабул қилинган. Бразилия (минтақа ахо-лисининг колган 3/1 қисми)да португал тили тарқалган. Фақат 3 фоиз аҳоли яшайдиган кичкина давлатларда француз (Гаити), инглиз (Гайана, Тренидад, Барбадос, Ямайка, Багам ва бошқа оролларда) ва голланд (Сурина) тиллари ҳукмрон. Мамлакатлар тиллари ва тарихий тақдир билан умумийликка эга бўлса-да, ўзининг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, этномаданияти ва ҳўжалик хусусиятлари билан фарк қиладилар. Масалан, Аргентина, Бразилия, Мексика ва Венесуэла анча тараққий қилган замонавий мамлакат-лар каторига қиради. Аксинча, сушт ривожланган Гаити

иктисодий кўрсаткичларига караганда, юкорида қайд этилган мамлакатларга нисбатан ўнлаб, балки юз хисса орқада қолган. Ёки энг катта ҳудудга эга бўлган Бразилия Сальвадорга нисбатан 400 хисса кўп майдонни эгаллайди, қўшни Гайана аҳолисига нисбатан 150 хисса кўпроқ аҳолига эга.

Лотин Америкаси аҳолисининг этник қиёфаси ҳам турлича. Узоқдавр ичида маҳаллий туб аҳоли билан келгинди европаликлар ва миллионлаб қул қилиб келтирилган африкаликлар авлодларининг аралашмасидан пайдо бўлган ҳозирги мамлакатларнинг ўзига хос миллий маданияти, меҳнат ва халқижоди анъаналари шаклланган. Минтақанингранг-баранг табиати ҳам уларнинг хўжалик-маданий типлари ва маданияти хусусиятларига мислсиз таъсир ўтказган. Ниҳоятда кўп табиий бойликларга эга бўлган мазкур минтақани „жаҳоннинг хазинаси“ деб ҳам атаганлар. Аммо бой табиатли Лотин Америкаси анча қашшоқ ва қоқоқ ўлкалардан. Расмий маълумотларга караганда, бу ерда яшовчи аҳолининг ярмига яқини оч ёки ярим оч, яъни тўйиб овқат емайди. Айниқса, маҳаллий ҳиндулар оғир аҳволда. Ҳозир Лотин Америкасида 30 млнга яқин ҳиндулар яшайди.

Маҳаллий туб аҳоли ўтмишда юксак маданият яратиб, фақат Лотин Америкасигагина эмас, балки жаҳон маданиятига ҳам улкан хисса қўшганлар. Ҳинду қабилалари биринчи бўлиб жаҳонга картошка, томат, макка, маниока, пахта, кунгабоқар, какао ва бошқа муҳим экинларни кашф этганлар. Улар дастлаб каучук ширасидан фойдаланиш, қураре захарини ишлаб чиқариш ва тиббиётда фойдаланишни ўргатганлар, гамакни кашф қилиб жаҳонга ёйганлар. Гўзал қадимий меъморчилик, катта ҳашаматли шаҳарлар ва даб-дабали пирамидалар, афсонавий ўйма ва бўртма расмлар билан безатилган қўшқу саройлар, турли шакл ва ҳажмдаги гўзал ҳайкаллар, ранг-баранг бўёкли идиш ва буюмлар, тилладан қуйилган ҳар хил ҳайкаллар ҳиндуларни мўъжизакор санъат соҳиблари эканлигидан далолат беради. Лотин Америкаси ҳиндулари яратган қуй ва ўйинлар ҳам узоқ элатларга тарқалиб шухрат қозонган. Бу ерда европаликлар келгунга қадар илк синфий жамият, юксак санъат ва ҳунармандчиликка эга бўлган давлатлар пайдо бўлган.

Мексиканин туб аҳолиси. Тадқиқотчиларнинг фикрича,

хозирги Мексика территориясига одамлар 15—12 минг йиллар муқаддам кела бошлаган. Улар Тинч океан соҳиллари бўйлаб келганлар, кейин ички водийларни эгаллаганлар. Дастлаб Мексикада овчилик, балиқчилик ва теримчилик билан шуғулланувчи майда дайди қабилалар яшаган. Милоддан аввалги IV минг йилликлардан бошлаб деҳқончилик юзага келади ва биринчи бўлиб макка, ловия ва қовок эка бошлайдилар. II минг йилликка келиб деҳқончилик асосий хўжалик соҳасига айланади. Ўша даврдан бошлаб Мексика худудига юксак маданият яратган элатлар яшайди.

Милоддан аввалги I минг йилликнинг охирларида ва милонинг биринчи асрларида бу ерда неолит даражасидаги альмеклар ва сапотекларнинг деҳқончилик маданияти шаклланган эди. Бу маданият Куёш ва Ойга атаб қурилган дабдабали пирамидалар, деворлари расми ибодатхоналар ва зодагонларнинг саройлари, тош тўшалган қўчалар, лойдан қурилган уйли мавзелари билан ажралиб туради. Уларнинг ўрнига келган тольтеklar то XII асрларгача теварак-атрофдаги элатларга ўз таъсирини ўтказиб келган.

IX—X асрларга келиб мазкур маданиятлар аста-секин инкирозга учраб, Мехико водийсида янги элатлар — *теночка* ёки *ацтек* қабилалари пайдо бўла бошлайди. Улар XIV аср бошларида шимоли-ғарбий районлардан бостириб кириб қадимий маданият марказларини эгаллаб ўз тилларини сақлаб қолганлар. Ацтеклар қудратли давлат бирикмасига асос солган ва эски маданий анъаналарни давом қилдирганлар. Улар кучли қўшинга эга бўлган ва қисқа муддат ичида қўшни қабилаларни бўйсундириб солиқтўлашга мажбур қилган.

Ацтеклар ўзига хос мелиорация (суғориш) тизимиغا асосланган деҳқончилик хўжалигини яратганлар, ловия, помидор, батат (ширин картошка), какао, тамаки ва пахта экканлар. Ер ўғитланган, йўнилган ёғоч билан ишлов бериб экилган. Махсус камишдан сол ясаб, устига тупроқ тўкиб, сузадиган оролчаларда деҳқончилик қилганлар. Пахта ва агава толасидан ип йигириб турли мато тўқиганлар. Уй хайвонларидан: ит ва курка сақдаганлар. Буғу, қуён, ёввойи қушларни ўқ-ёй, найза, тузук билан ов қилганлар, қўл ва дарёларда балиқтутганлар. Мис ватошдан болта, найза учи ва пичоклар, нақш берилган (чархсиз) сопол идишлар,

олтиндан ҳар хил безаклар ясаганлар. Хунармандчилик ниҳоятда ривожланган бўлса-да, аммо меҳнат тақсимоти бўлмаган. Зарур буюмлар оилаларда ишлаб чиқарилган.

Қудратли ацтеклар давлатининг пойтахти Теночтитлан катта қўлнинг ўртасидаги оролда қурилган ва ўзининг гўзаллиги, улуғворлиги ва ҳашаматлилиги билан испан истилочиларини ҳайратда қолдирган. Пойтахтни қўл соҳили билан учта 10 метр кенглигидаги Дамба боғлаб турган, иккита махсус тарнов орқали сув ўтказилган. Қўл атрофида асосий экин далалари жойлашган, қишлоқлар ҳам далалар билан ўралган.

Ацтекларнинг уйлари одатда қамишдан қурилиб, деворлари лой билан сувалган, томи сомон билан ёпилган. Бой табақалар уйларини хом ғиштдан текис томли ва ички ховлили қилиб қурганлар. Пойтахтдаги баъзи уйлар устунларгатикланган. Пирамида шаклидаги ибодатхона ва жамоа иншоотлари тошдан дабдабали қилиб қурилган, ҳайкаллар ва ўйма нақшли тошлар билан безатилган. Қишлоқ жамоаси (кальпулли) умумий ерга эга бўлган ва бу ерларни айрим оилаларга тақсим қилганлар.

Эркакларнинг кийимлари этакли белбоғ ва плашдан иборат, аёллар юбка, енгсиз узун кўйлак кийганлар. Пойабзал теридан тикилган ёки агавадан тўқилган сандалдан иборат. Кийимлари безатилган, билак ва бурун узуклар осганлар, баданни бўяганлар. Таомлари ҳам турли хилда ҳар хил зира аралаштириб хушхўр қилинган. Маккадан тошёрғич билан ун чиқариб таом пиширганлар. Ацтеклар шоколадни кашф этганлар. Аммо улар „чоколатл“ни ичимлик сифатида истеъмол қилганлар.

Ацтек ва бошқа қабилалар мустамлака арафасида синфий жамиятга ўта бошлаган. Бутун ҳокимият зодагонлар ва кохинлар қўлида бўлган. Давлат бошида 2 та ҳоким сайланиб қўйилган, муҳим масалаларни қабила кенгаши ҳал қилган. Зодагон ва кохинларга ажратилган ерларни жамоа аъзолари экиб йиғиб-териби берган. Қулчилик одат тусига кириб, қулар асирлар ва қарздорлар ҳисобига тўлдирилган. Уларни ижтимоий қурилишларда, зодагон ва оқсоқоллар ҳўжалигида ишлатганлар. Қул савдоси кенг авж олган. Бўйсундирилган қабилалар ҳам солиқ тўлаганлар. Савдо-

сотиқанча ривожланган. Какао уруғи ва тилла қум солинган пайча пул вазифасини бажарган.

Илк қулдорлик тузумига мос келадиган ацтек маданияти шаклланган. Тольтеклар майя халкидан ёзувни, йил ҳисоби ва тақвимни, фалакиётни ва математик билимларни қабул қилиб олганлар. Дин мустақил соҳага ажралиб, диний масалаларни зодагон ва коҳинлар бошқариб турган. Қуёш худоси ва айниқса, қабиланинг уруш худосига бағишланган мураккаб ибодатлар русуми ишлаб чиқилган. Катта маросимларда ҳатто одам қурбон қилинган. Бундан ташқари, турли тотемистик ва сеҳргарлик тасаввурлар ҳам тарқалган.

Расмий маълумотларга кўра, ҳозир Мексикада яшовчи аҳоли 70 миллион кишини, шулардан ҳиндулар тахминан 30 фоизни ташкил қилади, яъни нуфузи 20 млнгача етади. Марказий воҳаларда жойлашган бир вақтлар қудратли халқ ҳисобланган ацтеклар билан миллион 300 мингдан ортиқ, жануброқда яшовчи майя — 650 мингга яқин, тоғ водийларида юқори маданият яратган сапотеклар сони 450 мингга етади.

Майя давлати. Милоднинг бошларида Юкатан ярим оролинингжанубий қисмида — ҳозирги Гватемала ҳудудида бир қанча майя шаҳар-давлатлар пайдо бўлади. V—VI асрларга келиб бундай давлатларнинг сони яна ҳам кўпаяди ва шимолий районларгатарқалади. Улар ўзаро курашиб турганлар. Аммо жанубий давлат—шаҳарларнинг кўпчилиги XI асрга келиб бирданига бўшаб қолади. Юкатан яриморолининг шимолида ўша даврда майя халқларининг бош шаҳри Майяпан қучайиб халқи юксак маданият яратган қудратли давлатга айланган ва испанлар истидосигача ўз ҳукмронлигини сақлаб келган.

Майя анча ривожланган деҳқончилик ҳўжалигига эга бўлган. Улар ўрмонларни тош болталар билан кесиб, дарахтларни куйдирганлар, қул босган далани ёғоч билан кавлаб уруғ сепганлар. Асосий экин маккажўхори ҳисобланган. Ундан ташқари ловия, помидор, қалампир, қовоқ ва пахта экилган. Гўштга ит ва қурка боқилган, ўқ-ёй, найза ва пуфлаб отадиган найча билан ов қилиб, хом гўшт ғамланган. Балиқчилик ва асалчиликни билганлар. Майя ҳиндулари

биринчи бўлиб какао дарахтини ўстириб, мевасидан ичимлик тайёрлаганлар.

Майя давлатида руда бўлмаганидан металл қуролларни, айникса, темир болта ва найза учлари, мис билан олтин қотишмасидан ёки соф олтиндан ясалган безакларни Мексикадан ва қўшни мамлакатлардан келтирганлар. Пахта ва агава толаларидан нозик матолар тўқилган, улардан плаш, юбка ва бошқа кийимлар тикканлар, чархсиз сопол идишлар ясаб, уларга турли нақшлар берилган. Савдо-сотик анча ривожланган, ловия ва какао уруғлари пул вазифасини бажарган. Қул савдоси ҳам бўлган.

Қишлоқлар енгил тўқима ёпилган чўққайган томли уйлардан ташкил топган. Қишлоқ марказида тошдан қурилган ибодатхона қад қўтарган, унда зодагон ва кохинлар яшган. Жамоа ери уйланган эркакларнинг сонига қараб, яъни ҳар оилага уч йилгача тақсимланган. Зодагонларга ажратилган махсус далаларда жамоа аъзолари хизмат қилган ва ҳатто садақа бериб турганлар, урушда иштирок этганлар. Солиқ тўлашдан бўйин товлаганлар худо йўлига қурбон қилинган. Қулдорлик пайдо бўлгач, қуллар зодагонларнинг хўжалигида, жамоа иншоотларини, қўшқ, саройлар ва йўллар қуришда, юкташишда ишлатилган. Қуллар микдори асирлар, қарздорлар ҳукм қилинганлар ва ҳатто етимлар ҳисобидан тўлдириб борилган.

Майя давлати бошида чексиз ҳуқуққа эга бўлган ҳоким („халач виник" — буюк одам) турган. Олий кохин унинг ўнг қўли ва маслаҳатчиси ҳисобланган. Халач-виник солиқ тўплаш ва қозилик қилиш учун қишлоқларга махсус бошлик (батаб) тайинлаган. Астрономия ва бошқа билимларни яхши эгаллаган кохинлар зўр кучга айланган.

Майя юксак маданият яратган халқлардан. Улар ўзига хос ёзувни кашф этиб, маълум билимларни чуқур эгаллаганлар. Айникса, аниқбилимлар, чунончи астрономия ва математика ниҳоятда ривожланган. Майяликлар йил ҳисобини дақиқаларгача аниқлаб календар тузганлар. Уларда йил 365 кунга бўлинган, календар 20 кунлик ойдан ва 13 кунлик ҳафтадан иборат бўлган. Иероглиф тизимига асосланган майя ёзувларида кохинлар турли афсоналар, дуо ва тарихий солномалар ёзиб қолдирганлар. Шу ёзувда ҳар 20 йилда

I арихии вокеалар баен қилинган махсус тош устунлар ўрна-Тилган. Ниҳоятда гўзал санъат билан тасвирланган ўйма ва бўрттириб ясалган ажойиб расмли мураккаб ибодат ва турмуш инпиотлари ҳозиргача кишини мафтун қилади.

Майя халқининг диний тасаввурлари синфий муносабатларни муқаддаслаштирган жуда мураккаб серҳашам маросим ва ибодатлардан иборат бўлган. Муқаддас китоблар фикус қобиғидан ишланган қоғозларга ёзилган ва рангли расмлар билан безатилган. Афсус, деярли барча қўлёзмалар испан мустамлакачилари томонидан куйдирилган. Асосий эътиқодлари деҳқончилик билан боғлиқ аҳоли осмон, ёмғир, ўсимлик ва бошқа табиат ҳодисаларини ифодаловчи худоларга сиғинишга асосланган.

Чибча-муисқлар давлати. Майя давлатининг жанубида, ҳозирги Колумбиянинг каттагина қисмида чибча тил оиласига мансуб юқори маданиятли қабила ва элатлар яшаган. Уларнинг энг қудратлиси *чибча-муиск* халқи мустамлакачилар келиши арафасида синфий жамиятга ўта бошлаган. Муисқлар тропик деҳқончилик билан шуғулланганлар. Маниока ва батат экинларини экканлар, кока дарахтини ўстириб меваси ва ёнғоғидан наркотик ичимлик тайёрлаганлар. Гўшттопиш учун овчилик қилганлар. Уй ҳайвонларидан фақат ит сақлаганлар. Экинлардан макка, картошка, ловия, помидор, пахта ва мевали дарахтлар экканлар.

Ишлаб чиқариш қуроллари тош ва ёғочдан ясалган чопқи, 1,2—2 метр узунлигида найза, палахмон, болта ва пичок. Улар мис куйишни билганлар, мис билан олтин қоришмасидан турли безаклар ва бадиий буюмлар ясаганлар. Кулолчиликни, йигирув ва мато тўқишни билганлар. Матодан этакли белбоғ, плашлар тикканлар. Тўп газлама ва олтин тангача пул вазифасини бажарган. Савдо ривожланган.

Ижтимоий муносабатларида ота уруғи ҳукмронлик қилган, аммо матриархат қолдиқлари сақланган. Улар жамоа бўлиб жойлашганлар ва катта оилаларга бўлинганлар. Полигамия кенг тарқалган зодагонлар ўнлаб хотин ва чўриларга эга бўлганлар. Қуллар пайдо бўлган ва синфий муносабатлар ўрнатилган. Бой табақалар безатилган кўшкларда, оддий жамоа аъзолари лой билан сувалган тўқима кулбаларда яшаганлар. Безакларни фақат зодагонлар осигна

ҳакли бўлганлар. Айниқса, бош ҳокимга итоат қилганлар. Унга турли совға-саломлар келтириб ҳузурига кирганлар.

Ҳокимни сайлаш маросими турли афсоналар билан боғлиқ. Ҳоким смола суртилган баданига олтин қум сепиб солга тушиб, қўлнинг ўртасига сузиб бориб чўмилар эмиш. У худога атаб олтин ва зумраддан ясалган хайкалчаларни сувга ташлар экан. Бундай ривоятлар муиск давлатини „Элдорадо“ (испанча „зарҳалланган“ ёки „олтин одам“) деб ном чиқаришга ва мустамлакачиларни „олтинга бой“ ўлкага бостириб келишларига сабаб бўлган.

Чибча халқдарининг динлари деҳқончилик билан боғлиқ. Қуёш, ой, ер худоларига, аجدодларнинг арвоҳларига сиғинишдан иборат. Бойларнинг жасадлари мумиёлаштирилган, хотинлари ва қуллари қатл қилиниб бирга дафн қилинган. Қабрга қурол ва қимматбаҳо буюмлар қўйилган. Қоҳинлар бой табақалардан тайинланган. Табиблар даволаганлар ва фолбинлик қилганлар.

3- §. ЖАНУБИЙ АМЕРИКА ХАЛҚЛАРИ

Инклар давлати. Жанубий Америкадаги Анд тоғларининг ҳозирги Колумбия, Эквадор, Перу, Боливия, Шимолий Чилида, яъни жуда катта ҳудудда кечуа тил оиласига мансуб турли элат ва қабилалардан ташкил топган Инк давлати бўлган.

Бу ерда I минг йилликда кечуа ва аймара тилларидаги қўплаб майда қабилалар яшаган. Ривоятларга қараганда, XIII асрга келиб шу қабилалардан Куско воҳасида жойлашган Инклар кучайиб 1438 йилдан қабилалар иттифоқига бош бўлади ва олий каста деб танилади. Бошқа барча элатлар унга бўйсуниб солиқтўлаб турган.

Инк давлатида аҳоли асосан деҳқончилик билан шуғулланган. Асли Анд тоғларида деҳқончилик хўжалиги милоддан аввалги уч мингинчи йилликда пайдо бўлган. Инклар милоддан аввалги VI асрда шакланган чанапата маданиятининг меросхўрларидир. Улар марказлашган суғориш тизимини яратганлар, асосан макка ва картошка экканлар. Картошканинг қўп турлари Европага илк бор шу ердан олиб борилган. Далалар тош билан беркитилган каналлар орқали

суғорилган, сув омборлари тўлдирилган. Ерга жез учли махсус таёқ (такля) ва тош бронза учли чопқи билан ишлов бсрилган, ҳосил жез ўроқ билан ўрилган. Булар, умуман, 40 га яқин экин турларини билганлар.

Андлик хиндулар Америка китъасидаги чорвачиликни билган ягона элатлардан ҳисобланган. Кечуа ва аймара халқлари лама ва альпака номли ҳайвонларни қўлга ўргатиб юк ташишда фойдаланганлар, гўшти, ёғи, териси, жуни, суягини хўжаликда кенг ишлатганлар. Ламанинг ёввойи турини уч йилда бир марта мол қўраларига ҳайдаб, қамаб, жунини қиркиб, кейин эркинликка чиқариб юборганлар. Гўшт учун денгиз чўққаси ва ўрдақларни овлаганлар. Уй ҳайвонларидан фақат итни сақлаганлар.

Инк давлатида ҳунармандчилик ривожланган. Улар металлни руда конларидан қазиб олганлар. Мис, қумуш, олтин, симоб ва бошқа рангли металлларни, ҳатто жез ишлаб чиққанлар, турли қурол (ўроқ, болта, пичоқ), безаклар ва диний буюмлар ясаганлар. Чархсиз нақш берилган ажойиб сопол идишлар ва ҳайкалчалар ишлаб чиққанлар, пахта ва жундан чиройли нозик матолар тўқиганлар. Ҳеч қандай қоришмасиз йирик кесилган тош бўлақлардан дабдабали ибодатхона ва қасрлар тиклаганлар. Оддий кишиларнинг уйлари тошдан ёки хом ғиштдан қурилган, камиш ёки сомон билан ёпилган, ойнасиз ва чипта эшикли кичкина хоналардан иборат.

Инклар ғилдиракли транспорт бўлмаса ҳам йўлларга катта эътибор берганлар. Бизнинг давримизгача етиб келган денгиз соҳили ва тоғ этакларида қурилган тоғ йўллар, туннель ва қўприқлар ҳозиргача кишини ҳайратда қолдиради. Улар энгил сол кемаларда узоқ масофаларга саёҳат қилганлар. Пулни билмаганлар, аммо натурал савдо-сотикривожланган. Ҳокимлар энг моҳир усталарни пойтахтга тўплаганлар. Бўйсундирилган қишлоқлардан ёш қизларни зўрлаб келтирганлар ва тўрт йил давомида тўқимачилик ва бошқа касбларга ўргатганлар, кейин улар 30 ёшигача эрга тегмасдан инк зодагонларига хизмат қилганлар.

Асосий ижтимоий ҳужайра қишлоқ жамоаси (айлью) ҳисобланган. Ер бош ҳокимнинг мулки ҳисобланса ҳам ҳар йил жамоа аъзолари (оилалар)га тақсим қилиб берилган.

Олий ҳокимга („Инка даласи“) ва коҳинларга („куёш даласи“) махсус ерлар ажратилиб, уни жамоа аъзолари ишлаб ҳосилини йиғиб берганлар.

Давлат тузуми ўзига хос деспотизм (истибдод)га асосланган қулдорлик империяси ҳисобланган. Инклар юқори табақа деб танилган ва улар меҳнатдан озод бўлиб бошқа қабилалар ҳисобига яшаганлар. Солиқдан кечуа қабиласи ҳам озод бўлган, бошқа қабилалар инкларга қарам бўлиб солиқ тўлаганлар, қул етказиб берганлар. Аммо уруғчилик муносабатлари (фратрийлик) сақланган. Инклар ҳатто кийим ва безаклари билан ажралиб, ҳукмрон каста (табақа)га айланган, ҳокимлар ва коҳинлар ҳам улардан сайланган. Олий Инка (Сана Инка) куёш ўғли ҳисобланган, унга бошқалар итоат қилганлар.

Инк давлатида политеистик (қўп худолик) динлари кенг тарқалган. Куёш ибодати энг муҳим ҳисобланган, шунинг учун Сана Инка ҳам худо даражасига кўтарилган. Она-ерга, табиатга сиғинганлар, Макка ва Картошка худолари бўлган, аجدодлар арвоҳларига ҳам сиғинганлар. Катта байрамларда ёки офат келса асирлардан ёки бўйсундирилган қабилаларнинг болаларидан қурбонлик қилганлар. Коҳинлар диний маросимлардан ташқари астрономик кузатишларни ҳам олиб борганлар. Инкларда икки хил йил ҳисоби — Куёш (366 кун) ва Ой (354 кун) календари бўлган. Тарих ва генеалогия билан шуғулланувчи махсус донишманд (амаута)лар бўлган. Табибчиликдан ташқари хирургия (жаррохлик) тажрибасига эга бўлганлар, трепанация қилишни билганлар. Иероглиф ёзуви билан бирга ўзига хос рангли иплардан тузилган тугма ёзув ҳам бўлган. Аммо ноёб ёзув намуналарини испан истилочилари бутунлай йўқ қилганлар.

Испанлар Писарро бошчилигида инклар давлатини 1531 — 1533 йилларда талон-тарож қилганлар. Лекин мағрур инклар қўзғолон кўтариб қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Фақат 1572 йилда қўзғолон бостирилиб бутун мамлакатни истилочилар эгаллаган. Ҳозиргача кечуа ва аймара халқлари ўз маданиятларини ва тилини сақлаб қолганлар. Улар бир неча мамлакатларга бўлинган. Масалан, кечуа халқи беш давлатда яшайди, айниқса, улар Эквадор ва Перуда кўпроқ.

Чилининг жанубий районларида бир неча гуруҳларга бўлинган араукан қабилалари яшайди. Улар ҳам инклар сингари деҳқончилик билан шуғулланганлар, картошка, маис, ловия, сули экканлар, чорвачилик ва теримчиликни билганлар, қисман овчилик ҳам қилганлар. Кийимлари газламани иккига буклаб, ўртасини бош сиғадиган қилиб кесиб олинган плаш (панчо) шаклида бўлиб, унинг тагида теридан шим кийганлар. Ҳар хил чиғаноқ ва металлдан ясалган безаклар тақишган. Арауканлар камишдан тўқилиб, лой билан сувалган конус шаклидаги сомон ёки камиш томли уйларда яшаганлар. Ижтимоий тузуми матриархатдан ота уруғига ўтиш даврига тўғри келади. Улар инкларнинг қаттиқ таъсирида бўлган ва маданиятининг кўп томонларини, жумладан, металл ишлаб чиқаришни, тугма ёзувни қабул қилиб олганлар. Чили давлати арауканларни 1883 йили кагга куч билан ўзига бўйсундирган. Сўнгги даврларгача улар баъзи жамоатчилик муносабатларини сақлаб келганлар. Ҳозир кўпчилик арауканлар резервацияларга жойлашган.

Тропик ўрмон хинду қабилалари. Жанубий Американинг Шимолий-шарқий ва Марказий қисмларида мустамлака арафасида аравак, тупи-гуарани ва қариб тил оиласига мансуб турли қабилалар яшаган. Улар ниҳоятда қоқоқ ибтидоий жамият даражасида турган ўтрок элатлардир. Асосий касби тропик деҳқончилик бўлиб, майда бутазорларни тош болталар билан қирқиб куйдирганлар, кул аралаш тупроққа ёғоч таёқ билан кавлаб макка, батат, ловия, тамаки ва пахта экканлар.

Амазонка ва Оринока дарёларининг тропик ўрмонларида ов қилганлар, дарё ва қўлларда балиқтутганлар. Тош болталар ҳам қурол, ҳам савдо воситаси ролини ўйнаган. Овда парли ўқ-ёй, суяк, чиғаноқ ва ёғочдан ясалган турли қуроллар ишлатилган. Маймун ва қушларни овлашда учи қурара номли ўсимлик заҳари суртилган бамбукдан ясалган пуффак найча қурол (сарбакан) ишлатилган. Умуман, маҳаллий хиндулар маҳорат билан ўсимлик заҳарларидан фойдаланганлар. Балиқ овда турли тўр ва сават ишлатилган, ёғочдан кичик кемалар ясаганлар. Балиқни ўқ-ёй ва санчки билан ҳам овлаганлар.

Тўр тўқишда тропик ўрмон хиндуларига тенг келадигани

йўқ. Еғочга осиб қўядиган каравот—гамакни кашф қилиб бутун дунёга шу ном билан тақдим қилган, безгак касалини даволашда энг зарур дармон—хинин дарахтини кашф қилган ҳам ўрмон хиндуларидир. Улар доирасимон ёки тўртбурчакли пальма япроғи ва бутуқлар билан ёпилган уйларда яшаганлар. Деворлари ҳам бутуқлардан тўкилган ёки бўйра билан устунларга беркитиб лой сувалган.

Амазонка ва Оринока воҳаларидаги хиндулар уруғ-жамоа бўлиб яшаганлар ва умумий хўжаликка эга бўлганлар. Оилалар матрилокал типидagi жуфт никоҳтартибида бўлса ҳам гуруҳ никоҳ қолдиқлари сақланган. Ов қиладиган ва балиқ тутадиган умумий ҳудуд жамоа мулки ҳисобланган, овни тенг тақсим қилганлар. Ҳар бир қишлоқ ўз-ўзини бошқарувчи жамоага эга бўлиб, унга оқсоқол раҳбарлик қилган. Ҳар бир қабилада эркаклар иттифоқи мавжуд. Қабилалар аро алоқалар табиий шароит туфайли унча мустаҳкам бўлмаган.

Диний тасаввурлари ҳам моддий шароитга боғлиқ бўлган. Теварак-атрофдаги табиат яхши ва ёмон арвоҳлар билан тўла, уларни юмшатиш учун худойилар қилиб туриш зарур, деган ақидага риоя қилганлар. Шомонизм кенг тарқалган, шомонлар арвоҳлар билан воситачи бўлибгина қолмай, табиблик ҳам қилганлар. Диний маросим ва байрамларда оддий мусика асбоблари (шоҳ, най) жўрлигида турли рақсларга тушганлар, баданларини бўяганлар, қуш пати, ёнғоқ, тиш ва бошқа буюмлар билан безанганлар.

Европаликлар келиши билан тропик ўрмон хиндулари овга қулай жойларини ташлаб чангалзор ўрмонларнинг ичкарасига чекинишга мажбур бўлганлар. Аммо XIX аср охирида каучук йиғиш учун келган мустамлакачилар хиндуларни яна ҳам сиқиб ноқулай жойларга қўчишга мажбур қилганлар.

Шарқи-жанубий Бразилия ва Пампа хиндулари. Бразилиянинг қалин ўрмонларида ва қурғоқ ясси тоғларда ботокуда, жес ва бошқа тил туркумига мансуб турли қабилалар яшаган. Улар дехқончиликдан хабардор бўлса ҳам, асосан теримчилик, овчилик ва балиқчилик билан кун кечирганлар. Бир неча қатта оилалардан ташкил топган локал гуруҳлар қирларда, кичкина ерларда маниока, ботат

экиб, хосилини йиғиб-териб олгандан кейин бошқа жойларга кўчиб теримчилик қилганлар. Уларнинг асосий қуроллари ўқ-ёй ва найза, аёллар оддий ёғоч билан кавлаб емишли илдизлар, уруғ ва меваларни **терганлар**, эркаклар буғу, страус (туякуш) ва бошқа ҳар хил майда хайвон ва қушларни овлаганлар, санчки ва тўр билан балиқтутганлар. Уларда тошдан ясалган болта ва пичоқлар ҳам бўлган.

Ботокуда қабилалари қароргоҳларида бутун гуруҳга мўлжалланган пальма япроқлари билан ёпилган катта чайлартикланган. Сув сақлайдиган саватлари, махсус уй-рўзғор буюмлари бўлган. Улар кийимни билмаганлар, баданларини бўяб беаганлар, қулоқларига ва лабларига ёғоч исирға осганлар.

Мазкур қабилаларнинг ижтимоий тузуми кам ўрганилган бўлса-да, уруғчиликтузумида яшаганликлари аниқ, улар дуал ташкилотга эга бўлганлар, гуруҳий никоҳ ва экзогамия тартиблари сақланган. Уруғ жамоасида она уруғи тартиблари (уруғ ҳисоби ва ҳоказо) сақланган, аммо эркаклар иттифоқи ижтимоий ҳаётда муҳим роль ўйнаган. Диний тасаввурлари кўшни тропик ҳиндуларникидек табиий кучларга сифинишдан иборат бўлган.

XVIII—XIX асрлар давомида Бразилия ўрмон хинду қабилалари португаллар томонидан қирилган. Улар резервацияларга кўчирилиб очлик ва касалликларга чидамай ўлиб кетганлар. Иккинчи жаҳон уруши арафасида ботокуда қабилаларида бир неча ўнлаб киши қолган бўлса, жес тил оиласига оид қабилаларга мансублардан ҳеч ким қолмаган. Тирик қолган хиндулар каучук плантацияларида хизмат қилмоқдалар. Улар қалин ўрмонлардатурли хомашё (смола, каучук, хинин дарахти қобиғи, ноёб қушларнинг патлари ва х. к.) етказиб берадилар ва ўз меҳнатига арзимайдиган ҳақ оладилар.

Пампа хиндулари. Жанубий Американинг жанубидаги кенг дашт ҳудудларида қадимдан Патагония бепоеън текисликларини пампа деб атайдилар. Бу ҳудудда ҳар хил тилда гапирадиган овчи қабилалар (асосан чон, араукан, тэхуэльяче) яшаган. Улар дастлаб пиёда, европаликлар келгандан кейин отда гуана (ламанинг ёввойи бир тури)ка ов қилганлар. Ов қуроллари ўқ-ёй, бўла (тери халтагатош солиб икки-

учтасини арқон учига боғлаб палахмонга ўхшатиб хайвонга отганлар, оёғи ёки бўйнига ўралган бўла уни қўлга туширган) билан тез югурадиган гуанакани туякуш ва буғуларни овлаганлар. Улар турли ўсимлик, уруғ ва илдизларни ҳам йиғиб-терганлар.

Пампа овчилари манзилгоҳларида дайди турмушга мослашган бекитма ёки гуанака териси билан копланган чайлаларда яшаганлар. Териларга маҳорат билан ишлов бериб белбоғли плаш ёпинганлар, от ёки гуанака оёқтерисини шилиб хомлигича маҳсига ўхшаш пойабзал қилиб, совуқ ва ёмғир пайтларида устига тери кавуш кийганлар. Шунга қараб, испанлар пампа овчиларини „патагониялик“ (катта оёкли)лар деб атаганлар.

Патагонияликлар 30—40 оиладан иборат қавм-қариндошлар гуруҳини ташкил қилган. Гуруҳ бошида оксокол турган ва жамоа бўлиб ўтказиладиган овни бошқарган. Қароргоҳлар патрилокал типда бўлган, келин учун қалин тўланган. Асосий мулк — от ва қурол — эркакка тегишли, уй-рўзғор буюмлари енгил ёғоч ва теридан ясалган. Эри ўлган бева хотинга мерос қолмаган, ўликдан қолган барча буюмлар йўқ қилинган. Инициация маросимлари жуда тантанали байрам кийимларида (бўялган тери, пар, хайвон ва шохлари билан) чайлалар безатилган ва турли рақслар, ноғора ва сурнайлар билан ўтказилган.

Диний тасаввурлар тотемизм ва анимизм билан боғлиқ. Шомонийлик ҳам маълум, шомонлар вазифасини хотинлар бажарган, эркак шомонлар хотинча кийиниши шарт бўлган. Аждод арвоҳларига сиғиниш кучли бўлган.

XVIII аср охирларида мустамлакачилар Аргентина жайубидаги серхашам даштларни эгаллашга киришиб пампа хиндуларини кириш сиёсатини амалга ошира бошлаган. Моҳир овчи ва отли аскар ҳисобланган хиндулар қаттиқ қаршилик қўрсатганлар. Аммо кучлар тенг бўлмаганлигидан 1878—1883 йилларда аргентина ҳокимияти ўтказган „жануб компанияси“ натижасида хиндуларнинг қўлчилиги қирилган, қолган озгина қисмини Патагониянинг жанубига ҳайдаганлар. Ўтган асрнинг бошларида бир неча ўн араукан ва пуэльче вакиллари қолган, холос.

XIX асрнинг ўрталаригача Оловли Ер архипелагида

ўна, алакулуф ва ямана номли қабилалар ибтидоий турмуш тарзини сақлаб қолганлар. Ниҳоятда оғир табиий шароитда яшаган мазкур қабилалар дайдиликда гуанака, тюлень, балиқ ва қушларни овлаб, ҳар хил ўтлар ва моллюскаларни териб кун кечирганлар. Улар қароргоҳларда вақтинчалик тери ёки дарахт қобиғи билан қопланган бекитма ва чайларда истиқомат қилганлар, ҳайвон териси билан ёпинган, оловдан фойдаланганлар. Овчилик қуроллари: ўқ-ёй ва санчки, дарахт қобиғидан ясалган кичкина қайик.

Ямана қабилаларида қавму қариндошлар гуруҳи бир жамоа (уруғ) ҳисобланган ва уни „укур“ деб атаганлар. Жамоа бошлиқлари жамоа бўлиб ов ташкил қилганлар, қўшни қабилалар билан мунозара юргизганлар. Қабилалар экзогам уруғ гуруҳларига бўлиниб, уруғ ҳисоби ҳам она, ҳам ота томонидан белгиланган жуфт оила ҳукмронлик қилса-да, полигам никоҳтартиблари сақланиб келган. Табиблар муҳим роль ўйнаган, улар касалларни даволаган, об-ҳавони айтиб берган. Тотемизм ва сеҳргарлик, касб ибодати ва арвоҳларга сиғиниш кенг тарқалган.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмида, айниқса, 1870 йилларда мустамлакачи-чорвадор европаликлар кўплаб кела бошлаган. Оловли Ер нам, юмшоқтабиати билан қўйчиликка қулай бўлган. Мустамлакачилар тез вақт ичида қўйчиликни ривожлантирган. Жамоатчилик тартибларига ўрганган ибтидоий қабилалар қўйни ов қила бошлаганлар. Мустамлакачилар ўз навбатида ҳиндуларни чинакам овлашга ўтиб, ҳар бир ўлдирилган ҳинду калласига беш фунт стерлинг ҳақ тўлаганлар, Чилида эса бир фунт тўланган. Бундай ваҳшийлик сиёсати туб аҳолининг қисқа муддат ичида қирилиб кетишига сабаб бўлган.

4- §. АМЕРИКАНИНГ ҲОЗИРГИ ЭТНИК ҚИЁФАСИ

Ҳозирги Америка қитъаси ўзининг ранг-барангтабиати сингари турли хилдаги этник қиёфага эга. Кашф этилгандан сўнг беш асрлик тарихи давомида қитъага жуда кўп хилма-хил элат ва халқлар келиб унинг этник тузилишида туб ўзгаришларга сабаб бўлган. Уларнинг географик жойлашишда ҳам катта ўзгаришлар рўй берган. Бу ерда йирик халқлар

фақат Янги даврда шаклланган. Европаликлар келгунга қадар Американинг туб аҳолиси асосан қадимий дехқончилик маданияти марказлари Жаиубий Мексика ва Анд тоғларида жойлашган. Шимолий ва Жанубий Американинг майда қабилалари эса овчилик, теримчилик ва балиқчилик билан шуғулланганлар.

Ҳозир АҚШ ва Бразилияда 100 дан ортиқтурли халқлар, Канада, Мексика ва Аргентинада 50 дан кўпроқ, Боливия, Венесуэла, Перу, Колумбия ва Чилида 25 га яқин халқ ва элатлар яшайди. 30 дан ортиқ халқ бир миллиондан кўп аҳолига эга. Энг кўп сонли аҳоли 1985 йили АҚШда (240 млн), Бразилияда (135,5 млн), Мексикада (78,5 млн), Колумбияда (28,4 млн), Канадада (25,3 млн), Аргентинада (30,5 млн), Перуда (19,7 млн), Венесуэлада (17,3 млн.), Чилида (12,1 млн.) яшайди. Туб аҳоли ҳисобланган ҳиндуларнинг авлодлари бутун аҳолининг тахминан 6/1 қисмини ташкил қилади. Шулардан энг кўп сонли халқлар: кечуа 13,2 млн (Перу, Эквадор, Боливия), гуарани 2,9 млн (Парагвай), аймара 2 млн (Боливия, Перу), ацтеклар 1,3 млн. (Мексика), алганкинлар 350 минг, атапасклар 285 минг, чибча-муиска 270 минг ва бошқалар.

Тил жиҳатдан ҳозирги Америка аҳолисини олимлар икки катга гуруҳга бўлади, келгинди *ҳинд-европа* тиллари (асосан инглиз, испан, француз) ва маҳаллий ҳинду тиллари (майя, ацтек, аймара, кечуа, гуарани, пенути, чибча ва ҳоказо). XVI—XVIII асрлар давомида Африкадан зўрлик билан миллионлаб келтирилган турли элатлар (банту, йоруба, хуаса, эва ва х.к.) ҳам китъанинг этник қиёфасига муайян таъсир ўтказган. Ҳозирги Американинг айрим мамлакатларида негрлар ҳатто кўпчиликни ташкил қилади.

Европа мустамлакаси натижасида кўп асрлик мураккаб этник жараён рўй бериб туб аҳолининг фақат лингвистик ва антропологик тузилишидагина эмас, унинг турмуш тарзида ҳам жиддий ўзгаришлар бўлиб ўтди. Апбатга, мазкур жараён табиий бир ҳолат бўлмасдан, балки зўрлик ва ваҳшийлик билан амалга оширилган. Мустамлакачиларнинг ҳиндуларни очикдан-очик қириб ташлаш сиёсати Америка тарихининг энг фожиали саҳифаларидан ҳисобланади. Истилочилар келтирган қирғин, оғир меҳнат ва турли юқумли касаллик-

лар миллионлаб хиндуларнинг ёстиғини қуритган эди. Айниқса, Вест-Индия аҳолиси XVI асрнинг биринчи ярмида ёқфожиали тақдирни бошдан кечирган, оқибатда хиндулар ўша даврда деярли бутунлай қирилиб кетган ва уларнинг анлодларидан ному нишон қолмаган. Фақат кўп сонли қадимий маданият яратган халқлар (аймара, гуарани, Жанубий Мексика хиндулари) ва Жанубий Американинг ички тўқайзорларида, Амазонка ва Оринока дарёларининг воҳаларидаги тропик ўрмонларда яшайдиган хиндулар қисман этник территориясини ҳамда маданий хусусиятларини сақлаб қолганлар.

Келгинди европаликларнинг этник тарихи анча мураккаб ва нотекис. Улар Америка қитъасининг турли қисмида турлича жойлашганлар. Шимолий Америкага дастлабки истилочилар кишилар Англия, Ирландия ва Шотландиядан кела бошлаган. XIX аср ўрталаригача бу ерга кўпроқ Шимоли-ғарбий Европа мамлакатларининг вакиллари кўчиб келганлар. Келгиндиларнинг кўпчилиги ирқий томонига кам эътибор қилиб маҳаллий қабилалар билан никоҳтузганлар. Кейинчалик Германия ва Швециядан иммигрантларнинг тўлқини бир оз кучаяди. XIX асрнинг II ярмида Австро-Венгрия, Италия ва ҳатто Россиядан, кейин Япония ва Хитойдан ҳам одамлар кўчиб кела бошлайди. Аммо иммигрантлар қитъанинг қулай жойларини ахтариб турлича жойлашганлар. Европаликлар кўпинча АҚШ ва Канаданинг шарқий ва марказий қисмларига, ҳамда Марказий ва Жанубий Америкага тарқалиб ўрнашган бўлсалар, японлар ва хитойлар асосан Тинч океани соҳилларига жойлашган.

АҚШнинг аҳолиси қурама бўлиб, унинг асосий тили инглизча, фақат 10 фоиз аҳоли ўз она тилида гапиради. Бир неча асрлик ассимиляция натижасида ҳозирги инглиз тиллик Америка миллати шаклланган. Шуниси қизиқки, қитъада яшовчи роман-герман тилларида гапирадиган кишиларнинг сони шу тилларнинг ватанидаги аҳолига нисбатан бир неча марта кўп. Масалан, инглиз тилининг ватани Англияда 56 млн киши шу тилда гапирса, Америкада инглизчада 200 млнга яқин киши гапиради. Испанияда 36 млндан ортиқ киши испанча гапирса, шу тилда гапирадиган кишилар Марказий ва Жанубий (лотин Америкаси) қитъасида 200 млндан ошади.

Португал тилида ўз ватанида 10 млн га яқин португаллар гапирса, Бразилияда бу тилда 115,5 млн аҳолининг тилига айланган. Умуман, қитъадаги аҳолининг кўпчилиги роман тилларида (испан, португал ва французча—54 фоиздан ортиқ) ва герман тилларидаги халқлар (инглизча —35 фоиз), қолган аҳоли хиндулар ва бошқа келгинди майда миллатлардан иборат.

Американинг этник тарихида ирқий жиҳатдан негрлар алоҳида ўринни эгаллайди. Улар XVI асрнинг I чорагидан бошлаб Африкадан минглаб келтирилган. Уч аср давомида зўрликбилан асосан Вест-Индия ва Бразилияга плантациян хўжаликларда ишлатиш учун қул қилиб келтирилган сон-саноксиз негрлар маҳаллий этник жараёнга ўз таъсирини ўтказган, албатта, негрлар дастлаб юзлаб келтирилса, XVII асрда бир неча мингдан иборат бўлган, XIX аср бошларида 1 млн., 1860 йилларида 4 млнга яқин негр куч билан олиб келинган. Ҳозир АҚШ аҳолисининг 12 фоизи, Лотин Америкасининг 9—10 фоиз аҳолиси негрлардир. Улар асосан антропологик ва баъзи миллий хусусиятларини сақдаб, жойлашган ўлкалардаги ҳукмрон тилларни эгаллаганлар.

Бутун Америкада 3—4 асрлик мураккаб ассимиляция ва консолидация жараёни натижасида турли курама этник гуруҳлар пайдо бўлган эди. Бу ердаги Испания ва Португалия мулкларига кўчиб келган испаниялик ва португалиялик дворянларнинг авлодлари „креоллар“ деб ном қозонган. Улар маҳаллий бой табақалар ҳисобланиб қону қариндошлик алоқаларини ўрнатганлар. Креоллар метрополия аҳолиси билан бир оз зиддиятда бўлиб, айрим ҳуқуқлар (масалан, ҳукмронлик қилиш)дан маҳрум бўлишган. Шунинг учун улар XIX асрнинг I чорагидан — мустамлакачилик тугагандан кейин мустақиллик учун курашга бош бўлиб, янги пайдо бўлган республикаларда ҳокимликни ўз қўлларига олганлар.

Аслида ирқларнинг аралашуви мустамлакачиликдаврида бошланган эди. Оқибатда жуда кўп метислар пайдо бўлган. Улар европаликлар билан хиндуларнинг авлодларидир. Баъзан метис хинду аёлига уйланиб фанда „сальто атрас“ (орқага сакраш) деб аталган авлод ҳам пайдо бўлган. Метислар айниқса, Мексикада, Жанубий Американинг ғарбий

ООхилларида, Марказий Америка мамлакатларида, Колумбия ва Венесуэлада кўп.

Европаликлар билан негрлар аралашмасидан пайдо бўлган авлодлар „мулат“, деб ном олган. Улар негрлар кўпроқ бўлган жойларда тарқалган. Вест-Индияда бундай авлодлар ҳатто махсус терминлар билан аталган. Масалан, авлодда 4/1 қисми негр ҳисобланса, „квартерон“, 8/1 қисми „октрон“, 16/1 қисми „мусти“, 32/1 қисми „мустефино“ деб ном берилган. Мазкур тизим асосида кишининг ижтимоий ўрни белгиланган. Агар „октанли“ билан „мустефино“дан бола туғилса, у оқ танли, деб танилган ва эркинлар қаторига кирган (ҳатто ота-онаси қўл бўлса ҳам).

Марказий Америка, Колумбия ва Эквадорда хинду билан негрлар никоҳидан пайдо бўлган авлодларни „самбо“ деб атаганлар. Булардан ташқари, XIX асрнинг 30-йилларида кулик ман қилингандан кейин Америкага Ҳиндистон ва Хитойдан контракт асосида ёлланма ишчилар келтирила бошланди. Уларнинг кўпчилиги Вест-Индия мамлакатларига жойлашиб янги этник гуруҳларнинг шаклланишида иштирок қилганлар.

Ҳиндуларнинг ҳозирги географик жойлашуви ҳам иотекис. Агар Шимолий Америкада эскимос ва хиндуларнинг сони 1,5 млндан ортиқ бўлса, Вест-Индия ва Уругвайда соф хиндулар мутлақо йўқолиб кетган, Коста-Рика ва Аргентинада жуда кам қолган. Лотин Америкасида яшовчи аҳолининг 55 фоизини метислар ташкил қилади, Мексикада эса метислар аҳолининг 5/4 қисмидан иборат. „Октанлилар“ фақат Аргентина, Уругвай ва Коста-Рикада кўпчилик аҳолини ташкил қилади, қолган Лотин Америкаси мамлакатларида нисбатан кам. Антропологик ва этнографик маълумотларга кўра, бутун Лотин Америкасида соф европоид („оқ танли“) ирқига оид типлар аҳолининг 5/1 қисмини ташкил қилади, холос. Айрим давлатларда, масалан, Доминикан Республикасида эса аҳолининг кўп қисми мулатлардан иборат.

Шимолий Америкада жуда кўп французлар, итальянлар, немислар, славян халқлари ва бошқа миллатлар яшайди. Масалан, Канадада французлар аҳолининг 3/1 қисмини ташкил қилади. XIX аср охирларидан бошлаб Лотин Аме-

рикасидаги мамлакатларга араблар, Ливан ва Фаластиндан кўчиб кела бошлаганлар.

Хозирги Америка мамлакатларида барча элат, қабила ва халқлар миллат бўлиб шаклланмоқда. Муайян иқтисодий, ҳудудий, рухий ва маънавий маданият бирлиги негизида Америка, Канада, Мексика, Бразилия, Венесуэла, Куба, Колумбия ва бошқа ўнлаб замонавий миллатлар пайдо бўлмоқда. Америка аҳолисининг, айниқса, Марказий ва Жанубий қисмида жойлашган давлатларнинг тарихий тақдири, тил бирлиги, бир дин (католицизм мазҳаби) га тааллуқли эканлиги ва табиий шароитининг нисбатан яқинлиги мазкур жараёни анча тезлаштирамоқда. Лекин Шимолий Америка билан Лотин Америкаси орасидаги социал-иқтисодий, этник ва маданий тафовутлар қитъа аҳолисининг ўзига хос хусусиятларини белгилаб, уларнинг демографик ривожига ҳам зўр таъсир қилиб келмоқда. Хозирги даврда Лотин Америкасининг аҳолиси Шимолий Америкага нисбатан уч хисса тез суръатлар билан ўсмоқда. Лотин Америкаси жаҳонда энг ёш минтақа, ун-нинг аҳолисинингярмидан кўпи 20 ёшга ҳам етмайди. 1960-йилларда Американинг шимолий қисми билан Лотин Америкаси аҳолисининг сони тахминан тенг бўлган бўлса, 1975-йилга бориб шимолга нисбатан 3/1 қисм кўпайган. XX аср охирига келиб, Лотин Америкасининг аҳолиси Шимолга қараганда тахминан икки барабар ошди. Бундай ҳодиса қитъанинг этник киёфасига ҳам таъсир қилмай қолмайди, албатта.

УБОБ. ЕВРОПА ҚИТЪАСИ ХАЛҚПАРИ

1- §. ҒАРБИЙ ЕВРОПАНИНГ РОМАН-ГЕРМАН ВА АНГЛО-САКС ХАЛҚПАРИ

Ярим миллиардга яқин хозирги Европа халқлари бутун жаҳон маданияти тарихида муҳим роль ўйнаган. Улар энг қадимги замонларда, айниқса, қўхна Греция ва Рим даврларидан бошлаб деярли оламга тарқалган бугунги Европа маданиятига асос солган элатларнинг авлодларидир. Бу қадимий маданий мерос, Буюк географик кашфиётлардан кейин Уйғониш даврларидан бошлаб цивилизациянинг

Гуркираб ўсиши натижасида қайта тикланиб, бошқа китъапарга ҳам тарқалган эди. Замонимиз маданиятини Европада Пийдо бўлган қадимги Греция ва Рим маданиятларисиз гасаввур қилиш қийин. XIX асрнинг мутафаккирларидан бнринингтаърифича „... қуллик бўлмаганда, грекдавлати, грек оанъати ва грек фани ҳам бўлмас эди; қуллик бўлмаганда Рим давлати ҳам бўлмасэди. Греция билан Рим қуриб берган пойдевор бўлмаганда эса ҳозирги Европа ҳам бўлмас эди“.

Қадимги даврлардан Европа инсон яшаши учун ниҳояда қулай шароитга эга бўлган. Унинг бошқа китъалардан фарқи шундан иборатки, мамлакатлар орасида табиий ғов хисобланган баланд тоғлар ва бепоён сахрою даштлар йўқ, аксинча кўпчилиги зич аҳолига эга бўлган давлатлар бир-бирлари билан серунум тупрокли водийлар ва ўрмонли адирлар орқали чегарадош. Европанинг энг шимолий қисми (Шпицберген сохиллари) Субарктика ёки ҳатто, Арктика кенглигига етса, жанубий қисми эса (Крит ороллариғача) субтропик поясига такалади (тахминан 5 минг км узунасига). Кенглиги ғарбдан шарққача, яъни Пиреней яриморолининг Атлантика сохилларидан Болқон яримороли, Қора денгиз сохилларига (3100 км га)ча чўзилган.

Европада одамнинг узок даврларда пайдо бўлиши, аҳолининг зичлиги, саноат ва кишлокхўжалигининг гуркираб ўсиши унинг табиий шароитининг анча ўзгаришига сабаб бўлган. Европаликларнинг ҳаётида ва табиатида йирик саноат марказларининг шаклланиши, бир-бирига чатишиб кетган экин далалари ва кишлокларнинг, сунъий ўрмонлар ва турли транспорт воситаларининг яратилиши муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ҳозиргача Европа мамлакатларининг кўпчилиги океан ва денгизлар билан боғлиқ бўлиши, уларнинг иқтисодида ва маданиятида катта роль ўйнаб келмоқда. Айниқса, денгиз савдоси, океан ва денгиз маҳсулотларидан фойдаланиш бу мамлакатларнингтараккиётига бекиёс таъсир килиб келган.

Европада кема сузадиган қулай дарёлар ҳам кўп. Волга, Дунай, Висла, Одер, Эльба, Рейн, Сена, Луора, По, Рона каби дарёлар мамлакатлараро муҳим алоқа воситаси вази-фасини бажарибгина қолмай, халқ хўжалигининг турли сохаларида кенг фойдаланиб келинган. Айниқса, энг катта

дарёлардан Волга, Дунай, Рейн, Рона, Одер ва Висла бир неча мамлакатлардан оқиб ўтиб, уларни иктисодий жиҳатдан боғлаб келган. Улар Шимолий Балтика, Ўртаер денгизларигача олиб чиқадиган, кема сузадиган муҳим артерия вазифасини бажариб келмоқда. Қитъанинг иқлими ҳар хил бўлиб, шимолда Скандинавия тоғлиқларидаги тундра совуқлари, Дунай даштларидаги жазирама иссиқ ва Ўртаер денгизи сохилларидаги майин иқлимли табиат маҳаллий аҳолининг ҳўжалик фаолияти ва турмуш тарзида ўз аксини топган.

Мазкур минтақанинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси кўп асрлик ҳўжалик фаолияти туфайли аввалги даврларга нисбатан тубдан ўзгариб кетган. Асрлар давомида қадимий ўрмонларни аёвсиз кесиш ҳисобига бепоён экин майдонларини вужудга келтирилиши, кўпгина ботқоқлиқларнинг қуритилиши, бошқа қитъалардан янги ўсимлик турларини олиб келиб кўпайтириш ва сунъий ўрмонлар яратиш натижасида тубдан янги бир табиий манзара пайдо бўлган. Айрим Европа мамлакатларида ўсимлик турларининг ўндан тўққиз қисми ўзгартирилган. Албатта, шимолий совуқрайонларда, масалан Скандинавия мамлакатларида, ўрмон ва экинзорлар жанубий субтропик районларга нисбатан анча фарқилади. Жанубий қисмида, масалан, Ўртаер денгизи ва Дунай сохилларидаги водийлар, Марказий Европа текислиқларида энг қадимий дехқончилик ва чорва марказлари жойлашган. Бутун серунум тупроқли ерлар эски ўрмон ва дарахтзорлардан тозаланиб экин далаларига, тоғ ён бағирлари мол боқиладиган яйловларга айланттирилган. Ҳозир Европа ҳудудинингтаҳминан учдан икки қисмини табиий ва сунъий яратилган ўрмонлар эгаллайди. Аммо улар ниҳоятда нотекис жойлашган. Масалан, агар Финляндия ва Швеция ҳудудининг ярмини ўрмонлар эгалласа, бошқа мамлакатларда (Англия, Дания, Нидерландия ва ҳ.к.) ўндан икки қисмини қоплайди. Саноатнинг ўсиши, шаҳарларнинг кўпайиши, темир ва автомобиль йўлларининг тараққиёти, ҳатто нокулай, унумдорлиги паст ерларни ўзлаштиришга мажбур қилган. Европанинг қурқоқчил яриморолларида суғоришга асосланган дехқончилик пайдо бўлган ва ҳозир ишлов бериладиган ерларнинг ҳар учинчи гектари суғорилади.

Европанинг хайвонот дунёси ҳам флораси каби ўзгаруричан. Қитъада муз давригача бой тропик фауна мавжуд иан, аммо иклимининг совиши билан иссиққа ўрганган шпо! (ларпинг кўп қисми қирилган, анчаси жанубий илик \чкнларга кстиб қолган, бу ерда совуққа мослашган жони-ВОрлар (мамонтлар, кучли каркидонлар, кўчқор-буқалар, гор ВЙИҚлари ва хоказо) пайдо бўлган. Уларнинг кўпчилиги Гйрихий даврларда йўқолиб кетган, айрим қисми ўрта аср-Ийргача етиб келган, қолганлари қирилиб кетган. Ҳозирги члшюнот дунёси муз даври тугагандан кейин пайдо бўлган цкпим ва ўсимликларга мослашган, Арктика оролларидаги қашшоқ тундра ўсимлик дунёсига хос айрим хайвонлардан буғулар, сохил сувларида тюленьлар, ҳар хил балиқчи қушлар сақланган. Европа ўрмонларида ҳар хил туёкли ва йирткич хайвонлар, овланадиган ва сайрайдиган қушлар, айик на ёввойи чўчка, кийик, бўри, тулки ва бошқа турли жоиворлар кўплаб яшаган. Аммо ўрта асрлардаги кирол ва рицарларнинг оммавий сайиллари кўп хайвонларнинг гуруғини қуритган. Айниқса, Жанубий Европада ёввойи хайвонлар купрок қирилган. Оқибатда Европанинг қадимий фаунасидан ном-нишон деярли қолмаган. Фақат айрим хайвонларнинг гурлари ҳозирги хайвонот боғларида сунъий равишда сақланиб келинмоқда. Уй хайвонларидан қўй, қорамол, чўчка, паррандаларни парвариш қилиш қишлоқхўжалигининг муҳим соҳасига айланган.

Табиий-географик жихатдан Европа қитъасининг геологик тарихи, рельеф ва иклимининг умумий белгилари, биологик бирлиги, сув захиралари табиий шароитларга қараб бир неча музофотларга бўлинган. Этнографик классификацияга биноан, Европа мамлакатлари тўрт гуруҳни ташкил қилади: Шимолий Европа (Финляндия, Швеция ва Норвегия, Дания ва Исландия), Шарқий Европа (Польша, Германия, Чехия, Словакия, Венгрия, Руминия, Болгария, Россия, Украина, Беларусия, Албания), Ғарбий Европа (Англия, Ирландия, Франция, Бельгия, Нидерландия, Швейцария, Австрия, Манако ва Люксембург) ва Жанубий Европа (Португалия, Испания, Италия, Греция, Гибралтар, Мальта, Сан-Марино). Тарихий жихатдан бу мамлакатлар ниҳоятда мураккаб, турли воқеаларга бой даврларни босиб ўтган, жа-

хон микёсида Буюк географик кашфиётлар ва Уйғониш давридан кейин бутун инсонияттақдирини белгилаб бергаи оламшумул ходисаларнинг сабабчиси ва гувоҳи бўлган. Аммо энг қадимий юксак маданият ўчоғи бу ерда эмас, милоддан аввалги V—III минг йилликларда Шимолий Африка, Жанубий (Ғарбий ва Жанубий) Осиё худудида пайдо бўлган. Ўша даврларда Европада овчилик ватеримчилик билан шуғулланган ибтидоий қабилалар яшаган.

Инсоният Жанубий Европа ва унинг Марказий қисми-ни энг қадимий даврлардан ўзлаштира бошлаган. Ўтган асрда ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, аксарият Европа мамлакатларида илк палеолит давридан одамлар яшаган. Франция ғорларида топилган тош қуроллар, археологларнинг таърифича, бу ерда кетма-кет *палеолит* маданияти шаклланиб келганлигини тасдиқлайди.

Ибтидоий аждодлар дастлаб йирик хайвонларни ов қилиб кун кечирганлар, ғорларда, чайла ва ертўлаларда яшаганлар, тошлардан, ёғоч ва суяқдан турли қуроллар ясаганлар, теридан кийим тикишни билганлар. Улар кичик уруғ туркумларга бўлинган, қояларга расмлар чизишган, турлича хўжалик шайларни яратганлар. Масалан, Балтика бўйларида асосан балиқчилик (маглемос маданияти), Шимолий денгиз соҳилларида денгиз теримчилиги (кёккемединг маданияти), ички районларда буғу овчилиги (тарденуаз, свидер каби маданиятлар) хўжаликлари пайдо бўлган.

Европа маданиятининг кейинги ривожидида неолитдаври катта аҳамиятга эга. Милоддан аввалги IV— II минг йилликларини ўз ичига олган бу давр тош қуролларни ишлаб чиқаришнинг такомиллашиши, ўқ-ёйнинг кашф этилиши, кулолчилик ва тўқимачиликнинг пайдо бўлиши, аста-секин деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликларининг вужудга келиши, ўтроқ аҳолига хос қишлоқларнинг ташкил топиши билан белгиланади. Турли районларда маҳаллий табиий шароитга мослашган маданиятлар шаклланади. Аммо турли маданият яратган элатларнинг қайси тилларда гапирганлиги ҳозиргача ноаниқ. Фақат милоддан аввалги иккинчи минг йилликдан бошлаб бутун Европа қитъасига хинд-европа тилларида гапирадиган қабилалар тарқала бошлайди. Улар аста-секин жанубда Болқон яриморалини ва Крит оролини,

Кейин (милоддан аввалги 1 минг йилликларда) Италия-инг кўп қисмини эгаллайдилар. Энг катта тўлқин (кельт қабилалари) Ғарбий Европага етиб hozирги Франция ва Бель-ПИЯга жойлашган. Пиреней яриморолига келган кельтлар иберлар билан аралашиб „кельтибер“ аҳолисига асос солган, Британия оролини эгаллаган.

Шундай қилиб, *ҳинд-европа* тиллари эрамиздан аввалги 11 — 1 минг йилликларда бутун Европага тарқалган. Аммо бу тилларнинг асли келиб чиқиши қандай эканлиги ҳалигача қоронғи. Кейинги халқларнинг буюк кўчиши даврида кўчпа Европа аҳолиси яна ҳам кўпроқ аралашиб кетган. Шарқдан кўчиб келган гунлар, аварлар, булғор ва венгрлар маҳаллий ҳинд-европа халқларини ҳаракатга келтирган. Ўша даврда герман қабилалари ғарб томон силжиб кенгтерриторияда жойлашган, Днепр ва Висла воҳаларида яшаган славян қабилалари эса Болқон яриморолига ва Шарқий Европага кўчиб келиб ўрнашган. Бу этник жараён кейин ҳам давом қилиб, hozирги Европа халқларининг шаклланишига асос солган эди.

Европа халқларининг кўпчилиги *ҳинд-европа-славян, герман, роман* ва *кельт* тилларида гапирадилар. Славян тил туркумига ғарбий славянлардан чехлар, словаклар, поляклар ва жанубий славянлардан серблар, болгарлар, хорватлар, словенлар, черногорлар, македонияликлар ва боснийлар; шарқий славянларга эса руслар, белоруслар, украинлар киради. Роман тил туркумига жануб ва ғарбда яшовчи итальянлар, французлар, валлонлар, испанлар, португаллар, руминлар, молдованлар киради. Қадимги даврда кенг тарқалган кельт тилида гапирадиган элатларнинг авлоди hozир фақат Ирландияда, қисман Шотландияда, Англия ва Франциянинг Бретан яриморолида яшайди. Кельтларнинг кўп қисми Рим империяси ҳукмронлик қилган даврда роман тиллари билан аралашиб, кейинчалик герман қабилалари тарқалиши билан герман тилига сингиб кетган. Герман халқларига немислар, австрияликлар, голландлар, фламандлар, шведлар, норвеглар, данияликлар, исландлар, инглизлар ва қисман швейцарияликлар киради. Ҳинд-европа тилларида греклар ва албанлар ҳам гапиради. Венгрлар ёки мадьярлар, финлар, соамлар ва лопарлар фин-угор тил

оиласига мансуб. Болкон яриморолида яшовчи *турклар* ва *гагаузлар* эса туркий тилларда гапирадилар. Фақат Мальта оролида *арабши* сақланган.

Энг йирик халқларнинг этник тарихи тўғрисида қисқача гапириб ўтиш зарур. Ғарбий славянлардан поляклар X асрга келиб поляклар, вислянлар, поморянлар, мазовша ва силезияликлардан ташкил топган давлат территориясида халқ сифатида шаклланган. Ўша даврларда Буюк Моравия князлиги чегарасида чех, словак, морава қабилалари бирлашиб ҳозирги Чехия ва Словакия халқларига асос солган эди. Аммо XI асрлардан бошлаб XX асргача словаклар венгр давлати таркибига кирган. *Чех* ва *морава* қабилалари бирикмасидан ташкил топган чех халқи XIII—XVI асрларда немисларнинг мустамлакасига айланди, XVII асрлардан бошлаб Австрия давлатига қўшилади. Ўша даврда уларга нисбатан немислаштириш сиёсати амалга оширилган. Ўз навбатида венгрлар словакларни мадьярлаштиришга интиланлар. Фақат 1918 йилда Чехословакия давлатига асос солингандан кейин мустамлакачилик таъсиридан кутулган чехлар мустақил ривожлана бошлади. Чехословакия ўтган аср охирига бориб икки янги давлатга бўлинади. Яқинда иккига бўлинган чехлар ва словаклар ўзининг миллий давлатига эга бўлдилар.

Ҳозирги болгар халқи V—VI асрларда Болконга келган жанубий славян қабилалари билан маҳаллий *фракий* аҳолиси ҳамда VII асрларда шарқдан босиб кирган ва ўз номини берган туркий тилдаги кўчманчи булғорларнинг аралашishi натижасида пайдо бўлади.

Югославия халқларининг славян аجدодлари VII асрларда жуда кенг территорияда Қора денгиз қирғоқларидан Адриатикага қажойлашган. Улар қадимий маҳаллий *иллирия* ва *фракияли* роман халқлари билан тўқнашиб қисман сиқиб чиқарган ёки аралашиб кетган. Аммо Югославия халқлари кетма-кет Византия, Венгрия, Австрия, Туркия давлатлари томонидан истило қилиниб, фақат 1918 йилда мустақил давлат бўлиб бирикадилар.

Милоддан аввалги I минг йилликка оид ёзма манбаларда тилга олинган Дунай қирғоқларида яшаган қадимий дакофракий қабилалари Рим империяси даврида роман-

мштирилган. Лекин халқларнинг буюк кўчиши жараёнида руминларнинг маданиятида славянлар чуқур из қолдирган. Гил ва маданияти жиҳатидан анча ажралиб турадиган хонин ва венгрларнинг аждодлари асли Урал орқасида яшаган кюр халқлари билан боғлиқ. IX аср охирларида Паннонияда бўлган кўчманчи-чорвадор венгрлар маҳаллий турлийпат ва халқлар билан аралашиб, ўзига хос этносни ҳосил қлади.

Ҳозирги энг катта миллатлардан ҳисобланган немисларнинг этногенезида қадимги элатлардан *кельтлар*, *сўнгра сакс*, *бавар*, *тюринг*, *гэсс*, *франк* каби қабилалар муҳим роль уйнаган. X асрда немислар таъсирига тушган Одер ва Эльба дарёлари бўйларида яшовчи славянлар ҳам немислар билан аралашиб кетганлар. Ўрта асрлар даврида тарқок ҳолатда яшган немис халқи ўзига хос маданият яратган.

Герман тилига яқин инглизларнинг келиб чиқишида ҳам дастлаб Британия оролига кўчиб келган кельтлар, миллоднинг биринчи минг йиллиги ўргаларида жойлашган кўп сонли герман қабилалари — *англосакслар*, *юта* ва *фризлар*, кейинчалик қўшилган *данияликлар*, *норвегллар* ва айниқса, французлашган *норманлар* муҳим ўринни эгаллайди.

Француз халқининг шаклланишида ҳам кельт тилида гапирадиган галлар асосий роль уйнаган. Улар эрамиздан аввалги I асрда римликлар томонидан босиб олинган ва романлаштирилган. Кейин *вестгот*, *бургунд* ва *франк* каби герман қабилалари француз халқининг таркибий қисми бўлиб роман элатлари билан аралашиб кетган, франк қабилаларидан эса француз халқининг номи келиб чиққан.

Италян халқига даставвал эрамиздан аввалги I минг йилликда Аппенин яриморолига келиб жойлашган *италий* қабилалари, айниқса, *латинлар* асос солган. Рим империяси емирилгандан кейин — V асрлардан бошлаб бир неча юз йиллар давомида варвар қабилалари босиб келадилар ва юксак маданиятли италияликларга қўшилиб сингиб кетадилар. Милонинг иккинчи минг йиллигига келиб, ҳозирги итальян халқи шакллана бошлайди.

Пиреней яриморотида энг қадимги аҳоли *иберлар* ва *басклар* яшаган. Улар билан миллоддан аввалги I минг йилликда келган *кельтлар*, кейинчалик Рим империяси босиб

олгандан сунг лотин тилида гапирадиган элатлар аралашиси натижасида ҳозирги испан ва португал халқлари пайдо бўлади. Аммо ҳозир ҳам Пиренейда қисман Францияда яшовчи қадимий баскларнинг авлодлари ўз тилларини сақлаб қолганлар. Улар ўзига хос она тилидан ташқари қайси мамлакатда яшаса, масалан, Испаниядагилар испантилини, Франциядаги басклар француз тилини ҳам тўликэгаллаганлар.

Юқорида таъкидланганидек, Ғарбий Европанинг этник қиёфасидаги миллий тузилиш мураккаб ва кўп асрлик жараён маҳсулидир. Ҳозирги даврда бу ерда 60 га яқин этнослар яшайди. Шулардан 38 таси, яъни 67,5 фоизи бир миллиондан зиёд аҳолига эга. Европа халқлари бошқа қитъа халқларига қараганда миллий жиҳатдан олдинроқ шакллана бошлаган. XIX асрнинг ўрталарига келиб, кўпчилик халқлар миллат сифатида асосан ўз миллий давлати чегарасида шаклланган. Айрим халқлар (масалан, итальянлар ва немислар) XIX асрнинг 70-йилларига келиб, баъзилари (Жануби-шарқий Европадаги Габсбург ва Усмон империялари томонидан асоратга солинган элатлар) Биринчи жаҳон уруши тугагач, миллий шаклланиш жараёнини бошидан кечирган.

Ҳозирги Европа аҳолисининг ярмига яқини (Дания, Венгрия, Италия, Польша, Германия, Португалия, Исландия, Греция, Ирландия ва х. к.) бир миллатлик, яъни 95 фоиздан ортиги асосий туб миллат вакиллари яшайдиган мамлакатлардир. Айрим давлатларда майда миллатларнинг йирик гуруҳлари жойлашган (Франция, Болгария, Финляндия ва Руминия), баъзилари эса кўпмиллатли мамлакатлар қаторига киради. XX аср сўнгида Югославия ана шундай мамлакатлардан бири сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва этник сабабларга кўра парчаланиб кетди. Унинг меросхўри сифатида беш мустақил давлат Сербия ва Черногория, Хорватия, Македония, Босния ва Герцоговина, Словения жаҳон харитасида пайдо бўлди. Бугунги кунда кўпмиллатли мамлакат ҳисобланадиган Буюк Британияда инглизлар, шотландлар, ирландлар, уэльсликлар, галлар; Испанияда испанлар, каталонияликлар, налисийлар, басклар яшашади.

Ғарбий Европанинг турли қисмларида, айниқса, чегарадош худудларда, аралаш этник гуруҳлар, кўпмиллатли

цилоятлар ҳам учрайди. Аммо кўп мамлакатларнинг миллий цингвистик тузилиши анча яхлит. Ярим миллиардлик мин-Гйқа аҳолисининг асосий қисми (95 фоизи) ҳинд-европа Гилларининг вакиллари бўлиб, улар тўртта тил оилаларига *герман, роман, славян* ва *кельт* тилларига мансубдирлар. Ҳу тиллардан энг каттаси 17 халқдан иборат *герман* гуруҳи бўлиб, унда 178 млн.га яқин киши гапиради ва у бир неча Йирик шеваларга бўлинади. Нисбатан анча яхлитҳисобланган *роман* тил гуруҳига кирадиган 15 та халқ (177 млн. киши) зич жойлашган. *Славян* тилларида (ғарбий ва жанубий славянлар) гапирадиган 11 та элатнинг сони тахминан 79 млн киши. Жуда кам аҳолига эга бўлган *кельтлар* (7,4 млн дан ортиқ) Европа халқларининг энг қадимий авлодлари ҳисобланади.

Ҳинд-европа тил оиласига кирадиган қадимги фракия (иллирия)ликларнинг авлодлари ҳисобланган албанлар (4,9 млн. киши) ва антик даврдаги юнонлар билан ўрта асрларда шимолдан кўчиб келган славянлар ва албанлар билан араллашиб кетган ҳозирги греклар (10 млн. дан ортиқ) мустақил гуруҳга ажралиб, тилида ва турмуш тарзида ўзига хос хусусиятларни саклаб қолганлар. Бутун Европага майда гуруҳларга бўлиниб тарқалган лўлилар (асли улар X—XII асрларда Ҳиндистондан келиб, XIV—XV асрлар давомида турли мамлакатларга жойлашган) ҳам ҳинд-европа тилларининг вакилларидир. Дайдичилик турмуш тарзига ўрганган лўлиларнинг кўпчилиги ҳозир Болгария, Руминия, Венгрия ва қисман Чехия ва Словакияда яшайди.

Европа мамлакатларида яшовчи яҳудийлар ўз тили ва асосан ўша мамлакатнинг тилида гапириб, аммо диний ибодатда қадимий яҳудийлар тили (иврит)дан фойдаландилар. Бошқа тил оилаларининг вакилларидан *урал* тили оиласига мансуб (тахминан 18 млн) учта халқ: финлар, венгрлар ҳамда кўчманчи лопар (саам)лар, туркий тил гуруҳига тегишли Болкон яриморотидаги усмонли турклар ва гагаузлар ўз тилларида гапирадилар. Мальта ва Сицилия жанубидаги Чоко оролларида яшовчи аҳоли *семит* тил оиласига мансуб тунис шеvasига яқин араб тили вакилларидир. Аммо уларнинг тилларида итальян ва инглиз сўзлари кўп учрайди.

Европада қадимий даврлардан маҳаллий табиий шароитга мослашган европоид irqининг ҳар хил типлари жойлашган. Аслида бу ерда иккита иркий тип фаркланади: октанли, малла ранг сочли, кўк кўз (блондин) белгилари билан ажралиб турган шимолӣ европоид ва қора сочли, қора кўзли (брюнет) типдаги *жанубий европоид irqлари*. Мазкур типларнинг Марказий тип (шатен) иккаласининг белгиларини сақлаган. Кейинчалик Европага мўғилларнинг кириб келиши айрим этносларда қисман ўз таъсирини қолдирган. Бунга Скандинавияда яшовчи монголоид белгиларига эга бўлган *лопарлар* мисол бўла олади. Кейинги йилларда Европа мамлакатларида, айниқса, Англия, Франция ва Германия Федератив Республикасида, кўплаб негроидлар пайдо бўлган. Уларнинг анча қисми маҳаллий халқлар билан аралашиб мулатлар гуруҳини яратган.

Хўжалик ҳаёти ва моддий маданияти. Ниҳоятда мураккаб этник жараён Европа аҳолисининг хўжалигида ва моддий маданиятида ҳам ўз аксини топган. Бу ерда яшовчи турли халқ ва элатлар ўзига хос умумий хусусиятлар билан бир қаторда умумий Европа маданиятини яратганлар. Европа халқларининг хўжалик шакллари деярли бир хил. Чунки, бутун Европа асосан мўътадил иқлимли минтақада жойлашган. Энг қадимий даврлардан неолит ва бронза замонида пайдо бўлган деҳқончилик хўжалиги барча халқ ва элатларнинг иқтисодини ҳамда турмушини белгилаб берган ва кўп асрлардан бери хўжалик ҳаётининг негизини ҳосил қилган.

Антик даврлардаги Европа ниҳоятда юксак хўжалик маданиятини яратган эди. Аммо маданият даражаси қуйи элатлар истилосидан кейин Рим империяси емирилиб хўжалик ҳаёти бутунлай тушкунликка учрайди. Албатта, ажойиб анъаналар замини кучли бўлганлиги туфайли қисқа муддат ичида ўрта асрлар иқтисодиётида қайтадан тикланиш намоён бўлади. Масалан, Италия ва Жанубий Франция виночилиги, Англиянинг кўрғошин қомлари, Венециянинг шиша ишлаб чиқариш саноати қадимий Рим ва Византия анъаналарини ўрта асрларда ҳам давом қилдирган. Лекин илк ўрта асрлардаги умумий иқтисодий тушкунлик XIV—XVI асрларга келиб муайян тарихий сабабларга кўра бутун

Европада социал-иқтисодий тараққиётни жуда тезлаштириб ҳўжалик жихатдан бутун жаҳондаги мамлакатларга нисбатан олдинга ўтиб олиш имкониятини яратиб берган эди. Шубҳасиз, унинг иқтисоди, юқорида қайд қилинганидек, пешқадам бўлишига қитъанинг қулай географик ўринда жойлашгани, кенг микёсда денгиз соҳиллари ва жуда қўп қулай алоқа воситасини бажарувчи дарёлар, нисбатан бой табиий шароитнинг мавжудлиги муҳим роль ўйнаган. Оқибатда буюк географик кашфиётлардан кейин Европа мамлакатлари сўнгги тўрт аср давомида бутун дунёдаги ҳўжаликка бош бўлиб, жаҳон капитали бозорининг раҳбари бўлиб танилган. Фақат чексиз мусибат, қирғин ва харобалик келтирган Иккинчи жаҳон уруши туфайли, жаҳон бозори ҳўжалигининг пешқадами вазифаси АҚШ билан Японияга ўтди.

Урушдан кейин Европада бир неча мустақил мамлакатларнинг пайдо бўлиши унинг ҳўжалик тараққиётига муайян таъсир кўрсатди. Ҳозирги даврда Европанинг ҳўжалик ҳаёти аввало унинг индустрияси билан белгиланади. Жаҳондаги 22 та энг йирик индустриал давлатларнинг 12 таси ушбу минтақада жойлашган: Бельгия, Буюк Британия, Испания, Италия, Франция, Нидерландия, Швейцария, Швеция, Чехия, Словакия, Руминия. Аммо айрим давлатларда бошқа соҳалар ривожланган. Масалан, Австрия, Швейцарияда саноатга нисбатан хизмат кўрсатиш соҳаси миллий даромаднинг асосини ташкил қилади, Скандинавия ҳўжалигининг ҳукмрон соҳаси балиқчилик ҳисобланади ёки Дания, Нидерландия, Франция ва Венгрия ривожланган саноатга эга бўлса-да, экспорт маҳсулот етиштирадиган йирик кишлок ҳўжалигига эга мамлакатлардир. Ҳозирги Европа саноатининг барча соҳалари юксак ривожланган, аммо, энг йирик тармоғи машинасозлик ҳисобланади. Европадаги давлатлар ҳиссасига жаҳондаги машина ва усқуналар ишлаб чиқаришнинг учдан икки қисми тўғри келади. Энг қўп экспорт маҳсулотларидан ҳар хил дастғоҳлар, электротехника ва тўқимачилиқусқуналари, илмий ва назоратўлчов асбоблари, енгил ва юк автомобиллари, тракторлар ва бошқа машинасозлик товарлари. Европа кемасозлик ва маиший электроника (телевизор, приёмник ва ҳ. к.) асбобларни экспорт

қилишда Япониядан, самолётсозлик, ҳисоблаш машиплари, радио ва телеаппаратуралар ишлаб чиқаришда АҚИН дан орқада, холос. Жаҳон бозорида Европанинг майда машинасозлик маҳсулотлари, АҚШнинг йирик машинасозлик маҳсулотларига нисбатан юқори туради. Бу соҳада Венгрия, Германия, Польша, Чехия, Словакия машинасозлик маҳсулотлари жаҳон бозорида юксак баҳоланади.

Сўнги йилларда Ғарбий Европа химия саноати ниҳоятда тез суръатлар билан ўса бошлаган. Европанинг айрим мамлакатлари жаҳон бозорида пластик материаллар, синтетика ва сунъий толалар, фармацевтика, лак ва бўёқлар, азот ўғитлар каби кимё маҳсулотларини чиқаришда биринчи ўринга кўтарилган. Айрим мамлакатлар (Швейцария, Бельгия, Нидерландия) тор соҳада мутахассислашса-да, (асосан фармацевтика ва нефть маҳсулотлари ишлаб чиқаришда), ташқи бозорга ишлаб чиқараётган маҳсулотларининг учдан икки қисмини етказиб беради.

Европанинг аъъанавий саноат тармоқдаридан металлургия, кemasозлик, тўқимачилик, тикувчилик, шиша, чинни, кўнчилик ва пойабзал, ўрмон ва озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 70-йилларда анча камайиб кетган. Европанинг ғарбида энгил саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам камайиб, шарқий мамлакатларда анча ўсган, оқибатда текстил, тикув, пойабзал ва бошқа энгил саноат маҳсулотларини кейинги йилларда Ғарбий Европа мамлакатлари шарқий ўлкалардан импорт қилишга мажбур бўляптилар.

Ҳозирги энг йирик саноат соҳаларидан озик-овқат ишлаб чиқариш қишлоқ хўжалиги билан узвий боғланиб агросаноат мажмуасини ташкил этмоқда. Мазкур жараённинг бугунги аҳволи ва унинг тараққиёти қишлоқ хўжалигининг ўсиш даражаси билан бевосита боғлиқдир.

Ниҳоятда зич аҳолига эга бўлган Ғарбий Европа деҳқончиликка мос ерлардан анча сиқилган ва унга муҳтож бўлса-да, юқори маҳсулотли қишлоқ хўжалигини ташкил қилишга муяссар бўлган. Европа қишлоқ хўжалиги аҳолининг озик-овқатга, даставвал инсон учун энг муҳим бўлган гўшт, сабзавот ва мева маҳсулотларига эҳтиёжини қондириш имкониятини яратган. Бу имкониятга қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни индустирлаштириш, химиялаштириш ва

| (Нммзациялаш орқали эришилган. Умуман, Европада
I ишлоқ хўжалик маҳсулотини ишлаб чиқариш саноатга
НИсоптан сскинрокривожданган бўлса-да, урушдан кейинги
ЙИЛлар ичида унинг ҳажми ўртача икки-уч ҳисса ўсган.
I миппа Европа мамлакатларида чорвачиликка алоҳида
гъйбор қаратилади, хатто, деҳқончилик чорвачиликка бўй-
| шрилиб, ем-хашак етиштириш асосий тармоққа айлан-
»ш, Сўйгги йилларда ем-хашакка деҳқончилик маҳсу-
ИОТЛаридан ташқари балиқчилик маҳсулотлари ҳам ишла-
гилмоқда.

I,нропа деҳқончилиги ҳар бир мамлакатда экиладиган
н.пплари билан бир оз фарқ қилади, холос. Мисол, марказий
ҚИСМИдаги мамлакатларда асосан буғдой, арпа, сули, сўнгги
ЙСрлардан бошлаб картошка; жанубий районларида, айниқса,
Чехия, Словакияда, Руминия ва Болгарияда маккажўхори,
Италияда шоли ва бошка дон ҳамда полиз экинлари экилади,
боғдорчилик ва узумчилик жуда кенг тарқалган. Жанубий
Европада узумзорлар, зайтун дарахти, анжирзорлар кўп
учрайди. Грецияда пахта ва тамаки етиштириш муҳим хў-
жалик соҳаси ҳисобланади. Шимолда қадимий даврлардан
узумчилик, бодом ва ҳар хил мевалар кўп етиштирилади.
Зайтун экинлари Эллинлар томонидан Пиреней яриморо-
лига қадим даврлардан келтириб экилган, ҳозир Испания
зайтун ёғи ишлаб чиқаришда жаҳонда биринчи ўринда ту-
ради, узумзорлар майдони бўйича иккинчи ўринда, узум
етиштириш ва вино ишлаб чиқаришда учинчи ўринда (аҳоли
жон бошига ҳисоблаганда вино ишлаб чиқаришда Португа-
лия биринчи ўринда) туради.

Чорвачилик ҳамма халқлар орасида тарқалган. Италия,
Карпат, Болқон ва Алп тоғли районларида қўйчилик муҳим
хўжалик соҳасидир. Скандинавия мамлакатларида, француз-
лар, ирландияликлар, валийлар ва британларда қорамол
чорваси ривожланган ва шу асосда сут маҳсулотлари ишлаб
чиқариш тараққий этган. Чорвачиликда асосан гўшт ва сут
олинади, турли юқори сифатли маҳсулотлар етиштирилади.
Кельт халқлари деҳқончиликда асосан ем-хашак етиштириш
бўйича ихтисослашганлар. Европада буғучилик билан шуғул-
ланадиган ягона халқ *саамлар* ҳозиргача ярим кўчманчи
ҳолатда яшайди. Финларнинг анъанавий хўжалиги қорамол

бокиш, гўшт, сут маҳсулотларини ишлаб чиқаришдан иборат. Уларда экин далаларнинг учдан икки қисми ем-хашак экинлари билан банд.

Денгизсоҳилларидаяшовчи норвеглар, исландияликлар, голландлар, шунингдек, Ўртаер ва Шимолий денгиз аҳолиси— немислар, инглизлар, грек ва испанлар ҳаётида балиқчилик энг муҳим хўжалик соҳаси бўлиб, уларнинг асосий тирикчилик манбаидир. Хунармандчиликнингбадий соҳалари ҳар бир Европа халқида қадимдан ривожланиб келган ва улар асосан шаҳарларда цех тартибда жойлашган. Қишлоқларда эса дехқончилик эҳтиёжини қондирадиган касблар ривожланган. Бозор иқтисодига асосланган ишлаб чиқаришининг пайдо бўлиши билан йирик фабрика-заводлар вужудга келди.

Ҳозир анъанавий майда хунармандчиликнинг бадий соҳалари, масалан, кулолчилик, шиша ишлаб чиқариш, заргарлик, каштачилик, мусиқа асбоблари ва ўйинчоқлар ишлаб чиқариш, гилам ва палос тўқиш кабилар айрим мамлакатларда сақланган, холос. Норвеглар, шведлар, немислар, швейцарияликлар ва австралияликларда ёғоч устунлар, эшик, ром ҳамда уй-рўзғор буюмларига ўйма нақшлар бериш анча ривожланган.

Маиший турмушнинг анъанавий хусусиятлари кўпрок уй ва уй-рўзғор буюмлари, кийим ва таомларда намоён бўлмоқда. Энг қадимги замонларда пайдо бўлиб ҳозиргача ўсиб келаётган шаҳарлар Европанинг ўзига хос маданиятини юзага келтирган ва бутун жаҳонга тарқатган. Ғарбий Европада урбанлаштириш туфайли, шаҳарларда ҳозир бутун аҳолининг бешдан уч қисми жойлашган. Бельгия, Швеция ва Германияда шаҳар аҳолиси шу мамлакатлар аҳолисининг бешдан тўрт қисмини ташкил қилади. Жанубий Европа мамлакатларида саноат жиҳатдан кам ривожланган Португалия ва Грецияда бутун аҳолининг тахминан 40 фоизи шаҳарларда жойлашган. Айрим ўлкаларда шаҳар типига беш минг ақолига зга бўлган қароргоҳлар (Нидерландия, Австрия, Бельгия), айрим жойларда эса (Германия, Франция ва Норвегияда) икки мингдан ва баъзиларида ҳатто икки юзтадан ортиқаҳолига эга бўлган қишлоқлар (Дания, Швеция, Финляндия) киритилган. Европа қишлоқлари ҳам

| дцимий даврларда пайдо бўлган. Улар ўзининг жойлашиши, қурилиш типлари ва шакли билан бир-бирларидан фарк қиладилар. Тор, зич, тўп бўлиб қурилган уйлардан иборат қишлоқлар ўтмишда Жанубий Польшада, Германияда, Испанияда, Болкон яриморотида ва бошқа ерларда пайдо Оўлган. Чехларда, баъзан немис ва полякларда ҳам қадимги чорва аҳолисининг қўра теварагида жойлашганидек марка-ИД майдонли доирасимон қурилган қишлоқларини ҳали кам учратиш мумкин. Тўғри кўчали қишлоқлар кам бўлган. Лйрим мамлакатларда уйлари йўл бўйида қурилган қишлоқлар, хутор типигаги айрим ховлили қароргоҳлар ҳам учрайди. Қишлоқ марказида қад кўтарган черков теварагида доирасимон шаклда тартибсиз қурилган уйлар ҳам сақланиб қолган.

Қишлоқлар ҳозир ҳам ўзининг шакли ва хиллари билан фаркланадилар. Бутун Европада бир ховлили ёки икки-уч ховлили қишлоқлар кўп учрайди. Айниқса, Франциянинг тоғли районларида, Шимолий Испанияда, Шимолий Италияда, Германиянинг шимоли-ғарбида, Норвегияда ва Англиянинг шимолида бир ховлили қароргоҳлар кўп учрайди. Марказий Европа, Франция, Италия ва ички Испаниянинг текисликларида қадимий жамоа ҳаёти билан боғлиқ бўлган кўп ховлили қишлоқлар ҳозиргача сақланган.

Агар қишлоқларни қурилиш ашёларига қараб таснифласак, бутун Европани тахминан икки қисмга бўлиш мумкин. Жанубий қисмида уйлар асосан тошдан, шимолий қисмида ёғочдан қурилган. Аммо Шимолий Европанинг айрим мамлакатлари, масалан, Англияда, қадимдан тош уйлар, баъзан жанубида ҳам (айниқса, ўрмонлар кўп бўлган даврда) Ўртаер денгиз соҳилларидаги мамлакатларда ёғочдан қурилган қароргоҳлар учрайди. Масалан, қадимги Грециянинг классик архитектураси (меъморчилиги)да илгари ишлатилган ёғоч устунлари ўрнини тош устунлар эгаллаган ва ниҳоятда ажиб санъат намунасига айланган. Тош қурилишининг намуналари ҳозиргача Ўртаер денгиз соҳилларидаги мамлакатларнинг баъзиларида ва Франциянинг ғарбий қисмида учрайди.

Қишлоқлардаги замонавий уйлар шаҳарлардаги каби пишиқ ғишт, бетон ва шунга ўхшаш ҳозирги қурилиш

материаллари (ашёлари)дан қурилмоқда. Яшаш хоналарининг хўжалик ҳужраси билан бирлиги ёки хўжалик иншоотларининг айрим қурилиши билан бир оз фарқ қилади. Масалан, Германия, Алп тоғлари ва Жанубий Францияда асосан турар жой ва хўжалик қурилиши бир жойда жойлашган. Скандинавия мамлакатлари, Шимолий Франция, Болқон яримороли мамлакатларида хўжалик иншоотлари киши яшайдиган уйлاردан айрим ҳолда қурилган.

Уйлар ҳам қурилиш ашёлари ва том шаклига, яшаш ва хўжалик хоналарининг тузилишига қараб бир неча типларга бўлинган. Бутун Европада горизонтал бир хонали шаклга эга уйлاردан бир неча қаватли, кўп хонали, дабдабали иморатлар кўп учрайди. Масалан, Жанубий Европада, яъни Ўртаер денгиз сохилларига яқин ҳудудларда тошдан, қурилган катта икки-уч қаватли уйлар кенгтарқалган, одатда бундай уйларнинг пастки қавати хўжалик хоналаридан иборат бўлади, Швейцария, Шимолий Италия, Югославия, Австрия, Жанубий Германияда пойдевори тошдан, ўзи ёғочдан қурилган алп уйлари анча ажралиб туради. Хўжалик ва яшаш хоналари яхлит тарзда қурилган иморатларни *франкон ёки юқори немис уйлари* деб атайдилар. Шимолий ва Шимоли-ғарбий Германия, Дания ва Голландия томонларида бир қаватли, катта ҳовли ва дарвозали хўжалик қурилиш бинолари билан синч уйлар ёки ғишт билан ўралган саксон уйлари ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Тоғли ҳудудларда ёғоч ва буталардан қурилган оддий уйлар ҳам учрайди. Умуман, архаик қурилиш санъати асосан хўжалик хоналарда кўпроқ сақланган.

Уйларни жиҳозлаш миллий анъаналар билан боғлиқ. Умумий буюмлардан, ҳар хил ёғоч мебеллар, темир, шиша, чинни ва сопол идишлар, турли безаклар ва пардалар билан беаганлар, Европа мебелли ва сервислари ҳозиргача жаҳон миқёсида намуна бўлиб келмоқда. Европа халқларининг кийимлари энг оддий палеолит давридаги этакчалардан то ҳозирги замонавий кийимларгача бўлган даврни босиб ўтган. Энди бутун Европага тарқалган шаҳар сарполари деярли барча ердан миллий кийимларни сиқиб чиқарган, Европа костюмлари ўзининг ноқулайлигига қарамай, ҳатто иссиқтроиик мамлакатларга ҳам тарқалмоқда. Халқ кийимларини асосан байрамларда, фестиваль ёки карнавалларда,

мў> иа апсамблларда учратиш мумкин. Илгари, айниқса, N| > I| асрларда ҳар бир табақа ўзининг кийим турига эга •V иам. Ҳозир миллий табақаланиш кийимларда сезил- МШЙДИ балки улар космополитик тусга кирган.

Албатта- айрим халқларнинг кишлоқ аҳолисида шаҳар I шшми кенг тарқалса-да, миллий сарполар сақланган. Масалан, италия кишлоқларида ҳалигача эркаклар калта |ппадан пастгача шим (панталон), оқ узун англи кўйлак (I ммича), калта камзул (жакка) ёки энгсиз жилет (панчотто), бошига шляпа ёки беретто (халтасимон телпак) киядилар. Дслларда узун кенг юбка (чўнна) ва этак (трембуиле), | иштали оккўйлак (камича), белигача калта кофта (корсетто) па жилет (жакатто ёки жубетто), бошига рўмол (фацолетто), Ллып тоғларида таги михли ёғоч туфли ёки хом теридан Гикилган энгил сандал (чочи) кийилади. Француз аёллари- пмнг миллий кийимлари ҳам италия аёлларининг кийим- Ларига ўхшаб кетади. Эркаклари эса узун тор шимлар, тик ёқали кўйлақлар, жилет ва бўйнига рўмол, фетра ёки сомон шляма киядилар. Кейинги йилларда блузка кийиладиган бўлган.

Герман халқларида эркаклар англи ёки энгсиз икки буклам матодан тикилган кўйлак, узун иштон, камараста тери ўлтонли кавуш кийилади. Аёлларнинг ҳам уст кийими икки буклам матодан тикилиб махсус фибула билан эгнига боғланган, кейинчалик кенг тикиладиган бўлган. Уларда эскидан капюшонли плаш маълум бўлган. Жанубий германларда энгил кийим, шимолда эса иссиқ ва қалин жун матодан корсаж, кофта, юбка, этак (фартук) тикканлар. ҳозир ҳам Гессен аҳолиси орасида бир ёки бир неча қаватли (баъзан 20 қаватли) юбка кийилади. Франкония аёлларининг анъанавий кийимлари қизил ёки жигарранг матодан юбка ёки этаклар тикилиб кашталанади. Швейцария аёллари аксинча, қорамтир ёки франконлар сингари қизил рангли юбка ва фартук; кумуш безакли қора белнимча, кенг кашта англи кофта киядилар. Норвегия аёлларининг байрам кийимларининг турлари 120 дан ортик. Ҳозирги даврда бутун герман халқларида умумий европача кийимлар кийиш тарқалган бўлса-да, миллий белгилари (ранги, безаклари ва х. к.) мустаҳкам сақланган. Айниқса, кельт элатларида байрам

вактида миллий сарполарга безаниш одат тусига кирган. Масалан, бретонликларда 66 хил аёл кийимлари мавжуд.

Ғарбий ва жанубий славянларнинг миллий кийимлари ниҳоятда ранг-баранг. Уларда илк ўрта асрлардан бошлаб аҳоли табақаланган ва синфларга қараб кийимлари фарқ қилган. Ўтмишда эркак ва аёллар кийимлари асосан канопдан тикилган тўғри ёки бурма ёқали кўйлақдан иборат бўлган. Айрим халқлар (Моравия, Словакия, Ғарбий Прикарпатье) да аёллар эғнига ип боғланган енгсиз'кўйлақлар кийган. Энг қадимий кийимларидан ҳозиргача этакча (фартук) сақпанган. XIX аср биринчи чорагида славянларда европа юбкаси кенг тарқалган. Қадимги славянларда устки кийим — ярим пўстин, чакмон (кафтан), енгсиз камзул (жилет), плашнинг ҳар хил турлари мавжуд. Бош кийимларига қараб айрим этносларни ажратиш мумкин (кенг славян тери телпаклари, турли рўмоллар, шляпа ва фескелар, жун мовутдан тикилган дўппилар). Пойабзаллар турли хилда (бродня, тери башмоқ, юшоқтуфли, таги ёғочли сандал, жунли ноговица ва х. к.). Ҳозир миллий кийимлар Марказий ва Жанубий Европанинг айрим вилоятларида учрайди ва улар асосан санъат фестиваллари, фольклор жамоаларининг бадий чикишларида намоиш қилинади.

Ғарбий Европа халқларининг миллий хусусиятлари кўпроктаомларида намоён бўлади. Масалан, роман халқларида италянларда севимли таомлардан макарон маҳсулотлари жуда кенг тарқалган. Уларда кундузги овқатга биринчи помидор қайласи ёки ёғ ва сузма, баъзан қийма гўшт солинган хўрда. Дехкон шўрваси (дзуппаси)га ловия ва сабзавот солиб пиширилади ва нон тўғралади. Кейин полента (маккажўхори аталаси), ковурилган сабзавот, салат, мева, сузма истеъмол қилинади. Кундузги овқатга, албатта, узум виноси ёки севимли ичимлик, кофе берилади. Французларнинг миллий таомлари ниҳоятда бой ва ранг-баранглиги билан машҳур. Таомларида сабзавот ва емишли илдизли маҳсулотлар, қуён ва парранда гўшти, жанубда каптар гўшти муҳим аҳамиятти эгаллайди. Анъанавий севимли таомлардан қайнатилган ўсимлик ёғига пиширилган гўшт билан бифштекс ва картошка, пиёзли қайнатма шўрвага пишлоқ солиш кенг тарқалган. Провансда қалампирли турли балиқлардан

ишпирилган шўрва (буйабез) анча обрў қозонган. У ерда денгиз жонивори—улиткани саримсоқ ва нон билан истеъ-мол қилишни яхши кўрадилар. Жанубда ҳар хил зайтун ва Дориворлар таомга ишлатилади. Қунига икки марта таомга узум виноси бериш шарт. Умуман, французлар вино истеъ-мол қилишда жаҳонда биринчи ўринни эгаллайдилар. Қадимги кельт халқларида, масалан, Буюк Британияда, европа гаомларидан унча фарқ қилмаса ҳам, ўзига хос миллий таомлар, айниқса, дон солиб пиширилган шўрвалар, сули ЙТаласи, гэл ва ирландияликларда балиқ ва сутли таомлар мавжуд. Улар шўрвага қўй ёки мол ичак-чавоғи ва қатқоринларини солиб, сули уни билан пишириб (хаггис) қалампир, пиёз солиб ейишни яхши кўрадилар. Энг сеvimли мчимликлари пиво (эль) ва виски. Жанубий халқлар кўпроқ сабзавот (карам, помидор, саримсоқ, пиёз, сабзи, картошка) ва мевани кўпроқ истеъмол қиладилар. Венгрларда чўчка гўшtidан турли таомлар тайёрланади. Славян халқларининг таомларидан хамир овқат махсулотлари кўпроқ ўринни эгаллайди. Денгиз ва дарё сохилларида яшовчи элатлар балиқдан турли хил таомлар тайёрлайдилар.

Ижтимоий-маиший турмуши, оила-никоҳ муносабатлари ва маданияти. Ҳозирги Европанинг ижтимоий қиёфаси, умуман, иқтисодий жиҳатдан олганда бутун қитъа аҳо-лисининг ўртача 44 фоизи унинг фаол қисмини ташкил қи-лади. Шундан эркаклар ҳисобига тахминан 58 фоизи тўғри келади, аёлларнинг иқтисодий фаол қисми деярли икки ҳисса кам (29 фоиз). Ваҳоланки, бу мамлакатларда иқтисодий фаол аҳолига ижтимоий ишлаб чиқаришда бевосита иш-тирок қилаётган қисмидан ташқари ишсизлар ҳам қиради. Сўнгги йилларда айрим анъанавий касбларнинг (айниқса, ҳунармандчилик ва х.к.) тугатилиши натижасида уларни профессионал жиҳатдан қайта ўқитиб ўргатишга имконият йўқлигидан технологик ишсизлик жараёни пайдо бўлган. Профессинал ишчилар қаторида ёшлар ўртасида ҳам ишсизлик муаммоси мавжуд.

Минтақада индустриал тараққиёт юксак бўлганлиги туфайли иқтисодий фаол аҳолининг асосий қисми саноат ва қурилишда банд эканлигини алоҳида қайд қилиш лозим. Масалан, XX аср сўнггида бундай аҳоли 35—45 % ни ташкил

қилган бўлса, айрим мамлакатлар (Чехия ва Словакия, Германия ва Швейцария)да 50 фоизга яқинлашган. Энг тараккий қилган индустриал мамлакатларда қишлоқ ва ўрмон хўжалигида ҳамда балиқчиликда иқтисодий фаол аҳолининг 10—12 % ини ташкил қилади, холос. Қишлоқ хўжалиги соҳасида энг кам банд аҳолига эга бўлган ўлкалардан Буюк Британия (3 %), Бельгия (4 %), Швеция ва Германия (6 %). Аммо Жанубий Европада қишлоқхўжалиги ҳали ҳам муҳим ўринни эгаллайди (Италиядаги 15 % дан то Грециядаги 40 % гача). Кейинги йилларда асосан қишлоқ хўжалиги ҳисобига аҳолининг хизмат кўрсатиш соҳасида яшовчи қисми анча кўпайган.

Европа мамлакатларида энг кагга ижтимоий табақа ходимлар, ишчилар ва зиёлилардан иборат. Улар бутун иқтисодий фаол аҳолинингтаҳминан ўртача 80 % ини, Буюк Британияда ҳатто 90 % дан ҳам кўпроғи, жанубий мамлакатларда эса 70 % (Грецияда 40 %) ини ташкил этади.

Шубҳасиз, Европа халқларининг ижтимоий ҳаётига урбанизация каттатаъсир ўтказмоқда. Ҳозир жаҳонда Европа китъаси энг урбанизациялашган, ҳатто АҚШ ва Японияга нисбатан шаҳарларнинг зичлиги юқори турадиган минтақадир. Мазкур жараённинг хусусиятларидан бири энг йирик шаҳарлар теварагида аҳоли катта қисминингтўпланишидир. Ғарбий Европанинг ярмидан кўп аҳолиси 100 минг кишидан ортиқаҳолига эга бўлган шаҳарларда жойлашган, учдан бир қисми 500 минг кишилик шаҳарларда яшайди. Оқибатда бир-бирига тутшиб кетган саноат-агломерация типигаги шаҳарлар юзага келган. Бунга мисол қилиб, Рур, Лондон, Париж, Берлин, Рим, Амстердам, Роттердам кабиларни кўрсатиш мумкин. Масалан, Лондон агломерация чегарасида 12 млн. дан ортиққиши, Париж агломерациясида 10 млн. га яқин киши яшайди. Айрим мамлакатларда, ҳатто қўшни агломерациялар қўшилиб, йирик урбанизациялашган марказ (мегалополис)ларни яратган. Масалан, Англияда энг катта мегалаполисга бир-бирига чатишиб кетган Лондон, Бирменгем, Манчестр, Ливерпул ва бошқа шаҳарлар ёки Германияда Рейн-Рур, Рейн-Майн киради. Бундай мегалаполислар таҳминан 50 минг² км ҳудудга ва 30—35 млн аҳолига эга бўлади.

Лmmo бутун Европада урбанизация ва агломерация Ижтимоий ва маиший турмуш, маданий хаёт ва оила-ни-**КОК** муносабатларини ўзаро яқинлаштириб, миллий хусу-гнитларнинг тугатилишига, бир қолипгасолиб умумий кос-Мополитик белгиларнинг шаклланишига кенг йўл очиб бер-**Ш**. Шундай бўлса-да, кўп халқларда асрлар давомида анъана Гусига кирган айрим ижтимоий турмуш шакллари сак-ибибгина қолмай, балки янги замон турмуш тарзига син-**ПИБ** кетган.

Ижтимоий ва оилавий турмуши ҳам барча Европа члқлариники сингари умумийликка эга бўлган. Насроний дини ахлоқига таяниб, хусусий мулкка асосланган ҳолда кичик моногам оила бутун Европада энг кенг тарқалган. Лmmo айрим патриархал натурал хўжалик мавжуд бўлган баъзи жойларда архаик типдаги катта патриархал оилалар ва оила-никоҳ тартиблари ҳам учрайди. Патриархал уруғ-чилик тартибларининг қолдиқлари албанларда (фис), чер-ногорликларда (братство), тоғлик шотландларда (клан), қис-ман уэльс ва ирландликларда бир оз сезилади. Оила-жамоа муносабатлари яқин давргача айрим болқон халқлари (болгарлар, македонияликлар, серблар, боснийлар ва х. к.)да сакданиб келган. Мазкур оилавий муносабатларнинг еми-рилиши махсус минорат одатини яратган эди. Илгари кельт ва герман халқларида маълум бўлган бу одатга биноан мерос ота-онадан кенжа ўғилга ўтади. Кейинчалик *майорат* одати, яъни мерос катта ўғилга ўтиш расми билан алмашади. Жанубий славянларда катта патриархал оила („задруга“) натурал хўжаликка асосланган 20—50, баъзан 100 кишига етадиган қавму қариндошлардан ташкил топган жамоадан иборат эди.

Никоҳтўйларида ва бошқа оилавий урф-одатларда анча қадимий белгиларни ҳозиргача учратиш мумкин. Қалин сакланмаган бўлса-да, келинни олиб қочиш, уни „сотиб“ олиш расми, қиз моли, қуёв совғаси каби удумлар хали ҳам никоҳ тўйларидаги қадимги сарқитлар сифатида, аммо ҳазил ўйинлар шаклида намоён бўлади. Қиз ёшлигидан меҳнат қилиб, ўзи сепини тайёрлаши кўп халқларда шарт бўлган. Агар кичик индивидуал оилалар (эр, хотин ва бола-лардан иборат) энг кенг тарқалган бўлса, славянлардаги

задруга типигади катта оилаларда никоҳ ва бошқа оиланий анъаналарда ибтидоий тартиблар сақланиб келмоқда. Никоҳ доимо ижтимоий характерга эга бўлган оилавий воқеа сифатида ҳозир ҳам унда кўпчилик иштирок қилади, анъанавий маросимлар, расм-удумлар бажарилади. Деярли ҳамма ерда келин-куёвлар черковда никоҳдан ўтишса-да, аммо никоҳ тўйи асосан халқанъаналарига таянади.

Кейинги икки минг йил давомида Европанинг диний урф-одатлари бир неча марта ўзгарган. Бизнингэрамининг бошларида бу ерда маҳаллий динлар тарқалган. Катта ҳудудни эгаллаган Рим империясида (айниқса, Италия ва Грецияда) анча ривожланган политеистик динлар ҳукмронлик қилган. Қадимги Римга баъзи шарқий диний (Исида, Митра каби бошқа шарқхудолари билан боғлиқ) ибодатлар ҳам кириб келган.

Рим империясининг емирилиши даврига келиб, эрамининг V асрлари охирида европа динлари географиясида жиддий ўзгаришлар рўй беради. Эрамининг бошларида Шарқий Ўртаер денгиз соҳилларида пайдо бўлган насроний дини IV—V асрларда империянинг кўпчилик районларига, баъзи герман қабилалари ва ҳатто Ирландиягатарқала бошлаган. Аммо узокдаврларгача қадимий маҳаллий динлар, айнақса, қишлоқларда сақланиб қолган. Фақат IX—XI асрларда бутун Европа христианлашган. Лекин Пиреней ярим-оролида VIII асрда араб истилочилари олиб келган ислом дини анча вақт ўз ўрнини сақлаб қолган. XV асрларда араблардан озод бўлган Пиреней қайтадан насроний динига кирган.

Европада насроний динининг тез тарқалиши асли феодализм тузуминингташқил топиш жараёни билан боғлиқ эди. Дастлаб янги динга ҳарбий аристократия, князь ва кироқлар ўтган, кенгхалқоммаси эски диний эътиқодларга итоат қилиб келган. Ҳукмрон синфга таянчи бўлган зиеллар ва рухонийлар оммани христианлаштиришни зўрлик билан ўтказишга ҳаракат қилган. Аммо христианлик ҳам яхлит дин бўлиб қолмади. У XI аср ўрталарида (1054 йил) икки қарама-қарши йўналишга—православие ва католицизмга (шарқий ва ғарбий) черковларга бўлинди. Шарқий (православ) черкови ўз навбатида подшо ва императорларга

I • \ K Vt ан ва бир неча миллий черковларга бўлинган. Феодальный : крепостной тузумнинг тарихий халқаси ҳисобланган православ черковининг бошида энг кучли Константинополь Патриархи турган. Аксинча католицизм (ғарбий) черкови Мирказлашган Пападавлати бошчилигида Европадаги феодальный гирокликдан фойдаланиб ўзининг кудратли ҳукмрончилигини тўлиқ ўрнатади. У турли йўллар ва солиқлар билан халқга бойлик орттириб бутун христиан дунёсини қўлга олишга уштинг рухий ва сиёсий иродасини ўтказишга интилиб кетган. Шундай қилиб, христиан динидан ажралиб чиққан православие илгари Византия империяси вауниингтаъсирида Европа қисми (Болкон яримороли ва Рус давлати)га Горқалган, Европанинг бошқа районларида католицизм ўзининг ҳукмронлигини ўрнатган. XVI асрлардан бошлаб бозор иқтисоди муносабатларининг ривожини, янги мафқурасининг ғалабасини натижасида ўрта аср схоластикасига, Рим Католик черкови ва Папа ҳукмронлигига қарши чиқа бошлаган янги оқим (протестантизм) турли диний эътиқод ва мазахларнинг юзага келишига сабаб бўлган.

Православ дини Византиядан келиб чиқиб Европанинг Шарқий ва Жануби-шарқий мамлакатларини, рус, белорус, украин, грек, болгар, гагаус, серб, жанубий албан ва румин халқлари орасида кенг тарқалган. Ҳозир православ дини Грецияда ҳукмрон ва бу ерда унинг маркази жойлашган.

Ислом дини Европага дастлаб араб истилочилари томонидан келтирилган ва Пиреней яриморолитарқатилган. Истилочилар тарқатилгандан кейин XV асрларда христианлик қайта тикланган. Ўша даврларда, яъни яқин XIV—XV асрларда Усмонли турклар Болкон яриморолини босиб олиб аҳолининг анча қисмини мусулмонлаштирган ва у империя вақтида ҳукмрон дин бўлган. Турклар зўрлик билан албанлар, қисман македонияликлар, болгарлар, босния ва герцоговина аҳолисини ислом динига ўтказган.

Волгабўйи ва қрим татарлари ҳам XIII—XIV асрларда исломга ўтган. Бутун Европада дайдиб юрган лўлилар одатда асосий турар жойидаги динларга итоат қиладилар. Уларнинг орасида масалан православ, католик ва мусулмон динига ўтганлар учрайди. Диндор яҳудийлар эса ҳозиргача ўзининг миллий дини ҳисобланган иудаизмга риоя қиладилар.

Европа халқларида расмий черков динларидан ташқарп энг қадимги, хатто ибтидоий эътиқод ва урф-одатлар ҳам сақланиб қолган. Айниқса, деҳқончилик билан боғлиқ бўлган хар хил дастур ва расмлар, сеҳргарлик урф-одати ва иримлари халигача учрайди. Ҳозир ҳам йил фасллари, экиш ва ҳосил йиғиш билан боғлиқ дабдабали карнавал ва байрамлар ўтказадилар, унда турли афсонавий тимсоллар намойиш қилинади. Албатта, энг тараккий қилган, юксак маданиятли Европа халқларида профессионал ижоддан халқ ижодини ажратиш анча қийин. Чунки, фольклорда ҳам, мусика ва тасвирий санъатда ҳам зўр маҳорат билан яратилган халқ ижоди намуналари жуда катта ўринни эгаллайди. Энг қадимги эртақлар, қахрамонлар ҳақида эпослар бадиий жиҳатдан профессионал ёзувчи ва шоирлар томонидан қайта ишлаб чиқилган. Ака-ука Гриммлар, Гофман, Андерсен, Сельпа Лагерлеф, Оскар Уайльд ва бошқаларнинг эртақлари, хатто Гомернинг „Иллиада“ ва „Одиссея“си, ўрта асрлардаги „Нибелунглар тўғрисида ашула“, „Гудринг тўғрисида ашула“, скандинавларнинг сағлари, Карелофин эпоси „Калевала“ каби халқ дostonлари аслида бадиийлаштирилган асарлардир. Тарихий воқеалар билан боғлиқ *лирик-эпик* ашула (баллада)лар анча кейин пайдо бўлган, аммо жуда кенг тарқалган. Ҳозиргача етиб келган оилавий маросимларда айтиладиган ашулалар, севги қўшиқлари ҳам энг қадимий фольклор намуналаридир. Фольклорнинг таркибий қисми ҳисобланган оммавий халқ театрлари ҳозирги даврда профессионал театр санъатига сингиб кетган. Европада дастлаб профессионал театр қадимги Грецияда (мил. ав. VI—V асрларда) диний маросимлар ва байрамлар муносабати билан пайдо бўлган эди. Уйғониш давридан бошлаб драма, трагедия, комедия анча ривожланган. XVI асрда дастлаб Италияда, кейин бутун Европада опера пайдо бўлади. Аммо Европа халқларининг кўпчилигида (поляк, чех, болгар, рус, француз, итальян ва бошқалардан) профессионал классик театр билан бир қаторда оммавий театрлаштирилган халқўйинлари ҳозиргача сақланиб келган. Бу ўйинлар катта диний ёки фасл байрамларида намойиш қилинади ва ниҳоятда ранг-баранг ўйин, кулги, ашула ва мусика садолари остида ўтказилади.

Ҳозиргача профессионал театрдан, кейинги йилларда Пайдо бўлган романтик, натуралистик ва модернистик театрлардан ташқари, оммавий театрлашган халқ томошалари (Шъаналари барча Европа мамлакатларида сақланган.

2- §. ЕВРОПА ҚИСМИДАГИ ШАРҚИЙ СЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ

Шарқий славянлар тили ва маданияти бир-бирига яқин, рус, украин ва белорус халқларидан иборат ва улар жойлашган худудлар куррасининг қарийб 6/1 қисмини ташкил қилган эди. 1985 йилги маълумотларга биноан, бу худудда 143,5 млн. га яқин руслар, 45,5 млн. дан ортиқ украинлар, 9,8 Млн. га яқин белоруслар истиқомат қилишган. Хорижий мамлакатларда, айниқса, АҚШда, Канада ва Европада шарқий славянларнинг сўнгги бир аср давомида кўчиб кетган (эмигрант) авлодлари тарқоқҳолда яшашади. Масалан, ЛҚШда ва бошқа мамлакатларда XIX асрнинг иккинчи ирми — XX аср бошларига келиб жойлашган эмигрант руслар ва уларнинг авлодлари 1,2 млндан ортиқ, украинлар (асосан АҚШ, Канада ва Аргентинада) 1,6 млн дан кўпроқ.

Ирқий жихатдан улар катта европоид ирқига мансуб бўлиб, ўзаро бир неча типларга бўлинади. Жанубий Украина ва Қора денгиз сохилларида яшовчи аҳоли қора қош ва қора кўзли *атланти-қора денгиз* типига киради. Шарқий Европа текисликларида истиқомат қилувчи рус, украин ва белоруслар малла ранг (шатен) типидagi ирқий типларни ташкил қилса, шимолий районларда яшовчи қисми катта европоид ирқининг *беломор-балтика* типига оиддир. Шарқий вилоятларда яшовчи русларда ҳагто *монголоид* белгилари ҳам сезилади.

Шарқий славян тил туркумига кирган рус тили икки шевага бўлинган: бири шимолий рус ва иккинчиси жанубий рус шеваларидан иборат бўлиб, фақат талаффузи билан фарқланади. Украин ва белорус тиллари ҳам рус тилига анча яқин. Учласи ҳам хинд-европа тил оиласининг славян туркумиинг *шарқий славян* шохобчасини ташкил қилади.

Ўзларининг келиб чиқиши, маданияти билан шарқий славянлар Европадаги ғарбий ва жанубий славянлар билан

кўп умумийликка эга. Аммо ҳозиргача уларнинг этноге нези энг мураккаб ҳал қилинмаган муаммолар билан тўла. Чунки, ҳозиргача, умуман, славянларнинг келиб чиқиши тўлиқ аниқланмаган. Бу масалада ҳатто бир неча назариялар ва чалкаш мулоҳазалар мавжуд.

Археологик кашфиётларга қараганда, славянларнинг этногенези милоддан аввалги III—II минг йилликларда Марказий, Шимолий ва Шарқий Европада пайдо бўлган хинд-европа қабилалари билан боғлиқ. Славянларнинг қадимги ибтидоий маконлари Марказий Днепр бўйлари ва Юкори Днестр, Шимолда Карпат этаклари ва Висла воҳасида жойлашган. Одер ва Эльба дарёси қирғоқларида ҳам славянлар жойлашган деб эҳтимол қиладилар. Дастлаб шарқий славянлар Қора денгиз шимолида жойлашган „антлар“ номи билан тилга олинади. Кейинчалик славян қабилалар анча фаол равишда теварак-атрофга кўчиб Европанинг кўп қисмига тарқалади. Милоднинг биринчи минг йиллиги ўрталарига келиб шарқий славянлар Шарқий Европада жойлаша бошлайди. Жануб томон кўчиб улар Днепр бўйлаб Дунай соҳилларигача катта территорияни эгаллаб олганлар. Шимоли-ғарб томон кетган қисми *летто-литва* қабилалар билан қўшниликда, шимолда эса Ильмен ва Чуд кўллариغا етиб Волга-Ока дарё ўрталарида ўтрок бўлиб жойлашган.

Шундай қилиб, милоднинг I минг йиллиги охирида II минг йиллиги бошларида рус солномаларида тилга олинган қадимги қабила туркумлари (полянлар, древлянлар, дреговичлар, радивичлар, вятичлар, волянлар, славен ва бошқалар)нинг бирикиб, аралашиб кетиши натижасида қадимги *русхалқи* пайдо бўлади. Бу жараён оқибатида бутун шарқий славянларни қадимги Рус давлати — Киев Руси теварагида жипслаштиради. Ўша даврда Днепр бўйида жойлашган *рус* ёки *рос* қабила иттифоқи Киев давлатининг пайдо бўлишида катта роль ўйнаган. Бу қабилаларнинг номи маҳаллий Рос дарёси номи билан боғлиқ бўлиб, рус халқининг номи ҳам ана шундан келиб чиққанлиги эҳтимол. Қадимги рус халқи ўзининг умумий тили, маданияти, ёзуви ва адабиётига эга бўлган.

Феодал тарқоқлик, ўзаро урушлар ва айниқса, XIII

! рдаги татар-мўғил истилоси яхлитрус халқининг шаклла-
ИШШШ а катта ғов бўлди. XIV асрдан бошлаб қадимги рус
• ШИ заминида учта яқин қариндош, аммо мустақил—
рус, украин ва белорус халқлари шакллана бошлади.
Ксйинчалик Буюк Москва князлиги атрофида жипслаш-
ШП рус халқи марказлашган давлатга эга бўлиб рус адабий
Рилини пайдо қилади. XVI—XVII асрлардан бошлаб Москва-
НШП сиёсий таъсири кучайиб, қудратлашган Рус давлати
| ш аҳолига эга бўлган шимолий ва жанубий районларга,
Урал ва Сибирь томонларга узлуксиз равишда бостириб кириб
у шнинг этник территориясини анча кенгайтиради. Руслар
қуйи Волга бўйи ва Шимолий Кавказни ҳам эгаллаганлар.
XVIII—XIX асрларда Россия чегараси Балтикабўйи, Қора
ценгиз соҳиллари, Кавказ орти, Марказий Осиё ва Узок
Шарқ районларигача чўзилган. Албатта, босиб олинган ер-
Ларга империя ҳукмронлигини таъминлаш мақсадида
)услар кўчириб келтирилган ва уларга моддий, ижтимоий
имтиёзлар берилган, турмуш шарт-шароитлари яратилган.
Улар маҳаллий халқлар билан яқинлашиб хўжалик ва ма-
даий жиҳатдан туб аҳолига бир қадар таъсир кўрсатганлар,
ўз навбатида бой маҳаллий хўжалик тажрибаси ва маданият
ютукдарини ўзлаштирганлар.

Россияда бозор иқтисоди муносабатларининг пайдо
бўлиши ва ривожланиши (XVII—XIX аср ўрталаригача)
жараёнида рус халқи аста-секин миллат сифатида шакл-
ланган.

Русларнинг улкан территорияда турли табиий шароит-
ларда жойлашганлиги уларни икки туркумга, шимолий ва
жанубий рус (великорус)ларга бўлинишига сабаб бўлган.
Улар фақат тили, яъни сўзида „у" ёки „о" ишлатилиши
(„окаюшие" ёки „акаюшие") билан фарқ қиладилар. Ўт-
мишда моддий ва маънавий маданиятида ҳам баъзи фарқ-
ловчи хусусиятлар мавжуд бўлган. Асрлар давомида руслар
юқорида қайд қилинганидек, Волга орқасига, Урал ва Си-
бирга аста-секин силжиб, ғайритабиий шароит ва элатлар
орасига тушиб, маҳаллий маданиятни сингдириб, ўзига хос
этнографик гуруҳларни пайдо қилганлар. Масалан, Шимол-
га Оқ ва Баренц денгизлари соҳилларига кўчиб борган
поморлар асосан денгиз ови ва балиқчилик билан шуғул-

ланиб, ўзига хос моддий маданият ва маиший турмуш яра I ган. Жанубий ва шарқий чегара районларига жойлаштира рилган ҳарбий хизматдаги руслардан „казак“ деб ном олган махсус этнографик гуруҳлар (дон казаклари, урал казак лари, кубан казаклари, сибир казаклари, амур ва уссури казаклари) пайдо бўлган эди. Марказий Урал ўрмонларида; жойлашган кержаклар; Печора пастки оқимидаги *пустозерлар* ва *устьидемнар*; Калуга–Брянск–Орлов ўрмонларидаги *похелар*; Сибирь ва шимолдаги *старожил* аҳолиси (коллималиклар, русско-устинликлар, марковчилар, камчадаллар) каби майда гуруҳ руслар ҳам ўзига хос маданий-маиший хусусиятларини сақлаб теварак-атрофидаги халқларнинг маданий анъаналарини қабул қилиб олганлар. Айрим этнографик гуруҳга *старообрядликлар* (Алтайдаги „поляклар“, Қозоғистоннинг Бухтарма дарёси соҳилларидаги „каменшиклар“, Забайкальедаги „семейский“лар)ни киритиш мумкин.

Ҳозирги даврда Россия аҳолисининг асосий қисми — 95 % ини руслар ташкил қилади.

Руслардан кейинги Шарқий Европадаги энг катта миллат *украинлар* бўлиб улар асосан Украинада жойлашган. Республикадан ташқарида кўшни Россия Федерациясининг Воронеж ва Ростов вилоятларида, Краснодар ўлкасида, Молдавияда, Марказий Осиё республикаларида украинлар яшайди. АҚШ, Канада ва Аргентинада яшовчи украинларнинг сони 1,6 млн дан ортик.

43,5 миллионли (1985 й.) украин халқи руслар ва белоруслар сингари кону-қариндош шарқий славян қабилаларидан ташкил топган қадимий умумрус элатларидан аж- ралиб чиққан этносдир.

Украин халқларининг шаклланиши Марказий Поднепровье райони—Киевщина маркази билан бир қанча вилоятларнинг жипслашиши орқали рўй беради. БуюкЛитва князлиги чегарасида *белорус* халқи шакллана бошлаган эди. Мазкур жараён чет эл истилочилари билан миллий озодлик учун курашида намоён бўлган.

Украин ва белорус аҳолиси анча зич ҳудудда жойлашган бўлиб, улар руслардек майда этнографик туркумларга бўлинмаган. Шарқий тоғли ҳудудларда яшовчи аҳоли

ШКалар, гуцуллар ва верховинлар, Полесьедаги полешук-
1<1/>баъзи хусусиятлари билан ажралиб туради, холос.

Шундай қилиб, XVI асрга келиб, украин халқининг ШНКЛЛаниши тугалланади. Кейинги асрдан бошлаб аста-ОСКИН украин миллати пайдо бўлади ва XVII—XVIII асрларда NI раина Россия таркибига қўшилиши натижасида миллий Шикланиш кучайди. XIX асрнинг ўрталарида крепостной- 'п 1к \укуқи бекор қилингандан сўнг мазкур жараён тугал- шнди.

Белоруслар ҳам асосан ҳозирги ҳудудида жойлашган бўлиб, озгина қисми қўшни Россия, Қозоғистон ва Болтиқ- (>ўйи республикаларида яшашади. Беларусларнинг этник цегизини шарқий славян қабилалари билан бирга қисман йралашиб кетган литвалик этник элементлар ташкил қи- нади. IX асрда мазкур қабилалар бошқа шарқий славянлар Оплан бирга қадимий Рус давлатига кириб қадимий рус халқининг таркибий қисмини ташкил қилган. Бу давлат пқкирозга учрагандан кейин белорус ерлари Буюк Литва князлигига қўшилди, 1569 йилда эса Реч Поспалита ихтиё- рига ўтади. Чет эл босқинчиларига қарши кураш жараёнида белорус халқи шаклланиб XVI асрда этник бирлик юзага кслади. XVIII асрда белорус ерлари Россия таркибига кирди.

Бугунги кунда 9,5 миллионли белорус халқи ичида айрим гуруҳлар (полешуклар ва литвинлар) ҳам сақланган бўлиб, улар баъзи маиший турмуш ва маданий хусусиятлари билан ўзаро ажралиб туради.

Албатта, шарқий славян халқларининг келиб чиқиши, тили ва жойлашишидаги умумийликлар уларнинг хўжа- лиги, маиший турмуши ва маданиятида ҳам ўз аксини топ- ган. Рус, украин ва белорусларнинг ҳаётида умумий бел- гиларнинг шаклланишида шубҳасиз умумий географик шароит ҳам муҳим аҳамиятга эга. Улар ўзларининг қадимги аждодларини дехқончилик маданиятини мерос қилиб олганлар. Бу ерда дехқончилик милоддан аввалги IV минг йилликларда пайдо бўлиб бутун вилоятларга, Шимолий тайга ўрмонларига, Жанубий даштга тарқалган. Оддий бир тишли омов—раладан то икки тишли омовга ва мураккаб ғилдиракли плуггача эга бўлганлар. Донни ўроқ чалғи билан ўрганлар. Улар асосан жавдар, сули, арпа, буғдой, шолғом,

дуккакли экинлар, кейинроқ (XVIII асрлардан бошлаб) мак-ка, томат, кунгабоқар ва картошка экканлар. Техника экинларидан зиғирпоя ва каноф экилган. Шарқий славянларда чорвачилик деҳқончилик билан боғлиқ бўлган. Чорва молларидан қорамол, қўй-эчки, чўчка, от ва парранда сақланган. Молдан ишчи кучи сифатида фойдаланганлар. Украинада айникса, Карпат районларида қўйчилик асосий хўжалик соҳаси ҳисобланган. Дарё ва денгиз соҳилларида яшовчи аҳоли балиқчилик, Шимолда ва Сибирда овчилик, ўрмонларда эса асаларичилик билан ҳам шуғулланганлар, аста-секин Шарқий Европа аҳолисида ўзига хос комплекс хўжалик — деҳқончилик, чорвачилик билан овчилик, теримчилик ва балиқчилик пайдо бўлган.

Деҳқончиликда тупроқ ва иқлим шароитига қараб икки хил типни ажратиш мумкин. Дашт ва ўрмонли дашт зонасида дам берилган партав ерли хўжаликлар кенг тарқалган. Ўрмон жойларда бошқача типдаги хўжаликлар юзага келган. Улар ҳам очиқ партав ерлардан, ҳам ўрмон ичидаги дарахтларни куйдириб, очилган ерлардан фойдаланганлар. Икки-уч йил фойдалангандан сўнг бу ерлар *озиб* куч-қуввати қолмагач, янги ерлар очилган. XI—XII асрлардан бошлаб уч пайкалли алмашиб экиш жорий қилинган.

XIX асрда овчилик ва балиқчилик дастлабки аҳамиятини йўқотиб ёрдамчи хўжалик ёки ҳаваскорлик соҳасига айланган. Аммо овбоп ҳайвонлар ва балиқлар кўп бўлган жойларда — катта қўл ва қалин ўрмонларда бу соҳа муҳим ўринни эгаллаб келган.

Бозор иқтисоди муносабатлари тараққий қилиши билан натурал хўжалик емирилиб, майда хунармандчилик инқирозга учрайди. Индустириал хўжаликнинг пайдо бўлиши рус, украин ва белорус халқларининг ҳаётида, уларнинг турмуш тарзида жиддий ўзгаришларга олиб келди.

Аҳолининг жойлашиши, қишлоқ типлари ва уйлари, уларнинг хусусиятлари, географик шароити, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий омиллар билан белгиланади. Ҳозирги шарқий славян халқларининг жойлашиши шаҳар ва қишлоқ типда намоён бўлиб, улар орасида тафовут кун сайин камайиб бормоқда. Қишлоқлар йириклашиб, уларнинг шакли, ободонлашиши шаҳарга яқинлашган. Аммо кўп

кишлоқяарнинг архитектураси, қурилиши ва типология-
СИДа анъанавий белгилар ҳам сақланиб қолган. Россия ва
Украинанинганубий вилоятлари жуда катта, бир неча минг
ковлили кишлоқлар дарё бўйларида жойлашган, марказий
\удудларда ўртачароқ, 10—15 дан 100—150 ховлига яқин,
шимолда эса кичик, бир неча ховлили кишлоқлар мавжуд.
Дашт районларда аҳоли узунасига йўл бўйлаб, кўча мавзе
тиида ёки чалкаш кўчалардан ибораттўп уйли кишлоқларда
истиқомат қилган. Бундай анъанавий кишлоқпар қаторида
ёки ўрнида янгича қурилиш иншоотлари кад кўтариши
урушдан кейинги асосий йўналиш бўлди.

Жанубдаги уйлар анъанавий усулда сомон, ёғоч, лойдан
қурилиб оқланган. Одатда улар икки-уч хонали бўлиб,
ховлида хўжалик иншоотлари тикланган. Марказий рус
районларида еки белорус ўрмонларида асосий қурилиш
ашёси ёғоч бўлганлиги туфайли кўпроқ пастрок ёғоч уйлар
тикланган, хўжалик иншоотлари уйга яқин қурилган.
Шимолдаги уйларнинг хусусияти аксинча турар жой хоналари
ва хўжалик хужралари ҳаммаси бир жойда жойлашган катта
дабдабали ховлилардан иборат. Уйларнинг жиҳозланиши
деярли бир типда бўлган. Албатта, замонавий техникага
таянган хўжаликларнинг пайдо бўлиши ҳамма ерда анъана-
вий кишлоқ ва уй қурилишига жиддий ўзгаришлар кирит-
ган эди. Қадимги Рус давридаёқ феодал типдаги шаҳар ва
кишлоқпар пайдо бўлган ва ўз шакл-шамойили билан қис-
ман янги замонга етиб келган. Ҳозирги шаҳар типдаги
кишлоқлар барча қулайликларга эга. Уларда водопровод ва
коммуникация мавжуд, турар жой ва жамоат иморатлари
электрлаштирилган, кўп жойларда газ ва канализация
ўтказилган.

Халқларнинг этнографик хусусиятлари кўпроқ миллий
кийимларида намоён бўлади. Яқин даврларгача шарқий
славянларнинг халқ кийимлари уйда тўқилиб-тикилган.
Ўзлари зиғирпоя ва каноп ўстириб толасидан ип йигирган-
лар, жун ва теридан турли кийимлар тикканлар. Аёллар
оила учун зарур бўлган кийимларга ўзлари ип йигириб мато
тўқиганлар ва кийим тикканлар. Устки кийим одатда уму-
мий кўринишга эга бўлиб, эркак ва аёлларники унча
фарқданмаган. Масалан, чопонга ўхшаш кафтан; жун чак-

мон, кенг тикилган армяк ва пўстин. Кўй терисидан пўстин (кожух ёки шуба) тикиб кийилган. Аёлларнинг кўйлаклари турли хилдадир. Кийим тикишда ёмон кўз, ёвуз кучлардан сақдайдиган турли иримларга риоя қилганлар. Байрам, тўй ва мотам кийимлари хар хил бўлган.

Кийимларида рус, украина ва белорусларнинг ўзига хос умумийлик билан бир қаторда ўзаро фаркланувчи хусусиятлари ҳам мавжуд бўлган. Эркак ва аёлларнинг кўйлагидаги асосий фарқэркакларники тиззагача, аёлларда эса бир оз узунроқ бўлганидадир. Аёл кийимининг бичими хар хил. Аммо миллий ва маҳаллий сарполарнинг хусусиятлари фақат тўй маросимлари, бадиий хаваскорлар тўғараги концертлари ва катта байрамларда намоёиш қилинади. Аслида ҳозир бутун шарқий славянларда миллий анъанавий сарпо ўрнига барча элатларда Европа услубидаги шахар кийими тарқалган.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, илгари кийимларнинг тури қадимий этномаданий гуруҳларнинг жойлашишига тўғри келган. Масалан, катак-катак юбкасимон кийим ҳинд-европа гуруҳлари жойлашган ҳудудга тарқалган. Шунга ўхшаш олабайроқ йўл-йўл юбкалар шимолий районларда яшайдиган *финн-угор* тилидаги миллий гуруҳларга хосдир. Мазкур кийимлар одатда ярим жун матодан тикилиб, ранг-баранг кашталанган ва безатилган.

Этнографик жихатдан аёлларнинг бош кийимлари диққатга сазовор. Масалан, қизлар билан эрга чикқан аёлларнинг бош кийими ва соч ўрами жиддий фарқданган. Қизлар бир ўрим соч колдирган, никоҳ вақтида кийиладиган бош кийим энг муҳим ва тантанали одатлар билан боғлиқ бўлган. Жанубий музофотлардаги рус, украин ва белорус аёлларида бошига гулчамбарлар тақиш ҳамда гулчамбар шаклида рўмол ўраш ҳам одат бўлган. Аёллар рўмол ўраса ёки бош кийими кийса сочини бутунлай қоплаши зарур бўлган. Ҳозир эса турли-туман соч турмаги жуда кенгтарқалган.

Аёллар кийимидаги безаклар ҳам диққатга сазовордир. Турли нақшлар билан кашталанган ёки тикилган сарполар муайян фикрни ифодалаган. Ҳозиргача етиб келган айрим нақш образларида энг қадимий эътиқодлар билан

Логлиқ исрсонажлар ёки сеҳргарлик белгилари тасвирлан-
|ц| ии I идоий иримлар ва одатлар акс эттирилган.

Ижтимоий турмушида ва оилавий муносабатларида МЧ асрдаги қолоқ Россиянинг қишлоқларида чор хоки-
миети томонидан қўриқланиб келган жамоатчилик тузуми
|олдиқлари сақланиб келган. Жамоа тадбирлари украин ва
ипюрусларда ҳам узоқ давр сақланган. Айниқса, қишлоқ
цҳолиси орасида жамоа қоидалари асосида ўзаро ёрдам
Игъаиалари, бир неча авлодларни бириктирган патриархал
рурдаги катта оила ташкилотлари, феодал-патриархал ни-
|ч\ муносабатлари колдиқлари, ҳар хил ибтидоий урф-
Одатлар кучли бўлган. Ички оилавий муносабатларда ва
Одобда асрлар давомида ҳукмрон бўлиб келган меҳнат тақ-
спмоти ва бошқа қоидаларга қатъиян риоя қилинган.

Рус, украин ва белорус халқларининг маънавий ҳаёти
\ юқ давр ҳукмрон православ дини билан белгиланган. Улар
орасида турли мазҳаблар пайдо бўлган (старообрядчилар,
иягидесятниклар, духоборлар ваҳоказо). Дехқон аҳчи орасида
христиан дини юзаки қабул қилинган, асли ҳар хил сеҳр-
гарлиқтасаввурлари, муқаддас жойларга сиғиниш, қадимги
славян худоларига Илёс пайғамбар, Георгий, Власий каби
амлиёларга ибодат қилиш жуда кенгтарқалган. Турли табиат
фасли билан боғлиқдиний маросимлар ўтказилган (масле-
ница, сочельник, троица, Иван Купала байрами ва ҳоказо).
Дехқонларнинг тасаввурида бутун олам ҳар хил алвасти ва
девлар, сув парилари, арвоҳдар ва ажиналар билан тўла. Улар
айрим ҳайвонлар (айиқ, қарға, товуқ ва х.к.) билан боғлиқ
тасаввурларга эга бўлганлар. Ибтидоий диний эътиқод ва
маросимларнинг энг кўп тарқалган белгиларини қадимий
худолар образини православ черкови муқаддаслаштиришга
мажбур бўлган. Масалан, қадимий славян худоларидан Авлиё
Николай энди ҳунарманд ва савдогарларнинг ҳомийси, Ав-
лиё Георгий Победоносец молбоқар ва чўпонларнинг ҳо-
мийси ёки Параскева Авлиё Пятница аёллар ва аёл касбу
кори ҳомийси деб танилган. Ибтидоий тасаввурлар фольклорда
ҳам сақланган (сеҳрли эртақларда), оилавий-маиший урф-
одатларда ҳам намоён бўлган.

Халқ ижоди ниҳоятда бой ва ранг-баранг бўлган. Асрлар
давомида ҳукмрон синфлар қўлидаги фан ва санъатдан маҳ-

рум бўлган саводсиз халқ оммаси барча бадиий соҳаларда ажойиб гўзал намуналар яратган. Оилавий маросимларда, байрам тантаналарида айтиладиган халқ ашулалари ва рақслари ўтмишдаги ҳам ҳозирги бастакорлар ва балет усталари учун туганмас сарчашма бўлиб келмоқда. Жуда бой фольклор асарлари (рус дostonлари, украин халқ ашулалари)да бадиий образлар орқали узоқ даврлардаги тарихий ривоятлар ва воқеалар, миллий-озодлик кураши ғоялари ёрқин тасвирланган. Лирик хис-туйғулар, юмор ва сатира халқ ижодининг турли жанрларида ўз ифодасини топган.

Амалий санъатда ҳам ажойиб намуналар яратилган. Байрамларда бошқа тантаналарда кийиладиган кийимлар жуда бой ва ранг-баранг нақшлар билан кашталанган. Украина уйларининг деворлари гўзал нақшлар билан безатилган бўлса, русларнинг ёғоч уйлари нозик ўймакорлик санъати билан ажралиб турган. Уй-рўзғор буюмлари, сопол идишлар ҳам турли нақшлар билан безатилган. XVIII—XIX асрларда айрим вилоятларда жаҳонга машҳур бадиий хунармандчилик марказлари пайдо бўлган (Полех, Хохлама, Федоскино). Славянлардан ташқари бу ҳудудларда ва моҳияти билан халқ ижоди намуналари санъатнинг юксак асарлари даражасига кўтарилиб ижтимоий тараккиётга хизмат қилмоқда.

3- §. ЖАИУБИЙ ВА ШИМОЛИЙ ЕВРОПАНИНГ НОСЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ

Болтиқбўйи, Шимолий вилоятларнинг бир қисми, Марказий Поволжье, Прикамье ва Жануби-ғарбий районларида ўзига хос моддий ва маънавий маданият яратган турли халқ ва элатлар яшаган. Ушбу халқлар шарқий славянлар билан қўшни бўлганлиги туфайли ўзаро таъсир доирасида турганлар ва қўп томондан умумий белгиларга эгадирлар. Антропологик жиҳатдан нославян халқлар асосан катта европоид ирқининг турли типларига оид. Аммо Волгабўйи халқлари *марийлар*, *удмуртлар*, *чувашлар*, *татар* ва айниқса, *бошқирлар* орасида, қисман шимолдаги *лопарларда* монголоид белгилари сезилади.

Тил жиҳатдан нославян халқлар бир неча туркумга

С>ўлинади. Энг кўпи *фино-угор* туркумига тегишли фин ГИИда гапирадиган *эстоилар, кореллар, ливлар, вепслар, ки/илар, удмуртлар, мордвалар, коми-зырян* ва *коми-пермяклар*. Литва, латиш халқларининг тиллари хинд-европа тил ои-ИЙСИНИнг махсус *леттолитва* шохобчасига, молдованлар эса *роман* туркумига тегишли. Бу ерда туркий тилда гапирадиган Калқлар чувашлар, татарлар, бошқирдлар, гагауз ва караим-илр яшайди. Қалмиқлар эса олтой тил оиласининг мўғил шохобчасига киради.

Мазкур халқ ва элатларнинг этногенези ва этник тарихи ҳам турлича. Шунинг учун тарихий-маданий жиҳатдан улар бир неча жабҳаларга бўлиниб ўрганилади. Шуларнинг ичида тарихий, этник ва маданий жиҳатдан анча умумий белгиларга эга бўлган Болтиқбўйи халқлари ажралиб туради.

Болтиқбўйида асосан уч халқ яшайди: маълумотларга кўра, *литваликлар* (ўз номи „листуван“) 2,8 млн дан ортик киши, *латишлар* („латвиеш“) 1,4 млн дан кўпроқ ва *жтонлар* (ўз номи „эстласед“) 1 млн Литваликлар ўз республикасидан ташқари кўшни Латвия, Беларус ва Россиянинг Шимоли-ғарбий қисмида, АҚШ, Канада, Уругвай, Аргентина, Австралия ва Польшада (жами 320 мингга яқин эмигрант) яшайди. Латишлар ҳам қисман кўшни худудларда (Эстония, Литва, Россия ва Беларусда) жойлашган. 60 мингга яқин латишлар АҚШ, Канада ва Австралияда яшайди. Эстонлар эса асосан ўз республикасида ва озгина қисми ташқарида (Санкт-Петербург, Псков ва Омск вилоятлари, Латвия, Украина, Абхазияда) жойлашган.

Болтиқбўйига одам энг қадимий даврлардан келиб жойлашган. Бронза давридаёқ (милоддан аввалги II минг йилликлар) ҳозирги Латвия худудига жанубдан қадимги аждодлари *летгаллар, селлар, земгаллар* ва *курейшлар* келиб тарихий жиҳатдан ҳали аниқланмаган маҳаллий элатлар билан аралашиб кетган. Латиш халқининг шаклланиши XII—XIII аср бошларидаги немис салибчилари истилоси туфайли тўхтаб қолган ва фақат XVI аср бошларига етиб тугалланган. XIХасрнингўрталарида латиш миллати шаклланади. Қадимий этник гуруҳлардан латгаллар бир оз маданий-маиший хусусиятларини сақлаб қолганлар. Латишлар билан тўлик

аралашиб кетган майда этник *гуру*—*ливлар* кундалик маиший хаётида эски тилларидан ҳам фойдаланадилар.

Литва хапқининг қадимий аждодлари ҳам Нямунас ва Даугава дарёлари хавзасига милоддан аввалги II минг йилликнинг бошларида кириб келган турли болтиқ қабилаларидан иборат бўлган. Асли литва этноси XI—XII асрларда шакллана бошлаган ва унинг шаклланишида мазкур қабилалардан ташқари *литва* ёки *аукштайт* элати, *жмуд* ёки *жемайти*, *скальва*, *надрава*, қисман ятвяглар, куршейлар ва земгаллар иштирок этган. Этник консолидациянинг пайдо бўлишига XIII асрнинг биринчи ярмида тузилган Литва давлати ва Тевтон ордени билан олиб борилган кўпасрлик кураш муҳим роль ўйнаган эди. 1795 ва 1815 йиллар Литва ерларининг асосий қисмини Россия империяси ўз таркибига қўшиб олган. Литва буржуа миллати ҳам латишлар сингари XIX аср ўрталарида шаклланган.

Латвиянинг шимолида қадимий даврлардан эстон халқининг аждодларидан рус солномаларида тилга олинган чуд номли фин тилида гапирадиган қабилалар яшаган. Улар ҳозирги Эстония ҳудудида милоддан аввалги III минг йилликда пайдо бўлганлар; кейинроқ *болтиқ*, *скандинав* қабилалари, I минг йиллик охирларидан шарқий славянлар билан аралашиб кетган ва эстон халқининг негизини ташкил қилган.

Эстон халқининг этник жараёнида иштирок этган *сету* ёки *сетикез* номли этнографик гуруҳ ҳозиргача ажралиб туради. XIII асрлардаги немис истилочиларига қарши озодлик кураши миллий жипслашиш жараёнини кучайтиради. 1750 йилги Шимолий урушдан кейин Эстония Россия томонидан босиб олингандан сўнг қўшиб олинган ва ўша даврдан ҳаракатга келган озодлик курашларида тобланиб Эстон миллати шакллана бошлаган. Болтиқбўйи халқлари маиший турмуши, моддий ва маънавий маданиятининг шаклланишида бир томондан, шарқий славян халқларининг, иккинчи томондан, ғарбдаги қўшнилари немис, швед каби герман халқларининг таъсири ўтган. Айниқса, шарқий славян халқлари билан узоқ даврлар давомида Болтиқбўйи халқлари яқин муносабатда бўлганлиги туфайли ўзаро маданий таъсирлар кучли бўлган. Кейинчалик Литванинг Польша

Гасарруфига ўтиши натижасида бу ерда полякларнинг таъ-
ли)и кучаяди ва католик дини тарқалади.

Энг қадимий даврлардан Болтиқбўйи аҳолиси деҳқон-
Чилик ва чорвачилик билан шуғулланиб келган. Болтиқ
денгизи соҳилларида ва оролларида балиқчилик муҳим соҳа
қисобланган. Ҳозирги даврда Эстония, Литва ва Латвия юк-
Сак ривожланган саноат ва қишлоқ хўжалигига эга бўлган
>нг илғор индустриал-аграр республикалардан ҳисобланади.

Саноатнинг гуркираб ўсиши шаҳар аҳолисининг
кўпайишига олиб келди. Болтиқбўйи шаҳарларининг
кўпчилиги кўпасрлик тарихга эга. Феодализм даврида, айник-
са, Латвия ва Эстонияда, шаҳарларда асосан немислар яшаган
ба уларнинг қўлида хунармандчилик ҳам савдо марказлашган.
Бозор иқтисодининг янги шакллари пайдо бўлиши билан
шаҳарлар маҳаллий туб аҳоли ҳисобига ўса бошлайди. Ҳозир
шаҳар аҳолиси қишлоққа нисбатан анча кўп.

Болтиқбўйи мамлакатларидаги қишлоқлар қўшни
славянларникига ўхшаш зич уйлар ёки хутор (кўрғон) типи-
даги ховлилар туркумидан иборат. Кўрғонлар, айникса,
Эстония ва Латвияда немисларнинг таъсирида тарқоқ холда
қурилган. Уйлари асосан ёғочдан икки хонали ва дахлизли
килиб қурилган. Эстония ва Шимолий Латвияда ўзига хос
сомон томли ва печкали баланд ёғоч уйлар—бостирма кенг
тарқалган. Унинг хусусияти уйга қўшилган махсус сомон
қуриладиган ва хўжалик хоналари комплексининг мав-
жудлигидир. Мулкый муносабатларнинг пайдо бўлиши билан
давлатманд оилалар шаҳар типидagi ғиштли уйлар қура
бошлаган.

Болтиқбўйи халқларининг анъанавий миллий кийим-
лари феодализм даврида пайдо бўлган. Улар фақат уйда
гўқилган матодан тикилган. Эркалар кийимининг шакл-
ланишида қўшни немисларнинг шаҳар маданияти зўр таъсир
ўтказган. Ранг-баранг ва хилма-хил аёл кийимлари айникса,
чиройли бўлган. Аёлларнинг миллий кийимлари асосан турли
юбка, кофта, рўмол, этакча ва безаклардан иборат. Бутун
Болтиқбўйи аҳолисида бир неча хилдаги анъанавий кийим-
лар мавжуд бўлган.

Бутун халқнинг маънавий маданиятига насроний
динининг ҳам таъсири ўтган. Болтиқбўйи аҳолиси учта диний

йўналишга итоат қилган. Католиклар илгари Польшада узок вақт ҳукмронлик қилган районларда, Литва ҳамда Шарқий Латвиядаги *латгалларда* тарқалган. Лютеранлик XVI асрдан бошлаб немис рухонийлари томонидан эстонлар ва ғарбий латишлар орасида зўрлик билан ўрнатилган. Рус вилоятларига яқин жойлашган аҳоли православ динига ўтган.

Аҳолининг аксарият қисми миллий-маданий анъаналарнинг кўп жиҳатларини сақлаб, ривожлантириб келмоқда. Айниқса, ҳозиргача етиб келган амалий санъат намуналари алоҳида қайд этиш лозим. Профессионал касб билан чатишиб кетган, масалан, еғоч хайкалтарошлиғи, қахрабо маҳсулотлари ишлаб чиқариш, бадий тўқимачилик ва каштачилик, тери ва сопол буюмлар ишлаб чиқариш каби амалий халқ ижоди йиллар давомида яна ҳам раванактопти. XIX асрда пайдо бўлган ашула байрамлари, анъанавий тусга кирган хор санъати ҳозирги вақтда энг оммавий ва кенг тарқалган халқ ижодига айланди.

Россиянинг Шимолий Европа қисмида руслардан ташқари *кареллар, вепсалар, саамлар* (лопар)лар, *коми-зиряилар, коми-пермяклар* ва *ненецлар* яшайди. Шуларнинг ичида антропологик жиҳатдан саам (лопар)лар аралаш монголоид ва соф монголоид иркига хос, қолган барча этнослар европоид белгилари билан ажралиб туради. Ненецлар эса соф катта европоид ирқининг вакиллари.

Карелия Республикаси ва Калининград вилоятларида 138 мингдан ортиқ кареллар (ўз номи нарьяла) яшайди. Рус солномаларида корела номи билан тилга олинган карелларнинг аجدодлари IX асрларда Ладога қўлининг ғарбий соҳилларида жойлашган. Улар XI—XII асрларда ҳозирги Карелиянинг ғарбий қисмини эгаллаб кейин шимолий ва шарқий томонга тарқалган ва маҳаллий вепслар билан аралашиб кетган. XII асрда кареллар рус давлатига қўшилиб русларнинг таъсирига ўтган. Карел халқининг шаклланиши XV асрлардан бошланади.

Тили ва маданияти жиҳатдан карелларга яқин вепс халқи (8,1 минг) қадимги *вес* номли фин қабиласининг авлодларидир. Саами (лопар)ларнинг шарқдан келган дастлабки монголоид типидagi аждодлари эҳтимол *урал* тилида сўзлашганлар. Улар бу ерда неолит давридан кенг территорияга

Горқолган маҳаллий фин қабилалари билаи аралашиб *лопар* I или ва ўзига хос монголоид антропологик типини яратган-
мр. Ҳозир Шимолий Европанинг Кольск яриморотида даст-
ПБ кўчманчи бўлган (уларнинг асосий қисми Шимолий
I кндинавияда) икки мингга яқин лопарлар яшайди.

Фин тил туркумига кирган *удмурт, коми, мордва* ва ш//>//шларнинг қадимги аجدодлари милоддан аввалги III—II Минг йилликларда шарқдан Волга-Кама соҳилларига келиб жойлашган. Уларнинг бир қисми (эстон-литва ва карело-финлар) эрамиздан аввалги II—I минг йилликларда Бол-ТИКбўйи ва Карелия томонга ўтиб ўрнашган. Эрамизнинг (юшларига келиб, мазкур халқлар этник гуруҳ сифатида шакллана бошлайди. Вятка ва Кама дарёлари оралиғида жойлашган қабилалар удмурт халқига асос бўлган. Милоддан йввалги I минг йилликда юқори Кама ва Вичегда воҳасидаги финно-угор қабилалардан *коми-зирян* этноси ташкил топади. Ўша даврлардаёқ Печора ва Вичегда воҳасидаги маҳаллий қабилалар билан аралашиб кетган *пермь* қабила бирикмаси асосида *коми-пермяклар* пайдо бўлган.

Шимолий халқлар илк даврлардан (лопарлардан таш-қари) дехқончилик ва чорвачилик билан шуғуллана бош-лаганлар. Уларнингхўжалигида ўрмон овчилиги, балиқчилик, асаларичилик муҳим роль ўйнаган. Ижма дарёси бўйидаги *комизирянлар* ненецларнинг таъсирида қисман буғучилик билан ҳам шуғулланганлар. Янги мулк муносабатларининг пайдо бўлиши ҳар хил ёлланма касбларни юзага келтирган эди.

Лопарларнинг хўжалиги мажмуий характерда бўлиб буғучилик, балиқчилик ва овчилик бирга кўшиб олиб борилган. Илгари йил бўйи бир неча марта оила бўлиб кўчиб юрган лопарлар ўтган аср охирларидан бошлаб фақат эркак-лар кўчманчилик қилиб, аёллар бошқа оила аъзолари билан бирга қишлоқларда қолган.

Карел, вепс, коми-зирян ва коми-пермякларнинг моддий маданиятида умумий белгилар сақланган. Уларнинг уйлари тарқоқ уя шаклида бош қишлоқ теварагида жойлашган. Ёғочдан тикланган уйлар хўжалик хужралари билан бирга қурилган. Анъанавий кийимлар ҳам умумий характерда: узун энгли кўйлак, сарафан, бошида дўппи ва қалпоқ, аёлларда

хар хил рўмол ва шол рўмоллар бўлган. Умуман кийимлари кўшни русларникига ўхшаган.

Лопарларнинг уйлари илгари мўрили яримертўладан иборат бўлган, ёзда улар кўчишга қулай бўлиши учун чўккайган дарахт қобиғи билан ёпилган чайлалар қурганлар. XV—XVII асрларда русларнинг таъсирида ойнали ёғоч уйлар тиклаганлар.

XIX аср бошларида Европанинг шимолидаги халқларнинг кўпчилиги ёзувни ҳам билмаганлар. Уларнинг маънавий маданиятида асосий ўринни оғзаки ижод ва амалий санъат эгаллаган. Ҳар хил эпос, ривоятлар, масаллар, маталлар ва эртақлар кенг тарқалган. Айниқса, ажойиб халқ эпоси „Калевала“ машҳур бўлган. Каштачилик, нақшлитикув, ёғоч ўймакорлиги ривожланган.

Православ дини ўтмишда ҳукмрон бўлганлиги сабабли хозиргача ибтидоий диний тасаввурлар билан бирга мавжуд. Масалан, лопарлар ҳар хил касб-хунар, „хўжайин“ ҳомийларига сиғинганлар, муқаддас тошларга итоат қилганлар, шомонизм сақланган.

4- §. ВОЛГА-КАМАБЎЙИ ХАЛҚДАРИ ВА МОЛДАВАНЛАР

Шарқий Европа қисмидаги нославян халқлардан Марказий Поволжьеда ва Камабўйида жойлашган удмурдлар, марийлар, мордвалар, чувашлар, татар ва бошқирдлар ўзига хос тарихий-этнографик ҳудудни ташкил қиладилар. Тарихий-этнографик жихатдан бу халқларга Камабўйида ва Европанинг шимолида яшовчи мазкур коми-пермяк ва комизирянлар яқин туради.

Антропологик жихатдан бу халқлар катта европоид иркининг турли типларига мансубдир. Аммо кўпчилиги европоид ирки билан қисман монголоид белгиларини ўзида мужассамлаштирган типлардир. Тил жихатдан бутун Волга-Кама халқлари икки гуруҳга бўлинган: удмурд, марий ва мордвалар *финно-угор* тил гуруҳига, чуваш, татар ва бошқирдлар олтой оиласининг *турк гуруҳига* киради.

Вятка-Кама соҳилларида қадимий даврларда жойлашган қабилаларнинг авлодлари ҳисобланган удмурдлар (эски номи вотяқлар) ҳозир 720 минг кишидан ортиқ. Улар асосан Удмурдистонда, қисман кўшни Марий, Татаристон ва

Бошқирдистон автоном республикаларида, Пермь ва Екатеринбург вилоятларида яшайдилар.

Милоднинг I минг йиллиги охирларида ва II минг йиллиги бошларида қадимий удмурдларнинг этник тузилишига Волга-Кама булғорлари маълум равишда таъсир қилган. 1236 йилдан кейин улар мўғил-татар истилосига учрайди ва XVI аср ўрталарига келиб шимолий қисми Россияга, жанубий ерлари Қозон хонлигига ўтади. 1558 йилда Удмурд эли бутунлай Рус давлати тасарруфига ўтади, ўша даврдан *удмурд* халқи шакллана бошлайди.

Илгари *черемислар* деб аталган *марий* халқи (ҳозир 640 минг киши) бизнинг эрамининг бошларида дастлаб Марказий Волганинг сўл соҳилларида, Ветлуга ва Вятка дарёларининг оралиғида яшаган қабилалардан келиб чиққан. Улар аста-секин шарқий районларга силжиб ҳозирги территорияни эгаллаб олганлар. Кейинги этник жараёнда марийлар уч гуруҳга бўлинади: Волганинг баланд қирғоқларида жойлашган *тоғлик марийлар*, чап қирғоқдаги текис ўтлоқларда ўрнашган *яйлов марийлар* ва шарқтомондаги қўшни ўлкаларда (Бошқирдистон, Татаристон ва Удмурдистонда, Новгород, Пермь ва Екатеринбург вилоятларида) *марийлар* жойлашган.

Мордва қабилалари асли Ока, Сура ва Марказий Волга дарёлари оралиғида жойлашган. Улар XII асрдан руслар билан яқин муносабат ўрнатганлар. Ҳозирги мордва халқи эса милоднинг бошларида иккита йирик қабила иттифоқи ҳисобланган ғарбдаги *мокша* ва шарқдаги *эрзя* этник гуруҳлари бирикмасидан ташкил топган ва феодализм даврига келиб этник жараёни тугалланиб халқсифатида шаклланган. Улар шу кунгача ўзларининг анъанавий маданиятида баъзи хусусиятларни сақлаб келганлар.

Волгабўйидаги туркий халқларнинг этногенези анча мураккаб. Марказий Волгабўйи ва айниқса, унинг жанубий районлари узокдавр ичида бир неча марта фин тилларидаги қабилалар билан келгинди ҳинд-европа тилидаги *скифлар*, *алсшлар* ва бошқа қабилалар, кейинчалик *туркий* элатлар билан аралашиб кетган. Дастлаб туркий қабилалар милоднинг III—IV асрларида кела бошлаган ва Шарқий Европага гуш/ларнинг истилоси билан боғлиқ бўлган. Волгабўйи ва

Урал этакларида жойлашган турклар маҳалли *финно-угор* халқларининг маданиятини қабул қилган ва улар билан аралашиб кетган. Энг катта туркий оқимлар бўлган Турк хоқонлиги V—VII асрларда Волга-Урал районида бостириб кирган, улардан кейин VII—VIII асрларда Шимолий Кавказдан келган булғорлар бостириб кирганлар. Улар Волганинг чап ва қисман ўнг қирғоқларини Кама бўйларигача бўлган худудни эгаллаб маҳаллий турк ва финно-угор қабилалари билан аралашиб, X асрда Волга Булғорияси номи илк феодал давлатини яратганлар.

Атрофдаги қўшни элатларга сиёсий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан катта таъсир ўтказган Волга Булғорияси XIII асрда татар-мўғиллар томонидан тор-мор қилинади. Қувғинликка учраган булғорларнинг йирик қисми Волга бўйлаб шимолга қўчишга мажбур бўладилар. Улар тоғлик марийлар ва бошқа маҳаллий қабилалар билан аралашиб *чуваш* (ўз номи чаваш) халқига асос соладилар. Чуваш этноними ҳам булғорларнинг қабилавий иттифоқларидан бири бўлган *суварлар* ёки *сувазлар* номи билан боғлиқдир. XV асрнинг иккинчи чорагида чуваш ерлари Қозон хонлигига қўшилган. Ўлка 1551 йили Россия томонидан истило этилган.

Волгабўйи (Қозон) татарларининг келиб чиқишида ҳам булғорлар ва маҳаллий марий, мордва, удмурдларнинг аجدодлари муҳим роль ўйнаган. XV асрда Олтин ўрда емирилиб, Қозон хонлиги пайдо бўлгандан кейин унинг этник туркумида кипчоқлар ҳукмронлик қила бошлайди ва оқибатда булғор тилини кипчоқ тили сиқиб чиқариб *татар этносига* асос солинади. Аслида „татар“ сўзи дастлаб VI—IX асрларда пайдо бўлиб, Байкалнинг шарқида жойлашган мўғилларнинг энг катта қабилаларидан бирининг номи билан боғлиқ. Чингизхон ва унинг меросхўрлари давридаги босқин юришлари вақтида татар номи билан Қора денгиз соҳиллари ва Каспий даштларидаги элат ва қабилаларни атаганлар, бу ном кейинчалик бутун Олтин ўрдага ҳам тегишли бўлган.

Ҳозир татарлар Россиянинг энг йирик миллатларидан бири бўлиб, сон жиҳатидан (6,6 млн дан зиёд) йирик миллатлар каторига киради. Улар Татаристон Республикаси-

нинг асосий аҳолиси (47,4 %) ини ташкил этса-да, кўпчилиги (тахминан тўртдан уч қисми) ўз республикасидан ташқарида яшайди. Татарлар Бошқирдистонда, Челябинск, Пермь, Екатеринбург, Оренбург ва Астрахань вилоятларида, Жанубий Сибирь ва Узоқ Шарқда, Марказий Осиёда кўпроқ жойлашганлар.

Ҳозиргача бир қадар фарқ қилган татар гуруҳлари XV—XVI асрларда ташкил топган татар хонликлари (Қозон, Астрахан, Сибирь ва ҳ.к.) даврида шаклланган эди. Шу асосда Марказий Волгабўйи ва Уралбўйида, қозон татарлари пастки Волга бўйида, Астрахань татарлари Сибирда қосим ва бошқа татарлар этнографик гуруҳ сифатида ўзаро фарқ қилади. Этнографик жиҳатдан, эҳтимол қадимий финно-угор қабилаларидан бири ҳисобланган *мешераларни* турклаштириш натижасида юзага келган мишарлар ёки зўрлик билан насроний динига ўтказилган қозон татарларининг бир қисми *кряшенлар* ва *ўғойбоқлар* (нўғай татарлари) алоҳида эътиборга молик.

Бошқирдларнинг келиб чиқиши масаласи ҳали ҳам тўлиқ ҳал бўлмаган. Баъзи олимларнинг таърифича, бошқирд халқининг этногенезида асосий ролни IV асрларда „Буюк кўчиш“ даврида келган турли туркий қабилалар ўйнаган. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, бошқирдларнинг шаклланишида маҳаллий финно-угор қабилалари муҳим ўрин тутган. Уларнинг антропологик, уруғ-қабилавий тузилиши ва маданияти ҳам бошқирд этник тарихининг мураккаблигидан далолат беради.

Шубҳасиз, бошқирд халқининг шаклланишида туб маҳаллий эроний тиллардаги сарматлар ва ҳар хил финно-угор қабилалари билан бир қаторда Урал этакларида эрамининг I минг йиллигида келган кўчманчи турклар муҳим ўринни эгаллайди. Уларнинг этногенезида бир оз кейинроқ пайдо бўлган *ўғуз-пачанак* қабилалари, *волга-кама* булғорлари, *қипчоқлар* (XI—XIII асрлар) ва айрим *мўғил* қабилалари (XIII—XIV асрлар) иштирок қилган. Олтин ўрда эмирликларининг ҳукмронлигига ўтади. 1552—1557 йилларда бошқирдлар Россия таркибига ўтгач, бирикиб халқсифатида шакллана бошлайди. Ҳозир 1,5млнга яқин бошқирдлар асосан

ўзинингреспубликасида, қисман, қўшни Челябинск, Пермь, Курган, Оренбург, Екатеринбург, Самара ва Саратов вилоятларида яшайдилар.

Волга-Кама бўйидаги халқларининг қадимги даврлардан асосий машғулоти деҳқончилик ва чорвачилик билан бирга овчилик ва балиқчиликдан иборат бўлган. Улар ўтган асрда уч пайкалли алмашлаб экиш тизимига ўтганлар. Деҳқончилик қуролларидан, энг муҳими, бир неча хилдаги омов ва оғир ёғоч плуг (сабон) бўлган. XVII асргача бошқирдлар кўчманчи ва ярим кўчманчи тарзда турмуш кечириб, асосан чорвачилик билан шуғулланганлар. Яйловларнинг камайиши билан ўтроқ ҳолатга ўтиб деҳқончилик қила бошлаганлар. Қадимий касблардан асаларичилик ҳам сақланган. Ўтган асрдан ўрмон саноати ҳам пайдо бўлган.

XX аср охирларига келиб, Волга-Кама халқлари иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан камол топди. Айниқса, нефть ишлаб чиқариши билан боғлиқоғир саноат, машинасозлик, металл ишлаб чиқариш, қоғоз-целлюлоза ва бошқа турли саноат тармоқлари пайдо бўлди. Қишлоқ хўжалиги механизациялаштириш, илғор агротехник тадбирларни қўллаш, соҳага малакали кадрларни жалб этиш ва ишнинг самарали усулларидан фойдаланиш эвазига раванқтопди.

Айтиш жоизки, ушбу халқларнинг моддий маданиятида ўрмон хўжалигининг таъсири жуда сезиларли. Уй-жой қурилишидан то рўзғор буюмларигача ўрмон маҳсулотлари ишлатилган. Волга-Камабўйи халқларининг уйлари русларникига ўхшаш ёғочдан, ўрмонни кесиб ходалардан уст-ма-уст териб қурилган, аммо фақат уйни жиҳозлашда ўзига хос хусусият кашф этган. Ярим кўчманчи бошқирдлар қора уй ҳам тиклаганлар. Қолган барча этносларнинг уйлари деярли бир типда — ёғочдан қурилиб, ойнали ва полли, шипсиз, туйнуқли ва ўртада ўчоғи бўлган. Уй шакли оила аъзоларининг сони ва бойлигига қараб бир-икки хонали ва хўжалик хужраси билан қўшиб қурилган. Татар ва бошқирдларда ёғоч супа бўлган.

Миллий кийимлари ниҳоятда бой, ранг-баранг ва ҳар бир этносни ажратувчи асосий белги ҳисобланади. Хусусан, зиғирпоя, кандирпоя ва жундан тўқиб тикилган турли кийимлар ажойиб кашта билан безатилган. Лекин, Волгабўйи

фин халқларининг кийим-кечаклари бир оз бошқача ва узок ўтмишга хос хусусиятларни асраб қолган. Умуман олганда, Волгабўйи халқларининг моддий маданиятида, бир томондан, шимолий ва ғарбий этносларнинг таъсири, иккинчи томондан, шарқий халқлар, жумладан марказий осиеликларнинг таъсири сезилади. Айниқса, *удмурт, марий, мордва* ва шимолий *чувашлар* русларнинг таъсирида умумий моддий маданият белгиларига эга бўлса, *татар, жанубий чуваш* ва бошқирдлар қўшни осиеликларга яқин умумий белгиларга эга бўлганлар. Волгабўйи халқларининг Россия таркибига кириши натижасида уларнинг ҳаётида рус маданиятининг таъсири кучая борган.

Волгабўйининг пастки қисмида жойлашган қалмиқлар асли Мўғулистоннинг Жунгария ўйратларидан келиб чиққан. Улар XVI—XVII асрларда Волга қуйи оқимида кўчиб келиб кўчманчи бўлиб яшаганлар. XX асрга келибгина қалмиқлар ўтроқ турмушга ўтиб ўзининг Россия таркибидаги республикасини, яъни ўз давлатларига асос солдилар. Қалмиқлар ўз республикасида ташқари қисман Астрахань, Волгоград ва Ростов вилоятларида, Ставрополь ўлкасида ҳам яшайдилар.

Умуман, бутун Волгабўйи халқларининггинакам миллий уйғониши, маданиятининг гуркираб тараққий этиши ва яшнаши ўтган асрагина юз берди. Бой фольклор, халқ мусиқаси, ўйинлари ва амалий санъати, айниқса, каштачилик, ёғоч ўймакорлиги, бадий тикувчилик анча ривожланган. Минтақа аҳолиси диний жиҳатдан икки гуруҳга бўлинган: *мусулмонлар* ва *христианлар*. Исломи дини татар ва бошқирдлар орасида тарқалган; христианлик Волга Булғориясининг давлат дини ҳисобланган ва Волгабўйи Россия тасарруфига ўтгач кенг тарқалган. Аммо маҳаллий аҳоли қадимий динларга сиғинишни давом этган; тотемизм, шомонизм ва сеҳргарлик тасаввурлари сақланган.

Шарқий Европанинг энг жануби-ғарбида жойлашган *молдаванлар* ҳам (3,1 млнга яқин) ўзига хос маданиятга эга. Уларнинг келиб чиқиши Шимолий Болқон яримролида ва Карпат тоғи этакларида қадим даврларда яшаган франкодакий қабилалари негизида пайдо бўлган волоҳдар билан боғлиқ бўлиб, тил жиҳатдан Рим империяси даврида ро-

манлашган. Волохлар подачи халқ бўлган. Кейинчалик (VI асрлардан) молдаванларнинг этногенезида турли славян туркумлари ҳам иштирок қилган. Бу жараён уларнинг тилларида, маиший турмуши ва маданиятида чуқур из қолдириб, молдаван халқини юзага келтирган. Асли XIV асрнинг I ярмида Прут дарёсининг ғарбий ва шарқий қисмидаги ерларни қамраб олган Молдава князлиги ташкил топгандан сўнг, мазкур этноснинг шаклланиши жараёни тугайди.

XIX аср бошларида Молдавиянинг бир қисми (Прут ва Днестр ўрталигидаги Бессарабия) Усмон империясидан тортиб олиниб Россия тасарруфига ўтган ва ўша даврдан бошлаб Молдава миллати шакллана бошлаган.

Молдаванларнинг асосий касби деҳқончилик ва чорвачилик ҳисобланган, айниқса, узумчилик ва боғдорчилик ривожланган. Дашт қисмидаги молдаванларнинг моддий маданияти хусусиятларидан бири лойдан қурилган сомон ёки қамиш томли уйларда яшаши, ўзига хос каштали кийимлар ва ниҳоятда бой халқ ижодига эга бўлишидир. Айниқса, молдаванларнинг рақс санъати ривожланган.

Молдавиянинг жанубида қўшни Украинанинг айрим вилоятларида ва қисман Шимолий Кавказда туркий тилда гапирадиган 185 мингдан ортиқ *гагаузлар* яшайди. Улар Россияга XVIII асрда туркларнинг қувғинидан қочиб келганлар. Гагаузлар Болкон яриморотидаги ўрта асрларда православ динига ўтган туркий халқларнинг авлоди ҳисобланади. Ўзининг маданий киёфаси билан улар молдаванларга, украин ва айниқса, булғорларга яқин туради. Украинанинг жанубидаги қрим ва бошқа ўлкаларда қадимий Хазар хоқонлигидаги туркий қабилаларнинг авлоди ҳисобланган кичик бир *этиос—караимлар* (3,3 минг киши) яшайди. X асрда Киев князлари томонидан Хазар давлати емирилгандан кейин караимларнинг қўпчилиги Қримда қолган, бир қисми XIX асрда Литвага ва Ғарбий Украинага кўчирилган.

Россияда 21 мингдан зиёд *лўли* (циган) лар яшашади. Уларни Кавказда ва Марказий Осиё давлатларида учратиш мумкин. Уларнинг тиллари *ҳиндорий* гуруҳига оид, аммо яшаган территориясидаги маҳаллий тилларни ҳам биладилар. Лўлилар Россияга XV—XVI асрларда Германия ва Польш-

лиа орқали кўчиб келганлар. Ҳозирги пайтда лўлиларнинг кўпчилиги ўтроқ турмуш тарзига ўтиб ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланмоқда.

5- §. КАВКАЗ ХАЛКЛАРИ

Этник жихатдан мураккаб тарихий-этнографик вилоятни ташкил қилувчи Кавказда қадимдан турли этнослар яшайдилар. Уларнинг маданий тараққиётида Яқин Шарқдаги буюк маданият марказларининг жойланиши, бу ерда қадимий даврлардан турли элатларнинг кўчиб юриши, қисман туриб қолиши ҳамда Кавказнинг Европа ва Осиё оралиғида дарвоза вазифасини бажариши муҳим роль ўйнаган. Ҳозир нисбатан кичик территорияда катта-кичик турли тилларда сўзлашувчи 50 дан ортиқ халқлар истиқомат қиладилар. Фақат Доғистон Автоном Республикасида 30 га яқин халқ ва элатлар яшайди.

Кавказ халқлари лингвистик жихатдан асосан уч тил туркумига—*кавказ ёки иберокавказ, ҳинд-европа* (эроний) ва *олтой* (туркий) тилларига мансуб. Шулардан энг йириги *кавказ* тил туркуми бўлиб, унга *грузинлар, адигейлар, черкезлар, чеченлар, кабардинлар, ингушлар, доғистонлик озарлар, дарғинлар, лезгинлар, лаклар, табасарин* ва бошқа элатлар қиради. Туркий тилларда *озарбайжонлар, нўғайлар, қўмиклар, болқар* ва *қорачайлар* сўзлашадилар. *Арманлар* эса *ҳинд-европа* тил оиласига мансуб ўзига хос мустақил тилга эга. Кавказда оз сонли *греклар, оссурийлар* ва бошқа майда миллатлар ҳам яшашади.

Антропологик жихатдан кавказликлар асосан катта европоид ирқига қиради. Фақат нўғайлар монголоид белгиларига эга. Ҳозирги антропологик типлар энг қадимги даврлар бронза ва илк темир даврларида шаклланиб бўлган. Ўша вақтдаёқ Кавказда металлдан ажойиб буюмлар ясаган ўтроқ аҳоли яшаган. Улар нафис санъатга эга бўлган, ёзувни билган, юксак маданият яратган. Қадимги Кавказ тилларида гапирган аҳоли ҳозирги Кавказ халқларининг дастлабки аجدодлари эканлиги археологик, этнографик ва тарихий манбалар асосида тасдиқланган.

Қадимги қабилалар негизида маълумотларга биноан, 3,8 млнга яқин грузин халқи (ўз номи картвели) шаклланди.

ган. Асл грузинлар учта йирик қариндош этник гуруҳлар— *карт, мегрел-нван* ва *сванлар* асосида шаклланган халқдир. Уларнинг энг дастлабки этник тузилишида қадимги Урарту давлатида яшаган халқлар муҳим роль ўйнаган. Милoddан аввалги I минг йилликнинг бошларида бу ерда йирик кабилавий бирикмалар пайдо бўлган. VI асрда Ғарбий Грузияда Колхида давлати, III асрга келиб шарқий қисмида Иберия давлати ташкил топган. Милoddнинг IV—VI асрларида келиб бир неча майда феодал давлатчалар пайдо бўлган. Фақат XI асрдагина улар марказлашган давлат барпо этган ва *грузин* халқи шакллана бошлаган. Шимолий Грузияда яшовчи *сванлар, хевсурлар, пшавлар, тушинлар* ва мусулмон динига ўтган *аджарлар* этник жиҳатдан ҳозиргача ажралиб турадилар. 1801 — 1804 йиллари Грузиянинг Россия тасарруфига ўтиши натижасида грузин халқининг этник жиҳатдан бирлашиш жараёни кучайган. Ўтган асрга келиб янги бозор муносабатларининг таъсири остида грузин миллати пайдо бўлган. Аммо айрим этнографик гуруҳлар маданий-маиший хусусиятларини мустаҳкам сакдаб қолганлар, *мегрел, лаз ва сванлар* эса ҳатто ўз тилида гапирадилар.

Қадимги кавказ тилларида гапирадиган элатларнинг (абазча, апсил, адига) кейинги айрим этнослар билан аралашishi натижасида *абхаз-адигей, чечен, ингуш* ва турли *доғистон* тиллари пайдо бўлган эди. Шимолий Кавказ даштларида қадимий даврлардан *эроний* тилларда гапирадиган *скиф, сармат, аланлар* яшаган; улар билан VI асрларда келган кўчманчи туркий *гунлар, булғорлар, хазарлар* ва кейинроқ пайдо бўлган *қипчоқлар* маҳаллий аҳоли билан аралашиб турли этносларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Ўша даврларда қипчоқлар билан Доғистон тоғ этаклари ва текисликларида яшовчи аҳоли аралашмасидан туркий тилда гапирадиган *кумиклар*, тоғларга сиқиб чиқарилган *аланлар* билан туб аҳоли қўшилишидан *осетинлар* вужудга келган эди. Мўғул истилоси даврига келиб, асосан қипчоқ ва маҳаллий элатларнинг яқинлашишидан ташкил топган тили ва маданияти яқин бўлган *болқон* ва қорачай халқлари шаклланган.

Кавказ халқлари этногенезида **Озарбайжон** (озарий)-ларнинг келиб чиқиши сабаблари анча мураккаб. Ўтган

асринг 80-йилларида (асосан, ўз республикасида, кўшни Грузия, Арманистон ва Доғистонда) 6,3 млн. га яқин озарбайжон борлиги қайд этилган бўлса, Шимолий Эронда 5,6 млн озарбайжон борлиги қайд этилган. Милоддан аввалги иккинчи минг йилликларда ҳозирги Озарбайжоннинг жанубий районлари қадимги эроний тилларда гапирадиган аҳолига эга Мидия давлатига кирган. Шимолий қисми эса қадимги кавказ тилларида гапирувчи турли қабилалардан иборат Албания давлати қарамоғида бўлган. Ўша даврларда мазкур ҳудудларга бостириб кирган эроний ва туркий тилларда гаплашувчи *киммерийлар, скифлар, гуннлар, булғорлар, хазарлар, ўғузлар, пачанаклар* маҳаллий қабилалар билан аралашиб кетганлар. Мидия инқирозга учрагандан кейин унинг харобаларида Атропатен давлати пайдо бўлади. Эҳгимол озарбайжон этноними ҳам мазкур давлат номидан келиб чиққандир. III—IV асрларда Атропатен ва Албания сосонийлар Эронига қўшилади. Кейинги асрларда бу ерга туркий қабилалар кела бошлайди. XI—XIII асрларда янги *туркий* тўлқин, айниқса, *салжукий* турклар Озарбайжонни босиб олади. Ўша даврдан бошлаб туркийлаштириш жараёни анча кучаяди ва оқибатда мўғуллар истилосидан кейин *турк тили* ҳукмронлик қилиб, Озарбайжон халқининг шаклланиши асосан тугайди. Баъзи олимларнинг Озарбайжон халқи мўғул истилоси арафасида шаклланган деган фикрлари бор.

Фожиали тарихга эга бўлган арман халқининг этногенези ҳозирги ҳудудидан ташқарида бошланган. Ўзларини „хай“ деб атайдиган ҳинд-европа тил оиласининг махсус гуруҳига мансуб бу этноснинг асосий аجدодлари ҳисобланган *армин* ёки *армен* номли қабилалар милоддан аввалги II минг йилликда Кичик Осиёга Болқон яриморолидан кўчиб келган. Улар Кичик Осиёнинг Шимоли-шарқида энг қадимий давлатлардан ҳисобланган Арматана (милоддан аввалги XVI—XV асрларда) ва Хайаса (XVI—XIII асрлар) аҳолиси билан алоқадор бўлган. Арманлар шарқтомонга кўчиши билан Ван кўлининг ғарбида жойлашган *хайн* ёки *хайас* қабилалари, қадимги *халд* халқлари, эроний тилдаги *скиф* ва *киммерийлар* билан аралашиб кетган. Милоддан аввалги XIII асрларда арманларнинг аجدодлари Шуприа номли оссурия вилоятига кириб борганлар, кейинчалик (VIII асрда) бу

территория Урартуга қўшилади. Урарту давлати даврида шакллана бошлаган арманлар истилочи *араблар, салжукийлар*, кейин *мўғуллар, эрон* ва *турклар* томонидан қаттиқ қувғинга учраб ўз ватанларини ташлаб кетишга мажбур бўлганлар.

Ўтган XX аср охиридаги маълумотларга биноан 4,5 млн дан ортиқ арман борлиги қайд этилган. Улар асосан Арманистонда, қўшни Озарбайжон, Грузия, Шимолий Кавказ ва бошқа районларда жойлашган. Арманлар 60 дан ортиқ мамлакатларга тарқалиб кетган, айникса, АҚШ, Франция, Яқин ва Марказий Шарқда ва Австралияда уларнинг нисбатан йирик жамоалари мавжуд ва жами сони 1,5 млн. га яқин. Арманлар этнографик хусусиятларига қараб икки гуруҳга бўлинади: Ватанда жойлашган *шаркий арманлар* ва бошқа мамлакатлардаги *ғарбий арманлар*.

Доғистон ҳам қадимий кавказ халқлари тилида гапирадиган *туб* аҳолига эга, этник жиҳатдан энг қўл миллатли районга киради. Бу ерда яқин даврларгача 30 га яқин турли халқлар яшаган. Унча катта бўлмаган территорияда бундай кўп сонли элатларнинг пайдо бўлишининг асосий сабаби Доғистоннинг географик жиҳатдан ажралган ҳолда баланд тоғлар орасида жойлашганлигидир. Шу боис ўзига хос турмуш тарзи, тили ва маданияти сақланган.

Ўрта асрлар давомида Доғистоннинг энг йирик халқлари илк феодал давлатларини яратганлар, аммо умум-этнотерриторияга эга бўлган бирликни ташкил қила олмаган. Масалан, ўша даврларда пайдо бўлган Авар хонлигидан ташқари бир неча „мустақил“ (асли Авар хонлигига бўйсунган) жамоалар мавжуд бўлиб, этник жиҳатдан ўзига хос „хамқишлоқ“ гуруҳларини ташкил қилганлар. Улар умумий этник онгга эга бўлмаган.

Кавказда энг қадимий даврдан бошлаб юксак маданият пайдо бўлган. Бу ерда деҳқончилик милоддан аввалги III минг йилликда бошланиб, сунъий суғоришга II минг йилликда ўтилган. Дастлаб у Кавказортида, кейин Шимолий Кавказда тарқалган, сули, буғдой, арпа, кейинчалик шоли ва макка экилган. Экинлар районларга қараб фарқ қилган. Масалан, абхаз-адигай халқлари сули, Шимолий Кавказ ва Шарқий Грузияда буғдой, Жанубий Озарбайжонда шоли кўпроқ

Н^И^^НН

экилган. Боғдорчилик ва узумчилик ҳам қадимий даврларда иайдо бўлган. Дехқончилик билан бир қаторда чорвачилик ривожланиб борган. Грузия ва Озарбайжонда пиллачилик ва асаларичилик ҳам азалдан муҳим хўжалик соҳаси ҳисобланган.

Кавказда заргарлик ва қурол-аслаҳа яшаш, гилам тўқиш, кулолчилик, металл буюмлар ва кийим-кечак ишлаб чиқариш, тўқимачилик ва ўймакорлик каби ҳунармандчилик турлари кенг тарқалган. Доғистондаги Кубачи кишлоғи заргарлик, Болқар кишлоғи кулолчилик, Озарбайжондаги Лоғич кишлоғи мискарлик, арманлар тош ўймакорлиги билан машҳур бўлганлар. Маҳаллий усталарнинг зўр маҳорат билан яратган ажойиб маҳсулотлари ўзининг нозик санъати билан донг чиқарган ва ўз она юртидан узоқдаги мамлакатларда ҳам танилган.

XIX аср ўрталарида Кавказ Россия таркибига киргач, умумий бозорга тортилиб ўзгаришларга юз тутган. Дехқончилик ва чорвачилик бозор муносабатлари гирдобига тушиб, савдо кучайган, натижада ҳунармандчилик рақобатга бардош бера олмай инқирозга учраган.

XX асрда бугун Кавказда иқтисод ва хўжаликнинг барча соҳаларида туб ўзгаришлар рўй берди. Нефть ва нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш, тоғ, руда, машинасозлик, ускунасозлик, кимё, қурилиш ашёлари ишлаб чиқариш ва енгил саноат соҳалари гурқираб ўса бошлади, янги электр станциялари, замонавий йўллар ва сув иншоотлари пайдо бўлди.

Одатда Кавказ халқдарининг мадапияти учта ўзига хос районга бўлиб таърифланади. Масалан, Шимолий Кавказ халқпари (адигейлар, осетинлар, болқарлар ва қорачайлар) умумий маданий бирлиги билан бир оз ажралиб туради. Доғистон халқлари, чечен-ингушия ўзига хос маданий районни ташкил қилади. Кавказортида Озарбайжон, Арманистон, Шарқий ва Ғарбий Грузия махсус маданий районлар сифатида ажратилган.

Ўтган аср бошларида Кавказ аҳолиси асосан қишлоқда яшаган. Уларнинг қароргоҳи табиий шароитга қараб ҳар хил бўлган. Тоғли районларда уйлар анча зич, асосан улар бир ёки икки қаватли қилиб зинапояга ўхшаш бир-бирининг устига, сомон аралаш лойдан ёки тошдан қурилган, томи

текис килиб ёпилган. Грузиянинг ғарбида ва Абхазияда ёғингарчилик кўп районларда баланд пойдеворли ёғочдан қурилган уйлар мавжуд. Арманистонда ва қўшни Грузия ва Озарбайжоннинг анча қисмида тошдан қурилган ёғоч гумбаз томли уйлар ҳам учрайди. Адигей ва қисман Доғистон халқларида четдан деворли (турлук), томи икки ёки тўрт нишабли уйлар кенг тарқалган. Шимолий Кавказда сомон ёки четан уйлар ҳам тикланган. Барча уйлар марказида ўчоқ ўрнатилган ва томга тўйнуқ ясалган. Шарқий Озарбайжонда сомонли лойдан қурилган бир қаватли, текис томли, ойна-эшиги ичкарига қараган уйлар кенг тарқалган.

Ўтган асрда шаҳар ва қишлоқлар бутунлай бошқа қиёфага эга бўлган. Энди илгариги турли-туман уйлар ўрнига тош ва ғиштдан тикланган ҳашаматли бинолар, ободонлашган қишлоқлар пайдо бўлди. Кавказ халқпарига хос умумий қурилиш усули бир неча хонали, олди айвонли икки қаватли чиройли безатилган уйлар тиклашдан иборат. Электрлаштирилган, водопровод ўтказилган замонавий қишлоқларни жамоат иншоотлари, клуб ва магазин, дорихона ва шифохона, мактаб ва ошхоналар безаб турибди. Фақат Ғарбий Грузия ва Абхазияда анъанавий устунга ўрнатилган уйлар сақланган. Ҳамма ерда мева ва манзарали дарахтлар, чиройли гуллар ўтказилган.

Кавказ халқларининг илгариги кийимларида уларнинг этник хусусиятлари, ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалари очиқ намоён бўлган. Ҳатто бир халқда бир неча турдаги кийимларни учратиш мумкин. Шимолий Кавказда пайдо бўлган эркак кийими ханжар тақилган, камарли ва ўқдонли юпка кигиз чопон (бешметёки черкеска), тикёкали кўйлак, узун шим, юмшоқтери этик ва қалпоқ бутун регионга тарқалган. Аёлларда тўғри бичим нозик белга мўлжалланган англи кўйлак, узун иштон, турли бош кийим ва рўмоллар, ранг-баранг ва бой, айникса, қумушдан ясалган турли безаклар ўзига хос хусусиятга эга. Арманлар жуда ярқироқ рангли кийим кийишни (ғарбий районларда сарик, шарқда қизил рангда) яхши кўрганлар. Оғизни рўмол билан бекитиш одат бўлган.

Кавказорти халқпарининг кийимлари Шимолий Кавказ халқлариникидан фарқ қилган. Уларда, айникса, арман ва

озарбайжонларда Олд Осиё халқларининг кийимларига ўхшаш бўлилари анча кучли. Бу ерда ҳам черкеска миллий кийимга айланган. Ҳозир адигей кийим (черкеска) ва аёлларнинг миллий кийимлари асосан хаваскортўғарагидасакданган.

Кавказда асосан икки дин — *насронийлик* ва *ислом* ҳукмронлик қилган. Насроний дини бу ерга милоннинг биринчи асрларида Византиядан тарқала бошлаган. Уни дастлаб арманлар ва грузинлар қабул қилганлар. Ислом дини эса VIII асрлардан араб истилоси давридан бошлаб кириб келади ва салжуқийларнинг босиб кириши билан мустаҳкамланади. У Озарбайжон, Доғистон ва Абхаз халқлари орасида кенг тарқалган. Озарбайжонлар асосан *шиа* мазхабига, қолганлари эса *сунна* мазхабига ўтганлар. Аммо кавказликларнинг ҳаётида ибтидоий диний эътиқодлар — ўтга ва темирга, табиат кучларига ва ўсимлик дунёсига сиғиниш кучли бўлган.

Кавказ халқларининг фольклори ҳам ранг-баранг ва жуда бой. Асрлар давомида ижод қилиб келинган эпик ривоятлар, қахрамонлик достон ва эртаклари, масаллари узоктарихий воқеаларни, маиший турмуш маданиятининг турли томонларини ҳар хил сюжет ва жанрлар орқали жонли тасвирлайди. Грузинларнинг Амირани ҳақидаги қахрамонлик эпоси шахзода Абесалом ва чўпон қиз Этери орасидаги трагедик (фожеали) муҳаббат достони, арманларнинг „Сосун баҳодирлари“ ёки „Давид Сосунский“ номли озодлик учун курашни қуйловчи эпоси сеvimли фольклор асарларидир. Халқ орзуларини ифодаловчи ашула ва рақслар ҳозиргача кишини мафтун қилади.

XX аср бошларида Кавказ халқларининг моддий, маънавий ва маиший турмушида баъзи ўзгаришлар юз берди. Замонавий шаҳарлар ва қишлоқлар, янги типдаги кенг, ойна-эшикли, ёруғ кўп хонали уйлар, кўркам жиҳозланган хоналар, айвонли ховлилар юксак маданиятнинг таъсиридан далолат беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАИ АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ.

Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, 1997й.

Каримов И.А. Маънавий юксалиш. Тошкент, 1998й.

1. Умумий этнология масалалари

Основы этнографии. Под редакцией С.А. Токарева. М., 1968.

Этнография. Под редакцией Ю.В. Бромлей и Г.Е. Маркова. М., „Вьющая школа“, 1982.

А.П. Садохин. Этнология. М., 2001.

Бромлей Ю.В. Современне проблеммэтнографии. М., 1981.

Брук С.И. Население мира. М., 1981.

Итс Р.Ф. Введение в этнографию. Л., 1974. Изд. второе, 1994.

Токарев С.А. Истоки этнографической науки. М., „Наука“, 1978.

Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры. М., 1979.

Дж аббаров И., Дресвянская Т. Духи, святыге, боги Средней Азии. Ташкент, „Ўзбекистан“, 1993.

Ж аббаров И. Жаҳонхапклари этнографияси. Тошкент. „Ўқитувчи“, 1985.

Ж аббаров И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва мадапияти. Тошкент. „Ўқитувчи“, 2003.

Жаббаров И. Рухийолам: жаҳолатвакамолот. Тошкент. „Ўзбекистон“, 1988.

Жаббаров И. Ўзбек халки этнографияси. Тошкент. „Ўқитувчи“, 1994.

Жаббаров И. Маишийтурмуш, урф-одаг вахурофот. Тошкент. „Фан“, 1976.

Жабборов И. Тафаккур чироғи ва хурофот. Тошкент. „Ўзбекистон“. 1979.

Жабборов И. Этнография ва жаҳоннинг этник қиёфаси. Тошкент. „Фан“, 1982.

Жабборов И. Турмуш тарзи, урф-одат ва одоб. Тошкент. „Ўзбекистон“. 1983.

Жабборов И. Антикмаданият ва маънавият хазинаси. Тошкент. „Ўзбекистон“, 1999.

Жабборов И. Буюкхоразмшоҳдар давлати. Тошкент. „Шарк“, 1999.

Жабборов И., Жабборов С. Жаҳон динлар тарихи. Тошкент. „Ўзбекистон“, 2002.

Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш тарихи. Тошкент. „Шарк“, 2001.

Неструх М.Ф. Одамзодирқлари. Тошкент. „Ўқитувчи“, 1976.

2. Жаҳон халқлари

Кабо В.Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. М., 1961.

Дамм Г. Канака — люди южных морей. М., 1964.

Бутинов Н.А. Папуасш Новой Гвинеи (хозяйство, общественный строй). М., 1968.

Дик Рафси . Лунаи радуга. М., 1978.

Пучков П.И. Население Океании. Этнографический обзор. М., 1967.

Пучков П.И. Формирование населения Меланезии. М., 1968. "

Малью Народм Южной Азии. М., 1978.

Марков Г.Е. Кочевники Азии. М., 1976.

Шпажников Г.А. Религии стран Западной Азии. М., 1976.

Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии. М., 1963.

Этнические процессы в странах Юго-Восточной Азии. М., 1974.

Этнические процессы в странах Южной Азии. М., 1976.

Девидсон Б. Африканцы Введение в историю культуры М., 1975.

Исмагилова Р.Н. Этнические проблемы современной Тропической Африки. М., 1973.

Шпажников Г.А. Религии стран Африки. М., 1981.

Североамериканские индейцы Сборник статей. М., 1978.

Культура и быт народов зарубежной Европы!. Этнографические исследования. М., 1967.

Тип сельского жилища в странах зарубежной Европы. М., 1968.

Этнические процессы в странах зарубежной Европы. М., 1970.

Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. М., 1974. "

Татары! Среднего Поволжья и Приуралья. М., 1967.

Ковалевский М.М. Закон и обычай на Кавказе. 1980, т. I - II.

Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. М., 1980.

Шаниязов К.Ш. К *этнической истории узбекского* народа. Ташкент, „Фан“, 1974.

Данияров А.Х. Организация и развитие этнографической науки в Узбекистане. Ташкент — 2002.

Занятие и быт народов Средней Азии. Среднеазиатский этнографический сборник. М.—Л., „Наука“, 1971.

Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., „Наука“, 1982.

Этнография каракалпаков. XIX — начало XX века (материалы и исследования). Ташкент, „Фан“, 1980.

Историко-этнографический атлас Сибири. М.,—Л., 1961.

Социальная организация и культура народов Сибири. М., 1974.

Этногенез и этническая история народов Севера. М., 1975.

Смоляк А.В. Этнические процессы у народов Нижнего Амура и Сахалина. Л., 1975.

!

МУНДАРИЖА

Мукаддима.....	3
/ Қисм. Этнология фани асослари моҳият ва хусусиятлари	
1-§. Этнологиянинг шаклланиши ва предмети.....	5
2-§. Этнология фанининг қисқача тарихи ва этнос назарияси.....	11
3-§. Этнологиянинг асосий мактаблари ва йўпалишлари.....	26
4-§. Жаҳон халқлари классификацияси.....	34
5-§. Этногенез ва антропогенез муаммолари.....	48
6-§. Этнология фапига хос махсус атамалар, тадқиқот услуги ва муаммолар.....	61
II Қисм. Жаҳоннинг этник қиёфаси	
I боб. Австралия ва Океания халқлари.....	72
1-§. Австралия ва Тасмапия халқлари.....	75
2-§. Полинезия ва Янги Зеландия халқлари.....	93
3-§. Меланезия ва Микронезия халқлари.....	99
II боб. Осиё халқлари ва элатлари.....	107
1-§. Ғарбий Осиё халқлари.....	122
2-§. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари.....	142
3-§. Жанубий Осиё халқлари.....	162
4-§. Жануби-шарқий Осиё халқлари.....	175
5-§. Шарқий Осиё халқлари.....	185
6-§. Шимолий Осиё ёки Сибирь халқлари.....	199
III боб. Африка этник таърифи.....	207
1-§. Шимолий Африка халқлари.....	215
2-§. Ғарбий ва Марказий Африка халқлари.....	220
3-§. Шарқий Африка халқлари.....	229
4-§. Жанубий Африка халқлари.....	238
IV боб. Америка халқлари ва элатлари.....	248
1-§. Шимолий Американинг туб аҳолиси.....	254
2-§. Марказий Америка халқлари.....	275
3-§. Жапубий Америка халқлари.....	282
4-§. Американинг ҳозирги этник қиёфаси.....	289
V боб. Европа қиёфаси халқлари.....	294
1-§. Ғарбий Европанинг Роман-герман ва Англо-сакс халқлари.....	294
2-§. Европа қисмидаги шарқий славян халқлари.....	319
3-§. Жанубий ва Шимолий Европанинг нославян халқлари.....	328
4-§. Волга-Камбўйи халқлари ва молдаванлар.....	334
5-§. Кавказ халқлари.....	341

Ж13

Исо Жабборов

Жаҳон этнологияси асослари: Дарслик / Исо Жабборов; Масъул муҳаррирлар: С.К.Камолов, Г.А. Ҳидоятлов; Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, М. Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети. —Т.: „О^йиусгп" НМИУ, 2008. 352 бет.

ББК 63.5я7

ИСО ЖАББОРОВ

ЖАҲОН ЭТНОЛОГИЯСИ АСОСЛАРИ

*Олий ва ўрта махсус таълими (этнология ихтисослиги)
бакалавриат таълим йўналиши
талабалари учун дарслик*

„О^йиусгп" нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент-2008

Муҳаррир *С. Мирзахўжаев*
Бадий муҳаррир *Г. Шоабдурахмонова*
Техник муҳаррир *С. Турсунова*
Компьютерда саҳифаловчи *Н. Аҳмедова*
Мусахҳих *М. Иброҳимова*

Оригинал-мақсадан босишга рухсат этилди 16.01.1008. Бичими 84x108/₃₂ Ксгли 11 шпонли. Таймс гарнитураси. Офсетбосма усулида босилди. Нашр. т. 18,3. Шартли б.т 18,48. 1000 нусхада босилди. Буюртма №185.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг „Ўқитувчи" нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент—129, Навоий кўчаси, 30-уй //Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй. Шартнома№ 07-16-07